

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola

Gere Zsolt

**Vörösmarty Mihály *epikus korszakának* irodalom-
és recepciótörténeti kontextusai**

Doktori (PhD) értekezés

Témavezető

Prof. Dr. Szajbély Mihály egyetemi tanár

Szeged

2013

Tartalom

I.	Előszó	4
II.	Vörösmarty epikus korszaka: a 19. századi recepció főbb vonásai	14
	II.1. Az 1831-es irodalomtörténeti korszakforduló	19
	II.2. „Az életrajz is történetírás”: Gyulai Pál szerepe a Vörösmarty-életmű hagyományozódásában	39
	II.2.1. „Vörösmarty Mihály meghalt” (Az irodalmi örökséggel kapcsolatos kérdések	41
	II.2.2. Kitérő: Kisfaludy Károly halála és az életmű gondozása (Egy reformkori irodalom- és kiadástörténeti minta)	48
	II.3. A gyámság irodalomtörténeti és nemzetképviselési jelentősége (Deák Ferenc szerepe)	53
III.	Fejlődéstörténeti koncepciók: Toldy Ferenc és Gyulai Pál	61
IV.	Összegzés	69
V.	A szebb idők (A hagyomány változatai az epikus korszakon belül)	80
	V.1. Nemzettörténet és mitológia határpontjain: a <i>Zalán futása</i> mint nemzeti eposz	82
	V.2. Távolodás a klasszikai-nemzeti eposz normáitól.....	95
VI.	„Hat gím jöve sebtén elébe”: Vörösmarty eposzterve és őstörténeti felfogása a <i>Zalán futását</i> követően	102
	VII.1. Egy új eposz terve	102
	VII.2. Horvát István őstörténetének főbb jellemzői, koncepciója.....	107
	VII.3. A <i>Magyarvár</i>	113
	VII.4. A nemzethalál víziója (<i>A' Rom</i>).....	123
	VII.5. <i>Új, nagy, kedves, rettenetes (A' Délsziget)</i>	129
	VII.6. Horvát István őstörténetének és a kaukázusi őshazakoncepciónak nyomai az életmű későbbi darabjaiban.....	145
VII.	Pogány és keresztény etika ütközéspontján	148
	VII.1. Hagyomány és „ <i>idegen tan</i> ” – vallások konfrontálódása	150
	VII.2. <i>A két szomszédvár</i> tragikumáról.....	153
	VII.3.Összegzés	156

VIII. „ <i>hiába ültetem vad föld porába</i> ”: a <i>Csongor és Tünde</i> mint nyelvi és kulturális kontextusváltás	159
VIII.1. „ <i>Csongorért szerencsét mondok</i> ” (A mű recepciótörténeti sajátosságai).....	159
VIII.2. A <i>Csongor és Tünde</i> 1830-as kiadásterve és egy Kisfaludy-kép	166
VIII.2.1. Keletkezéstörténeti útvesztők	172
VIII.3. Egy Kisfaludy-kép	196
VIII.4. Kisfaludy Károly és az <i>Aurora</i> képszerkesztői gyakorlata	199
VIII.5. A <i>Csongor és Tünde</i> és az illusztráció tematikus kapcsolata	211
VIII.6. Képi minta és mitológikus háttér	215
VIII.7. „ <i>...hiába ültetem vad föld’ porába</i> ”: a <i>Csongor és Tünde</i> mint műfaji és kulturális kontextusváltás.....	225
IX. Befejezés	233
Felhasznált irodalom	237
Mellékletek	258
Szövegközlés: Vörösmarty Mihály [<i>A ’ régi pogány magyar</i>].....	258
Képmellékletek.....	264

I. Előszó

A dolgozat Vörösmarty Mihály 1831-ig, a *Csongor és Tünde* megjelenéséig tartó pályaszakaszát, s azon belül főleg az eposzi költészet anyagát vizsgálja. Az időhatár meghúzása tehát azt a már a 19. században kialakult gyakorlatot követi, amely szerint az említett intervallumon belül többé-kevésbé összetartozó és korszakképző művekről van szó, együttes tárgyalásukat pedig a műfajiságon kívül életrajzi, intézmény- és irodalomtörténeti, illetve generációs érvek is támogatják. A pályaszakasz lezárulása megközelítőleg egybeesik ugyanis Vörösmarty végleges Pestre településével, az Akadémia működésének kezdetével, Kisfaludy Károly halálával, Széchenyi István írói-közéleti fellépésével, a nyelvújítás eredményeinek gyakorlati alkalmazásával, s egy új, a kortársaknál is megfigyelhető, a nemzetet már nem a „hősi kor” hagyományain keresztül felelevenítő nemzetszemlélettel. Az életművön belül természetesen legerősebb a kritikai kiadás által is követett műfaji összetartozás, hiszen Vörösmarty *A két szomszédvár* publikálása, 1831 után nem ír több eposzt, annak ellenére, hogy a negyvenes években az eposzi és a drámai korról folytatott vita közben még az ő neve is felmerül a magyar irodalom továbbra is hiányosnak érzékelt fejlődéstörténeti-műfaji egységének a megteremtésével kapcsolatban.¹ Az időszak leírására az irodalomtörténeti munkák, Toldy Ferenc periodizációjára emlékeztető módon, előszeretettel használják az *eposzi korszak* egységesítő szókapcsolatot, holott Vörösmarty 1825–1830 között is legalább annyi energiát fordít például drámai művek alkotására, mint pályája későbbi szakaszaiban, ha ez ekkoriban még nem is kötődik a színházi gyakorlathoz.

A tárgyalt időszakon belül, ha kritikátörténeti szempontból nem is egységesen, de mégis általánosan öröklődő, hosszú ideig élő hagyományként a *Zalán futása* vált olyan alapvető viszonyítási ponttá, amelyhez más Vörösmarty epikus műveket mérve elvégezhető volt a hangsúlyok kijelölése: a belső (életműbeli) és a külső (nemzeti) értékviszonyok, vagyis a hasonlóságok és az eltérések megállapítása. A kritikai értékelés heterogenitását, a(z) ideológiai) kánonformálás jellegét elsősorban az befolyásolta, hogy amíg a nemzeti preferenciájú irodalomszemlélet már magát a nemzeti eposz létrejöttét olyan cselekedetként, politikai-irodalmi tettként értékelte,

A dolgozat összeállításának és egyes fejezeteinek megírása idején (2011.09–2012.05) az NKA 2602/1537 számú egyéni alkotói ösztöndíjában részesültem.

¹ Az eposzi és drámai korról Toldy Ferenc és Szontagh Gusztáv közötti vita anyaga: SZALAI 1981, 319–345.

amely részben az esztétikai ítéletek fölött áll, a későbbi, főleg a népiesség alkotóinak szemléletében viszont az esztétikai hiányosságok, a mitológiateremtés problémái, a hexameteres forma a *Zalán futását* tulajdonképpen kísérletté, egy majdani – elsősorban Arany Jánostól várt – teljesebb, „nemzetibb” és organikusabb szöveg műfaji előzményévé tették. Ez a konfrontatív jellegű felfogásbeli különbség főleg Toldy Ferenc és kortársai, Erdélyi János, Kemény Zsigmond, Gyulai Pál munkásságában teremtődött meg és bővült ki, illetve hagyományozódott tovább a későbbi, a nemzeti eposzról és a nemzet epikus korszakáról folytatott irodalomtörténeti vitákban.

A *Zalán futása* magyarázó erejű kapcsolata más Vörösmarty-művekkel viszont a későbbiekben is megmaradt, sőt fel is erősödött, s így tulajdonképpen csak a megközelítési mód változik majd meg. Az eposz elhibázottá minősítését követően – miszerint a mű szerelmi- és elégikus-lírai betétek, illetve a nemzeti tematika alkalmi és szervesen kapcsolata² – az említett kettősség szinte Vörösmarty epikájának egészére kiterjedt: a közvetlenebb történeti ihletettségi művek az utóbbi, a mitologizáló szövegek pedig az előbbi folytatásaként, kiteljesítéseként olvasódtak, s így jöttek létre az epikán belül a műveket hosszú ideig ugyanabban a kettőségben látó értelmezések.³ A „két” tematikus-poétikai vonulat egységének gondolata majd csak a hetvenes évek közepén, Martinkó András és Szörényi László tanulmányaiban merül fel és kap bizonyító érveket.⁴ Mindkét értelmezésre – Vörösmarty világképének és eposzfelfogásának lényegesebb összetevőire – visszatérek még a dolgozat adott helyein, illetve saját értelmezéseimet is e két tanulmánnyal összhangban, eredményeiket felhasználva igyekeztem kialakítani.

A dolgozat nem törekszik a teljes epikus anyag újraértelmezésére, csupán néhány korábban is ismert szempont elmélyítését tekinti céljának, abban bízva, hogy ezeken keresztül is képes lesz az epikán belüli hangsúlyokat átrendezni, másrészt pedig olyan újszerű kontextusokra rámutatni, amelyek az életmű későbbi időszakaszainak a jobb megértéséhez is használhatónak tűnnek. Ez a képlékenynek tekinthető célkitűzés, illetve annak a kutatás közbeni további formálódása okozza, hogy a dolgozat módszertana, értelmezéseinek tárgya – bár többnyire megmarad az említett

² SZÖRÉNYI 1989, 37.

³ Fried Istvánnak a Vörösmarty epikáján belüli műfaji változásokról írott tanulmánya így foglalja össze ezt a műfaji kettősséget: „a rendi-nemesi eszményt kifejezni szándékozó eposzi törekvés, és az eposz belülről lazító-tágító »tündérező«, az egyéni válságot tükröző, az eposz fő- és mellékalakjaiba rejtett romantikusan hősi jelleg, amely az eposz 1820-as évekbeli lehetetlenségét, korszerűtlenségét dokumentálja.” FRIED 1975, 130.

⁴ MARTINKÓ 1975, 67–103; SZÖRÉNYI 1975, 7–47.

időszakon belül – nem tekinthető egységesnek. Fontosnak tartottam például átgondolni azt az irodalomtörténeti hagyományt, s annak főleg azt a látens, mára már alig érzékelhető összetevőit, amelyet Vörösmarty halála után az életmű első sajtó alá rendezője, Gyulai Pál örökített tovább. Gyulai *Vörösmarty életrajzáról*, bár bizonyára a Vörösmarty-szakirodalom leggyakrabban hivatkozott kötete, napjainkig nem készült olyan értelmezés, amely a kötet irodalomszemléletét, Vörösmarty-képét, „forráshasználatát” tárgyalná.⁵ A mű irodalomtörténeti értékviszonyait, életrajzi narratíváját vizsgálva kerültem szembe a felhatalmazás, a kiadáshoz kapcsolódó mandátum problematikájával,⁶ s azon keresztül Deák Ferencnek a kiadás körüli szerepével. Deák Vörösmarty halála utáni „irodalmi” szerepvállalása nem csak az írói segítyezés, a nemzeti kegyelet speciális esete, hanem a Vörösmarty-árvák gyámságának felvállalásán keresztül a kiadás körüli jogok történetének is fontos része. Az 1850-es évek tisztázatlan, a nemzeti ellenállás közegeként is funkcionáló gyámjogi helyzete idézte elő,⁷ hogy egyrészt szokatlanul sokáig, nyolc évig húzódott a Vörösmarty-életmű kiadásának megkezdése, másrészt pedig, hogy a felhatalmazást a Deák irodalmi-politikai köréhez tartozó Gyulai Pál, nem pedig a kiadást már 1856 elején, közvetlenül Vörösmarty halála után szorgalmazó Toldy Ferenc kapta meg *Deáktól*. A felhatalmazás viszonylag jól dokumentálható története jelképesen magába foglalja azokat az irodalomtörténeti ellentéteket is, amelyek Gyulai, Kemény, Csengery, vagyis az úgynevezett irodalmi Deák-párthoz tartozó írók és Toldy Ferenc között feszültek ekkoriban a magyar irodalom fejlődéstörténeti megítélésével kapcsolatban.⁸ Másrészt a kiadástörténet vizsgálatán keresztül lehetőség nyílt arra is, hogy a Vörösmarty-hagyaték történetét röviden összehasonlítsam a felhatalmazás és az örökség korábbi, Kisfaludy Károly halálához kötődő, eddig elsősorban az Aurora-pör kapcsán tárgyalt folyamatával. A kiadás- és a recepciótörténet együttes tárgyalása, a *generációváltás*⁹ leírása pedig, úgy gondolom, megkönnyíti a Gyulaitól eredő hagyomány- és eposzfelfogás árnyaltabb kontextualizálását. Gyulai generációja már egészen más szempontok alapján közelített az eposz műfajához, s ugyanez mondható el nemzetszemléletükről is. Ezek az irodalomtörténeti folyamatokkal ugyan érintkező, de

⁵ A kötet ilyen irányú értékelését egy rövidebb, főleg a kutatómunkát ismertető dolgozatban megkezdte SZABÓ 2001, 140–146.

⁶ MEZEI 1998.

⁷ HATTYUFFY 1900; DEGRÉ 1977, 108–120.; ZÁMBÓ 2004; 2007. (Ezúttal is köszönöm a szerzőnek, Zámbó Gézának, hogy egy személyes beszélgetés alkalmával segített eligazodni, fogódzókat találni az 1849 utáni összetett gyámjogi, gyámügyi helyzettel kapcsolatban.)

⁸ Az irodalmi Deák-pártról: SZAJBÉLY 2005, 199–216.

⁹ Az irodalmi generációváltásról MARTINKÓ 1972, 32–72; KERÉNYI 2003, 469; SZILÁGYI 2010, 275.

szorosabban véve inkább a társadalomtörténet és az irodalomszociológia területéhez tartozó, mintegy kitérőként funkcionáló fejezetek igyekeznek visszamenőleg magyarázatot adni a Vörösmarty-életművel kapcsolatos kánon korai, még tulajdonképpen nem is a művekből, hanem Vörösmarty nemzeti költői *pozíciójából*, jelentőségéből kiinduló formálódására.

A szakirodalomban hosszú ideig uralkodó, Horvát István őstörténeti munkásságával kapcsolatos tudománytörténeti szempont *mellőzése* adja a dolgozat középső, a *Zalán futását* követő epikus művek értelmezésének megközelítési, módszertani hátterét. Horvát István őstörténetének Vörösmarty generációjára gyakorolt hatása már Toldy és Gyulai óta ismert és dokumentált a Vörösmartyról szóló irodalomban, viszont a szerző történeti munkásságának a tudományos életből való kiszorulása, etimologizáló nyelvszemléletének peremhelyzetbe kerülése a hatástörténet részleteinek vizsgálatát lényegében elzárta a kutatás elől. Horvát „déliabos őstörténete” elrettentő, az újraolvasást hosszú ideig feleslegessé tevő, példaértékű citátumokban élt tovább, s a Vörösmarty-művek esetében olyan zsákutcaként értelmeződött, amely csupán a nemzeti eposz megírása utáni útkeresés és válsághelyzet dokumentuma, de nem jelent önállóan is kezelhető egységet az életműben. A dolgozat megkísérli kiszélesíteni azt filológiai hátteret, amelyet a *Magyarvár* kritikai kiadásának tanulmányértékű jegyzetanyaga tárt föl a *Zalán futását* követő „nagyobb eposzsal”¹⁰ kapcsolatban, másrészt pedig röviden ennek a hatásnak a nyelvfilozófiai, a nyelv keletkezésével kapcsolatos aspektusaira is kitér. A kérdéskör azért is tekinthető kiemelten fontosnak, mert a húszas évek közepétől egészen a negyvenes évekig bezárólag követhető Vörösmarty életművében az a folyamat, amelynek a közvetett eredője Horvát múltból eredeztetett történelemszemlélete volt. *Az áldozat* című drámán kívül egy máig kiadatlan, befejezetlen Vörösmarty-cikk még 1846 körül is az őstörténetet tematizálja, s a kézirat egy eredetileg betétdalnak készült, később önállóan megjelentetett szövegrészlete, a *Madárhangok* cikkbeli kontextusa – ahogyan arról Kemény Zsigmond naplóbejegyzése számol¹¹ – ugyanúgy a magyar ősvallással kapcsolatos irodalmi konstrukció témakörébe sorolható, mint például a *Magyarvár* elbori jósnőjének alakja.

Horvát István *irodalomtörténeti* megítélése viszont az utóbbi évtizedben jelentősen megváltozott, s több olyan tanulmány is született, amely főleg a reformkor

¹⁰ VÖRÖSMARTY 1967, 382–404.

¹¹ KEMÉNY 1974, 137–138.

korai időszakára, illetve a megelőző évekre nézve próbálja meg átértékelni Horvát szerepét, s nem kizárólag vakvágányra futott őstörténeti kutatásai alapján megítélni a szerzőt. Dávidházi Péter jegyzi meg például Horvát és Toldy Ferenc kapcsolatáról, hogy „a Toldynak adott életre szóló indíttatásról is részben azért nem találunk számottevő elemzést a szakirodalomban, mert az irodalomtörténészek nem akarták szaktudományuk atyját kompromittálni.”¹² Vörösmarty esetében ez a kapcsolat szintén nehezen értékelhetőnek, sőt kínosnak tűnik, ha kizárólag Horvát pár év alatt, már a kortársak szemében is természetlen rögeszmévé váló nemzeti büszkeségének, nacionalizmusának alapjait vesszük figyelembe. Horvát bőséges forrásanyagra hivatkozó kötetei, látomása a magyar őstörténetről ugyanakkor véleményem szerint lehetővé tették, hogy a honfoglalás előtti, adatokban rendkívül szegényes időszakok olyan topográfiai, etnikai *viszonyítási* pontokat kapjanak, amelyekhez igazodva legalább *megkísérelhető volt* egy tágasabb, eposzi perspektívájú nemzeti narratíva létrehozása. S ebben a keretben már – akár a *Magyarvárt*, akár *A' Délszigetet* vagy *A' Romot* tekintjük – a Vörösmarty-életmű korábban megalkotott történetfilozófiai, kozmogóniai tartalma meghatározóbbá tudott válni, mint az etimológiákból kitapintható, pusztán formális alapokon nyugvó nemzeti történelem és büszkeség. Másrészt Horvát és Vörösmarty esetében merőben ellentétes következményeket mutat például a *Rajzolatoknak* szinte az egész ókort, a biblikus időköt magyarrá tevő nemzetképe: Vörösmarty a *jelenre* vonatkozatható, rokotalan, nemzetkarakterológiai okok (visszavonás, pártosság¹³ etc.) miatt is pusztulásra ítélt nép vonásait emeli ki a Horvát-féle anyagból, tehát lényegében a *Zalán futása* „ciklikus és katasztrofális”¹⁴ történetfilozófiai felfogása kap új, perspektivikus megfogalmazást. Horvát leltárszerű módszertanától távol áll, nem képes narratívába rendezni a szóegyeztetés alapján a magyarsággal rokonságba hozott népek történetét, s ezért a bizonyítani vágyott, dicsőséges és koherens nemzettörténet tulajdonképpen feloldódik, eltűnik a világtörténelem, sőt a történelem előtti mitikus idők homályában, epizódjaiban.

Borbély Szilárd Horvát István könyveinek nyelvhasználatára, a nyelv metafizikai szemléletére koncentrálna nyit meg egy olyan új kutatási irányt, amely a hatástörténetnek nem a historizáló, hanem elsősorban a poétikai következményeit tekinti mérvadónak: „Feltételezésünk arra irányul, hogy a nyelv, amelynek Horvát

¹² DÁVIDHÁZI 2004, 408.

¹³ BÍRÓ 2003⁴, 149–152.

¹⁴ SZÖRÉNYI 1989, 84.

István egyre elhatalmasodó mértékben foglyává vált, Vörösmartyt is megérintette, és talán e nyelv tapasztalata nyomot hagyott poétikáján.”¹⁵ Horvát István az etimológiai szemlélet módszertanán keresztül kényszerűen és törvényszerűen jutott el a (magyar) nyelv keletkezésének problematikájához, ahhoz a kérdéshez, hogy hol és mikor kezdődik egy nép és egy nyelv története. S ez a problémakör, nemzeti vonatkozásaival együtt, már átkapcsolódik a korszakban igen élénk, a nyelv keletkezését, isteni vagy emberi eredetét érintő nyelvfilozófiai gondolkodás, a természeti nyelv, a hőskor és a későbbi csinosodott nyelvhasználat, a nyelvtörténet társadalom- és kulturtörténeti értelmezéseinek a területére.¹⁶ Vagyis arra a területre, amely Vörösmartyt is igen élénken, egész munkásságát tekintve is ritka kivételként, elméleti szempontból is foglalkoztatta a húszas évek második felében, s a nemzeti szempontokat általános nyelvfilozófiai kérdésekkel vegyítő tanulmányt írt a kérdéskörrel *Gondolatok a ’ magyar nyelv’ eredetéről* címmel. A *Tudományos Gyűjteményben* megjelentetett tanulmány fontos, kevésbé kiaknázott háttérrel nyújthat például *A’ Délsziget* első énekének a (magyar) nyelv keletkezésével, rétegződésével kapcsolatos meglátásaihoz, a földi és az égi hangokat magába gyűjtő síp szimbolikájának értelmezéséhez. A nyelv története ebben a felfogásban szorosan, értelmezhető jelleggel kötődik a nemzet történetéhez, változása a kultúra szélesebb értelemben vett történetével párhuzamosan tárgyalható.

Borbély Szilárd tanulmányától függetlenül, de szintén Horvát István nyelvszemléletének poétikai következményeit a középpontba állítva Füzi Izabella a *Csongor és Tünde* nyelvviségével kapcsolatban hívja fel például a figyelmet a szerelmi érzés és az azt verbalizáló nyelv szoros, a nyelv metafizikai jellegű felfogására utaló megoldásaira, s azoknak a két főszereplő monológjaiból kitapintható jelenlétére.¹⁷ Érzés és szó/nyelv párhuzamos, a természeti hangok és a természeti tárgyak létmódjához, azonosságához hasonló nyelv megteremtése,¹⁸ s egy ilyen típusú, a nyelv működésmódjával kapcsolatos elvárás nyomon követhető az életmű későbbi darabjaiban is, s ha folyamatosnak nem is tekinthető a törekvés, időről időre felbukkan Vörösmarty szövegeiben a nyelvi kifejezőerő ehhez viszonyítható korlátozottságának, hitelvesztésének a gondolata, Vörösmarty „nyelvbölcseleti szorongása” is.¹⁹ Az említett

¹⁵ BORBÉLY 2001, 119

¹⁶ BOLDOGRÉTI [Horvát István] 1806; SZEMERE 1890; CSETRI 1986; KELEMEN 1990; TAKÁTS 2007, 2011; FERENCZY 2006/1, 15–19.; HERDER 1983, 169–347., S. VARGA 2005; KONTLER 1997, 111–125; BÉKÉS 1997. HÁSZ-FEHÉR 2004.

¹⁷ FÜZI 2001, 33–39; TÖRÖK 2001, 39–45.

¹⁸ DE MANN 2001, 45–55.

¹⁹ ZENTAI 2001, 73–89.

kezdemények után a problémakör majdani, átfogó feldolgozásához a dolgozat néhány megállapítása – célkitűzésének megfelelően – elsősorban a korai időszakra vonatkozóan kíván szerény adalékokat szolgáltatni, s felhívni a figyelmet például arra, hogy Herder vagy a Magyarországon szintén jól ismert Wilhelm Schlegel nyelvbölcseleti munkássága mellett forrásként figyelembe vehető Horvát terjedelmes, Versegly ellen írott könyvének a nyelv keletkezésére vonatkozó, a korabeli nyelvfilozófiai viták legfontosabb szereplőinek felfogását idéző fejezete is.²⁰ Vörösmarty erre az egy műre hivatkozik cím szerint is az említett nyelvfilozófiai, nyelvtörténeti tanulmányában, s Horvátnál bőséges anyag található például a természeti nyelv kialakulásával kapcsolatban, s ugyan a Versegly nyelvfelfogása ellen írott munka Vörösmarty cikkéhez hasonlóan főleg történeti szemléletű, de mindamellett magába foglalja a keletkezés, a genesis időszakát is.

Többek között ez a termékenynek mutatkozó nyelvfilozófiai indíttatású kutatási irány, másrészt a *Csongor és Tünde* régóta és sokak által hangsúlyozott kapcsolódása az epikus művekhez,²¹ arra bátorított, hogy a dolgozatban az epikus művek vizsgálatát lezáró fejezetek után, s részben az ott levont következtetéseket felhasználva újragondoljam a *Csongor és Tünde* keletkezéstörténetével, értelmezésével kapcsolatos irodalomtörténeti hagyomány egy részét. A keletkezéstörténeti és kontextuális értelmezés megkísérel *hátteret* teremteni az epikán belül egy új korszakolási javaslat megalkotásához, illetve újragondolni a „társtalan” színmű viszonyát az epikus anyaghoz. Martinkó András Vörösmarty-tanulmányának legfontosabb, a földi menny keresését szinte az egész életműre kiterjesztő téziséből következik, hogy a *Csongor és Tünde* elsősorban *nem ideológiai*, hanem műfaji szempontból tekinthető az 1820-as évek poétikai törekvéseit összegző és lezáró műnek.²² Toldy Ferenc nyugat-európai körútjáról 1829-ben Vörösmartyhoz írott, a *Csongor és Tünde* szakirodalmában eddig nem hivatkozott, a mű „párizsi” kiadásának tervére és a műhöz készítenő rézkarcra vonatkozó levélrészletből kiindulva vizsgálja a dolgozat a mű úgynevezett „elsődleges kontextusait”, kiadástörténetét és tervezett képi illusztrációját.²³ A Toldy-levélben említett, Kisfaludy Károly által készítenő képi illusztráció azonosításának kísérletéből, a Vörösmarty-szövegből, majd pedig a művek néhány motívumának értelmezéséből kiindulva veti föl a dolgozat az úgynevezett Y-példázat és a *Héraklész a válaszáton*

²⁰ BOLDOGRÉTI [Horvát István] 1806.

²¹ SZAUDER 1961; FRIED 1987, 1990, 2000, 2001; ROHONYI 2001; TAXNER-TÓTH 1993.

²² MARTINKÓ 1975, 67–103; Uő. 1977, 172–222.

²³ TAKÁTS 2001/3–4, 316–324.

történet kontextuális és narratív kapcsolódását a *Csongor és Tündéhez*. Vörösmarty az utóbbi történet alapváltozatát a *Volt tanítványaimhoz* című költeményben használta föl először,²⁴ s véleményem szerint ugyanez a történet lesz majd a strukturális váza a *Csongor és Tünde*ben a hármas úthoz kötődő jeleneteknek. A dolgozat értelmezése szerint a mű elején, az álomban meghozott döntés ugyancsak az említett mitológiai jelenetet használja föl, s a „pogány kunok’ idejéből” származtatott, a szerelmi tematikát az Éj tragikus kozmogóniájával, emberfelfogásával szemben átmenetileg uralomra juttató történet beilleszthető a csinosodás 19. századi, a nemzeti kultúra egy fontos átmeneti, a vad és civilizált korszakok találkozási pontját az irodalom eszközeivel újrafogalmazó, értelemző folyamatába.²⁵ A dolgozat nem tekinti feladatának a kapcsolódás jellegének teljes kifejtését, így például a forráshoz való viszony újraértelmezését, csupán a gazdag szakirodalmi háttérrel rendelkező műnek a nemzeti irodalom kontextusában is értelmezhető vonásaira, illetve a műfajváltásra és a későbbi műfaji értelmezés feszültségeire hívom fel a figyelmet. A mű heterogén, jóval a megjelenés után született műfaji értelmezései (filozófiai költemény, drámai költemény, mesejáték etc.) elsősorban történeti fejleményként értékelendők, s véleményem szerint annak a bizonytalanságnak a tüneteit mutatják, amelyek a „korszakváltások” idején megjelenő szövegekkel kapcsolatban általában is megfigyelhetők.²⁶

A dolgozat súlypontja az említett szempontokon kívül, általánosságban tekintve, elsősorban a művek mitológiai háttérének az értelmezésére irányul. Ez abból is következett, hogy ezen a területen támaszkodhattam friss, a témát elsősorban nem filológiai, hanem elméleti szempontból is értékelő tanulmányokra. Szajbély Mihály írása a német irodalomban megteremtett, elméletileg is kidolgozott *új mitológia* körébe sorolta Vörösmarty úgynevezett fantasztikus eposzait, s Vörösmarty legjellemzőbb mítoszalkotási eljárásának a konstrukciót tartja a rekonstruktív szándék helyett. Az új mitológia kontextusában Vörösmarty számára kevésbé volt fontos, hogy forrásokkal igazolható legyen egy-egy szöveg mitológiai háttere, s azok hiányában éppúgy merít(het)ett a Biblia, vagy az antik görögség mitológiai anyagából.²⁷ A tanulmány választott tárgyán kívül esik az a kérdés, hogy vajon a *Csongor és Tünde* besorolható-e ebbe a folyamatba, s hogyan változik, változik-e egyáltalán a műben a mitológia kezelése és létrehozása a korábbi epikus műfajú anyaghoz képest. Az új mitológia

²⁴ KIRÁLY 1980, 153–161; SZÖRÉNYI 2004, 34–39.

²⁵ SZILÁGYI 1998; HÁSZ-FEHÉR 2004; TAKÁTS 2010.

²⁶ Például a *János vitéz* megjelenését követő műfaji bizonytalanságokkal kapcsolatban vö. GULYÁS 2010.

²⁷ SZAJBÉLY 2000/12. (Diákmelléklet)

programjának ugyancsak irodalom- és eszmetörténeti hatását vizsgálja Toldy Ferenc Vörösmarty-tanulmányával kapcsolatban Főríz Gergely, de ezzel együtt a mitológia-teremtés belső szabályaira is felhívja a figyelmet. Toldy és Vörösmarty előtt is elvi megfontolásként állt az, hogy a *Zalán futásában* megalkotott mitológia harmonizáljon a nemzet történetéből következő „philosophia”-i igazsággal, legyen az bármilyen általános, elmosódott tudás is. Vagyis mivel a magyar nemzet története – a kortárs östörténeti felfogás uralkodó nézete szerint – bizonyosan a keleti népek történelmébe és vallási-kulturális közegébe illeszkedett a régmúltban, szükségszerű feltétel, hogy a nemzeti mitológia megalkotásakor a keleti népek mitológiájából merítsen a költő, s ezzel a hiányzó históriai igazság helyett legalább a filozófiai igazság biztosítsa a hitelességet és a mitológiai anyag organicitását.²⁸

Lényegében ezen a gondolatmeneten haladva, a vallási konfrontáció szempontjából vizsgálom az életmű utolsóként megjelent, Kemény Zsigmond és később többek által is Vörösmarty legegységesebbnek tartott epikus művét, *A két szomszédvárt*. A mű heterogén vallási világképe, a pogány és keresztény vallás egymás mellett élése vezet a főszereplő, Tihamér esetében a tragikus végkifejlethez. Családja lemészárlása miatt a *pogány* vallás törvényei szerint, s annak főistenéhez, Hadúrhoz esküszik bosszút a Káldorok ellen, de a pogány hagyomány szerinti jogos bosszú a terjedő *kereszténység* világában már tragikus vétségnek számít, s ezért a két, egymással merőben ellentétes etikai törvényeket felállító világ ütközéspontjára kerülő, a mű elején még a király oldalán keresztes hadjáratból visszatérő Tihamér a mű végén kivetett bujdosóvá, az örök zsidóhoz hasonló figurává válik. A Káldorok világában ugyanez a sors vár a kereszténységgel egyező életet élő Enikőre: halála után a földben nem nyugvó, visszavisszatérő kísértet, villi lesz belőle. A műben Hadúr és a kereszténység istene is csak Tihamér két esküjében válik „valóságossá”, a mű olvasója az elbeszélőtől nem kap állásfoglalást azzal kapcsolatban, hogy a két, egymást kizáró vallási hagyomány közül melyiket tekintse hitelesnek a tragikum értelmezéséhez, vagyis a döntést a Vörösmarty-mű a befogadóra bizza. Az „epikus korszak” műfaji lezárása mellett ugyanolyan súlyúnak gondolom ezt a tematikus megoldást: a pogány idők, a honfoglalás előtti kor vallási, etikai (stb.) hagyománya nem emelhető át a megváltozott viszonyok közé, s nem csak ez, hanem a nemzettörténet változó viszonyai is megkövetelik az új etikai normák terjedését. *A két szomszédvárban* megjelenő, de már az ember általános antropológiai természetét is érintő vadság korszakát leváltó új kultúrafelfogás motívumai Vörösmarty

²⁸ FŐRIZS 2003, 309–331.

későbbi, az őstörténetet még érintő munkáiban is felbukkannak, de ezekre – az *Árpád ébredésével* és *Az áldozattal* kapcsolatban – már csak utal a dolgozat, nem tartozik bele szorosabb vizsgálati körébe.

Más okokból, de szintén nem tartalmaz a dolgozat olyan önálló fejezetet, amely az életmű korai időszakának részletesebb és összefüggő történetfilozófiai, antropológiai és esztétikai-poétikai összetevőit vizsgálná. Erre korábban két tanulmányban már kísérletet tettem, s ismétlés helyett főleg az ottani következtetéseimet igyekeztem beépíteni a dolgozatba. A *' felekezet* című, 1837-es írás kapcsán Vörösmarty társadalomfelfogásának alapjait, tudás és cselekvés viszonyát, a haladás lehetőségeit vizsgáltam mozaikszerűen ugyan, de az életműre irányuló szándékkal.²⁹ Schedius Lajosnak, Vörösmarty pesti egyetemi tanárának fő művét, az 1828-ban megjelent *A philokaliának, azaz a szépség tudományának alapelvei*, illetve Schedius tanítványának, Simon Florentnek terjedelmes, Schedius esztétikai előadásaiból készült jegyzetét pedig Vörösmarty szövegeihez a szépség, fenségesség, nőiség kontextusait értelmezve igyekeztem felhasználni.³⁰ Nem került be a dolgozatba az *Aurora* nyitó kötetében ugyancsak Schedius Lajos által írott, a kultúra és a Szépség viszonyát tematizáló programcikk értelmezése, amelyről szintén írtam már az említett tanulmányban. Ezeket a területeket be kellett látnom ismereteim, kutatási lehetőségeim nagyfokú korlátozottságát, s hogy ezért legfeljebb a problémakör és néhány összefüggés érzékeltetéséig juthattam el. De a dolgozat olvasója számára, reményeim szerint, nem csak retorikai, mentegetőző fordulatként, hanem általános tapasztalatként is elfogadható, ha egy hosszú idő után, sok belső formálódás, kétely és más szemléletet kívánó munkák után lezárt dolgozat szerzője az anyag hiányosságait jóval hosszabban tudná sorolni, mint – pillanatnyinak vélt – eredményeit.

²⁹ GERE 2001, 171–179.

³⁰ GERE 2006, 3–50.

II. Vörösmarty epikus korszaka: a 19. századi recepció főbb vonásai

Vörösmarty A' *magyar költő* című, 1827 második felében keletkezett költeményét a szakirodalom hagyományosan a szerző egzisztenciális válságának, s az önálló írói-költői pálya bizonytalanná válásának dokumentumaként kezeli. Erre magától Vörösmartytól is hozható adat, hiszen Sallay Imre feljegyzése szerint Vörösmarty ugyancsak életrajzi szituációval indokolta a költemény megírásának hátterét: „Itt panaszlom – mondá – e költeményemben önnen magam és több költőnek nyomorú állapotát, – értsen belőle ki érteni tud.”³¹ Az életrajzi magyarázat tovább bővíthető azzal a Fábián Gáborhoz írott levéllel, amelyben Vörösmarty a „nyomorú állapotot” a bensőséges baráti kapcsolat keretein belül részletezve, napi szintű megélhetési gondjairól számol be Fábiánnak.³² A fenti összefüggésben idézte a verset Széchenyi is a *Hitelben*,³³ s a később emblematikussá váló szöveg példaértékét egészen Arany Jánosig megőrizte, aki a megszólalás, a nemzet előtti panasz 1848 utáni legitimitását is megkérdőjelezve, ironikus aspektusból idézte föl Vörösmarty művét.³⁴ De hozható kevésbé ismert, s a műnek nem az életrajzi rétegeire reagáló költemény is, hiszen az 1830-ra kiadott Aurorában A' *költő* címmel egy Sz. T. monogrammal jelölt szerző, valószínűleg Székács József írja meg a költemény versengő, nem a közönség visszhangtalanságára, hanem a költői szerepre reagáló párdarabját.³⁵

A' *magyar költő* keletkezésének idején Vörösmarty elsősorban A *kisgyermek halálára* című lírai költemény, a *Cserhalom* és a pályáját megalapozó nemzeti eposz, a *Zalán futása* révén vált ismertté az irodalmi köztudatban, s főleg utóbbinak a nemzeti irodalom rendszerében betöltött előkelő szerepe miatt lett egy nemzedék, az új iskola, az Aurora-kör vezető költőjévé. Toldy Ferenc ekkoriban már közzétette az eposzról írott terjedelmes tanulmányorozatát, amely a szöveg kanonizálási szándéka mellett egy olyan folyamat nyitányát rögzítette Vörösmarty művével a nemzeti irodalom úgynevezett *eposzi lelkesedésű* korában, amely később Erdélyi, sőt Gyulai Pál és Arany János idején is az irodalom- és műfaj történeti gondolkodás középpontjában maradt, vagy legalábbis annak időről-időre visszatérő témája volt. Toldy tanulmánya, azon túl,

³¹ VÖRÖSMARTY 1960, 282.

³² „csak az esik sajnosan, hogy mikor kedves felhőn túli világomban örömet repdesnék, megkordúl a' gyomor 's illy nyomos kérdést tesz boldogtalan előlátással: mit eszünk esztendőre Marti?” Vörösmarty Mihály Fábián Gáborhoz, 1827 február 15. VÖRÖSMARTY 1965, 17, 166.

³³ SZÉCHENYI 1830, 72, 74.

³⁴ ARANY János, *Az új magyar költő (Paródia)*, 1859.

³⁵ FENYŐ 1955, 132.

hogy meghatározó állomás a Vörösmarty-életmű recepciótörténetében, a magyarországi romantikának is gyakran idézett szövege, de ugyanakkor – a kanonizáció általános működésmódjának megfelelően³⁶ – merevvé, statikussá is tette az 1831-ben lezáruló eposzi pályát, s azt az irodalomtörténeti folyamatot, amelyben Vörösmarty műve keletkezett. Mivel a *Zalán futását* követően más Vörösmarty-eposz nem ért el olyan mértékű irodalomtörténeti hatást, mint a műfaji várakozás miatt a honfoglalási-nemzeti eposz, az „epikus korszak” belső értékviszonyai tulajdonképpen alárendelődtek ennek a műnek, némileg eltakarva a nemzeti irodalom megteremtését más irányból megkísérlő szövegeket, amelyek viszont az újabb irodalomtörténeti korszakforduló miatt már nem is kaptak olyan figyelmet, mint a Toldy által legrészletesebben tárgyalt *Zalán futása*. Az elfoglalt pozíció megváltoztatása helyett pedig – bizonyára a teljességre törekvés vágyából fakadóan is – Toldy generációja szívesebben választotta az új, még hiányzó műfajok vagy stílustörekvések beharangozását egy már megteremtett műfaj szervességét, értékrendjét megbontó, újraértékelő kritikai viták helyett. Bár csak pár évvel Vörösmarty eposza után jelent meg például annak a Pázmándi Horváth Endrének az *Árpád*-eposza, akit Vörösmarty előtt a nemzeti eposz körüli elméleti-kritikai vitában tevékenyen részt vevő Horvát István még a legalkalmasabbnak tartott egy honfoglalási eposz megírására, s aki Pázmándit az irodalmi nyilvánosság előtt is „felhatalmazta” erre a szerepre. Az *Árpád*-eposz megjelenése után viszont szinte a teljes visszhangtalanság fogadta a szöveget az eposzi korszak, a műfaj leáldozásának a határán.³⁷ Az új korszakhatár meghúzása ezúttal viszont már nem műfaji, hanem politika- és intézménytörténeti jellegű volt: többek között Széchenyi fellépése, az Akadémia működésének kezdete, másrészt pedig az irodalom korábbi vezéregyéniségeinek, Kisfaludynak, majd Kazinczynak a halála olyan mértékig átrendezte az irodalom színtereit és erőviszonyait, hogy a későbbi időt már egy új korszak nyitányaként, s egy már lezárult generációváltásként lehetett visszamenőleg érzékelni.³⁸ Azok a viták, „pörök” pedig, amelyeket a korábbiaknál lényegesen élesebb hangnemben folytatott, sőt többnyire kezdeményezett is az új iskola, s amelyeket diadalmasan meg is „nyert”, képesek voltak a megváltozott hatalmi viszonyokat a kortársak és a nagyközönség előtt is nyilvánvalóvá tenni, s ezzel párhuzamosan pedig kiépíteni, fenntartani maguknak a hatalom és az irodalmi ízlés közvetítésére alkalmas kulturális közegeket. Az 1820-as

³⁶ SZEGEDY-MASZÁK 1998; ROHONYI 2000, 7–19; Uő. 2001.

³⁷ TOLDY 1987, 244–252.

³⁸ SZILÁGYI 2010, 275. (Toldynak a Kazinczy-centenáriumhoz kapcsolódó gesztusai, a Barabással elkészített kép letisztult formában mutatja a generációváltás irodalomtörténeti jellegét.)

évekre, s az Aurora-körre egyébként is jellemző alapítási gesztusok, s az európai, műveltnek, teljesebbnek érzékelt irodalmi rendszerrel rendelkező népek irodalmához való felzárkózás igénye rendkívül erős volt a kör (ebből a szempontból) elfogadott, legitimált vezetőjében, Toldy Ferencben.³⁹ Kortárs vélemények szerint a kiterjedt szövegkiadó, értekező, irodalomszervező munkásságán belül is a külföldi olvasóközönség számára készült, a magyar irodalom gazdagságát, „európaiságát” bemutató ifjúkori *Handbuch* érte el a legnagyobb hatást az életműben.⁴⁰

Toldy, mint köztudott, az eposzi vagy drámai korról folytatott vitában később majd megváltoztatja a harmincas évek elején megfogalmazott véleményét, s újra az egyszer már leáldozottnak tekintett műfaj részleges, korszakok feletti érvényessége mellett érvelt.⁴¹ De szintén tünetértékűnek, a minimális történeti perspektívából következőnek lehet tekinteni azt, hogy az *Aesztetikai levelek* önálló kiadásának rövid Vörösmarty életrajzában – saját, az epikus korszakról írott téziseit is alátámasztandó – egy új, „nagyra kiterjedendő epopoeia”⁴² munkáiról beszél Vörösmartyval kapcsolatban. A későbbi Vörösmarty-szöveg és a vázlatok ismeretében látható be igazán, hogy Toldy alighanem nagyobb súllyal és jelentőséggel, a korszakfogalom igényével együtt szerepeltette a tanulmányban az adatot, mint amennyit ezzel kapcsolatban Vörösmartytól közvetlenül vagy barátain keresztül tudhatott. A közlés Vörösmarty akkori munkásságát annak az egységes folyamatnak a részévé teszi, amelyet Toldy a műfaj virágzásának nagyhatású metaforájával ír le az *Aesztetikai levelekben*.⁴³ Azaz, ha nem is mosódik egybe, de a mű „romántossága” ellenére mégis ugyanazon folyamat állomásaként, a későbbi *klasszikai-nemzeti* eposz megteremtéseként értékeli a *Zalán futását* és az új eposztervet is. A folyamatszerűséget azért fontos tudatosítani, mert bár a szöveg címe esztétikai szempontú tárgyalást ígér, Toldy munkája a történetiségnek ugyanabban a szemléleti körében mozog, mint Kölcsey ugyancsak ekkortájt publikált tanulmánya, a *Nemzeti hagyományok*.⁴⁴ Vörösmarty művének létrejötte, értelmezése kapcsán az egységesként felfogott nemzeti irodalom fejlődésének irányáról, Zrínyi irodalomtörténeti helyéről, a magyar költői nyelv történetiségéről is bőséggel találunk bekezdéseket, vagyis az értelmező-kritikai

³⁹ Kiváló összefoglalást ad Toldy ezirányú tevékenységéről Berczyk Árpád tanulmánysorozata: BERCZYK 1941; DÁVIDHÁZI 2004.

⁴⁰ DÁVIDHÁZI 2004, 167–204.

⁴¹ D. SCHEDEL [TOLDY] 1839, 1842–1843.

⁴² TOLDY 1874, 7.

⁴³ „Nemzetünknek most virít eposzi lelkesedésű kora”. TOLDY 1874, 13.

⁴⁴ *Élet és Literatura* 1826, I. kötet, 1. rész, VII. közlemény, 15–59.

attitűd mellett erős a magyar irodalom organikus szemléletének a vágya és módszertana is. Kölcsey, aki a jelen kérdéseit, így például Vörösmarty eposzát nem is érinti, a nemzeti irodalom megteremtésére alkalmas hagyományt keresi az orális és az írott kultúra anyagában, Toldy pedig az irodalom *aktuális* közegében hajtja végre ugyanezt a „nemzetesítő” feladatot. Mindezt egy olyan műfaj kapcsán fejti ki, amely a tanulmány megjelenésének idején – úgy tűnik – kritikai szempontból valóban a legfontosabb volt a nemzet életképességének, megnövekedett történeti-kulturális szerepének a kifejezésére, sőt a jelen politikai állapotával való kontraszt érzékeltetésére is.

Vörösmarty *A' magyar költő* párbeszédese részeiben viszont egy megszakadt, sőt valójában létre sem jött kapcsolatról beszél író és feltételezett (nemzeti) közösség, az olvasók között, amelyben a szerző az irodalom hatókörét minimálisnak, alig tapasztalhatónak érzékeli. A jelenben nem csak a hajdani múlt vágyott nemzetteremtő ereje szűnt meg, hanem a felélesztéséhez szükséges szándék és megértés is. „Zeng tetteket, a' haza' szebb idejét, / A' régi csatákat, az ősi vezért”, mondja a költemény narrátora, amelyre a párbeszédese mű ennek az időnek a végleges leáldozására, az újabb generációk érzéketlenségére, megszólíthatatlanságára utaló szavakkal válaszol: „[az] ifjú nem érez, a' lányka nem ért”.

Irodalomtörténeti szempontból a későbbiekben ez a szituáció tipikusan a válsághelyzet, az útkeresés fogalmaival íródik le, s a Toldy és Vörösmarty által is említett új, töredékben maradt eposz terve, az „álmodott” dicső múltba fordulás tölti meg tartalommal a szituáció hátterét. Azonban ha a korszakképzésre, az átmeneti korszakok⁴⁵ leírására nem későbbi nézőpontból, hanem egy életmű darabjainak kontextusából próbálunk magyarázatot adni, egészen más következtetésekre juthatunk. Egyrészt túlzás azt állítani, hogy Vörösmarty az eposz műfaján belül válsághelyzetbe került, hiszen ha megrendelésre is, de ekkor írja például az *Egert*, amit Toldy és a kortársak is szintén nagyra értékelték, másrészt megközelítőleg sem tudható, hogy mikor íródott például *A két szomszédvár*, s ezért kizárólag a megjelenés idejére, interpretációs-tematikus érvekre kénytelen hagyatkozni a Vörösmarty-filológia. A magam részéről az egységes korszakfogalom helyett fontosabbnak tartom azt az értelmezést hangsúlyozni, s a későbbi terveket is ezzel összefüggésben értelmezni, miszerint Vörösmarty a *Zalán futásával nem megnyitotta*, hanem egy – a Toldyéval nem mindenben harmonizáló – paradigmán belül *lezárta* a (klasszikai) nemzeti eposz történetét, s későbbi terve, kísérletei ennek megfelelően nem is ítéltetők meg

⁴⁵ Vö. KULCSÁR-SZABÓ 2000, 90–105.; BARA–CSUTAK 2006, 104–113.

teljességgel sem a Toldy-féle paradigmából, sem pedig a válsághelyzetre adott életrajzi, társadalomtörténeti magyarázatokból.⁴⁶ A problémakör azért lehet fontos, mert nem egy irodalomtörténeti hagyománnyal (Vörösmarty epikáján belül létrejött egy tündérező-fantasztikus vonulat, amely folytatja a *Zalán futásának* nemzeti kontextusban és a műegész szempontjából is szervesen tematikáját) szemben megfogalmazott, konfrontatív véleményt kell érvényesíteni a mű értelmezése kapcsán, hanem felhívni a figyelmet az epikán belül részben párhuzamosan zajló, de a történetiséget, nemzeti múltat, s a nemzeti eposz szakrális aspektusait *másként* megfogalmazó műcsoportra. Ezek a művek ugyan főleg töredékekben maradtak ránk, mégis elegendő anyagot szolgáltatnak a váltás körvonalazásához. Elméleti szempontból mindemellett a kánonoknak arra a nemzetiesítő, folyamatosságot teremtő összetevőire szeretném felhívni a figyelmet, amely „a múltakat egyetlen időbe, múltba rendezi, azt sugallva, hogy a távoli, más-más cselekvők által végrehajtott események egyazon közösség, a nemzet történetébe tartoznak”.⁴⁷ Ez a folyamat Vörösmarty epikáján belül olyan hierarchikus viszonyt hozott létre, amelyben előbb a történetiség hangsúlyozódott a mitológiával szemben, majd pedig fordítva: a mítosz és az ahhoz kötődő nyelviség és szerelemfilozófia került a történeti vonatkozások elébe.

Az alábbiakban ezért az életművön belüli korszakképzés és a hagyományosan 1830–1831-re helyezett irodalomtörténeti korszakváltás főbb összetevőit tekintem át, elsősorban természetesen Vörösmarty életművére koncentrálni. A fejezet mindemellett vizsgálja ennek a korai, főleg Toldy Ferenc nevéhez köthető értékelésnek a következményeit, illetve az újraértékelés folyamatát, tehát a fejezet főleg recepciótörténeti áttekintést ad.

⁴⁶ BORBÉLY 2001, 111–129.

⁴⁷ TAKÁTS 2004, 80.

II.1. Az 1831-es irodalomtörténeti korszakforduló

1830 novemberében, közvetlenül Kisfaludy Károly halála előtt írja Vörösmarty az *V. Ferdinand királyhoz* című ódáját, amelyet valószínűleg a túlzottan optimista politikai tartalom miatt majd csak Toldy Ferenc ad ki 1857-ben a *Magyar Költészet Kézikönyvében*. A költemény egyik kézirat, levélben továbbított példánya mellé Bártfay László még ugyanabban az évben – bizonyára Vörösmarty tudtával – megjegyzésként hozzá is fűzi, hogy az óda „publikum előtt megjelenése vagy meg nem jelenése a’ körülményektől fog függni.”⁴⁸ A költemény keletkezési ideje arra az említett, a kortársak, s a későbbi irodalomtörténeti hagyomány által is, bár más-más megítéléssel, de korszakfordulóként érzékelt és kezelt időszakaszra esik,⁴⁹ amely Vörösmarty életművében is számottevő változást idézett elő. Vörösmarty 1830 után már nem tartja alkalmasnak az eposzt a nemzeti múlt jelennel összefüggő felidezésére és tematizálására – annak ellenére, hogy nagyobb epikus munkái jelentős eltérést mutatnak mind formai tekintetben, mind pedig a jellemábrázolás vagy a megjelenített történeti korszakok szempontjából. *A két szomszédvár* publikálását követően tehát, bár az eposz a későbbi irodalomtörténeti és -elméleti fejlemények ismeretében csak átmenetileg tűnik korszerűtlennek, Vörösmarty már nem ír eposzt, az epikus műfajok közül figyelme a prózai formák, elsősorban a novella, illetve az elbeszélő költemény rövidebb változatai felé fordul majd. Jóval az eposzi és a drámai korról folytatott vita előtt felfogása azzal a Szalay Lászlóéval hozható összefüggésbe, aki már 1833-ban a német orientációjú elméleti irodalom, elsősorban a Schlegel-testvérek munkássága alapján az antikizáló, hexameterben írott eposz korszerűtlenségéről beszél: „Valamint ‘a román az idő’ szelleme’ következésében mind inkább tükre leve a’ kornak, úgy viszont az epos, ‘s főként az antik epos, ugyan csak az idő’ szelleme miatt vissza vonulni kéntelenítetvén, még csak nem egyedül a’ romancában találhata menedéket, hol azonban az objektivitás’ helyébe subjektivitás, a’ plasticai egész helyébe pittoresk töredékek lépének. Nem vétünk kelletnél többet mondani, ha az antik epost már tökéletesen lehetlennék állítjuk.”⁵⁰

Vörösmarty levelezéséből, elméleti háttérű cikkeiből nem ismerünk állásfoglalást az antik és a romantikus (romános, romántos) eposz közötti váltásról,

⁴⁸ VÖRÖSMARTY 1960, 402.

⁴⁹ TOLDY 1987, ERDÉLYI 1991, GYULAI 1956, KEMÉNY 1970.

⁵⁰ MUZARION 1833, 79.

hiszen például az 1826–27 körül tervezett, Toldy által „nagyra kiterjedendő romános epopoeiának”⁵¹ nevezett művel kapcsolatban Vörösmarty nem a műfajra, hanem a személyes élethelyzetre hivatkozva ad majd tagadólagos választ Teslér Lászlónak,⁵² s ezért csak az elkészült szövegekből tudunk felfogásának változására következtetni. De nem érinti az eposzi és a drámai kor kérdéskörét Vörösmarty sem az *Elméleti töredékek*ben, sem pedig akadémiai munkássága, például az általa bírált eposzi munkák kapcsán.⁵³

Az *V. Ferdinánd királyhoz* múltat és jelent értékelő, s egyben tömör pályaképet adó felütését („A megdicsőült hajdan erősei, / Csaták s jeles tett voltak énekem: / Hallgatva néztem a jelenkor / Bábműveit, fogadásom állván / Nem szólni semmit gyáva fiak felől.”) követő sorok tehát akár a jelenhez való megváltozott viszony, s az azzal járó műfaji váltás tudatosításaként is értékelhetőek. A költemény a nyelvfelejtés, s a tétlen férfikor után bekövetkező nemzethalál állapotával csak a kollektív múlt egységét, erejét állíthatta szembe a jelen nézőpontjából, s épp ez, a múlt példaadó ereje, megközelítési módja változott meg a harmincas évek elejére. A „megdicsőült hajdan erőseit” tárgyául választó eposz esetében tehát a műfaj ‘létmódja’ helyett célszerűbb Vörösmarty pályáját tekintve funkcióról, a Toldy-féle viszonylag homogén műfajtörténet helyett heterogenitásról beszélni: az eposz az életműben viszonylag hosszú ideig, *A’ hűség diadalmától A két szomszédvárig* képes volt olyan változatokat felvenni, amelyek kapcsán a műfaji közös jegyek mellett legalább annyi joggal lehet a nemzeti tematika változatairól, romantikus stílustörekvésekről, őstörténeti meghatározottságról vagy mitológiateremtésről beszélni. Többek között ez adja Vörösmarty epikájának azt a belső tagolódását, amely ellenáll az egységesítő, a műfajiság külsődleges jegyeire vagy általános funkciójára koncentráló interpretációknak. Ugyanakkor az egyes szövegek vizsgálata arra enged következtetni, hogy az ‘epikus korszak’ ideje alatt a nemzeti narratíva megteremtésének jelentősen eltérő koncepcióit mutatják Vörösmarty szövegei. A *Zalán futása* például értékelhető egy korábbi, a klasszicista műfaji kánon által felvetett hiány betöltéseként, s ebben az esetben Vörösmarty egy fejlődéstörténeti korszak lezárója lesz – a művel kapcsolatban ez a leggyakoribb, sokszor olvasható kanonizációs szempont, amely legtömörebben

⁵¹ TOLDY 1874, 7.

⁵² „Gyanítod, hogy nagy eposzon dolgozom, nem barátom, ahhoz nem illy bujdosó élet kell mint az enyém volt.” Vörösmarty Teslér Lászlóhoz 1830 október és december között. VÖRÖSMARTY 1965, 228.

⁵³ VÖRÖSMARTY 1977.

majd Horváth János centenáriumi összefoglalásában érvényesül.⁵⁴ De hasonlóan termékeny szempont lehet az őstörténeti háttér, az eredettörténet felfogásában bekövetkező változás, amely egy organikusságra törekvő műltszemlélet esetén radikálisan képes befolyásolni a mű(vek) koncepcióját. Ennek következménye lesz például a *Zalán futása* névanyagának részleges, magyaros hangzásúra történő átírása,⁵⁵ a magyar–bolgár honfoglalási harcnak testvérharcként való felfogása 1833-ban, vagy a műről írott epigramma ironikus viszonya az eposz férfi- és nőalakjainak karakteréhez.⁵⁶

Viszont az irodalmi-irodalomtörténeti értékelés már Toldynál keveredik egy új típusú, a nyelv állapotától, esztétikai értékektől függetlenedő nemzeti kontextussal, s az eposz szerzője Toldynál a (nemesi) nemzet reprezentánsává válik,⁵⁷ illetve hozzá viszonyítva kapnak majd helyet azok a szerzők is a fejlődési sornak egy-egy fázisán, akik – függetlenül a műbeli tartalomtól – bizonyíthatóan a műfaji paradigma más felfogása alapján alkottak.⁵⁸ Vörösmarty műve tehát hosszú ideig olyan viszonyítási pont lesz, amely alapvetően meghatározza a műfaj korábbi, magyar nyelvű történetét és értékelését is. A kanonizáció során a ‘korszerűség’, vagyis az eposzi kor, a nemzeti irodalom fejlődéstörténete válik dominánssá, s például Aranyosrákosi Székely Sándor előddé, részletfeladatokat (lokalitás, mitológia, a Hadúr istennév megalkotása) teljesítő szerzővé, Pázmándi Horváth Endre pedig megkésett, a Vörösmartyval szembeni versenyhelyzetben alulmaradó kortárssá válik a „korszakforduló” után, 1831-ben megjelentetett művével. A poétikai-esztétikai szempontok a műfaj organikussága alapján alárendelődnek a történetiségnek. A nemzeti eposszal kapcsolatban ekkoriban már a kizárólagosság, az egyetlen, „örök időkre” megalkotott szöveg műfaji eszménye fog dominálni: ahogyan Árpád honfoglaló tette nemzeti-történeti szempontból örökké dicsőséges cselekedet, a róla írott szövegnek is ehhez méltóvá kell válni irodalomtörténeti értékét tekintve.⁵⁹

Lényegében ez a szempontrendszer formálódik majd tovább Erdélyi János kritikájában, amely – a Vörösmarty-mű elmarasztalásával párhuzamosan – tételszerűen

⁵⁴ HORVÁTH 2007, 894–916.

⁵⁵ Egy zárójeles elbeszélői kiszólásban: „Bodony (így hangzék magyarul neve)” (*Zalán futása* X. 221.) VÖRÖSMARTY 1963, 219.

⁵⁶ „Asszonyaid k[urvá]k; daliáid párduczok és juh.” Vörösmarty Mihály *Zalán 2.*, VÖRÖSMARTY 1960, 142.

⁵⁷ TOLDY 1874, 15.

⁵⁸ Dugonics András *Etelkájának* eposzi indíttatására Szilágyi Márton hívta fel a figyelmet: SZILÁGYI 1997, 394–399.

⁵⁹ Árpád alakjának felértékelődéséről, isteni attribútumokkal való felruházásáról: SZABADOS 1998, 615–641.

ki is jelenti, hogy a magyar irodalomban a „nemzeti eposz nincs megírva mindeddig”,⁶⁰ s ezzel tulajdonképpen, ha csak látszólag ugyanabban a paradigmában, de újra nyitottá válik a Vörösmarty előtti műfaji kérdés. Másrészt Erdélyi kritikája, bekapcsolódva a Toldy és Szontagh közötti műfaj történeti vitába, a korszerűséggel kapcsolatban az irodalomnak arra az átmenetileg megváltozott helyzetére is felhívja a figyelmet, amelyben az irodalomnak a politikához, az aktuális nemzeti kérdésekhez való kötődése miatt a klasszikus műfajok sokat veszítettek jelentőségükből.⁶¹ Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy Toldy *A magyar nemzeti irodalom történetében* az eposzi korszak lezárulásához szintén magyaráztaként használja föl a politikai viszonyok változását: „Az 1830-ki párizsi világesemény mind a politikának, mind az ettől befolyásozott költészetnek más irányokat adott.”⁶² Ennél a közvetett történelmi kapcsolatnál lényegesebb Toldynak az a dolgozat későbbi részében majd még tárgyalt megállapítása, amelyben összefüggést teremt az eposzi műfaj leáldozása, és a nemzeti életet megalapozó, lényegében a nemesség társadalmi és kulturális identitását és legitimitását biztosító erények anakronisztikussága között: „Elmúlt volt az az idő, mely főleg hadi erénytől várva s reménylve fennmaradását, ez iránt oly eleven érzéssel bírt; az az idő, mely egyedül a régiségtől lelkesült, honnan a hősi alakok oly hódító fényben magaslanak ki; s el azon római lelkelet, mely legrokonabb táplálatát az óvilág költészetében találta fel.”⁶³ A Toldy által említett, s a műfajhoz kötött *római lelkelet* és a római erények a politikai nyelvnek abba a meghatározó vonulatába tartoznak,⁶⁴ amelyet a 18. század végétől kezd felváltani a csinosodás, pallérozódás új, az időszak leglényegesebb kulturális vonását adó összetett és sokrétű eszmeisége.⁶⁵ Az eposzt és annak tárgyát a római lelkeletből, tehát a nemesség egyik legfontosabb ideológiai pilléréből levezető műfajfelfogás Erdélyinél, majd pedig Gyulainál és Aranyánál alapjaiban kérdőjeleződik meg, s a nemzetfogalom kitágulásával együtt a hagyomány is új, szélesebb alapokra helyeződik.⁶⁶ Toldy irodalomtörténetében viszont lényegében az

⁶⁰ ERDÉLYI 1991, 45. Erdélyi János elméleti nézeteiről KOROMPAY 1998, 229–289.

⁶¹ „nem sok idő multán a nemzet szóhajtó [sic!] szelleme fordulni kezd a költöktől, és hajolt a politikához, s így a költészet is csak politikai bélyeg vagy szinezet után szerette becsülni, becsülte pedig mindenek előtt demokrátiái szempontból. [...] ekép a hősköltemény iránt, mi a poesis magas aristocratiája, hűl a részvét, és épen [sic!] akkor, midőn az új politikai elemek szóra kapnak, elnémul a nagyszerűség műzsája: Vörösmarty, Czuczor abba hagyják e téren működésüket”. ERDÉLYI 1991, 40.

⁶² TOLDY 1987, 252.

⁶³ TOLDY 1987, 252.

⁶⁴ CSETRI 1986, 63–64, 69.

⁶⁵ Erről DEBERCZENI 1998, 75–159; SZILÁGYI 1998, 404–425; TAKÁTS 1999; 2011; HÁSZ-FEHÉR 2004, 209–221.

⁶⁶ Arany és Petőfi híres, a „népeposzsal” kapcsolatos levélváltásáról DÁVIDHÁZI 1994², 114–137.

azt megelőző, s csakis abból levezetett kulturális folyamatnak az eredményei után jelentheti ki, hogy a Bessenyeivel induló „dicső kor” képes volt olyan irodalmat létrehozni, amely a korszak végén a magyarságnak az európai *mívelt* nemzetek sorában biztosított helyet.⁶⁷ Ennek a folyamatnak Toldy és részben Vörösmarty számára is a legkiemelkedőbb képviselője az a Széchenyi István lesz, akiről Toldy magát a korszakot is elnevezi majd.⁶⁸ Ebben az eszme-, nemzet- és kultúrtörténeti narratívában az irodalom a korábnál meghatározóbb szerepet kap, s párhuzamossá, alá- vagy fölérendelt helyzetűvé válik az egyes szerzők, köztük pedig – képviselői pozícióban – Vörösmarty munkássága. Toldy szemlélete azonban sokat formálódott és változott irodalomtörténeti kézikönyvének megírásáig, s ez a változás természetesen mélyen érintette az eposz műfaj történetével és az 1820-as évek irodalomtörténeti eseményeivel összefüggő korszakolást is. A folyamat egyszerűsödött, s azok a törekvések, amelyek kortársi nézőpontból újszerűnek, nyitánynak látszottak, később belesimultak a klasszikai-nemzeti eposz jól körülhatárolható periódusába.

Toldy például a *Handbuch* periodizációjában Zrínyit „der erste romantische Dichter der Ungern” fejezetcím alatt tárgyalja,⁶⁹ s ezt a koncepciót fejleszti tovább és kapcsolja hozzá magyarázó-fejlődéstörténeti elvként Vörösmarty epikájához 1833-ban, az akadémiai nagyjutalom vitája kapcsán. A Toldy irodalomtörténeti összefoglalásában már nem szereplő állítás szerint Vörösmarty volt az, aki Zrínyi után a magyar romantos iskolát megalapította, s ezzel a nemzeti megalapozású irodalmat évszázados késlekedés, elmaradottság után újra élővé tette: „Vörösmarty lőn a romantos iskolának – melynek mindeddig az egy Zrínyi volt művészetünk mezején képviselője, bár nem ismert, vagy félreismert képviselője... – feltámasztója, vagy inkább újra és szebb fényben megalkotója.”⁷⁰ Toldy jelentéktelennek tűnő bizonytalansága, miszerint Vörösmarty a visszatérő, eszmetörténeti alapozású romantikafogalom alapján romantosnak tekintett Zrínyi költészetének felelevenítője, vagy pedig ugyanannak a nemzeti szempontú irodalomnak az „újra és szebb fényben megalkotója”, némileg már előlegezi azt a problémakört, amelyet később leghatározottabban Farkas Gyula fejtett ki az 1820-as évek második felének véleménye szerint elmosódó, s csak átmenetileg körvonalazódó

⁶⁷ TOLDY 1987, 408. Toldy fejlődéstörténeti, periodizációs felfogásáról: DÁVIDHÁZI 2004, 751. SZILÁGYI 1998, 84–85.

⁶⁸ Széchenyi írói fellépéséről, munkásságáról: GERGELY 2006.

⁶⁹ TOLDY 1828, XXVIII.: („Zweite Periode. Von Zrínyi bis zum Verfall der ungrischen Poesie, oder Zeitraum der der Epopee. §. 11. Zrínyi der erste romantische Dichter der Ungern”)

⁷⁰ TOLDY 1836, 152–174.

romantika-fogalmáról.⁷¹ Az *Aesthetikai levelekben*, bár természetesen Toldy részletesen és hangsúllyal említi Zrínyit, de még nem jelenik meg az a koncepció, miszerint Zrínyi és Vörösmarty munkássága között a romantikával leírható nemzeti-eszmetörténeti kapcsolat, sőt szimbiózis állna fenn. Anélkül, hogy a hazai romantikáról folytatott irodalomtörténeti viták részletesebb, s a viták résztvevőinek ideológiai felfogását is magába foglaló ismertetését felvállalnám,⁷² itt csupán a vita néhány, későbbi gondolatmenetemhez fontos összetevőire szeretném felhívni a figyelmet.

Vörösmartynek a *Zalán futása* publikálásától lokalizálható, közismert és jelentős versekben megnyilvánuló Zrínyi-kultusza⁷³ a politikai felhangokkal társuló vezér-költő szerepén, s a *Tündérvölgyben* követett formai allúzió mellett a *Nemzeti hagyományok*éhoz hasonló, fejlődéstörténeti szervességet kereső ideológiájából is táplálkozhatott. Fábrián Gábor például épp a *Tündérvölgy* megjelenése kapcsán – szemben Toldynak az *Aesthetikai levelekben* főleg a mű romantikus stílusát kiemelő kritikájával – fejti ki egy Vörösmartyhoz írott verses levelében a magyar nemzeti irodalom felnőtté válását, a nyugat-európai népek irodalmával való egyenrangú(sodó) kapcsolatát: »No népek – régiek! maiak! szólljatok, / Miben van a' Magyar hátrább ti nálatok? / Illy dicső hajnalra hányan virradtatok? / Szebben, jobban, mikor szólltatok 's irtatok? - «.⁷⁴ Tehát Fábriánnál hangsúlyozottan *nemzeti és nyelvi-történeti*, nem pedig stílusszemponthoz kapnak szerepet „a nagy Zrínyit”⁷⁵ példaként választó mű értékelésekor. Zrínyi kultusza költői-politikai hagyatéka mellett közvetve összefüggésben állhat tehát a magyar nyelv fejlődésének Révai-féle megítélésével, illetve azzal, hogy az említett szerzők, köztük természetesen Vörösmarty is, Révai

⁷¹ FARKAS 1929, 172–199. Farkas Gyula cikkének német forrására – Franz Schultz „*Romantik*” und „*romantisch*” als literarhistorische Terminologien und Begriffsbildungen című 1924-es cikkére – H. Lukács Borbála hívta fel a figyelmet: H. LUKÁCS 1967, 563–581.

⁷² ZLINSZKY 1924; SÖTÉR 1955; SZAUDER 1961; BARTA 1976; SZEGEDY-MASZÁK 1998; ROHONYI 2001; WEISS 2000. (etc.)

⁷³ Vö. *Zalán futása* előfizetési felhívása: VÖRÖSMARTY 1963, 347–349; Horváth 1968, 159–160, 295–297; „Zrínyi volt az, aki megteremtette a múltra emlékező, az elődöknek méltó emléket állító irodalmat, miközben harcaival ő maga is mítosszá válhatott a kortársak és utódok szemében. Ily módon nemcsak valóság és képzelet, hanem múlt és jelen metszéspontján is áll.” HÁSZ-FEHÉR 1995, 69. (Kiem. az eredetiben.) SZÖRÉNYI 2004, 27.

⁷⁴ Fábrián Gábor Vörösmarty Mihályhoz Arad, 1827. február 4-én. VÖRÖSMARTY 1965, 162. (Kiem. G.Zs.) Vö. az episztola későbbi részével és zárlatával: „Mert mint Attila-, Árpád- 's több idvezültt / Hős nevekől bajnok-elsőségünk ki sült: / Ugy e' nevekben [Vörösmarty, Kisfaludy Károly, Horvát István, Bajza, Kölcsey] az ő tőlök nem becsültt / Magyar míveltségnek lelke megdicsöült.” Uo., 164. Fábrián Gábornak ez a fontos episztolája a lírai művek közül a *Földi mennyet* és a *Kérelmet* említi, s mindkét szöveget az olasz irodalom, a petrarkizmus kontextusában értékeli: „Az Ő Földi menyje, és az egy Kérelme/ Többet ér, mint minden Olasz-földi elme, / Többet, mint az, a' mit Petrarca Ő Kelme / Élven Laurájához égbe felcepele.” Uo., 163.

⁷⁵ Vörösmarty Mihály Fábrián Gáborhoz Pest, 1827. február 15. VÖRÖSMARTY 1965, 165.

munkássága alapján gondolkodtak az egyes korszakok nyelvállapotáról, azok nemzeti jellegéről, s a nyelvváltozás irányáról.⁷⁶

Toldy irodalomtörténetében az *első virágzás* korát 1606–1711 közé helyezi, s ebben a százados periódusban kiemelt szerepet kap Zrínyi – elsősorban eposzi – munkássága. Felfogása ugyancsak a *Nemzeti hagyományok* Zrínyi-képével rokon, s a húszas évek végén kialakított koncepciójával azonos, az eltérést abban jelölhetjük meg, hogy a könyvfejezetben látenssé válik az a romantikafogalom, amely alapján még 1833-ban is értékelte Toldy Zrínyit. De érvelése mögött viszonylag könnyű ráismerni korábbi „romántos” értékpreferenciáira, az eredetiség fogalmára, a műalkotás létrehozásának teremtő jellegére és művének nemzeti-politikai meghatározottságára: „Költőink közt első, ki teremtő lélekkel s szerkesztő műtehetséggel bírva tárgya felett uralkodott, s azt költői céljához képest öntudatosan alakította, Zrínyi Miklós horvát bán és hadvezér volt.”⁷⁷ Vörösmarty az *V. Ferdinánd királyhoz* című ódában a nyelvfelejtéssel együtt („Még a vad is hű ős faja hangihoz: / Mi megtagadtuk önmagunkat, / Megtagadánk, haza nyelve, téged”) haldoklásra ítélt magyarság állapotának leírására Révai koncepciójához, s a közös szemléleti háttérhez, Herder nyelvregény-elméletéhez hasonló álláspontot fejt ki.⁷⁸ Az organikus történelem- és nyelvszemlélet alapjától, a nemzeti létet megalapozó atyák, Ügek és Árpád nyelvétől való eltávolodás lesz a hanyatlás egyik kézzelfogható oka. A vers megírása, illetve a publikálásával

⁷⁶ CSETRI 1990, 11–98. különösen 16–17., MARGÓCSY 2007, 165–211, 211–231.

⁷⁷ TOLDY 1987, 95. Kölcsey a *Nemzeti hagyományok*ban Zrínyiről a következőket írja: „Balassa és Zrínyi ketten állanak poézisünk régibb körében, kik való érzés szikráival dicsekedhetnek. Ennek kebelében hazafiúság bajnoki lelke és romantika, amazéban honszerem és honvágó lebegtek.” Kölcsey tehát nem említi romantikát Zrínyivel kapcsolatban, s felfogása abban is eltér a Toldyétól, hogy szerinte megszakadt a kapcsolat Zrínyi költészeti-poétikai örökségével: „Zrínyi, mint poéta, nemzetünkre nem semmi befolyást nem nyerhete; mert míg a kornak felette állott, addig nem ismertetett, s midőn végezetre szemeink érdemeire felnyílni kezdenek, már akkor ha nem sokkal is, de mégis valamivel, őtet meghaladtuk.” Zrínyi poétikai értékét pedig azon túl, hogy képes volt a vergiliusi és tassói mintát asszimilálni, a nemzeti jelennel való szoros kapcsolat is biztosítja: „magyar világot szemlélünk énekeiben megnyílni, magyar világot eltarkítva napkeletnek alakjaival, s magok ezen alakok arra szolgálnak, hogy azon időnek szellemét még jobban érezhessük; minden tett, mozdulat, lélekvonás a történet századát festi előttünk; semmi újabbkori jelenet a szcena elől vissza nem kapja lelkünket, és az egésznek tekintete hathatósan érezteti velünk, mely szerencsés a költő, ki vagy saját korának, vagy saját korához hasonlóan tetteit zengheti!” KÖLCSEY 2008, 204–205.

⁷⁸ Csetri Lajos a következőket írja ezzel kapcsolatban: „De a herderi nyelvregénynek megfelelő férfikort vagy virágkort Révai irodalmi nyelvünk nagy fellendülési korszakában, a XVI–XVII. században látta, s az azóta bekövetkezett változásoknak csak kis részét igazolta etimologikus-analogikus nyelvtudománya; többségét a virágkorhoz viszonyítottan hanyatlásnak, elkorcsosulásnak minősítette. [...] [Révai] a nyelvváltozás tendenciájának ellenszegülve vissza akarta kényszeríteni az ingadozó nyelvhasználatra az ideálisnak vélt korábbi nyelvállapot ikes ragozását.” CSETRI 1990, 31–32. Horvát István Verseghy-ellen írott könyvében ugyanezt a korszakolást követi: „Hajlandó volt a’ nyelvnek ifjúsága a férfi korba való általmenetelre: mikor a’ reformatio dolga kiütött. [...] Illyen díszes állapotban maradt a’ férfi korban a megerősödő hazai nyelv a’ XVII század végéig.” (Im., 149–150.) Révai munkásságához vö.: THIMÁR 2007.

kapcsolatos várakozás tehát olyan jelképes cselekedetnek tekinthető, amelyben az új uralkodó felé irányuló gesztust a nyelvi küzdelmek reményteli támogatása generálta, s tartalma is csak ennyiben tekinthető politikainak.

A kontinuitás biztosítékának, illetve újraalkotásának egyik lehetősége a visszatérés a korábbi, az írott 16–17 századi anyagon keresztül még elérhető normához, s ennek a nyelvelméleti és nyelvművelődési koncepciónak az irodalomtörténeti, poétikai vetületei is figyelemre méltóak lehetnek, köztük az említett Zrínyi-imitáció Vörösmarty esetében. Zrínyi példája mellett a 16–17 századi szerzők, például Pázmány munkássága, sőt a ponyvairodalom, vagy általánosságban maga az időszak is telítődhetett ezzel a jelentéssel, s itt legismertebb példaként utalhatunk a *Himnusz* – némileg tisztázatlan – alcímére, de Vörösmarty Pázmányról írott, a nemzetiséget a vallás elé helyező epigrammájára is.⁷⁹ A *Tündérvölgy* kortársi méltatásával kapcsolatban a Toldytól leggyakrabban idézett romantikafelfogás („Fabula, személyek szabadon lebegnek”⁸⁰ etc.) mellett tehát fontos szerepet kap a nyelvi teljesítmény, a visszahelyezkedés egy régebbi nyelvállapotba, s az ahhoz rendelődő nemzeti szellemiségbe: „De hát csak a gondtalan verselésben áll a Zrínyiség, vagy mint azt Vörösmarty igen jelentőleg ómagyarságnak hívja? Korántsem. Ő Zrínyinek konstrukciója módját is, hangjának naívságát [sic!], képeinek természetét, fordulatait másolja, s azt oly szerencsével, hogy midőn a munkát még kéziratban olvasám, cím nélkül, azonnal felkiálték: kedves Zrínyim, téged hallak, téged látlak! – s a mív azonnal kedvencem lőn.”⁸¹ Toldyn kívül többen, Bajza, Stettner is kiemelik a mű nyelvi újdonságát, s hogy Vörösmarty korábbi alkotásainál „több nyelvtudománnyal”⁸² hozta létre a szöveget.

A Zrínyi-kép módosulásával párhuzamosan a *Szigeti veszedelem* verseléséhez való kötődés is megváltozik. Viszonylag távoli, más nyelv- és irodalomszemlélethez tartozó példa, de a kapcsolódás változásának irányát jól érzékelteti, hogy Ráday Gedeon Zrínyi művét még – minden verstani újítása ellenére – „fordításban”, a korabeli nyelvi

⁷⁹ „Először Gyulai Pál egyetemi előadásán hangzott el az azóta bizonyíték nélkül többször ismételt állítás, miszerint az alcím a cenzúra megtévesztése céljából került a Hymnus verscím alá. Ez az állítás azért is különös, mert az első, Aurora-beli közlés alcím nélkül jelent meg cenzori jóváhagyással, s a későbbi újraközléseket általában nem kellett külön, újra cenzúráztatni, tehát ezt a cenzori megtévesztésre vonatkozó állítást nem látjuk megalapozottnak.” KÖLCSEY 2001, 717. (Vö. még Gyulainak a *Csongor és Tünde* időjelölésével kapcsolatban mondottakkal.) SZÖRÉNYI 2004, 29.

⁸⁰ TOLDY 1874, 145.

⁸¹ TOLDY 1874, 143.

⁸² VÖRÖSMARTY 1967, 317–318.

ízléshez igazítva tartotta lehetségesnek népszerűsíteni.⁸³ Köztudott, hogy a *Tündérvölgy* címe előbb a mitizáló *Csaba utazása* volt, s csak a majdnem egy évvel a megírást követő megjelenésekor kapta a mű a végleges címet. A Toldy által a fenti idézetben „cím nélkül” említett szöveg kéziratosa alcíme („Aurorába egy pap vitéz, erős lelkű ember, jó hazafi: Nem papi lágysággal”⁸⁴) a fiktív szerző személyén keresztül a hazafiság, anyanyelv és az egyházi szerepkörben meghökkentő szerelmi tematika összekapcsolását végzi el. A fikció, a szerző személyének további jelentéssel való gazdagítása viszont véleményem szerint a mű híres bevezetőjére, illetve a szöveg utóéletére is hatással volt. Mint Turóczi-Trostler Józsefnek a műről írott tanulmánya kimutatta,⁸⁵ Vörösmarty a második strófában a bibliából vett idézettel („A’ mit fül nem hallott, a’ szem meg nem jára”), tehát lényegében a vallás transzcendens aspektusát is felhasználva vezeti be a főhős „túlvilági”, Tündérországba vezető utazását. A pokol és a menny emlegetése az első versszakban ugyanúgy összefüggésbe hozható a kontextusból a kiadásban már elmaradt papi elbeszélővel, mint a műről később írott önironikus epigramma, amely a stílussal kapcsolatban *kántorságot*, azaz a versifikátorok közé sorolható szerzőt emleget.⁸⁶

A Zrínyi-eposzt megidéző, de tematikájában már nem közvetlenül a hősi-nemzeti kort, hanem a „béke napjaiban” a mitizáló szerelmi tematikát karakterisztikusan középpontba állító *Tündérvölgy* megírását és publikálását követően Vörösmarty epikus pályáján olyan változás következik be, amely a 19. századi recepcióban alig kap figyelmet, s csak a 20. század eleji, főleg Babitshoz köthető értelmezésben, s a későbbi romantikakutatásban lesz meghatározó.⁸⁷ A 19. századi befogadástörténetben, például Kemény Zsigmond emlékbeszédében az utolsóként megjelent mű, *A két szomszédvár* mintegy keretet alkot a *Zalán futása*, a *Cserhalom* és az *Eger* szövegével, s a köztes időszakban íródott töredékek a pusztai említés szintjére kerülnek, vagy a nyelvi gazdagság és a szélsőséges fantázia példájává válnak, de semmiképpen sem tartoznak bele a magyar (nemzeti) irodalom általános fejlődéstörténetébe.⁸⁸ Ebben nyilván kulcsszerepet játszott a töredékekkel, befejezetlenséggel kapcsolatos klasszicista alapú

⁸³ Ráday pályájáról, fordításairól, a nemzeti eposz történetében betöltött szerepéről Zentai Mária írt kiváló tanulmányt: ZENTAI 2004, 198–209.

⁸⁴ VÖRÖSMARTY 1967, *A Tündérvölgy* kéziratának fedőlapja. Képek. (Oldalszám nélkül.)

⁸⁵ TÜRÖCZI-TROSTLER 1961, 426–427.

⁸⁶ „Illyen verseket a’ nem igen bölcs kántor is írhat: / Nem mindig jobb a’ régi, ha zrínyies is.” (*Tündérvölgy*) VÖRÖSMARTY 1960, 154.

⁸⁷ BABITS 1978b, 208–225, 226–256; ROHONYI 2001, SZEGEDY-MASZÁK 1975; 2001, 31–37.

⁸⁸ KEMÉNY 1970, 341–381.

ellenérzés,⁸⁹ s a romantikáról alkotott kép módosulása is. Vagyis azok a momentumok, amelyek csak egy jóval későbbi, a nemzeti, történeti aspektusokat részben felfüggesztő, erőteljesebb(mbe)n műközpontú kánonban kerülnek majd az érdeklődés és a kutatás középpontjába. De hozzájárult ezeknek a műveknek az elhibázottá, zsákutcává minősítéséhez az is, hogy őstörténeti koncepciójuk, etimologizáló nyelvszemléletük korszerűtlenné, hírhedten tudománytalanná vált, s a korábbi személyes kötődéseket is – például Horvát Istvánhoz – elmozdította az akadémiai pozíciók, pályázatok körüli feszültség, illetve vita. Az a nyelvészeti megalapozású módszertan, amely őstörténeti anyagot adott a honfoglalás és a megelőző időszak leírásához, elvesztette kitüntetett szerepét, s később, a 19. század ötvenes éveiben a tudományosságnak már komplexebb elvárásait követelte meg az őstörténeti kutatás. A Vörösmarty-életmű kanonizációjával párhuzamosan pedig megtörtént a főművek leegyszerűsítő, egy-egy metafora köré épülő hagyománya, s ehhez már csak hosszabb időszakok után járult új értelmezés. A *Zalán futása* szinte elmaradhatatlan hívószava lett a ‘régi dicsőség’, a *Csongor és Tünde* esetében az ‘égi és a földi szerelem’, illetve Gyulai könyve és Perczel Mór visszaemlékezése nyomán az Etelka-párhuzam.⁹⁰

A húszas évek szövegeit a szakirodalom nagyon gyakran értelmezi pusztán a fantázia ‘szabad szárnyalása’-ként, s ugyanez figyelhető meg Horvát István műveinek hatástörténetével kapcsolatban is. Az utólagos, tudománytörténeti szempontból megfogalmazott értékelés az ‘ősmagyar álmok’, ‘délibábosság’ fogalmaival helyettesíti Horvát kötetének módszertani leírását,⁹¹ s ezzel egyben ki is emeli Vörösmarty szövegeit ebből a kontextusból, s így lényegében elzárja a történeti megközelítésű értelmezési lehetőségeket is. A tévútnak minősített nemzet-történeti felfogást csak metaforikus és eufemisztikus eljárásokkal lehetett a nemzeti költő portréjához kapcsolni. Akár törvényszerűnek is tekinthető, hogy az életművet átrendező változás akkor következett be, amikor háttérbe szorultak a közvetlenebbül nemzeti-képviselési beszédmódba sorolható szövegek, s előbb Vörösmarty egyetemes világgépe, történetfilozófiai gondolkodása, majd pedig emberfelfogásának tragikus dualizmusa került a figyelem középpontjába. Ehhez viszont nem állt, sőt a mai napig nem áll rendelkezésre olyan „párhuzamos életrajz”, amely a szerzőfogalmat is felhasználva alapozná meg értelmezéseit. Szempontomból sem ennek az igénye, hanem a már

⁸⁹ SZAJBÉLY 1978, 303–319.

⁹⁰ A történetet ismereteti és értelmezi BORBÉLY 2006, 169–171. Vö. még: HAJAS 1931, 303–312, 410–422. GYULAI 1956, 271–277.

⁹¹ HORVÁTH 1968, 376–403.

említett, szakirodalmi jelenléte a fontos: Gyulai Vörösmarty életrajza megmaradt forrásanyagként, az általa konstruált jellemrajz azonban fokozatosan kiüresedett, viszont retorikai funkciója továbbra is fontos szerepet tölt be a Vörösmartyról írott történeti megközelítésű munkákban.⁹²

Toldy *Aesthetikai leveleiből*, Vörösmarty levelezéséből és epikus vázlataiból szerezhethetünk tudomást arról, hogy Horvát István őstörténeti felfogására, s a kortárs utazási irodalomra építve Vörösmarty időbeli határait, történeti perspektíváját tekintve is újszerű, korábbi művétől jelentősen eltérő, s bizonyára koncepciójában, epikus mintájában is más jellegű nemzeti eposz megírását tervezi 1826–27 körül. Az epikus tervvázlat publikálása és értékelése a kritikai kiadás munkálataiig, a koncepció részleteit, történeti háttérét feltáró, Martinkó András által írott rendkívül részletes tanulmányig váratott magára. Martinkó azon túl, hogy visszamenőleges alaposággal ismerteti például a *Magyarvár* esetében azt a mélyen beágyazódott, napjainkig fel-felbukkanó őstörténeti háttérrel, utazási irodalmat, nyelvészeti vitákat, amelyek Vörösmarty előtanulmányait motiválták, felhívja a figyelmet a tervvázlat korábban ismeretlen összefüggéseire is. A többek között Kemény Zsigmondnál, Toldynál, Gyulainál, Erdélyinél az előbb említett, kánonon kívüli műcsoporttal szemben egyrészt tehát kibővül a művek köre, s Martinkó egy „felrobbant nagy eposzi terv forgácsainak”⁹³ tartja a *Magyarvárt*, *A' Délszigetet*, *A' Romot*, illetve ide sorolódik a harmincas években írott drámai alkotás, *Az áldozat* is. A korábbi, krónikákra, Anonymus *Gestájára* épülő őstörténet elmélyül, s az eseménytörténet az etimologizáló nyelvszemlélettel a háttérben organikus jelleget kap a historizáló helyett: a névanyagból nemzetkarakterológiai következtetések, rokonságviszonyok, őshazák kerülnek be a szövegekbe, s életre szólóan megerősödik Vörösmartyban a finnugor származtatással szembeni ellenérzés, amit majd akadémiai munkája során, a rokonítás tudományos érveinek kibővülésével sem változtat meg.

E művek nagyfokú felértékelődését mutatja, hogy a filológiai megközelítésen túl a hazai romantika-értelmezésben, az allegorikus formáktól a szimbolikus szövegstruktúrák felé mutató alkotásmód kialakításában egyaránt szerepet kapnak.⁹⁴ Szauder József és Martinkó András tanulmányaiban pedig *A' Délsziget* irányába tolódik

⁹² Retorikus jelenlétén a cáfolatot nem adó, de konfrontatív, kételkedő vagy teljesen semleges kitételeket értem a szövegben: 'Gyulai úgy véli, hogy...', 'Gyulai szerint...' etc. Az idézésnek ezekben az esetekben csak helyettesítő, nem érvelő-bizonyító jelentése van.

⁹³ MARTINKÓ 1964, 438.

⁹⁴ SZEGEDY-MASZÁK 1975, 2001, ROHONYI 2001, MESTERHÁZY 1998, BOROSS 2004, 277–294.

el az epikus műveken belüli hangsúly: a szöveg a *Csongor és Tünde*, Vörösmarty első pályaszakaszát lezáró főmű előkészítőjeként, a drámai költemény leginkább figyelemre méltó filozófiai és tematikus előzményeként kezd funkcionálni.⁹⁵ Koncepcionális változtatással, az őstörténeti ihletettséget hangsúlyozva tárgyalja Szörényi László *A' Délszigetet* a 'szent haza' Zrínyitől Krúdyig terjedő, a fogalom történeti változatait áttekintő tanulmányában. A mű, ha figyelembe vesszük az Attilára történő utalást, olyan időpontban játszódik, amely töréspontot jelent a hun–magyar nép életében, s a töredék a folytonosság visszaállítására tett kísérletként is értelmezhető.⁹⁶ A fantasztikum, a mikrovilágban játszódó, a történelemben lépés előtt megtorpanó cselekmény ezáltal pedig eposzi jelleget kap. A kortárs európai, elsősorban Herder és Schelling munkásságára épülő mítoszfelfogásra, s a mitológia megalkotásával kapcsolatban a rekonstrukció helyett a konstrukció fontosságára, s annak a Vörösmarty-töredékeket meghatározó jelenlétére hívja fel a figyelmet Szajbély Mihály korábban már említett tanulmánya. Vörösmarty a nemzet életében azt a hiányzó középpontot igyekszik pótolni, amely a racionális világértelmezés és a vallás háttérbe szorulása után az emberi és nemzeti életnek új, szimbolikus keretet tud adni. Ez a mitológiateremtés pedig már nem feltétlenül a történeti forrásokra és a hitelességre alapozza magát, hanem egyrészt a képzelőerő segítségével konstruálja a mitológiát, illetve szükség esetén áttemeli és nemzetiesíti az európai vagy keleti mitológia egyes részeit. Az így létrejövő mitológia pedig, ha kétségekkel is, de megkísérelheti betölteni azt a funkciót, amit az antik görögöknél, azaz racionális világmagyarázat helyett egy közvetlebb, általánosabb hatókörű vagy szimbolikus megértést biztosítani.

Jelentős, az epikus pálya szinte egészét is érintő átértelmezési kísérletnek tekinthető Borbély Szilárd Vörösmarty-tanulmánya, amely Horvát István műveinek hatástörténetéhez a „nyelvi teljesítmény” szempontjából közelít. Borbély szerint Vörösmarty költői nyelvében Horvát munkái olyan „elmosódó nyomot” hagytak, amelyről már „hallgat a Toldy által megállapított kánon.”⁹⁷ Ennek a felvetésnek a továbbgondolására két, a tanulmány háttérében maradó szöveg bevonásával tehetünk kísérletet: Vörösmartynek *Gondolatok a' magyar nyelv eredetéről* írott, nem sokkal a rögzíthető Horvát-hatás utáni munkájával, illetve az abban egyedülként hivatkozott, álnéven publikált Verseghy-ellenes Horvát-könyv hatástörténeti bevonásával.⁹⁸ Borbély

⁹⁵ SZAUDER 1961, MARTINKÓ 1975.

⁹⁶ SZÖRÉNYI 1989, 215.

⁹⁷ BORBÉLY 2006, 150.

⁹⁸ BOLDOGRÉTI [HORVÁT István] 1806, kül. 160–190.

Szilárd egy másik, enyhén provokatív esszé tanulmánya pedig egyenesen az életmű töredékességében jelöli meg a Vörösmarty-ouvre lényegét, s ebből következően a 20-as évek epikus munkái, a *Jegyzésekben* tervezett „műcsoport” válik központi, némileg metaforikus, a pályakép latens kontúrajait jelentő értelmezési alappá: „Ha alaposan szemügyre vesszük Vörösmarty pályáját, látható, hogy nagyobb tervek töredékei maradtak ránk. Művei töredékek. Egy nagy lehetőségeket felvillantó költészet roncsolt szövegei.”⁹⁹ Bár a megállapítás minden részével nem értek egyet, például történeti szempontból vitathatónak tartom az idézet utolsó mondatának értékpreferenciáját, ennek ellenére figyelemre méltó, hogy a tanulmány Vörösmarty költészetének csúcsára helyezi az 1820-as éveknek a főleg a német romantika ideológiájával rokonítható szövegeit. Ez az értékelés akár annak a recepciótörténeti folyamatnak a végállomásaként, lezárásaként is felfogható, amely a Nyugatos Vörösmarty-átértelmezéssel kezdődött, s amely – ha nem is tudatosan – átrajzolta a Toldy által adott korszakolást.

Az epikus művek recepciótörténetét vázlatosan áttekintve tehát azt mondhatjuk, hogy műfajtörténeti szempontból Vörösmarty átmenetileg, lényegében az irodalomban végbemenő újabb szemlélet- és generációváltásig, Arany megjelenéséig töltötte be az epikában a magyar nemzeti eposz megalkotójának szerepét. Nagyobb lélegzetű, befejezett epikus munkái között szinte nincs olyan mű, amelyet valamilyen szempontból ne kezelt volna kiemelt figyelemmel az irodalomtörténet és a kritika.¹⁰⁰ A nemzeti eposz megalkotása kapcsán Vörösmarty és Arany, s tulajdonképpen a két korszak eposzfelfogása közötti szakadék akár egyetlen, de lényeges momentummal, az elbeszélők által elfoglalt pozíciók különbségével is érzékeltethető. A Vörösmarty-eposz elbeszélője az *Előhangban* a jelen dermedt, tetszhalott állapotából egyedülként, váteszi szerepben, a képzelőerő segítségével teremt kapcsolatot a hősi múlttal.¹⁰¹ A jelen és a múlt közötti időbeli távolság áthidalásának ezt a típusát az irodalomtörténet-írás és az elméleti irodalom egyértelműen a romantika általános jellemzői közé sorolja.¹⁰² Arany

⁹⁹ BORBÉLY 2006, 164. Az említett kontúrok, Borbély tanulmányának fejezetcímei: *Egy korszak töredékei, Egy élet töredékei, Egy szerelem töredéke: Adél, Egy szerelem töredéke: Etelka, Zsákutcák: az osszianizmus, Zsákutcák: az őseposz, Zsákutcák: a modern lélek.*

¹⁰⁰ A szorosabban tárgyaltakon kívül a *Cserhalomról* Kazinczy levélbeli közlése vált hosszú ideig meghatározóvá, az *Egerről* pedig Toldy írt rendkívül dicsérőleg. De hasonló figyelem illette a *Tündérvölgyet* és *A két szomszédvárt* is.

¹⁰¹ „kebelemben nagyra növekvő képzeletnek villanak meg...” (*Zalán futása, Előhang*) A mondat mögött meghúzódó, a nyelv keletkezését érintő felfogásról (t.i. a *kebelben* létrejövő *képzet*) vö. VÖRÖSMARTY 2000, 26–27.

¹⁰² SZEGEDY-MASZÁK 1995, 119–129.

narrátora ezzel szemben a *Buda halála* felütésében igyekszik szinte teljesen háttérben maradni a történettől, az érintetlen nemzeti hagyományt megszólaltatni, s a fikció szerint még nyelvi értelemben sem megteremtője, csupán közvetítője a szövegnek.¹⁰³ A két mű nézőpontjának különbsége a közös mitológiai jegyek, például az istenalakok, Hadúr és Ármány szerepeltetése ellenére nyilvánvaló, s ebből következik, hogy irodalomtörténeti értékelésüknek is más-más szempontrendszer kellene maga után vonnia. Ez az (utólagos) evidencia azonban nem érvényesül már a 60-as években sem, a népnemzeti iskola fenntartja az összevetés igényét az új kánonformálás miatt, s tulajdonképpen ugyanez mondható el ellentétes előjellel Toldy kritikai gyakorlatáról is. Gyulai álláspontja a Vörösmarty-féle mitológiateremtéssel, a költőileg konstruált tündértörténetekkel kapcsolatban lényegében Arany álláspontjához hasonló kritikát fogalmaz meg: Vörösmarty nemzeti eposzainak csekély történeti-históriai hátterük van, s ezért legfeljebb csak korlátozottan, az irodalmi regiszterben, azaz a hagyomány és irodalom eszményi körforgását nélkülözve, s csakis az írott kultúrában tölthetik be műfaji szerepüket. A *légből kapott* eposzok, azaz a képzelőerő radikálisabb működését mutató, az epikai hitel elvárásait minimálisan sem teljesítő szövegek pedig peremhelyzetbe, egy olyan, az alkotói pálya szinte mellékes, az életműre nem meghatározó erővel bíró csoportjába kerülnek, amelyekre még hosszú ideig nem irányul kanonizációs szándék. Azt is mondhatjuk, hogy ez az értékelés is generálja majd azokat a sokszor burkoltan, de gyakorta nyíltan is indulatos, s a felfedezés igényével írott munkákat, amelyek Vörösmarty *ismeretlensége* mellett Gyulai életrajzi könyvének elhibázottságára, szűkös, a romantikával szemben értetlen összetevőire helyezik a hangsúlyt. Az *igazi* Vörösmarty felfedezésének szándéka nem csak a szövegcsoportok, hanem a homogén, szoborszerű és szinte ismeretlen életrajzi háttér erővonalait is igyekszik átrendezni, ahogy arra az előbbieken Borbély Szilárd megközelítésében láthattunk példát. Kis túlzással úgy is fogalmazhatunk, hogy amíg Vörösmarty költészete a nemzeti irodalomról, nemzeti narratíváról írott tanulmányokban megőrizte korábbi jelentőségét, a teljes életműre koncentráló írásokban ez az anyag sem ideológiai, sem pedig poétikai szempontból nem tudott igazán megújulni. Abból a hármass pillérből – a *Zalán futása; Csongor és Tünde* és a *Szózat; A vén cigány* és az *Előszó* –, amely sokáig képes volt az életmű ívét kijelölni és hordozni, a *Csongor és*

¹⁰³ „Hullatja levelét az idő vén fája / Terítve hatalmas rétegben alája;/ Én ez avart jártam; tünődve megálltam: Egy régi levélen *ezt* írva találtam.” (Arany János, *Buda halála - Előhang*. Kiem.: G.Zs.)

Tünde mellett egyértelműen az utóbbi két lírai műre esett a nagyobb hangsúly az 1970-es évek közepe után keletkezett írásokban.¹⁰⁴

A Vörösmarty-életmű értékelésének belső súlypontja történeti távlatból tekintve már Gyulai szövegkiadása és életrajza idején, sőt már a 40-es években eltolódott a líra, elsősorban a *Szózat* közösségteremtő, a nemzeti sorsot kollektív módon kifejezni képes szemlélete felé. Az *öreg* Vörösmarty pedig már ugyancsak Gyulainál nemzedéki és irodalomtörténeti szempontból is átadja a helyet a következő generációnak, s a népnemzeti iskola recepciójában érthetően hangsúlyosabbá válnak azok a kapcsolódási pontok, amelyek Vörösmarty életművét a népiességhez, a közösségelvű irodalomhoz, nem pedig a korszakforduló előtti, kísérletező művekhez kötik. Petőfi Vörösmartyval szembeni támadása sem a *Zalán futása*, hanem a *Szózat* költőjének járó babértól igyekezett megfosztani a szerzőt, eposzi munkásságát, köztük a *Zalán futását* ekkor már nem is említi Petőfi költeménye, holott pályakezdésekor *A helység kalapácsa* műfaji parodisztikussága többek között még a nemzeti eposz fennköltisége, korszerűtlensége ellen is irányult. Az 60-as években is szinte már csak Toldy Ferenc irodalomtörténete képviselte azt az álláspontot, hogy Vörösmarty epikája az azóta született teljesítmények, elsősorban Arany munkásságával szemben továbbra is a klasszikai-nemzeti eposz tetőzését jelentik a magyar irodalomban. Az eposz által a *kevés évek alatt* megfutott kör, írja Toldy, világirodalmi mércével ugyan nem mérhető, de a „magasban hangolt lelkeket költői szépségeivel s emelő tartalmával gyönyörködtetni, lelkesíteni, nemesíteni” *soha* nem fognak megszűnni.¹⁰⁵ Ez a klasszicizáló szándék Vörösmartyval kapcsolatban természetesen nem idegen sem Erdélyi, sem Gyulai felfogásától, de részben Toldy irodalomtörténeti felfogásának kizárólagosságából, másrészt pedig a műfaj újra aktuálissá válásából következően sokat veszít Vörösmartyval kapcsolatos súlyából, s ahogy említettem, más műfajú szövegek kerülnek az életművön belül kanonikus pozícióba.¹⁰⁶

A bevezetőben említett, 1830–31 fordulójára tehető korszakkezdet leírásához az irodalom- és intézménytörténeti fejleményeket, az irodalom „külsőjeit” tekintve legfontosabb az Akadémia működésének kezdete: az intézmény átalakította az irodalom addigi, elsősorban személyes kapcsolatokra, folyóiratokra épülő közegét, s egyben új

¹⁰⁴ Vö. például az 1975-ben megjelent *Ragyognak tettei...* című tanulmánykötetet a 2000-ben rendezett pécsi, illetve az 1999. decemberi kolozsvári konferencia anyagával. (TAKÁTS [2000], EGYED 2001.)

¹⁰⁵ TOLDY 1987, 251–252.

¹⁰⁶ Petőfi és Arany Toldy-féle irodalomtörténeti megítéléséről, Kemény, Gyulai, Deák és Csengery, illetve a Toldy közötti feszültségről a későbbiekben lesz szó.

viszonyok közé helyezi Vörösmarty addigi írói életpályáját is. A Perczel-családnál folytatott nevelőség, majd a szinte teljes egzisztenciális bizonytalanságból kiségitő, de gyakran nyűgnek érzett szerkesztői munka után Vörösmarty az Akadémia nyelvtudományi osztályának tagja lesz állandó fizetéssel, s így válik lehetővé számára a Pesthez kötődő, a fontolgatott ügyvédi pálya helyett kizárólag az irodalmi- és a tudományos élethez kapcsolódó életforma. Másrészt Kisfaludy Károly halálával, bár barátai folytatják az *Aurora* kiadását és szerkesztését, eltűnik az az idősebb, Kazinczyval szemben az új, a későbbiekben egységesen romantikusnak nevezett irodalomnak teret adó, csoportteremtő pályatárs,¹⁰⁷ aki Toldy Ferenc mellett ebben a korai időszakban a legfontosabb szerepet játszotta Vörösmarty műveinek megjelentetésében, sőt gyakran még létrejöttükben is. A Toldy által Széchenyiről elnevezett korszak, az irodalom általános fejlődésének végpontján a nemzet európai integrációjának célja állt. De ezt már nem az évszázadokig értékteremtőnek hitt, a nemesi réteg múltjához és ideológiájához kötődő régi dicsőség, hanem a nemzeti kultúra általános, szélesebb értelemben vett fejlődéstörténete, s azon belül is egyre inkább a jelen társadalmi osztályoktól fokozatosan függetlenedő kulturális teljesítménye alapozta meg. S ebben a kulturális változásban az irodalom súlya egyszerre mutatott ellentétes tendenciákat: fokozódott nemzeti-politikai jelentősége, s a kánont a nemzeti élettől való szoros összefüggése alapján lehetett kijelölni. Másrészt viszont az írók számának növekedésével párhuzamosan az irodalom egyre kiszolgáltatottabbá vált a gazdasági folyamatoknak és a piacosodásnak, a heterogén összetételű olvasóközönség eltérő igényű, a nemzeti kánontól sokszor jelentősen eltérő ízlésének. Vagyis megindult az a folyamat, amely az irodalmat is az új kulturális és gazdasági átrendeződés közegévé tette, a könyvkultúra, s az ahhoz szorosabban kötődő műfajok háttérbe szorultak vagy átfomálódtak a hírlapirodalom terjedésével párhuzamosan.¹⁰⁸

Közhely, hogy a Széchenyi által a *Hitelben* programszerűen is meghirdetett, a jövőre vonatkozó politikai-kulturális törekvés, az *új nemzetiség* szellemének-lelkének kifejtése radikálisan eltávolodik a korábbi, múltra alapozott nemzetfelfogástól.¹⁰⁹ S ennyiben akár úgy is tekinthetünk a műre, mint amely nem csak a nemesség hagyományaival, hanem a 20-as évek irodalmának egyik domináns vonulatával, a történeti tárgyú irodalommal is konfrontatív viszonyba került. Az *Aurora* képi

¹⁰⁷ A fogalom, s a megnevezés ebben az időszakban még heterogén, ez indokolja a megkülönböztetést. A használati különbségek mögötti ideológiai különbségekről ld. FARKAS 1929.

¹⁰⁸ Erről a folyamatról: SZAJBÉLY 2005.

¹⁰⁹ SZÉCHENYI 1830, 72.

anyagának nagyobb, majdnem kizárólagos része például még a historizáló, múltidéző műveket helyezte előtérbe,¹¹⁰ s Kisfaludy Károly csak közvetlenül halála előtt, a Széchenyivel való jó kapcsolata, s az induló új lapnál, a *Jelenkornál* felajánlott szerkesztési munka miatt változtatott volna koncepcióján. De ebből az időből példaként hozható fel Kölcsey-életművének formálódása is: a *Husztban* már közvetlenül is kimutatható Széchenyi nemzetfelfogásának hatása, a múlttól való elfordulás szándéka.¹¹¹

Természetesen nem állítható, hogy a korszakfordulóként érzékelt 1830–31-es éveket megelőzően ideális vagy legalább kielégítő lett volna irodalom és közönség kapcsolata, s hogy az irodalmon kívüli, akár a legszűkebb értelemben vett társadalmi kontextusban is végbement volna az a változás, amely célkitűzésként fogalmazódott meg a reformkor írógenerációjában. Vörösmarty és az olvasóközönség kapcsolatáról a *Szózatot* megelőző időszakból elenyésző mennyiségű adatunk van, olvasói főleg a közvetlen baráti környezet tagjai, az írók közül kerülnek ki, s az irodalomtörténet is kénytelen az ő véleményük alapján elbeszélni az időszak történéseit. A *Zalán futása* rendkívül kis példányszámban jelent meg, s közismert, hogy Vörösmarty drámáinak elad(hat)atlan példányai évekig heverték a szerző otthonában.¹¹² Közönség és irodalom kapcsolata az 1820-as években még sokszor inkább óhajokban, a kapcsolatteremtés szándékában nyilvánul meg. Kivételt az *Aurora* zsebkönyv évenként megjelenő kötetei jelentettek, amelyek formájukkal, képanyagukkal is igyekeztek az irodalmi érték mellett a piaci szempontokat is figyelembe venni.¹¹³ S bár a publikált szövegmennyiséget és a művekhez készített képi ábrázolásokat tekintve is egyértelműen Vörösmarty az *Aurora* legfontosabb szerzője, mégis ő írja azt a később jelképpé vált költeményt, amely az írók helyzetét, irodalom és közönség kapcsolatát a reménytelenség és a hiány fogalmaival tudja csak definiálni.

A *Zalán futása Előhangjában* Vörösmarty a pályakép megrajzolásakor az elterjedt, Zrínyi és mások által is használt vergiliusi költészeti modellt, az úgynevezett rota vergilii-t használja föl: az ifjúkori szerelmi költészetet követően jut el a férfikort

¹¹⁰ MARGÓCSY 2007, 1225–1232.

¹¹¹ „A zárósorok széchenyiánus gondolatára, miszerint az 1830-ban megjelent *Hitel* (mely megvolt Kölcsey könyvtárában is) eszméit ismerhetjük fel bennük, először Angyal Dávid hívta fel a figyelmet”. KÖLCSEY 2001, 961.

¹¹² Sallay Imre *Emlékirataiból* idézi: LUKÁCSY–BALASSA 1955, 94.

¹¹³ Az *Aurora* sajtótörténeti kontextusairól: SZAJBÉLY 2007, 73. „Az *Aurora* azonban már a tömegcikké váló könyv és az ipari könyvelőállítás hajnalának a terméke”, illetve az évkönyvek „kizárólag az idő szórakoztató kitöltésére szánt szépirodalmi anyagot tartalmaztak”, azaz nem kaptak benne helyet tudományos értekezések, s fordítások is csak kivételesen, Kisfaludy kezdeti célkitűzésétől eltérően.

jelentő hazafias költészethez, a műfaji csúcspontot jelentő eposzhoz.¹¹⁴ Az eposz költője, túlhaladva a személyesség fázisán, elérkezik a legmagasabb rendű feladathoz, a közösség, azaz a nemzet múltját és jelenét, harcait és mitológiáját megéneklő költeményig. *A magyar költőben* Vörösmarty szintén kettős, de egymás mellett, párhuzamosan és *egyenrangúként* művelt költői tematikáról számol be. De a költeményben nincs sem fejlődéstörténeti, sem pedig értékrendbeli különbség a két regiszter között, ugyanolyan hangsúlyt kapnak a férfi, illetve a női közönség felé irányuló műfajok. A közös jegy a már említett hatástalanság mindkét közegben. Ennyiben jelképes helyzetnek is tekinthető, hogy a költemény annak a megrendelésre írott *Egernek* a kéziratán található, amelyért Kisfaludy, hogy Vörösmarty anyagi helyzetén segítsen, száz forintot fizetett. Másrészt viszont ettől az időtől Vörösmarty pályáján tulajdonképpen megszűnik a biztos anyagi háttér nélküli életforma, hiszen ugyanebben az évben bízza meg – Horvát István közbenjárására – Trattner a *Tudományos Gyűjtemény* redaktori állásával, amit majd később az akadémiai munka követ. S bár Vörösmarty később anyagi okok miatt részt vesz az *Ezeregyéjszaka* fordításában,¹¹⁵ az egzisztenciális válságot, az írói pályaelhagyás lehetőségét is kikényszerítő 1827-es évet követően már nem állítható, hogy a teljes anyagi kényszer alatt kellett volna terveznie pályáját. Szempontunkból ez azért fontos, mert így konzekvensebben, életrajzi okokra kevésbé figyelve értelmezhető az életmű belső műfaji és tematikus átrendeződése.

Az átrendeződés ugyanis már az eposzi korszakon belül, tulajdonképpen az újabb, töredékesen fennmaradt nagyobb eposzi munka kudarca után bekövetkezett. A könnyebb tárgyalhatóság miatt két fontosabb vonulatot különböztetek meg. Az egyik az irodalomtörténeti korszakolással egybeeső, az addigi drámai életműben jelentős újításnak tekinthető mű, a *Csongor és Tünde*. A szöveg keletkezéstörténete azt mutatja,¹¹⁶ hogy Vörösmarty megközelítőleg az epikus töredékek, a nagyobb eposz kudarca után döntött a mű megírása mellett, bár mint majd a dolgozat későbbi részében bizonyítani próbálok, nem hanyagolható el Kisfaludy Károly szerepe sem a szöveg létrejöttében, hiszen Toldy Ferenc és Bajza József még úgy tudja 1828-ban, hogy eredetileg az *Aurora* számára írja Vörösmarty a *Csongor és Tündét*. Másrészt a szöveg kozmogóniája, körforgásra épülő szerkezete, szerelemfilozófiája szélesebb háttérrel

¹¹⁴ RITOÓKNÉ 2002, 48–53. A Vergilius-életrajz(ok) és a költői műfajok összefüggéséről lásd még: JANKOVICH 2002, 21–29.

¹¹⁵ Vörösmarty fordítói szerepéről: VÖRÖSMARTY 1974, 330–336.

¹¹⁶ VÖRÖSMARTY 1989, 729–747. KERÉNYI 1996, 7–9.

szintén az eposzi művek, elsősorban a *Zalán futása* mitológiai rétege, *A Délsziget*, *A Rom* felől magyarázható, s a filológiai, motivikus kapcsolat feltárását megelőzően az ilyen irányú kapcsolatteremtés már megfigyelhető volt a szövegekről írott esszé tanulmányokban, például Szerb Antal vagy Rajnai László írásában.¹¹⁷ Vagyis a változtatás irányával kapcsolatos kérdések, az eposz műfaji elavulása nem feltétlenül a kidolgozott elméleti héttérrel rendelkező klasszicista műfaji kánon, a Csokonai, Ráday, Virág és mások kísérletei óta várt nemzeti eposz felől válaszolható meg.

A műfajon belüli, a „romantika szellemében” megkísérelt váltást elsőként Szörényi László tanulmánya hangsúlyozta *A Délszigettel* kapcsolatban: „A félreérthetetlen utalások a paradicsommítoszra, Orfeuszra és Prométeuszra, Krisztusra egyúttal azt is jelzik, hogy Vörösmarty végrehajtotta azt a szinte lehetetlennek látszó feladatot is, hogy – Zrínyi, Tasso és Milton segítségével – a romantika szellemében korszerűsítse a vergiliusi eposzmodellt, amelyet a magyar őstörténeti tematika önmagában kínált.”¹¹⁸ Továbbgondolva az állítást: Vörösmarty őstörténeti keretbe ágyazva egy olyan történelemértelmezést teremt meg, amelyben döntően már nem a historikus, hanem a filozofikus szándék dominál a magyarság múltjának és jelenbeli helyzetének értelmezéséhez, s ehhez a *Zalán futása* mitológiájánál is szabadabban, az új mitológia¹¹⁹ szellemiségéhez hasonlóan merít az egyetemes kultúrtörténet mítoszi anyagából. Lényegében a későbbi, a kánonban ugyancsak előkelő helyet elfoglaló verseinek előzményét teremti meg, hiszen *Az emberekben*, de különösen majd az *Előszóban* és a *Vén cigányban* is következetesen él a mítoszkeverés eszközével a történelem értelmezéséhez.¹²⁰ Hol helyezkedik el ebben a folyamatban műfaji szempontból és mítoszkezelésének módjában a *Csongor és Tünde*? Milyen a viszonya a populáris forráshoz, s milyen a (későbbi) meseműfajhoz, hiszen mindkét szempont meghatározó irodalomtörténeti szerepet kapott például Arany életműve és a negyvenes-ötvenes években fellendülő mesegyűjtés miatt?¹²¹ Sőt nem csak a meghatározó szerepet emelhetjük ki, hanem a segítségükkel mintha megválaszolható is lett volna az a hagyománypozíció, amit a *Csongor és Tünde* betöltött a romantika és a népiesség közötti fázisban. Ennek viszont az lett a következménye, hogy a kanonizáció első, megkésett hulláma szinte kizárólag a mese és a népiesség irányából közelített a

¹¹⁷ SZERB 1981, SCHÖPHLIN 1917, RAJNAI 199.

¹¹⁸ SZÖRÉNYI 1989, 216.

¹¹⁹ SZAJBÉLY 2000; 2005, 389–409.

¹²⁰ CSETRI 1975, 365–391; MILBACHER 2001a; 2001b.

¹²¹ GULYÁS 2010.

drámához, illetve az időszakban nem is jelentkezett más, alternatívát jelentő értelmezés. Gyulai például röviden, de határozottan tiltakozik Beöthy Zsolt felfogása ellen, amely az eszményi-való ellentéte és az allegorikus tartalom felől próbál közelíteni a műhöz.¹²² A *Csongor és Tündének* tehát azon túl, hogy rögzítjük megkésett befogadástörténetét, meg lehet kísérni egy olyan kontextuális értelmezését is, amely a húszas évek második felének epikus töredékei, illetve a műfaji váltás felől keres kapcsolatot a szöveggel.

Az említetten kívül a másik belső műfaji átrendeződés, a nemzeti múlttal és annak közvetítésével való megváltozott viszony kifejeződése az időszakban, hogy Vörösmarty a rövidebb epikus műfajok, a rege, a ballada és a legenda területén is jelentős alkotásokat hoz létre,¹²³ s a forrásanyag jellege is megváltozik: a *Szilágyi és Hajmási*, a Toldi-feldolgozások ponyvai forrásra mennek vissza, a magyar irodalom első szépirodalmi legendája, a *Hedvig* viszont továbbra is Horvát István történeti kutatására épít. De ezekben a művekben ugyanúgy megmarad a nemesi-lovagi hőseszmény, s a népiesség forráshasználatára jellemező ideológia egyik műben sem válik hangsúlyossá.

A húszas évek vége rendkívül változatos és gazdag tehát az epikus műfajok tekintetében, s ezt az összetettséget némileg elhalványítja a fiatal Toldynak az eposzi korszakról vallott lelkes, Vörösmarty pályájának kibontakozását sokban segítő, de a nemzeti irodalom átmenetileg túlértékelt, s a fejlődéstörténeti igény miatt túlzóan egyértelmű korszakhatárok közé rendezett koncepciója. Ez a koncepció, ha nem is paradigmátikus újszerűséggel, de jelentősen átrendeződik majd Erdélyi János kritikai-, s a szabadságharc után főleg Gyulai Pál és a népnemzeti iskola irodalom- és politikátörténeti felfogásában. Az alábbiakban ennek a folyamatnak a leglényegesebb összetevőjét, Gyulai Pál *Vörösmarty életrajzának* az életmű hagyományozásában betöltött szerepét kísérlem meg néhány főbb vonásában értelmezni.

¹²² GYULAI 1956, 352. Arany, Gyulai nemzedéke a népmese műfaji értelmezésekor egészen más összetevőket emel ki, mint korábban Toldy vagy Vörösmarty. Gyulai felfogásában természetesen a népmese elsősorban nem nyersanyag, s allegorikus használata, „átírása” éppen a legfontosabb nyomokat, az eredetet, nemzeti kollektivitást tünteti el. Ebből a nézőpontból ítéli el Vörösmarty beszélyei közül például a *Szél úrfi*t, amelyben Vörösmarty „a népmesei elemet igen is célzatos allegóriává *süllyeszti*”. Im., 347. (Kiem. – G.Zs.)

¹²³ SZAJBÉLY 2005, 369–389.

II.2. „Az életrajz is történetírás”: Gyulai Pál szerepe a Vörösmarty-életmű hagyományozódásában

„Az életrajz is történetírás, nem krónika, s éppen úgy megkívánja a történelmi kritika, a filozófiai vizsgálódás és művészi alakítás vegyületét, mint akármely más történelmi mű. Enélkül csak adatgyűjtemény, mely se tanulságot, se gyönyört nem nyújt az olvasónak. Ugyan mit tanulhatni oly életrajzból, mely mindarról hallgat, a mi az író irodalomtörténeti személyné emeli s érdemessé teszi arra, hogy megírják terjedelmes életrajzát? Hogyan gyönyörködhetnénk oly életrajzban, mely sokat emlegeti a költő nagyságát, de a nagyság plasztikai arányai sehol sem emelkednek fel előttünk, és szobor helyett csak kődarabokat találunk a költő sirján? [...] Életrajzban a jellemrajznak szerves résznek kell lenni, egyiknek a másikba olvadni, s egymást táplálva együtt fejteni egy egészszt.”¹²⁴

A szépirodalmi szövegek gondozása és hagyományozása kiemelt jelentőségű abban a kanonizációs folyamatban, amely az olvasó számára egy viszonylag egységes, a szövegekből nem közvetlenül feltáruló jelentéssel lát el egy-egy írói életművet, s örökíti azt tovább az utókorra. Különösen fontos ebből a szempontból a szerző halála utáni első gyűjteményes kiadás, s az ahhoz kapcsolódó hatalmi viszonyok, a felhatalmazás kérdése, illetve azok a közvetett, a kiadást kísérő cselekvések, amelyek rendkívül erős és hosszan tartó, szimbolikus kontextust teremtenek a kiadás köré. Vörösmarty műveinek kiadástörténetében fordulópontot jelentenek a Gyulai Pál által sajtó alá rendezett kötetek, s a kötetek elé írt életrajz: az olvasó itt mérhette föl először a „lezárt” életművet, s a befogadáshoz terjedelmes életrajzi összefoglalást, jellemrajzot és műértelmezéseket is kapott.¹²⁵ Gyulai az életrajz-írás egyik fontos rétege, a jellemrajz kapcsán szintén különbséget tesz a szerző életében készülő, illetve a már lezárt életműre vonatkozó feladattal kapcsolatban: „A jellemrajz, különösen élő íróról, keveset olvaszthat magába az illető életrajzából; legfőbb feladata az író összes munkásságát, hatását rajzolni, megítélni, nem pedig körülményei és munkássága, magán és közéleté, élményei és művei kapcsolatát kimutatni, annyival inkább nem, mert az író életében az életrajzi adatok nem igen lehetnek ismereteseek, vagy ha azok is, diszkrécionális okokból

¹²⁴ GYULAI 1956, 345.

¹²⁵ DÁVIDHÁZI 2000, 101–125. Dávidházi Péter Gyulai Pál *Vörösmarty életrajza* és a monográfia műfaja közötti kapcsolatot így foglalja össze az önállóvá válás, a művek nélküli megjelenés nézőpontjából: „Gyulainak, aki eredetileg ugyanúgy egy összkiadás bevezetőjének szánta Vörösmarty életrajzát, mint Domby Csokonaiét, s elkészültével (1865) ugyanúgy lekéste annak megjelenését, mint Domby a Márton-féle kiadásét, már eszébe sem jutott, ahogy kiadójának sem, hogy Vörösmarty életrajza Vörösmarty-művek nélkül ne érdemelne önálló kötetet.” I.m.: 106. Vö. még: TAKÁTS 2000, 163–177.

nem használhatóak elég szabadon. Azonban az író halála után a jellemrajz is mindent magába olvaszt az író életrajzából, mi céljára szükséges.”¹²⁶

„Az életrajz is történetírás”, fogalmazta meg a kiinduló tételt Gyulai saját életrajzírói módszerének céljai között, s az elvégzendő feladatok közé sorolta, hogy az „embert és író-t együtt rajzolja, magán- és közéleti kölcsönös egymásra hatásával, hogy kísérje tehetsége és jelleme fejlődését a társadalmi, politikai és irodalmi viszonyok kedvező vagy kedvezőtlen befolyásai közt s kimutassa szelleme hatását és munkái becsét”.¹²⁷ Irodalomtörténeti jelentőségű, s ezért Gyulai kiadásának létrejöttéhez figyelembe veendő az a történeti kontextus és az a generációs feszültség, amely Vörösmarty műveinek megjelentetésekor fennállt, illetve amely az életmű korábbi kiadója és gondozója, Toldy Ferenc és Gyulai Pál között mutatható ki. A kiadás politikai, hatalmi és irodalomtörténeti feszültségei mintegy gyűjtőpontként mutatkoznak meg a Vörösmarty halála utáni eseményekben, sőt már a halál pillanatának elbeszélés-variációiban is. Az alábbiakban a felhatalmazás kérdését eldöntő narratívákat áttekintve igyekszem azok irodalomtörténeti előzményeit és következményeit számba venni, illetve Gyulai *Vörösmarty életrajza* című könyvének néhány meghatározó, véleményem szerint az életmű egészére hatással lévő kanonizációs motívumát kiemelni.

¹²⁶ GYULAI 1956, 345.

¹²⁷ GYULAI 1956, 346.

II.2.1. „Vörösmarty Mihály meghalt”

(Az irodalmi örökséggel, hagyományozódással kapcsolatos kérdések)

Vörösmarty életművének fejlődéstörténeti megítélése, amely Toldy értékelése szerint többek között a nyelvújítás és a Révai-iskola törekvéseinek betetőzője, s a magyar nemzeti irodalom meghaladhatatlan csúcsteljesítménye, alapvetően megváltozik majd Gyulai Pál könyvében. Gyulai Toldyhoz hasonlóan szintén rendkívül szoros viszonyba állítja irodalom, szerző és nemzet viszonyát,¹²⁸ de nála a Vörösmarty-életmű más, erőteljesebben politikatörténeti szempontú értelmezést kap: Vörösmarty mintegy irodalmi előkép, kapocs lesz a kiegészítés történelmi tettét, a nemzet egységét újra megvalósító Deák Ferenc politikai munkásságának. A minden bizonnyal Deák közreműködésével vagy legalábbis ellenőrző egyetértésével¹²⁹ megalkotott analógia majd csak Asbóth János híres *Három nemzedék* című könyvében változik meg, s a politikai-eszmei kapcsolódás iránya Deáktól Széchenyi irányába tolódik el.¹³⁰ *Vörösmarty életrajzában* Gyulai két olyan eseményt emel ki Vörösmartyval és Deákkal kapcsolatban, amelyek nemzettörténeti szempontból szinte kultikus magaslatra emelik Vörösmarty és Deák emberi-közéleti kapcsolatát. Az életrajzi narratívában az egyik ilyen meghatározó pont a genesis, a megismerkedés, a másik pedig a lezárulás, az örökség átadásának a pillanata, Vörösmarty halála. Gyulai elbeszélésében a két esemény, kiegészülve az 1845-ös erdélyi körúttal,¹³¹ nemzettörténeti jelentőséget kap, s mintegy pillérévé válik az életrajznak. Természetesen nincs jelentősége annak, hogy Gyulai, bár a hiteles elbeszélő szemszögéből írja le a történetet, egyik esemény alkalmával sincs jelen, hiszen Vörösmarty és Deák első találkozásakor még nem él, Vörösmarty halála idején pedig Berlinben tartózkodik. De nem is valamiféle igazság eldöntése a cél az átörökített történetekkel kapcsolatban, hanem azoknak a versengő elbeszéléseknek az egymás mellé állítása, amelyek érzékeltetni tudják az

¹²⁸ Gyulai Vörösmartyról írott életrajzának legfontosabb elvét Szabó Levente a nemzettörténetnek alárendelt irodalomfelfogásban látja: „Vörösmarty pályafutása, következésképp maga a Vörösmarty-életrajz is – utolsó passzusa értelmében – magáról a nemzetéről szól”. A későbbiekben pedig az életrajzból az eredet/alapítás, a folyamatosság, az időtlenség és az egységes nyelv „diszkurzív” fogalmait emeli ki. Deák és Vörösmarty kapcsolata nála a folyamatosság megteremtésének kategóriájához sorolódik. SZABÓ 2001, 144.

¹²⁹ SOMOGYI 1977.

¹³⁰ „Nem tudom, érzi-e ennyire mindenki, de én úgy érzem, hogy e nevek: *Széchenyi és Vörösmarty, Kossuth és Petőfi, Deák Ferenc és Arany János annyira összetartoznak, mint ahogyan összetartoznak azok az egyes hangok, melyek együtt adják meg zengő harmóniájukban az akkordot.*” ASBÓTH 2008, 65. (Kiem. az eredetiben.)

¹³¹ GAAL 2001, 126–135.

irodalomtörténet-írásból egyébként is ismerős ellentétet Toldy és a népnemzeti iskola Vörösmarty-képe, Vörösmarty fejlődéstörténeti helye között.

Gyulai az életrajz ötödik fejezetében tárgyalja azokat a változásokat, amelyek Vörösmarty életében, illetve az új iskola későbbi formálódásában is alapvető szerepet játszanak. A kortársak közül például Horvát Istvánról, Fábián Gáborról, Stettner-Zádor Györgyről, Kisfaludy Károlyról ír, s természetesen kitér az Aurora-körre és magára a zsebkönyv közösség- és irodalomszervező funkciójára is. A fejezet címe már belső formájával előkészíti azt a szerepet, amelyet majd Deák Ferenc kap Vörösmarty életében: míg Toldy és az említett írók, barátok csak egy szikár, a lajstromozásra emlékeztető felsorolás részeként bukkannak fel, Deák önálló mondatban, a jelentőség egyértelmű sugalmazásával említődik: „Első találkozás a Deák Ferencsel.”¹³² A szövegben később Deák alakja retorikai és terjedelmi szempontból is megkapja majd azt a kötet egészére kisugárzó, személyességet és közéletiséget, egyedi és nemzeti-jellembeli azonosságot vegyítő jelentőséget, amely a Vörösmartyéval „párhuzamos” pályát meghatározza. Az említett összetettség miatt érdemes egészében idézni a jelenetet: „Zádor megismertette [Vörösmartyt] Fáyval s elvitte hozzá a huszonegy éves Deák Ferencet, ki 1824-ben valami pörös dologban több ideig mulatott Pesten. Vörösmarty a Kishíd utcában a »Vadászkürt« 10. számú szobáiban lakott növendékeivel. Itt találkozott először a két férfiú, kikre oly nagy szerep várt a megifjuló Magyarország történetében. A költő olvasott Zalánjából a leendő államférfiúnak,¹³³ kit éppen úgy meghatott a csodás bájú nyelv, mint a nemzeti fennkölt érzés. Az ősi dicsőség költője s az ősi jog védője a rokonszenv dobbanását érezték szívökben, mely később oly nemes és ritka barátsággá fejlődött. Nemcsak tehetségök és hírek varázsa vonzotta egymáshoz e két férfiút, hanem jellemök és kedélyök összhangzata is több pontban. Mindkettőben ugyanazon erkölcsi és nemzeti mély érzés, ugyanazon erős, de titkolt vagy elnyomott szenvedélyesség, ugyanazon csöndes komolyság és magyaros

¹³² „A pesti irodalmi körök 1798–1825. Kármán. Révai, Horvát István, Szemere és Vitkovics. Kulcsár. A Marczibányi Intézet. Fehér György. Petrózai Trattner János. A gróf Teleki-ház. Aurora. Hébe. Kisfaludy Károly és Kazinczy. Kovacsóczy Asapasiája. Vörösmarty új barátai: Toldy, Fábián, Zádor. Első találkozás a Deák Ferencsel. Zalán futása fogadtatása. Vörösmarty és Kazinczy.” GYULAI 1956, 277. A fiatal Deák és Vörösmarty kapcsolatához, megismerkedéséhez ld. még: MOLNÁR 2003, 155–173.

¹³³ Deák 1825 végén, két levélben is kitér a *Zalán futására*, de ezekből a levelekből úgy tűnik, hogy akkor még egyáltalán nem ismeri a szöveget, csak tud a műről: „Zalánodat alig várom, bár csak valami módot lenél el küldésében, de most Országgyűlése alatt senki sem jár tőlünk Pestre, a’ ki által elküldhetné azt.” (1825. november 15.) Illetve másodsor: „Zalánodat alig várom, és mivel nem tűrhetem tovább a’ kíváncsiság furdalásait, vettem abból egy példányt Zsoldos szombathelyi könyvkötőtől; azonban [sic!] ezt sem olvashattam el még, mert Testvér néném azt nálom meg látván, tőlem olvasás végett el kérte, ’s minthogy azt még eddig végig nem olvasta, nekem újra várakoznom kell.” (1825. november 29.) VÖRÖSMARTY 1965, 17, 119.

humor. Mindkettő a néppel összeolvadó magyar nemesség kifejezése, az ősi nemzeti típus kinyomata, a korszellem hatása alatt mintegy megifjodva. Vörösmarty éppen annyira különbözött Kisfaludy Sándortól, mint Deák Nagy Páltól. Kisfaludynak Sándornak a nemesség volt a nemzet, mint Nagy Pálnak. Vörösmarty az egész nemzethez szólott, s folyvást visszhangoztak lantján azon politikai eszmék, melyekért ifjuló nemzete küzdött, Deák is mint a nemzet államférfia szerepelt s a Széchenyi felköltötte reformeszméket oltva be az ősi alkotmányba, a nemesi jognak nemzetivé átváltozását segítette elő. Vörösmarty hatása bevégződött e korszakkal, s csak a forradalomig terjedt. A Deáké átnyúlt a másik korszakba is, hogy megvédje a jövőnek mindazt, ami a múltban egyedül drága. Vörösmarty 1825–1845-ig állott hatása legmagasb fokán, Deák 1861–1867-ben¹³⁴ érte el azt. A két korszakot a forradalom árja és romok választják el egymástól, de felettök az ősi dicsőség és az ősi jog csillaga dereng, egy-egy fénysugárt vetve a homályos jövőbe. E fényben a két barát szelleme találkozott.»¹³⁵

A *Zalán futása* megjelenésétől, a fiatal Vörösmarty első, szimbolikus jelentőségű nemzeti alkotásától eredeztetett, s az életmű utóéletére, Vörösmarty örökségének eszmei értelmezésére is igényt tartó pályakép sokkal inkább Gyulai saját, s a megjelentetés előtt Deákkal is egyeztetett véleménye lehetett Vörösmartyról, mintsem a kortársi, többé-kevésbé letisztult közvélekedés.¹³⁶ Ennek a tömör összefoglalásnak a hététerében pedig nyilván ott húzódik az a feszültség is, amelyet a Toldy által adott korszakolás, az 1830 körül megkötött „csomó” jelent, illetve Toldy Csengery és Deák által történő, határozott elmozdítása akadémiai titkári pozíciójából.¹³⁷ Vörösmarty életrajzának megírása, műveinek Gyulai általi kiadása Toldyt ezzel párhuzamosan annak a szerzőnek az örökségétől, a gondozás kegyeletétől és vágyott munkájától fosztotta meg, aki irodalomtörténeti kézikönyvében a legfontosabb szerepet kapta, s akit feszültségeik ellenére egész életében a zseninek kijáró tisztelettel övezett.¹³⁸ Dávidházi

¹³⁴ Ez a korszakolás, pontosabban annak a kiegészítésre vonatkozó dátuma természetesen nem szerepelt az életrajz első kiadásában, Gyulai csak később iktatta be, de a szövegen nem változtatott, s az első változatban Deák 1861-es politikai szerepe, a húsvéti cikk tölti be ugyanezt a funkciót.

¹³⁵ Gyulai 1956, 287. Deák és Vörösmarty megismerkedésének bizonytalan időpontjáról (1822, 1824 vagy 1825) VÖRÖSMARTY 1965, 17, 386.

¹³⁶ Ehhez T. SZABÓ 2002, SZAJBÉLY 2005, DÁVIDHÁZI 2004, SOMOGYI 1977.

¹³⁷ „Toldy személye először talán ekkor [1857] szorul háttérbe, s [...] Deák véleménye az Akadémia körüli, mindenekelőtt személyi kérdésekben, megkerülhetetlenné vált. Jól megmutatkozott ez az 1858. december 15-én megnyílt nagygyűlés idején. Toldy már az előkészületek során érzékelte, hogy Deákkal együtt a környezetében levők szerepe is növekedni fog, s a változások őt személy szerint is kellemetlenül érinthetik.” SZAJBÉLY 2005, 282.

¹³⁸ Ezért is figyelemre méltó Toldynak az a rövid, 1850-ben keletkezett, valószínűleg irodalomtörténeti munkáihoz készített feljegyzése, amelyben szokatlan élességgel nyilatkozik Vörösmarty műveltségéről,

Péter Toldy-monográfiájának a szituáció lélektani háttérét is figyelembe vevő és feltáró fejezete Toldy Kazinczy Gáborhoz írott leveléből a *Vox faucibus haeret*, az elfúló hang Vergiliustól idézett sorát emeli ki a helyzet szinte valóságos, egyszerre életrajzi hitelességű és jelképes értelmű jellemzésére.¹³⁹

Toldy, amikor megtudja, hogy nem ő, hanem Gyulai kapta meg Deáktól a felkérést a kiadásra, azonnal, még aznap levélben számol be Kazinczy Gábornak az esetről, s egyben próbálja barátját közvetítőként felkérni a döntés megváltoztatásához: „Mit mondasz ehhez? Én ki mind a 3 kiadását V[örösmar]tynak a V[örösmarty] kérésére redigáltam, vele 20 évig együtt éltem, munkáltam, ki róla könyvet írtam – és Gy[ulai] ki alig ismerte, pályáján nem követhette, ki ellene írt, s kevéssel ez előtt azt mondta, h[ogy] minél inkább vizsgálja V[örösmarty]t, annál kevesebb poesist talál benne – Nekem a dolog nem csak fáj, hogy az »Ausgabe letzter Hand« del n[em] én tehetem barátomnak, kinek én zártam be szemeit midőn meghalt, ezt az utolsó szolgálatot; hanem az egész közönség és jövőkor előtt compromittálnak, desavoulálnak látom magamat D[eák] által!”¹⁴⁰ Ha ezúttal a levélnek nem a közvetlen irodalomtörténeti, s Toldy aktuális érzelmi helyzetét érintő életrajzi vonatkozásaira koncentrálnunk, hanem a Vörösmarty halálával kapcsolatban felbukkanó, a gyász és a kegyelet személyes mozzanatára („én zártam be szemeit midőn meghalt”), az örökség és a kisajátítás összetett, az utókorra merőben *ellentétesen* hagyományozódó, többnyire az egyes elbeszélők nézőpontját érvényesítő történetváltozatokra is fel kell figyelnünk.

Toldy ugyanis már Vörösmarty halálának napján (nyílt) levelet írt Török Jánoshoz, a *Magyar Sajtó* szerkesztőjéhez, aki november 22-én publikálja is a lapban Toldy levelét: „Kedves barátom, Török! Ön fogja már tudni, hogy Vörösmartynk kiszenvedett. Tegnap délután kettőfél óra előtt, hosszas küzdelemre következő csendes haldoklás után, egy mély s egész testét megrendítő végleheletben adta ki nagy lelkét. Nagy lelkét, mert azt nemcsak lángész, de a feddhetetlen, ingatlan, örökké egy cél után érző és működő jellem is nemesítette. Barátjai közül, kik kimeríthetetlen részvétellel tartották szemmel az áldozatot, csak nekem jutott a gyász, e halál tanújának

irodalmi helyéről, drámai hiányosságairól, sőt Vörösmartynek a társasági élettől való idegenkedésétől. VÖRÖSMARTY 1977, 466–467. Toldynak a saját felhatalmazásával kapcsolatos felfogásához apró, de a helyzetet véleményem szerint jól kifejező gesztusa, hogy Sallay Imre visszaemlékezésének kéziratához rövid *helyeslő* vagy *korrigáló* jegyzeteket fűz. Például: „Úgy van. [...] De mást sem.” Vö. LUKÁCSY–BALASSA 1955, 495.

¹³⁹ DÁVIDHÁZI 2004, 754–766.

¹⁴⁰ Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1863. március 16., MTA Kézirattár, M. Ir. Lev. 4-r. 126. Idézi DÁVIDHÁZI 2004, 757–758.

lennem!”¹⁴¹ Toldy, bizonyára ismerve a Vörösmarty-család anyagi viszonyait, már ebben a levélben kezdeményezi a Vörösmarty-árvák és Csajághy Laura anyagi megsegítését, amely aztán tőle függetlenül is országos, de az állami engedélyek hiányában a sajtóban nem közölhető adakozássá válik.¹⁴² A Toldytól néhány ponton eltérő, de Toldy jelenlétét szintén hangsúlyozó, 1867-ben keletkezett leírást örökített az utókorra a halálesetről Barbás József a *Fővárosi Lapok*ban: „[Vörösmarty] Nején kívül ott nejének testvére: Bajza özvegye virrasztott; Kovács József ekkor nem volt jelen, hanem én ültem ágyánál folytonosan, nézve, figyelve az áldott beteget egészen végpercéig. A gyakori látogatók között meg kell említenem Bezerédj Istvánt és nejét (az előbbi háromszor is jött egy nap, s a papot valóban ő hozta el) és Toldy Ferencet, ki utószor ép akkor lépett be, midőn Vörösmarty már alig élt egy percet, s midőn én szemeit befogám. Ekkor volt ottan Kovács József fiatal orvos is. Halála percében mi hárman valánk jelen. Neje a mellékszobában mély fájdalomba volt esve.”¹⁴³

Toldy és Barbás beszámolójától egyaránt eltérő, s legfeljebb a másik két forrás ismeretében „pontosítható” a Gyulai Pál által adott, a kötet gyakorlatának megfelelően forrás megjelölése nélkül közölt leírás. Gyulai elbeszélésében Deák és Kemény Zsigmond lesznek az utolsó pillanat, a búcsú megnevezett jelenlévői, s ezáltal ők kerülnek a szimbolikus örökség birtokába is: „Neje és egy fiatal orvos, Kovács József virrasztottak mellette. A mellékszobák barátjaival teltek meg, a házmestert és cselédeket hogyléte felől tudakozók csoportjai ostromolták. 19-én reggel Bezerédj István papot hozott, ki feladta a halotti szentségeket. Déli egy óra után Deák Ferenc és Kemény Zsigmond léptek a haldokló szobájába. Alig távoztak el, Vörösmarty nem volt többé, délután két órakor már hidegült tetemére borultak síró neje és gyermekei.”¹⁴⁴ Toldyt legfeljebb a más forrásból is tájékozódó olvasó gondolhatja oda Gyulai leírásába („a mellékszobák barátjaival teltek meg”), de a kötet végén szereplő szövegrész – különösen, ha az olvasó összekapcsolja az első találkozás Gyulai-féle leírásával és

¹⁴¹ LUKÁCSY–BALASSA 1955, 489.

¹⁴² Az írók és családtagjaik anyagi támogatásával, az *Írók Segélyegyletével* kapcsolatban: SZILÁGYI 2002, 76. SZAJBÉLY 2005, 305–308., T. SZABÓ 2008, 347–377. Utóbbi tanulmány kitér arra a váltásra is, amely a keresztényi-nemzeti logika alapján szerveződő gyűjtés és a segélyezés között megtörtént: „Érdemes észlelni azt a fontos szerkezeti váltást, amely a Garay- és Vörösmarty gyűjtéstől a segélyegylet gyűjtési és forráseloszlási mechanizmusáig bekövetkezik, hiszen ez nem kevésbé befolyásolja a nemzetről való beszéd e sajátos vonulatának a tagoltságát ebben a rendszerben. A Garay- és a Vörösmarty-árvák javára történő gyűjtések még a nemzetet mint adományozót úgy jelenítik meg, úgy, mint »aki« tudja, hogy milyen célra ad, s a lehető legkonkrétabb módon befolyásolja is a forrás elosztását. A nemzet nemcsak segélyez, de dönt is a források elosztásáról.” I.m., 376.

¹⁴³ LUKÁCSY–BALASSA 1955, 477

¹⁴⁴ GYULAI 1956, 413.

kettős nemzetképviselői jellegével – szimbolikus üzenete egyértelműen az az irodalomtörténeti szemléletváltás, amely Vörösmarty helyét Toldyhoz képest újraértelmezte, s lényegében a nyugatos recepcióig meghatározza majd. Toldy alakja ebben a szimbolikus jelenetben mintegy kisatírozódik Vörösmarty mellől, s helyét Kemény és Deák foglalja el.

Természetesen Toldy, Gyulai és Deák is tisztában voltak Vörösmarty örökségének szimbolikus és jogi jelentőségével, s ugyanígy az első találkozások, az utolsó szavak és a halál pillanatának, s ebben az esetben generációkat összekapcsoló helyének is a narratív erejével. 1830-ban ugyanabban a házban halt meg az új iskola vezető alakja, a Kazinczytól az irodalmi vezérszerepet átvevő Kisfaludy Károly. Vörösmarty halála után négy évvel, az 1859-es Kazinczy-ünnepségek egyik legfontosabb vizuális-szimbolikus mintája volt az az Orlai Petrich Soma által festett kép, amely a képi tartalmat a címmel kontextualizálva (*Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Károly első találkozások*) hívja fel a nézők figyelmét az egyben generáció- és ízlésváltást is jelentő első találkozás irodalomtörténeti jelentőségére.¹⁴⁵ A leíró, de dátum nélküli közlés a pillanatot mintegy kiemeli az időből, s annak jelképes tartalmát az időtlen szakralitás közegébe helyezi. Gyulai Vörösmartyról írott életrajzi monográfiája, mint ahogy azt korábban láthattuk, a nyelviség szintjén ugyanígy felhasználja az első találkozás jelentőségét, a kötet fejezetcímében is ügyelve arra, hogy irodalom és politika két leghitelesebbnek tartott képviselőjének találkozását, a közös célért való eszmei-lelki-nemzeti összeforrást „mellékszereplők” nélkül jelenítse meg.

Toldy esetében jóval korábban, már Kisfaludy halála után kimutatható az utolsó pillanat és az öröklés irodalomtörténeti jelentőségének felismerése és gyakorlati megvalósítása. Mivel szorosabb értelemben nem a dolgozat tárgya, ezért itt csak utalni szeretnék azokra a nagyrészt vallási eredetű gesztusokra és viselkedésmintákra, amelyek a szűkebb családi környezetet megbontva, az életrajzi elbeszélésekben egyre erőteljesebb jelenlétet követelnek az irodalomnak, sőt – mint Vörösmarty esetében – képviselői szerepben lépnek fel a haldokló mellett, hogy részesülhessenek a búcsúzás pillanatából. A beszámolók aztán az irodalomtörténeti tanulmányokban kiegészülnek a szellemi ‘hagyaték’, ‘örökség’ és a ‘végrendelet’ fogalmaival, s az utókorra a méltó gondozás vagy beteljesítés feladata marad. Az alábbiakban Kisfaludy Károly halálával, életművének gondozásával kapcsolatban tekintem át a későbbi események mintájaként is értelmezhető problémakört.

¹⁴⁵ SZILÁGYI 2010, 270–278.

II.2.2. Kisfaludy Károly halála és az életmű gondozásának utóélete

(Egy reformkori irodalom- és kiadástörténeti minta)

Toldy Kisfaludy Károly halálának irodalmi és képzőművészeti megjelenítését már évtizedekkel a Kazinczy-ünnepség előtt egyértelműen a nemzedékváltás, az örökség átadásának és a romantikus triász általi átvételének a kontextusába helyezte. Ezúttal csak a halálesetet ábrázoló, Toldy által megrendelt képi forrásra és annak kötetbeli helyére szeretném felhívni a figyelmet. Nem térek ki Kisfaludy temetésének hazafias szellemiségű lebonyolítására, a síremlékre, s a szoborállítással kapcsolatos gyűjtésre, illetve a Kisfaludy Társaság megszervezésére, hiszen utóbbiakat gazdagon tárgyalja a korszakkal és Kisfaludy életrajzával, illetve az intézménytörténettel foglalkozó szakirodalom.¹⁴⁶ Viszont a Toldy által Barabásnál megrendelt, a halálesetet ábrázoló kép irodalomtörténeti szempontú értelmeze kevesebb figyelmet kapott. A generációs, még sokáig a háttérben maradó feszültség ebben az esetben is megfigyelhető, hiszen a jog szerinti örökös, Kisfaludy Sándor természetesen szintén tisztában van testvére kéziratának értékével, bár számára mintha nem az életmű irodalmi felhasználása lenne az elsődleges cél, hanem a kéziratok eladásából származó, Kisfaludy Károly adósságait fedező anyagi haszon.¹⁴⁷ Ezzel szemben a triász, s elsősorban Toldy Ferenc erőfeszítéseinek, s a Fáy Andrással való jó kapcsolatuknak tudható be, hogy Kisfaludy Károly életművét a hagyatéki eljárás során megfigyelhető, jogi kontextusban elhangzó érvelés szerint végig a nemzeti irodalom közege belül tudták tartani.

Toldy Kisfaludy hátrahagyott műveinek kéziratok anyagát – máig tisztázatlan módon és körülmények között – már a hagyatéki eljárás lezárulása előtt megszerzi,¹⁴⁸

¹⁴⁶ VISZOTA 1904, 81–154. Legutóbb: GOSZTONYI 1997, 279–291.

¹⁴⁷ Az 1833. évi, Vörösmarty és Kisfaludy között megosztott akadémiai nagyjutalom vitájával kapcsolatos dokumentumokat ld. LUKÁCS–BALASSA 1955, 149–159. (Azzal a kérdéssel, hogy az Aurora-kör és Kisfaludy Sándor viszonyát mennyiben határozta meg a testvérpár közötti köztudottan rossz viszony, illetve Kisfaludy Sándor megütközést keltő viselkedése a Kisfaludy Károly halála előtti napokban, nem kívánok foglalkozni.)

¹⁴⁸ Nem foglalkozom azzal a szakirodalomban is tisztázatlan kérdéssel, hogy vajon kitől származik az a besúgói jelentés, amelyet közvetlenül Kisfaludy halála után ismeretlen írt a hagyatékról. A jelentés szövegének részleteit idézi Pajkossy Gábor Toldy együttműködéséről írott tanulmánya: „E jelentés írója Kisfaludy Károly haláláról értesíti magas megbízóját. »Halála órájában nála voltam, és összes iratait magamhoz vettem és azokat átvizsgáltam« – írja a tudósító, majd röviden felsorolja a talált kéziratokat, jegyzeteket és leveleket. Bár Schedel neve csak a Kornainak [Kornai István történésről van szó, aki levéltári forrásokra is hivatkozva elsőként vetette fel Toldy besúgói szerepét] a kivonathoz fűzött, odavetett megjegyzéseiben bukkan fel, szerzőnk minden bizonnyal a kritikusi-irodalomtörténelemmel azonosította az ismeretlent. Toldy köztudottan ott volt a halálos ágyánál – Barabás Miklós rajza ennek emléket is állított –, intézkedett a halotti maszk elkészítéséről, és ő értesítette Kazinczyt is »tanítónk, vezérünk s a leghívebb barát« haláláról.» PAJKOSSY 2002, 182. Pajkossy Gábor Toldy első, bizonyossággal azonosítható jelentését 1836 június 1-re datálja. PAJKOSSY, im., 187. A kérdéshez ld.

előkészíti az 1831-es kiadásra, sőt Kisfaludy munkáinak a várható megjelenéséről szóló hírt már a sajtóban is közzéteszi. Mindezt *anélkül*, hogy jogi értelemben lezárult volna a jogosultságot eldöntő hagyatéki folyamat. A kéziratok megszerzésében, illetve az azt követő, a vármegyével adódó feszültségek feloldásában („hogyan jutottak az ajánlók az említett művekhez”) az Aurora-kör tagjai egységesen, Toldyt aláírásukkal is támogatva lépnek fel Kisfaludy műveinek hiteles és egyedüli gondozójaként, „mert mint barátai írói elveit legjobban ismerik és így emlékét legméltóbban tisztelik meg.”¹⁴⁹ Az érvelésben a szakmai hozzáértésen kívül fontos szerepet kap, hogy a művek kiadásával kizárólag kegyeleti és hazafias célokat teljesítenek, az elvégzett munka az egykori barátért meghozott áldozat, amely után semmilyen anyagi haszonra nem tartanak igényt, illetve a bevételt – ahogyan az meg is történt – a költő emlékének ápolására fordítják majd.

Toldy Barabással rajzoltatja meg *A Kisfaludy Károly halottas ágyán* aláírással ellátott képet, s az arról készült metszet a Toldy által sajtó alá rendezett Kisfaludy-kiadás utolsó, hatodik kötetébe kerül majd. Az első kötetet a fiatal Kisfaludy arcképe díszíti,¹⁵⁰ a két kép így mintegy szimbolikus keretbe fogja Kisfaludy írói életpályáját. Mint majd arról még a *Csongor és Tünde* kapcsán lesz szó, a gyűjteménybe nem kerülnek be az *Aurorában* megjelent Kisfaludy-műveket illusztráló rézkarcok, mert azokat még szintén az árverés előtt megszerezte Kisfaludy inasától, majd pedig meg is vásárolta Tratter-Károlyi, Vörösmarty műveinek kiadója. A Barabás által készített kép a későbbiekben a nevekkal (Bajza, Toldy, Vörösmarty) is kiegészül, s a szakirodalom egy részében dokumentatív funkciót kap, azaz a búcsú nem egy szimbolikus-, hanem *valóságos* pillanat megörökítéseként kezd funkcionálni – bizonyára Toldy eredeti célkitűzésével egyezően: „A fényképezés feltalálását megelőzően ez a feladat [ti. az utolsó pillanat megörökítése] a képzőművészekre várt, így pl. a fiatalon, hirtelen elhunyt Kisfaludy Károlyt és a halottas ágyánál őt körülvevő barátait, az 1830. november 21-én lezajló megható pillanatot utólag örökítette meg Barabás Miklós.”¹⁵¹ Kisfaludy mellett a kép középpontjába kerülő Toldy, a halottnak kijáró tisztelet általános jeleként, kalapját kezében tartva áll, tőle jobbra Bajza, balra pedig

még: DEÁK 2001, 922–932. Ezúttal is köszönöm a tanulmány szerzőjének, Deák Ágnesnek, hogy Pajkossy Gábor tanulmányára felhívta a figyelmemet, illetve hogy Deák Ferenc gyámságával kapcsolatban önzetlenül a rendelkezésemre bocsátotta levéltári jelzeteit.

¹⁴⁹ VISZOTA 1904, 102–104.

¹⁵⁰ A kiadáshoz megrendelt, az ifjú Kisfaludyt ábrázoló rézkarcok ma is megtalálhatóak Toldy hagyatékában: *Hofmann [sic!] Mihály metsző Toldy Ferenchez*. [Dátum nélkül] MTA Kézirattár Történl. 2-r 13.sz. A rézkarcok Mellékletként a levélhez csatolva.

¹⁵¹ E. CSORBA 2005, 175.

Vörösmarty: a szituáció egyértelművé teszi, hogy a képi szándék főleg a halottól való végső búcsú mellett az esemény irodalmi-irodalomtörténeti aspektusaira helyezi a hangsúlyt. A Kisfaludy halálához kapcsolt ábrázolás szándékolt hitelességét, dokumentatív jellegét viszont a rendelkezésre álló levélforrások csak részben igazolják: a beszámolók szerint csak Toldy Ferenc volt jelen Kisfaludy halálakor, aki orvosként is próbált segíteni barátján, enyhíteni Kisfaludy fájdalmait. Vörösmarty és Bajza viszont a haláleset idején a források szerint nem is tartózkodott Pesten.

A *Csongor és Tünde* keletkezéstörténetével kapcsolatban később ismertető levél szerint Vörösmarty 1830. november 19-én a Számmer-nyomdával való sürgős egyeztetés miatt kénytelen volt Fehérvárra utazni: „Miért nem küldtetek szegény Vörösmartynak előfizetőket *Csongor és Tünde* kiadhatására? – Most kénytelen ismét actiákat kéregetni ‘s holnap Fejérvárra megyen, ha [hátha] lehetséges lesz a’ nyomtatóval végezni.”¹⁵² A fehérvári utazással függhet össze, hogy Stettner tájékoztatja a pár napig Fehérváron tartózkodó Vörösmartyt 1830. november 22-én a halálesetről és a temetés idejéről: „e’ levelet vévén, tüstént indulj Pestre [...] Te csak az ide utazás’ költségeit kockázd, mert vissza [sic!] Fábían barátunk, ki a’ napokban indul Veszprémbe, el fog vinni. Kisfaludynk holnap 3 órakor temettetik, meghalt tegnap 2 ½ órakor.”¹⁵³ Az Orosziban ügyeit intéző Bajzát pedig maga Toldy kéri 1830. november 19-én, hogy siessen Pestre, mert „Károly halálon van”, s ha Bajza későn érkezik, „készek a nagy rendetlenségek”, hiszen a levél szerint Kisfaludy egyedül Bajzával lett volna hajlandó „testamentomot” készíttetni. De – mint a kötet szerkesztője, Oltványi Ambrus írja a levél jegyzetében – Bajza „későn indult útnak, ezért nem volt ott a halálos ágynál”, illetve ismert, hogy Kisfaludy végül valóban végrendelet nélkül hunyt el.¹⁵⁴ Bár csak megalapozatlan feltételezés, de bizonyára ez az esemény is hozzájárult az *Aurora-pörk*ént ismert jogi-irodalomtörténeti vita kialakulásához, s Toldy már ekkor érzékeli, s egyértelműen céloz is a várható, Kisfaludy hagyatékával kapcsolatos „nagy rendetlenségek”-re.

A Toldy által megrendelt és kiadáshoz csatolt kép tehát, azon túl, hogy még napjainkban is képes a dokumentatív hitelesség képzetét kelteni, pontos megvalósítását adja annak az irodalomtörténetileg persze jól ismert hagyománynak, miszerint Kisfaludy irodalmi-eszmei örökségét 1830-ban Bajza, Toldy és Vörösmarty vette át,

¹⁵² VÁCZY 1932, 86. (A Váczy által ismeretlentől származó levelet Bártfay László írta. Bizonyítását a *Csongor és Tünde* keletkezéstörténetével kapcsolatban fogom ismertetni.)

¹⁵³ Stettner György Vörösmarty Mihályhoz, Pest, 1830. november 22. VÖRÖSMARTY 1865, 17, 279.

¹⁵⁴ BAJZA-TOLDY 1969, 507. és 676.

majd pedig – új korszakot kezdve – folytatta azt. A kép olyan tudatos, sőt bizonyos szempontból manipulatív eszköz Kisfaludy műveinek az életművet lezáró kötetében közölve, amely viszont az irodalomtörténeti viszonyokat kevésbé ismerő olvasó előtt is megkérdőjelezhetetlenné teszi a pillanat rendkívül erős és hiteles, sőt szakrális szimbolikáját.

Gyulai, aki *Vörösmarty életrajzában* ugyancsak kitér Kisfaludy halálára, nem a Toldynál megfigyelhető, a múltban gyökerező kapcsolat lezárulására figyel, hanem a jövő felé mutató vonásokat emeli ki, s az ő könyvéből örökítődnek tovább azok a szavak, amelyek később majd Kisfaludy (irodalmi) végrendeleteként fognak funkcionálni. Gyulai azt a momentumot emelte ki Kisfaludy életéből, amely lényegében már lezártnak tekinti az *Aurora* és ezzel együtt az új iskola korszakát, s csak a hirtelen bekövetkező halál akadályozta meg Kisfaludyt abban, hogy a *Jelenkor* szerkesztőjeként Széchenyi politikai irányzatához kapcsolódva, fordulatot hajtson végre pályáján: „Az opozíció és reform zászlóját tűzzük ki – mondá Kisfaludy halálos ágyán az őt meglátogató Szalaynak –, minden ifjú írónak velünk kell tartani.”¹⁵⁵ Ezek után szinte természetes, hogy Gyulainál – a barátok közötti közösség intimitásából és személyességéből sokat veszítve – a temetés kollektív és nyilvános pillanata lesz majd az, amely a búcsú és a kegyelet funkcióját tölti be: „A hű társak [Bajza, Toldy és Vörösmarty] könnyezve állták körül szeretett barátjuk és vezérük ravatalát, de egyszersmind fogadást tettek, hogy ezután is együtt fognak maradni, s az elhunyt vállalatait nem engedik elenyészni.”¹⁵⁶

A Kisfaludy halálakor, műveinek kiadásakor megfigyelhető, az irodalomtörténeti hagyományozódással szorosan összefüggő, azt mintegy koncentráltan leképező események bizonyítják, hogy Vörösmarty halála, műveinek kiadási joga, s az átörökítéshez kapcsolódó egyéb, gyakran szimbolikus erejű cselekvések hasonlóan fontosak mind a szerző utóéletével kapcsolatban, mind pedig irodalomtörténeti vetületüknél fogva. Az alábbiakban ezeket az eseményeket tekintem át, különös tekintettel Toldy és Gyulai, illetve Deák irodalomfelfogására, politikai nézeteire. Ennek a rendkívül összetett, az irodalomtörténeti okok mellett erős politikai aspektusokat is tartalmazó folyamatnak az értelmezése önálló munkát igényelne, ezért itt csak néhány, a korábbiakban felvetett, a hagyományozódás *narratológiai jellegű* problémáira szeretném felhívni a figyelmet. Az eseménysor jelentőségét főleg a dolgozat

¹⁵⁵ GYULAI 1956, 312.

¹⁵⁶ GYULAI 1956, 313.

bevezetőjében vázolt, Vörösmartyhoz kötődő kanonizációs szempontok magyarázzák, de a probléma végiggondolása az irodalomtörténeti generációváltás jellegének vizsgálatához is tanúságos lehet. A végrendelet hiánya miatt például az eset emlékeztet a Kisfaludy Károly halála után bekövetkezett helyzethez, amely később az *Aurora-pör*ként ismert sajtójogi vitához vezetett Toldy és Bajza, illetve Horvát István és Trattner-Károlyi között.¹⁵⁷

¹⁵⁷ SZALAI 1981, 169–231.

II.3. A gyámság irodalom- és recepciótörténeti következményei

Gyulai életrajzi könyvében Vörösmarty utolsó, feleségének elmondott szavai egy olyan, Deák Ferencre vonatkozó felhatalmazást fogalmaznak meg, amely majd a költő halála után meg is valósul, hiszen Deák már 1855 decemberében szervezni kezdi a család megsegítésére a később országossá, hazafias tette és nemzeti üggyé váló gyűjtést.¹⁵⁸ A gyűjtéshez megindításához írott levelekben már tényként jelenik meg, hogy Deák *gyámságot* vállal a család mellett, s erről például Mikó Imre belső titkos tanácsost tájékoztatja is, s a gyámságra Deák mint Vörösmarty kívánságával egyezőre hivatkozik: „Ohajtása volt a boldogultnak, mit élte végnapjaiban is nyilvánított, hogy elhagyott árváinak gyámja legyek. Harminc évi szoros barátság kötött engem őhöz, s én szent kötelességemnek tartom ohajtását valósítani; de ha vele közelebbi személyes viszonyban nem álltam volna is, bizodalmát megtiszteltetésnek tekinteném.”¹⁵⁹ Gyulai életrajzában a ki is nyilvánított végakarát, mint említettem, rendkívül erős retorikai súllyal, a haldokló Vörösmarty szájából hangzik el: „Nem tudom, mi lesz belőletek, de bármi sors érne, forduljatok Deák Ferenchez, ő nem fog elhagyni.”¹⁶⁰ A kezdetben a családra vonatkozó, a magánemberi és a nemzeti akaratot baráti- és politikusi szerepben *is* képviselő Deák viszont ezzel a szimbolikus erejű cselekedettel Vörösmarty kéziratának, irodalmi hagyatékának is jelképes, sőt jogi értelemben vett gondozója lett, s ezt a szerepet fogja majd Gyulai Pálra átruházni.¹⁶¹

¹⁵⁸ NAGYRÉVI 1958, 113–122.

¹⁵⁹ LUKÁCSY–BALASSA 1955, 491.

¹⁶⁰ GYULAI 1956, 413.

¹⁶¹ Gyámjogi szempontból két szempontrendszerrel kell számolnunk Vörösmarty esetében: az 1848 utáni és a helyzetet rendezni próbáló 1861-es, az Ideiglenes Törvénykezési Szabályokban lefektetett törvényekkel. Magyarországon 1853. május 1-jei hatállyal életbe léptették az Osztrák Polgári Törvénykönyvet. A német mintára bevezetett törvénykönyv kimondta, hogy az árvák védelme hatósági feladat, a gyám pedig „elsősorban a hatóság megbízottja, aki csak kisebb jelentőségű ügyekben járhat el önállóan, fontosabb ügyekben intézkedése csak a gyámhatóság hozzájárulásával válik hatályossá.” A törvény leszögezi, hogy ha az „*atyá végrendeletében gyámot rendelt, ezt illeti a gyámság. Ha ilyen intézkedés nem történt, az árva anyját, majd legközelebbi izü rokonait az izközelség rendjében (nem pedig a gyámolt utáni öröklés rendjében). Ha ilyen nincs, a gyámhatóság rendel gyámot.*” A törvényszerint „*a gyámolt vagyonleltárát a gyámhatóság veszi fel.*” (DEGRÉ 1977, 109.) Degré Alajos kiemeli, hogy a közvélemény számára „*ellenszenvesek voltak a szabályok, amit nehezen tűrtek. Nemcsak azért, mert az egész törvénykönyvet rájuk erőszakolt idegen jogszabálynak tekintették. A szabad gyámi gazdálkodáshoz szokott nemeseknek szokatlan volt az erős burokratikus kötöttség, amit ellenszenvvel fogadtak.*” (I.m. 110.) A helyzeten az 1861. januárjában összeült Országbírói Értekezlet próbált változtatni, amely az „*1848 márciusi alkotmány hatályosulására törekedvén, mereven ragaszkodott az 1848:XI. tc. 5. §-ának még szavaihoz is.*” (I.m. 111.) A továbbra is zavaros helyzet javítására 1863-ban kelt udvari rendelet nyomán „*[l]legtöbb megyében tényleg megszervezték a megyei árvaszékeket, melynek elnöke rendszerint a másodalispán volt. Hatásköre kétségtelenül kiterjedt a gyámrendelésre, illetve a gyámságra hivatott személy megállapítására [...] az árva vagyona eladásának engedélyezésre.*” (I.m. 113.) (A szerzői jogokról a gyámüggyel kapcsolatos jogtörténeti szakirodalomban nem találtam rendelkezést, adatot.)

Az emberi, szimbolikus szándék és a valóságos jogi képviselő bonyolult, alig elválasztható összefonódását mutatja az a levél, amelyből kiderül, hogy maga az egyik érintett, Csajághy Laura sem volt pontosan tisztában azzal a szereppel és hatáskörrel, amely Deákot a Vörösmarty-családhoz kötötte: Vörösmarty Ilona férjhez adásának alkalmával, úgy tűnik, Vörösmarty né jelentősen túl is értékeli Deák feladatait, jogkörét. Deák Csajághy Laura elveszett levelére adott válaszából sejthető, hogy Vörösmarty özvegye a közvéleményben is meggyökeresedett álláspont, azaz a gyámság *jogi* fogalma szerint viszonyult Deákhoz, s ezt a téves felfogást igyekszik Deák eloszlatni benne: „Soha nem tudod, vagy nem akarsz meg érteni – írja Deák –, hogy én gyermekeidnek csak szeretetben vagyok édes atyjok, de jogilag nem, sőt szorosán véve gyámatyjok sem vagyok, mert engem a’ hatóság csak segéd-gyámnak nevezett ki, a’ főgyám Te vagy. – Én csak tanácsot adhatok, de nem határozhatok, a’ határozás joga Tied. Én atyai hatalmat nem gyakorolhatok, atyai jogokat nem követelhetek s föl nem léphetek jogosan, sem úgy, mint Atya, sem úgy mint Gyám, csak úgy mint segéd gyám, ‘s tanács adó.’”¹⁶²

A Deák-levél szerint hivatalosan a magánéleti szférára kiterjedő, de azt szimbolikusan a közvélemény felfogásában, sőt tájékozottságában nyilván jóval meghaladó képviselő kerül látens módon összeütközésbe Toldy és Gyulai, illetve Deák között. Toldy Kazinczy Gáborhoz írott levelének érveléséből kitűnik, hogy Toldy szakmai felkészültségére, kiadói gyakorlatára, Vörösmartyval való kapcsolatára alapozva – azaz mint Kisfaludy műveinek esetében – önmagát tartja egyrészt a legalkalmasabb, másrészt a leghitelesebb személynek is a kiadás elkészítésére és az életrajz megírására. Ez a kizárólagos irodalmi-szakmai szempont azonban, úgy tűnik, nem akart vagy már nem tudott számolni azokkal az újabb, Vörösmarty életművével is szorosan összefüggő irodalomtörténeti fejleményekkel, amelyek viszont környezetét bizonyára befolyásolták. Aligha lehet megkérdőjelezni azt a megdöbbenést és keserűséget, s legfeljebb utólagos nézőpontból Toldy rossz helyzetfelismerésének a számlájára írni, amelyről Kazinczy Gábornak számolt be Toldy idézett levelében. Figyelemre méltó, hogy Toldy a levél elején, feltárva az általa szorgalmazott és Deákkal már *1856-ban* közölt, s tegyük hozzá, hogy Kisfaludy Károly életművével a szerző halála után közvetlenül, 1831-ban meg is valósított elképzelését, már kezdettől úgy gondolta, hogy *Deáktól* függ majd a kiadás idejének és a sajtó alá rendező személyének

¹⁶² Deák Ferenc Özv. Vörösmarty Mihálynéhoz, Pusztai Szt. Lászlón 1867. szeptember 10-én. VÖRÖSMARTY 1965, 18, 276.

a megválasztása: „Tehát Vörösmarty! Tudod mennyit sürgettem Deákot 1856. óta: adjuk már Vörösmarty munkáit.”¹⁶³ Hogy Toldy sürgetésére – ha valóban helytálló a közlés – Deák mit válaszolt, nem tudjuk, de annyi nyilvánvaló, hogy Toldy már közvetlenül Vörösmarty halála után, s később is, Deákkal szeretne egyeztetni a kiadásról, s ahogy a szimbolikus jogot és a késlekedés miatti türelmetlenséget egyszerre jelző többes szám („adjuk már”) mutatja, valóban fel sem merül benne, hogy nem vesz majd részt Vörösmarty munkáinak kiadásában.

A hosszasan elhúzódó kiadás megszervezése 1863. február 13-án kezdődött meg Deák irányításával. Vörösmarty „árváinak gyámja, Deák Ferenc” ekkor kapott ugyanis *hivatalos* felhatalmazást a „Pest városi árvabizottságtól” a kiadás elindítására, s tett közzé felhívást a pesti kiadókhoz ajánlattételre.¹⁶⁴ A Deák által összehívott bizottság, amelynek tagjai között ott találjuk Eötvöst, Keményt, Szalay Lászlót, Csengeryt, Gyulait és Toldyt is, lefektette a kiadással kapcsolatos elvárásokat, így például a kiadási jog idejét, a példányszámokra vonatkozó feltételeket, s hogy legalább egy összkiadást kell készíteni Vörösmarty műveiből. Toldy viszont csak az ülés után, Emich *kiadójában* értesül egy olyan pontról, amely nem szerepelt a közös megbeszélésen: „Vagy egy hónapja [Deák] összehítt többünket u.m. b. Eötvöst, Keményt, Csengeryt, Jókait, hogy tanácskozzunk a dolgról s név szerint azon körlevél pontjairól, mely a pesti kiadókhoz offertétel végett intézendő lenne. Csak Eötvös és én jöttünk el. A pontokat én dictáltam. A levelet azután D[eák]. írta meg és küldte el. Határnap márc. 18. Ma történetesen látom a körlevelet Emichnél s benne van ez (miről szó sem volt): »A kiadás irodalmi rendezését és a felügyeletet Gyulai Pál ur vállalta el« Tudod, hogy tolakodó nem vagyok, de évek óta úgy szóltam a dolog felől, mint ki meg nem álmodtam volna, hogy ne én fognék Deák által megbízatni.”¹⁶⁵ A kialakult helyzet hívja elő ezután Toldyban az örökséggel, képvisellel összefüggő, a közös múltból megalapozott, szakmailag és emberileg teljesen érthető, de Vörösmarty hagyatékának a súlypontváltozását kevésbé érzékelő érveket. Ezekre a kérdésekre Toldy később sem kap személyes, nyílt és egyértelmű választ, a kései olvasó viszont többek között Gyulai Vörösmarty-életrajzának Deák-arcképéből, Kemény Zsigmond Vörösmarty emlékbeszédéből, s természetesen abból a magyar irodalomtörténeti korszakolás körüli,

¹⁶³ VÖRÖSMARTY 1960, 341. A kritikai kiadás sajtó alá rendezője, Horváth Károly is ezzel a megjegyzéssel vezeti be Toldy levelét: „A kiadással kapcsolatosan feltűnő a Vörösmarty-kiadások eddigi szerkesztőjének, gondozójának, Toldy Ferencnek a mellőzése.” I.m. 341.

¹⁶⁴ VÖRÖSMARTY 1960, 340.

¹⁶⁵ VÖRÖSMARTY 1960, 341.

a népiesség, s azon belül is Arany és Petőfi munkássága körül folyó vitából meríthet magyarázatokat, amelyben már kibékíthetetlen szemléleti különbségek mutatkoznak a két irodalomtörténész-nemzedék között.

Toldy, aki Eötvöshöz hasonlóan politikai okokból nem szólalt föl Vörösmarty temetésén, később sem tudja megtartani a Vörösmarty fölött mondott emlékbeszédet,¹⁶⁶ s a feladatot Kemény Zsigmond vállalja majd föl az Akadémián 1864-ben, Gyulai Vörösmarty-kiadásával egy időben. Kemény *Vörösmarty emlékezete* című tanulmányának zárlatában foglal állást az előbb említett korszakolási problémával, Vörösmarty irodalomtörténeti helyével kapcsolatban. Kemény „két korszak, két törekvés vezérköltőjének”¹⁶⁷ munkásságaként értékeli Vörösmarty és Petőfi életművét, s ezzel lényegében feloldja azt a fejlődéstörténeti koncepciót, amely Toldy felfogását meghatározza. Kemény leghatározottabban Toldynak azzal az olykor finomított, de soha meg nem tagadott, a kortársakban komoly felháborodást kiváltó véleményével vitázik, amely szerint a magyar irodalomban Vörösmarty után csak *epigonok* következnek, s a jelen irodalma, köztük Petőfi és Arany költészete, az „újabb” nemzeti irodalom hanyatlást jelent a korábbihoz képest, s hogy Toldy saját generációja képviseli a soha meg nem haladható irodalmi aranykort.¹⁶⁸

Kemény a beszéd végén ugyancsak a gondolatmenetemben kiemelt, az örökséggel és hagyományozással összefüggő, magától Vörösmartytól eredeztetett és az elhunyt szellemiségét megidéző érveket használ föl arra, hogy Toldy koncepcióját cáfolja, s ezzel a közelmúlt és a jelen irodalmához új fejlődéstörténeti elbeszélést rendeljen, s egyben feloldja az Erdélyi által emlegetett korszakolási „csombókot” is.¹⁶⁹ „A romantikus képzelődés a kísértetes órákon a halottak árnyait felkölti sírjaikból, s

¹⁶⁶ „Mintha csakugyan az Aeneas (IV.280) hangelfülása, a »vox faucibus haesit« ismétlődött volna meg a jelenben, s ennek tüneti jelentése akkor is értelmezést kívánna, ha az újabb lélektan nem hívta volna fel a figyelmet a közlés elhalkulásainak jelentőségére. Toldy egyszerűen fizikailag, szervezete ellenállása miatt nem tudta sem itt, sem a későbbiekben soha egyértelműen kimondani vagy leírni, hogy fiatalsága nagy költőjén (és közvetve saját magán) túlmehegett a fejlődés. Alighanem főként ez a gátlás halasztotta el vele heteken át, majd hiúsította meg végleg a gyászbeszédet. A költő 1855. november 19-én halt meg, 21-én temették el, s az ellentmondásos érzések közt vergődő Toldy december 4-én és 24-én egyre egyre tehetetlenebbül panaszoja, hogy képtelen belefogni a sokak által várt és naponta sürgetett akadémiai beszéd megírásába.” DÁVIDHÁZI 2005, 755.

¹⁶⁷ KEMÉNY 1970, 379.

¹⁶⁸ „Az epigonok bélyegzés nemcsak a kortársak érzékenysége miatt hatott rendkívül durva ítéletnek, hanem a könyv [Toldy *Költészettörténete*] narratív logikája is fölerősítette. Toldy költészettörténete ugyanis egészében fölfelé tart, ami már előre vetíti a befejezés dilemmáját: vagy a csúcsponton kellene végződnie vagy egy későbbi csúcspont felé mutató ponton, mert egy lehangoló szakasz zárásaként kiemelve megtöri az addigi fejlődésmentet, már-már meghiúsítva végső értelmét.” DÁVIDHÁZI 2004, 751. Vö. még Uő., uo., 753.

¹⁶⁹ „Ezek után, egy látszik, nem ok nélkül vétetett rosz [sic!] néven irodalmunk egyik legbuzgóbb vizsgálójának Toldy Ferencnek, hogy költészetünk fejlődésében 1830 körül köti meg a csombókot; hogy mint maga kifejti magát: azóta benne csak epigonokat lát.” ERDÉLYI 1991, 185.

azok lebegnek”, kezdi a lezáró, hangsúlyos részt Kemény, s ezek után lényegében átadja a jelen irodalmáról való véleményformálást, a *saját* irodalomtörténeti hely megítélését Vörösmartynak: „Különösen nem lehetne egy nagy költőre nézve kétségbeejtőbb, mintha az időjelekből érezni volna kénytelen, hogy ő zárja be a hivatott egyéniségek ciklusát, s utána csak *epigonok* következhetnek.”¹⁷⁰ A Kemény által kurziválással is kiemelt epigonok egyértelműen Toldy felfogásával *szemben* állítja új összefüggésbe a kortárs irodalmat, s a népiességnek nem alárendelt szerepet, hanem a „bágyadt idealizmusba” erőt és nemzeti vonást vivő energiát tulajdonít: „Vörösmarty, ki ereje teljében találkozott a szintén erőben duzzadozó Petőfivel, s ki újabb irodalmi mozgalmainkat elfogulatlan kedéllyel ítélte meg, nem félt azon iszonyú csapástól, hogy a maradék, az »ultima Thule«-ra emeli fel az ő emlékét, melyen túl csak egy sivár tenger beláthatatlan egyformasága hullámzik, és a szem semmi emelkedett ponton nem pihenhet meg. Ő hitt irodalmunk folyvást tartó virágzásában. [...] Érzé, hogy ami süllyedésnek látszik, gyakran az emelkedés alapja. [...] A népies a bágyadt idealizmusba erőt lövell, s viszont az ideális vonzereje megneemesíti, amit a népiesből felölelt. Ezen körben forog az irodalom; de e forgásban az éles szem a haladás törvényeit észreveszi.”¹⁷¹ Toldy „hierarchikusan rangsoroló”,¹⁷² s ezzel összefüggésben a népiességet a hanyatlás perspektívájába állító felfogása azonban ezzel a típusú korszakváltással a tagadáson vagy az elhallgatáson kívül már nem tudott szembesülni, s ezért a két irodalomtörténeti narratíva között lényegében megszakadt az érdemi párbeszéd, amit nem sokkal később követett az intézményi-hatalmi átrendeződés is.¹⁷³ S nem túlzás szakadásról beszélni, hiszen Toldy később is, egész életében kitarított Vörösmarty másokkal összemérhetetlen nagysága mellett, irodalomtörténetének alapszerkezetét nem tudta átrendezni sem Petőfi lírai, sem pedig Arany epikai és lírai, értekező munkássága sem.

Az a homogén, és mint láttuk, részleteiben is szinte változatlan Vörösmarty-kép, amit Toldy irodalomtörténete Vörösmartyval kapcsolatban megfogalmaz, nagyban hozzájárult annak a nyelvfejlődési és irodalomtörténeti konklúzióknak a levonásához, ahová végső soron a magyar kultúra „egyetemes virágzása”, Széchenyi kora Toldy szerint eljutott. A „mívelt nemzetek sorában elfoglalt nem dísztelen” hely egyszerre nemzeti és a nemzeti kereteket túlhaladó, már nem csak a magyarság belső történeti

¹⁷⁰ KEMÉNY 1970, 379.

¹⁷¹ KEMÉNY 1970, 380.

¹⁷² DÁVIDHÁZI 2004, 750.

¹⁷³ DÁVIDHÁZI 2004, SZAJBÉLY 2005.

viszonyaihoz mérhető, s nem csak azok alapján megítélhető pozíció. S ezen a ponton Vörösmartyval kapcsolatban törvényszerűen merül fel a kérdés, hogy költészete vajon a ‘művelt nemzetek költőinek sorában’, azaz világirodalmi mércékhez viszonyítva milyen szerepet kaphat, a nemzetinek tökéletes „kifejlése” tökéletességet, értéket jelent-e a nemzetin túl is?

Kevésbé ismert, s némileg az életműből ki is rekesztett Toldynak az az 1850-ben írott, *Vörösmarty* című tanulmányvázlata, amely a fenti kérdésre – szemben irodalomtörténetének néhány erre vonatkozó megjegyzésével – egyértelmű *nemmel* válaszol.¹⁷⁴ Bizonyára a vázlatához, feljegyzéshez járuló stílus is okozza, hogy Toldy rövid, erős állításokat tartalmazó mondatai szinte a rákérdezés lehetőségét sem adják meg az olvasónak, sőt az életműről már 1850-ben mint egy lezárt korpuszról beszél: „Ő [Vörösmarty] a drámában magasb pontot soha nem fog elérni”, mert – magyarázza Toldy – elvonult életforma jellemzi, s a rokon gondolkodásúakkal való érintkezés nem adja meg számára azt a tapasztalatot, amely a drámaisághoz, jellemábrázoláshoz kell. A nemzeti különbségeket Vörösmarty nem ismeri, nincs is meg hozzá a kellő viszonyítási alapja, hiszen külföldön soha nem járt. Esztétikai felkészültsége egyoldalú, s ezért „hagyta magát az új fr[ancia]. iskola által is ragadtatni”; a nyelvvizsgálatban „tizenkét év óta egy helyt áll”, s hogy „az idegen nyelvek vizsgálata véghetetlen gazdag forrás a magunkénak értésére, nem hiszi, hallani sem akar róla.” Toldy a szinte minden területen *műveltségbeli* hiányosságokat érzékelő kifogásai után írja le Vörösmarty költészetével kapcsolatban a világirodalmi távlat lehetőségének az elvesztését: „V-tynak a maga nagy teremtő költői szellemével, s nagy észbeli erejével német universitas-beli nevelés és francia élet kellett volna: ő a kor első írói közül tartozott vala. Így el kellett törpülnie (ahhoz képest, mi lehetett volna).”¹⁷⁵ S bár nem nehéz a Vörösmartyról adott arcképben Toldy saját műveltség- és nevelési eszményére ismerni, sőt csíráiban érzékelni azt a látens értékítéletet is, amely ebben a keretben egyetemes művelődés és nemzeti kultúra viszonyát elgondolja, feltűnő az a kontraszt, amely az irodalomtörténeti kézikönyvek és a vázlat között feszül. A nagy teremtő költői szellem, a zseni teljesítménye, ha nem párosul a humán tudományok, a literatúra műveltségi anyagával, bár a nemzeti *legmagasabb* pontjára kerülhet, annak köréből viszont már nem tud kilépni, *eltörpül*.

¹⁷⁴ „Toldy Ferenc titoknoki iratkötegeiben találtuk 1950-ben ezt a tervezett – de szerencsére soha nyomdába nem jutott – tanulmányához írott furcsa elme-futtatását. Ebből Toldynak pillanatnyi rosszkedvén kívül az is kitűnik, hogy ítéleteiben ő sem volt csalhatatlan, hiszen nemegyszer a legmelegebb barátság hangján szólt és írt Vörösmartyról.” VÖRÖSMARTY 1977, 787.

¹⁷⁵ VÖRÖSMARTY 1977, 466–467.

Toldy legfőbb, s tulajdonképpen már az ifjúkori *Handbuch*-ban ebbe az irányba mutató célját, hogy a – lenézett – magyar irodalom ismert és értékelt legyen Európa művelt nemzetei előtt, kettős mérce, a nemzeti-történeti viszonyokkal számoló feladatvállalás, és a művelődés, csinosodás általános, *csakis* nemzeti nézőpontból nem meghatározható összekapcsolódása adhatja meg.

A Vörösmartyról írott feljegyzés évében, 1851-ben Toldy az akadémia kisgyűlésén előadást tartott a magyarok kereszténység előtti műveltségi állapotáról.¹⁷⁶ Többek között az őstörténet, nyelvrokonság, vallás, írásbeliség kérdéseit tárgyalva Toldy nem az egyes műveltségi területekkel kapcsolatos ismereteket, a jelen tudományának eredményeit igyekszik feltárni, hanem akár a tudományos bizonytalanságot, a nem adatolható feltételezéseket is vállalva egy olyan, egymásra épülő érvrendszert próbál felállítani, amely összességében megengedi azt a konklúzióként megfogalmazott állítást, miszerint a kereszténység előtti magyarság „bár mily név alatt, szükségkép jelentős multat, nem közönséges szellemi szükségleteket, sőt egy rég elsüllyedt *míveltségi időszakot*”¹⁷⁷ teremtett. Toldy számára a honfoglalás nem egy olyan nép történelmi eseménye, amely harci tettei, ereje által bizonyította és szinte örökérvényűen tovább is örökítette életképességét, hanem a jelen szempontjából megfogalmazott kulturális integrálódás kezdete, amelyben majd a Géza fejedelem által felismert és véghezvitt reformok zárják le a „rég hőkort”, s amely után „az új évezred e schytha nép europaiasodását már biztosítva lelte”.¹⁷⁸ Tehát már itt, s őstörténeti tárgyról írva is kimutatható az a törekvés, amely a későbbiekben Toldy múltra vonatkozó mottóválasztását, s irodalomtörténeti munkásságának az eposz műfaji funkcióit átvevő szemléletét jellemezte.¹⁷⁹ „A múlt hatalmunknak egyik eleme”, idézte kézikönyvének mottójaként, s a magyar irodalomtörténet egész kontextusára érvényesítendő módon Toldy Disraelinek az angol parlamentben 1865 áprilisában elmondott beszédét.¹⁸⁰ Ennek a múltnak a feltárása, elrendezése, korszakolása a Gyulai Pál által Toldyhoz rendelt epitheton szerint a magyar irodalomtörténetírás atyjává, az alapítók örök emlékezetre méltó sorába emeli Toldyt. Ha azonban Toldy mottóját metaforikusan kezeljük, s a ‘hatalmunk’ kifejezés birtokos személyragjában nem csak az általános nemzetfelfogást, hanem különböző nemzetfelfogások versengését,

¹⁷⁶ TOLDY 1850, 36–49.

¹⁷⁷ TOLDY 1850, 44. (Kiem.: G.Zs.)

¹⁷⁸ TOLDY 1850, 49.

¹⁷⁹ DÁVIDHÁZI 2004, 357–469.

¹⁸⁰ DÁVIDHÁZI 2004, 652–669.

időszakonkénti átrendeződését is látjuk, illetve mellé rendeljük azt a kortársi közösséget, amely ennek irodalmi-politikai felépítésében, átörökítésében szerepet játszik, Toldy már említett, nagyfokú elszigetelődését is meg kell állapítanunk. Toldy szóhasználata mögött saját, az irodalmi életből már nagyobb részt eltávozott kortársainak „nemzetfelfogása” áll, s a szabadságharc bukása, illetve a múltbeli hatalom legfontosabb alakjának, Vörösmartynak a halála után már nem érezhette magát egy olyan új közösség tagjának, amely felzárkózott volna irodalomtörténeti törekvései, felfogása mellé. Ennek a folyamatnak, úgy gondolom, szimbolikus eseménye, s az elhatárolódás kinyilvánításaként is értelmezhető gesztusa, hogy *képviselési* szerepben már nem ő, hanem Deák és Gyulai lett az, aki – Toldy szakmai felkészültsége, nemzedéki hovatartozása ellenére – Vörösmarty halála, tehát az életmű végső lezárulása után megkezdtek a kanonizáció új, kiemelkedően fontos fázisát. Már céloztam arra az irodalomtörténeti szempontból közhelynek tekinthető szemléleti szakadékra, amely a népnemzeti iskola, az irodalmi Deák-párt és Toldy között húzódott, s hogy például Kemény emlékbeszéde a korszakolás és a fejlődési periódusok újraértelmezésével zárul. Nem a dolgozat célkitűzése, ezért részletesen nem is térek ki Toldy és Gyulai felfogásának különbségeire, csak néhány, Vörösmarty és Petőfi fejlődéstörténeti helyét megítélő passzusra hívom fel a következőkben a figyelmet.

III. Fejlődéstörténeti koncepciók: Toldy Ferenc és Gyulai Pál

Gyulai Pál a két nemzedék költője között szoros, a nemzeti költészet és a költői nyelv fejlődésének szempontjából törvényszerű kapcsolódást állított föl már *Petőfi Sándor és lírai költészetünk* című tanulmányában, majd pedig később a *Szépirodalmi szemle* című híres cikksorozatában, illetve az Arany-émlékbeszédben is. Lényegében ez a fejlődéstörténeti felfogás kerül majd át az életműhöz igazodva *Vörösmarty életrajzába*. Petőfi „[é]rezte, hogy azon tárgyakhoz, melyeket megénekel, nem mindig illik a Vörösmarty méltóságos nyelve, vagy azon túl finom és enervált költői nyelv, mely a közepszerűség konvencionális nyelvénél alakult. Népies szavakat, kifejezéseket, összehúzásokat s nyelvfordulatokat kezde használni, de mindig elég ízléssel. Éppen úgy tett, mint Vörösmarty, ki nem használhatván eléggé Kazinczy költői nyelvét, visszatért Zrínyihez, s a régibb nyelvemlékekhez, s úgy teremtett magának egy újat. Petőfi nyelvünk ki nem bányászott aknáihoz fordult, a nép nyelvéhez, s magának költészetéhez méltó nyelvet teremtett. Tágított valamit az irodalmi nyelv merev rendszerén, s a költői nyelv egy új formáját alkotta meg, mely éppen annyi szépséggel bír, mint Vörösmartyé, sőt az irodalmi fejlődés szerint éppen a Vörösmartyé után *kellett* következnie.”¹⁸¹ Tehát azon a ponton, ahol Toldy számára átmenetileg megszakadt a magyar irodalom fejlődéstörténete, s utána csak epigonok következnek, Gyulai organikus kapcsolatot lát Petőfi és Vörösmarty költői nyelve között, s a népiesség nem egy partikuláris, legfeljebb az olvasóközönség körét és az irodalom mintaadó lehetőségeit növelő irányzat, hanem a nemzeti költészet rangjára emelkedő szükségszerűség, amelynek Vörösmarty után „kellett következnie.” A nép nyelve ebben a koncepcióban ugyanazt a nemzetihez lépcsőként szolgáló szerepet kapja, mint Vörösmartynál Kazinczyval szemben Zrínyi, csak Petőfi a „túl finom és enervált”, produktív erejét elvesztő „romantikus” költői nyelvről ismeri föl, hogy alkalmatlan az új költészet alapjainak lerakásához. De a törvényszerű fejlődés logikája mindkettejüknél ugyanaz, s ez – Vörösmarty nagyságával a háttérben – erősíti, legitimálja Petőfi költészetének jellegét, amelyet legfeljebb az őt rosszul értő szolgai követők és a kelmeiség ellenében kell megvédeni.¹⁸² A „magyar lírában nincs visszaesés”, mondja ki a legfontosabb

¹⁸¹ GYULAI 1956, 275. (Kiem.: G.Zs.)

¹⁸² „Az nem az ő [Petőfi] hibája, ha követői tájszavakkal árasztják el költészetünket, ha az irodalmi nyelvet tájszólássá akarják lealacsonyítani, s ahelyett, hogy fordulatok-, s könnyűség és változatosságban gazdagítanak, a korlátoltságot, szeszélyt és ízléstelenséget emelik elvvé.” GYULAI 1956, 276.

konklúziót Gyulai, „csak pangás, s a visszahatás, mely a népelem kinövéséi ellen fog nyilatkozni, meghozza költőit”.¹⁸³

Gyulai jónéhány szövege idézhető még a Toldyval való, a korszakolást, Petőfi és Arany szerepét megítélő polémiával kapcsolatban, s a *Szépirodalmi szemlében* a korábbiaknál is élesebben szembefordul Toldyval. Az „1830 körül bevégződött” aranykorról vallott felfogást „elfogult és korlátolt nézet”-nek nevezi, s természetesen cáfolja, hogy „költészetünk népnemzeties átalakulása hanyatlás” lenne. Gyulai a tanulmányának az *Epikai költeményekről* írott fejezetben adja a magyar nemzeti eposzt értékelő áttekintést, s itt foglalja el Arany a két *Toldival* és a *Murány ostromával* egy megújított eposzfelfogás alapján a „legnagyobb epikusunk”-nak¹⁸⁴ kijáró, Toldynál Vörösmartynak fenntartott helyet.

Gyulainál a radikálisan eltérő költészetszemlélet, nemzetfelfogás és művelődéseszmény miatt *Vörösmarty életrajzában* megváltozik Vörösmarty költői képességének eredője is. Eltávolodva a Toldy-féle, az *individuumot* középpontba helyező romantikus zsenikultusz és a – Toldy szerint Vörösmartynál hiányos – képzés, a *Bildung* nemesi mintájú kapcsolatától, Gyulai a nemzeti kollektivitást elemi szinten kifejező és képviselő családot, az öröklődést, s a költészet anyagául szolgáló anyanyelvet jelöli meg olyan origóként, amelyhez képest minden későbbi csak szükséges, de már másodlagos, a nemzetitől távolító jelentést fog kapni.¹⁸⁵ Ezt az ifjú, pályakezdő Vörösmartynak a Deákkal való találkozásához hasonlóan kiemelt mozzanatként, költői eredettörténetként kezeli, s már könyvének első bekezdésében, Vörösmarty iskoláztatását, költői fellépését megelőzően közli az olvasóval. Az „atyai” ágról eredő nevelődés elsősorban nemzeti-erkölcsi formálódást, az „egyszerűen nemes” jellem mintázatának átörökítődését jelenti ebben a felfogásban. Természetesen itt sem Gyulai állításának igaz vagy hamis mivolta,¹⁸⁶ hanem az életrajzi elbeszélésben betöltött

¹⁸³ GYULAI 1956, 280.

¹⁸⁴ GYULAI 1956, 306.

¹⁸⁵ A hagyományközösségi paradigmáról S. VARGA 2005, 265–615.

¹⁸⁶ Gyulai 1864. július 6-án ír levelet Vörösmarty Jánosnak, amelyben a készülő életrajzhoz kér – pontokba szedve – adatokat: „Fogadja a Tekintetes ur szives köszönetemet azon adatokért, melyeket dicsőült bátyja életére nézve Vörösmartyné utján közleni sziveskedett. Nagy becsü adalékok ezek Vörösmarty M. gyermekkorára, melyről úgy szólva semmit sem tudunk.” Az életrajzról a következőket írja: „Tudniillik Vörösmarty munkái már mind ki vannak nyomva tiz kötet az előfizetőknek szét is küldve. A még hátra lévő két kötet közül az egyik a jövő héten küldetik szét, a másik mely elül az életrajzot foglalja magában, augusztus elején bocsáttatik ki. Épen az életrajzon dolgozom, azonban néhány adat hiánya gátlólag hat reám, azért bátor vagyok még egyszer a Tekintetes urhoz fordulni különösen e következő kérdésekre kérnék felvilágosítást: 1.) Édes anyjok mikor halt meg, hol lakott rendszeren Fehérvárott vagy Velenczén-e. Arról sem ártana írni, hogy milyen aszszony volt. [...] Ime néhány kérdés melyre válaszát nagyon kérem úgy m[int] az elsőre kivált sietve, a többi maradhat egy

retorikai helye és súlya az, amiért az életrajz egyik fontos, ideológia-szervező narratívájának tarthatjuk a megjegyzést: „A fiúk közül Mihály volt a legidősb, s egyszersmind atyja és anyja képmása, nemcsak testben, hanem lélekben is: atyjától örökölte egyszerűen nemes jellemét, anyjától az élénk képzelődést és költői kedélyt.”¹⁸⁷ Gyulai nem sokkal később az édesanyjáról adott jellemzésbe, s ezúttal egy 1861-ből származó szóbeli forrásra is hivatkozva, beleszővi az anyával kapcsolatban a népdalok szeretetét, s az öröklés-teóriának megfelelően és a népiesség dalfelfogásával összhangban,¹⁸⁸ *művészi* hajlamot, sőt művészi képességet tulajdonít az anyának: „Leánykorában mint élénk és dalos leányka vonta magára a figyelmet. Hunkár Antal, 1861-ben az országos képviselők nesztora, sokszor beszélte, hogy a barna-piros arcú, hollófekete hajú¹⁸⁹ kedves leányka igen szépen tudott dalolni, s a népdaloknak egy-egy újabb elmés fordulatot adott. Sok ismeretlen dalt lehetett tőle hallani, melyekről azt tartották, hogy mind ő maga gondolja. Azonban mint nő és anya csak gyermekei bölcsője felett dalolt már. Hamar ránehezültek a terhes háztartás gondjai: mindig sürgős dolga volt, télen-nyáron gazdasszonykodnia kellett. De itt is nyilatkozott költői kedélye.”¹⁹⁰ Gyulai sem itt, sem a könyv más részében nem hoz példát arra, hogy Vörösmarty önmagáról, pályakezdéséről ilyen típusú jellemzést adott volna, s hogy később, népdalokkal kísérletező időszakában sem teszi ilyen módon reflektálttá, sőt bizonyos szempontból determinálttá a népköltészethez való viszonyát, s hogy költői pályaképének sohasem válik a részévé a Gyulai által használt értelmű népiesség.¹⁹¹ A szövegrész ezáltal, ha látens módon is, de áthelyezi a súlypontokat nép- és műköltészet viszonylatában, s a pályaképnek ezt a fontos, kezdeti részét az előbbi irányába mozdítja el.

Gyulai monográfiájának életrajzi állításait, különösen azokat, amelyek a magánélet körébe tartoznak, források hiányában rendkívül nehéz, sőt többnyire

hétig is.” Gyulai „12–14” nappal az életrajz becsült befejezése előtt újra levélben keresi meg Vörösmarty Jánost, hogy a már kért, de a válaszból hiányzó adatokról tájékoztatást kapjon. Vörösmarty Jánosnak Gyulai első levelére adott válasza röviden kitér az anya vallásosságára, szorgalmára, szelíd természetére, de a jellemrajz nem szól a Gyulai által meghatározó karakternek tekintett népdal szeretetéről, s általában inkább az emlékezői helyzethez közelebb eső időszakról, az apa halála utáni (1817) esztendőkről beszél. ZSOLDOS 2001, 33–35.

¹⁸⁷ GYULAI 1956, 234.

¹⁸⁸ ERDÉLYI 1991a, 101–109.

¹⁸⁹ Valószínűleg szó szerinti átvétel Vörösmarty János leveléből, aki ezt írja édesanyjáról: „igen szép természetes barna piros bőru – holló fekete haju” asszony volt. ZSOLDOS 2001, 122.

¹⁹⁰ GYULAI 1956, 235.

¹⁹¹ Vörösmarty János, akitől közvetlenül az életrajz befejezése előtt, kissé kapkodva, adatokat kér Gyulai, nem említi az édesanyjával kapcsolatban sem a népdalok szeretetét, sem a munka miatt elnyomott, de feltörő dalköltői hajlamot.

lehetetlen is ellenőrizni. Ennek a helyzetnek a talán nem is tudatos, de a szakirodalmi használatban kimutatható nyelvi következménye, hogy az irodalomtörténeti tanulmányok gyakori bevezető fordulata a ‘Gyulai szerint’, ‘Gyulai úgy tudja’, ‘Gyulai feljegyzí’ (etc.), vagyis a kötet adatanyagának nagy része, mivel az ellenőrzés nem tudott megtörténni, nem vált el a Vörösmarty-életrajz szerzőjétől, vele együtt említődik.

Az életrajz egyik legnagyobb, napjainkig tartó irodalomtörténeti következményekkel járó hatása a későbbi kiadásokban tovább formálódó, s Perczel Mór visszaemlékezése után tényé váló állítás, amely a nevelősködő, fiatal Vörösmarty „Perczel Adél vagy magyarosan [?] Etelka”¹⁹² felé irányuló, elfojtott szerelméről szól. Gyulai a kötet negyedik fejezetében, terjedelmi szempontból is kiemelten, művek egész csoportját bevonva foglalkozik „Vörösmarty első szerelmé”-vel, s amint megállapítja, „[e]z első szerelem aranyozta meg s föllegezte be Vörösmarty ifjúságát, ennek emlékéből táplálkozott költészete még férfiú napjaiban is. 1830–1842-ig aránylag kevés szerelmi költeményt ír, inkább csak ez emlék visszhangzik szíve és lantja húrjain.”¹⁹³

A kapcsolat irodalomtörténeti, narratív következményeit, Vörösmarty érzelmi életét, jellemét „megszelídítő” életrajzi funkcióját részletesen értelmezi Borbély Szilárd tanulmánya, de tulajdonképpen már korábban, például a német nyelvű *Csák* című költemény felbukkanása után megkezdődött ennek a mélyen beágyazódott szemléleti háttérnek a lebontása,¹⁹⁴ bár csupán egy-egy részjelenség, nem pedig koherens folyamat állítható Gyulai koncepciójával szembe, s ezért az asszociatív kapcsolódás a mai napig megmaradt. Gyulai a Vörösmartyra szerinte jellemző sztoikus életelv és az önkorlátozás alapján ad magyarázatot a rendkívül hosszú ideig, 1822-től 1842-ig, Vörösmarty és Csajághy Laura házasságáig tartó szerelemre: „Küzdött egész erejéből, s erőtlen volt, de az elhatározó percben mégis legyőzte magát. Tulajdonképp a szeretett leány boldogságáért mondott le szerelméről, s az általa tisztelt család nyugalma többre becsülte, mint saját szenvedélyét.”¹⁹⁵

Gyulai Vörösmarty szerelmi életét a két szerelem típusa alapján két korszakra, az ifjú- és a férfikorra osztja, s az elsőre lényegben a már említett, a szenvedélyek feletti

¹⁹² GYULAI 1956, 272

¹⁹³ GYULAI 1956, 272.

¹⁹⁴ SZAJBÉLY 1996, 12; TAXNER-TÓTH 1993, 55–62., BORBÉLY 2006, 164–180.

¹⁹⁵ GYULAI 1956, 273. Vö. Dávidházi Péter Gyulai történelemszemléletéről írott tanulmányával: „[Gyulai] A századforduló körül írt emlékbeszédeiben, kortársairól szólva, azon jellemvonásaikat hangsúlyozza ki, melyek egyfajta sztoikus embereszménnyel vannak összhangban.” Például Deákról írva azt a Vörösmarty jellemzésével is összecsengő vonást emeli ki, hogy „éppen úgy le nem roskadt a sors csapásainak súlya alatt, mint megtanult uralkodni szenvedélyein.” DÁVIDHÁZI 1972, 592.

sztoikus alapú önuralmat tartja meghatározónak.¹⁹⁶ A leegyszerűsítő eljárás működés módja akkor is jól láthatóvá válik, ha nem elméleti megfontolásokkal, hanem például Deák 1827-es, tehát a Perczel Etelka-szerelem feltételezett idejére eső, életrajzi vonatkozású levelével szembesítjük Gyulai felosztását. Deák egészen más aspektusból, a költőileg megteremtett, s a valóságban csak tökéletlen tárgyra találó *ideál* működés módjából magyarázza fiatal költőbarátai szerelmi érzését: „A’ leg első leányt, mellynek külseje, és társalkodása tetszető, hamar meg szeretitek; mert szerelmesek voltatok már, minek előtte ötöt láttátok volna. Nem magát a’ Leányt szeretitek, hanem egy képet, melly tüzes képzelődések leleménnye, melly az asszonyi tökéletességek’ remekje, melly már az első szerelmes verset, (:mert azon szoktátok leg’ inkább kezdeni a költést:) az első költői munkát lelkesítette, lankadó tüzeteket éleszti; ‘s mellyet Ti Ideálnak neveztek. Ezen Idealt vélitek azon szóke, vagy barna fűrtü, kék vagy fekete szemü leánykában rejtezni, melly Titeket úgy el bájolt: hogy lelki tulajdonságait vi’sgálni reá sem értek; [...] ‘s ezen imádott Tárgynak birtokában Menyországot reményletek. [...] ‘s a’ leányka karjaitok között vagyon már, ha a’ Testiség (: mert Ti is gyakran csak gyarló emberek vagytok ám:) az a durva Testiség, mellyről talán előbb nem is álmodoztatok, ki elégítettet; vége a nagy lelkesedésnek, az Ideal elrepül, ‘s néha csak egy igen közönséges aszszony mond fél álmosan jó reggelt [...] Ekkor veszitek észre: hogy a’ leánynak annyi tökéletességei nem magában a leányban, hanem egyedül agyvelőtökben voltak, Ti azokat csak poëtice de észrevehetetlenül ruháztátok az imádottra.”¹⁹⁷ S bár a „romantikus” szerelmi érzés eredetének lokalizálhatatlansága,¹⁹⁸ működés módja Deáknál is ironikus értelmezést kap, Gyulai azzal, hogy életrajzi magyarázatot, referenciát rendel Vörösmarty életművében a szerelmi költészetnek ehhez a vonulatához, költészetének területén épp azt a dimenziót korlátozza, amit Deák a „poëtice” szóval fejezett ki. Ennek a szemléletnek a következményei jól láthatóak abban a megállapításban, amelyben Gyulai a Perczel Etelkára vonatkozó homogén életrajzi megállapítást átköti az irodalmi művek értelmezésének kontextusába: „Majdnem tíz évig e szerelem egyik főforrása költészetének. Nemcsak mint lírai költő énekli meg kedvesét, mert 1830-ig majd minden szerelmi dalát ehhez intézi, hanem mint epikus is. A deli Hajna, a szöghajú nyájas Etelka, szép Zenedő, szelíd Enikő, bús Ida, mind a költő eszményített kedvese. Zalán futásában a délszaki tündér panasza

¹⁹⁶ TAKÁTS 2000, 163-177.

¹⁹⁷ Deák Ferenc Vörösmarty Mihályhoz, Kehida, 1826 július 6. VÖRÖSMARTY 1965, 17, 144.

¹⁹⁸ FÜZI 2001, 34.

tulajdonképp a Vörösmartyé, Cserhalomban a kun ifjak énekeiben kedvesét dicsőíti, Egerben a haldokló Omár búcsúja saját szerencsétlen szerelmének hattyúdala. [...] Ez első szerelem aranyozta meg s föllegezte be Vörösmarty ifjúságát, s ennek emlékéből táplálkozott költészete még férfiú napjaiban is.”¹⁹⁹ Ez a leegyszerűsítő életrajzi háttér szinte törvényszerűen nem tud mit kezdeni, s ezért be sem von az értelmezésbe olyan lehetséges irodalomtörténeti magyarázatokat, amelyek például a férfi-nő kapcsolat újratematizálásaként, a petrarkista szerelmi költészet hatásaként, vagy mindezeket egyesítve, a csinosodás program változataként értelmezné ennek a rendkívül hosszú időszaknak a változatos műfajú szerelmi költészetét.

A Toldy és Gyulai közötti szemléleti ellentét a műfajnak a nemzeti irodalomban elfoglalt szerepénél fogva az eposz megítélésében is rendkívül élesen jelentkezett. Toldynál a *Zalán futása* korszakos jelentőségű szöveg, az eposzi korszak betetőzője, s egyben lezárója is. Dávidházi Péter idézi a fehérvári Vörösmarty-emlékszobor avatásakor mondott Toldy-émlékbeszédet, amelyben Toldy korábbi értékrendjének irodalomtörténeti összefüggéseit is fenntartva kultikus-vallási magasságokba emeli a szerzőt és a művet is: „Az idő beteljesedett. A feltámadás órája ütött – még csak az Ő keble hitében. S íme - »Megjön az éj, szomorún feketednek az ormok / Elnyugszik, s a fél föld lesz nyoszolyája [...]« S megindul a megváltás munkája. [...] S mintha egy égi szózat szólna le a felhőkből: »Ez az én kedves dalnokom! őt hallgassátok!« s minden kebel megnyílt hárfája hangjainak!”²⁰⁰ Mint Dávidházi megjegyzi a krisztusi szereppel kapcsolatban, Toldynál – szemben kortársaival, akik Petőfi megváltó mivoltát hangsúlyozták²⁰¹ – csakis Vörösmarty foglalta el írásaiban ezt a pozíciót: „Ezzel a metaforikus, nem a szó szerint értendő, de éppen ezért támadhatatlan megfeleltetéssel [t.i. Vörösmarty Megváltó szerepével] ugyanis a magyar irodalmi kánon főhelyét, az irodalomtörténeti fejlődés menet végső és meghaladhatatlan csúcspontját akarta jelképesen fölemelni a természetfeletti magasába, messze Gyulai, Erdélyi és más kritikustársai által elérhető szint fölé, ahol már nincs, nem is lehet vita.”²⁰² A krisztusi metafora elviekben azt is sugallhatná, hogy Toldy korábbi felfogásához képest kitágította az eposz és közönsége, azaz a szöveg nemzeti hatókörét. Azonban erre sem itt, sem másutt nem találunk jeleket, s ez tovább növeli a távolságot Gyulai és Toldy felfogása között. Toldynak az *Aesthetikai levelekből* ugyancsak jól ismert, és gyakran

¹⁹⁹ GYULAI 1956, 272–273.

²⁰⁰ TOLDY 1888, II, 209–216. Idézi: DÁVIDHÁZI 2004, 762.

²⁰¹ MARGÓCSY 2007, 89–125.

²⁰² DÁVIDHÁZI 2004, 763.

idézett állítása szerint az eposz egy „magasabb popularitás” kifejezője, s az eposz „nemzetnek, nem népnek iratott”.²⁰³ S ugyan jelentős az az időtávolság, amely elválasztja egymástól Gyulai eposzfelfogását és az *Asthetikai leveleket*, vagy a műfaji korszerűségről folytatott irodalomtörténeti vitát, amelyben Toldy ugyan némileg módosítja is álláspontját, de az inkább elméleti, s a jövőre vonatkozó kérdések közé tartozó problémák, mint látjuk, nem érintik lényegesen Vörösmarty még életében elfoglalt kanonikus helyét.

Gyulai viszont a *Szépirodalmi szemlében* Arany szavait visszhangozva, a népiességgel és az új hagyomány- és mítoszfelfogással összhangba állítva érvel a műfaj fejlődésének törvényszerűségei mellett.²⁰⁴ „A valódi eposzt, epopoeiát is, mint nevük – monda, mondaköltemény – mutatja, nem egyes költő írja, hanem a nép teremti, e minden idők legnagyobb epikususa. Az eposz anyagát hagyományok alkotják a nép ifjú napjaiból, midőn merész, kalandos tettek korszakát élte, s a mítosz és történet összefolyt kódében csodás világításban emelkedtek ki előtte az istenek és hősök alakjai. E hagyományok a nép szép álmait, megaranyozott emlékeit foglalják magokban, egész történetét, vallását, minden büszkeségét és bölcsességét. [...] E nemzedékről nemzedékre szálló dalokon, a leendő epopoeia részein, sok év, egész korszakok dolgoznak, míg végre előáll egy ember, ki a szétszórt részeket költői egésszé önti, avagy csak pusztán összegyűjti, s a rapszodiákból *Iliász* alakul, a runókból *Kalevala*.”²⁰⁵ Ez a mértékül vett, s a görögség homéroszi korára jellemzőnek gondolt, a nép hagyományteremtő erejét és képességét hangsúlyozó koncepció, amely viszont nem csupán szélesebb, hanem *más* nemzetfogalommal közelít a műfajhoz,²⁰⁶ ugyan sokat átvesz a Toldy által is használt, a nemzetek életkoraira²⁰⁷ vonatkozó felfogásból, sőt a *Nemzeti hagyományok* eposzi korról vallott szemléletéből,²⁰⁸ radikálisan eltér Toldy műfajfelfogásától. Mivel az eposz anyagául szolgáló mondai anyag, ha volt is, elérhetetlennek tűnik, utólag viszont nem lehet megteremteni, különös élességgel merül fel a műfaj utólagos megalkothatóságának a kérdése: „[a] hagyományok, mondakör,

²⁰³ TOLDY 1874, 128.

²⁰⁴ ARANY 1962, X, 265–266.

²⁰⁵ GYULAI 1956, 294.

²⁰⁶ A nemzetfogalmak különbözőségéről, s az abból következő, összemérhetetlen irodalomszemléleti formákról ld. S. VARGA 2005, 13–83.

²⁰⁷ A Gyulai szövegben: „a nép ifjú napjaiból, midőn merész, kalandos tettek korszakát élte, s a mítosz és történet összefolyt kódében csodás világításban emelkedtek ki előtte az istenek és hősök alakjai”, „de ily mű [a Kalevala, a „valódi eposz”] és költő csak akkor állhat elő, midőn a nép már polgárosodni kezd anélkül, hogy még elvesztette volna ifjúsági emlékeit, s így az epikus múlt kihalt volna öntudatából.” GYULAI 1956, 294.

²⁰⁸ KÖLCSEY 2008, 181–207.

eposztöredékek hiányát nem pótolja semmi, még a lángelme sem” – írja Gyulai, s azután Arany eposzi hitel fogalmát idézi: „Az epikusnak anyag kell, melyből teremthessen, oly nép, melynek szent és megőrzött emlékeit újíthatja meg, eposzi hitel, mely a századok ködéből, sírok mohaiból és kunyhók meséiből táplálkozik. Ezek nélkül az eposz mondvacsinált virág, melynek se illata, se gyökere.”²⁰⁹ Ez az álláspont lényegében már előkészíti Vörösmarty honfoglalási eposzának a megítélését, s szinte kirekeszti a műfaj köréből, illetve a „mondvacsinált virág” fogalma alá vonja Vörösmarty úgynevezett fantasztikus eposzait. A két lehetséges út közül Vörösmarty, Zrínyihez hasonlóan, a másodikhoz tartozik, valójában nem is eposzt, hanem csak hőskölteményt írt, hiszen „a mondai alapot nem fogta naivul, mitológiát képzelmeiből teremtett, kevésbé játszott a népszellem húrjain, s népdallamok helyett görög hexametereket használt, melyek ugyan nyelvünk szépségeit új oldalról tüntették föl, de reánk nézve örökre idegenek maradtak.”²¹⁰ Ezzel szemben a valódi eposz költője „ragaszkodik a még fennmaradt kevés, s a nép öntudatában homályosan élő hagyományok és mondákhoz, told, alakít, de mindig csak a megadott alap szellemében”.²¹¹

Mivel nem a dolgozat tárgya, csak utalok rá, hogy a Gyulai által itt feladatként megfogalmazott, az eposz szinte minden rétegét a népi regiszterből levezető konklúzió milyen összetett, s szinte megoldhatatlan kérdéseket állított a műfajt hasonló premisszák alapján megírni vágyó szerzőkre, köztük elsősorban Arany Jánosra. Arany életművében a Petőfivel való első levélváltásától kezdődően, tehát szinte a kérdés felbukkanásától végigkövethetőek a népeposzsal kapcsolatos elméleti kételyek. „Nem chimaera-e népepost gondolni?”, fogalmazza meg kérdésként Arany Petőfinek a szinte az egész életművön végighúzódó dilemmát, s később elméleti tanulmányok sorában járja körül a kérdést a naiv eposz meglététől kezdődően a hagyományokkal, a magyaros versritmussal vagy akár a kortárs eposzi kísérletekkel kapcsolatban.²¹²

²⁰⁹ GYULAI 1956, 295.

²¹⁰ GYULAI 1956, 296.

²¹¹ GYULAI 1956, 295.

²¹² DÁVIDHÁZI 1994², S. VARGA 2005, 513–571.

IV. Összegzés

Toldy és Gyulai irodalomszemléletének, Vörösmarty-értelmezésének néhány meghatározó pontjára való rámutatással nem az volt az elsődleges célom, hogy a két generáció közötti, egyébként is ismert eltéréseket rögzítsem, hanem csupán azt kívántam érzékeltetni, hogy Vörösmarty halála után Gyulai szövegkiadásával és életrajzával a kanonizáció egy olyan fázisa kezdődött el, amely még rendkívül hosszú ideig érzékeltette hatását a Vörösmarty-művekről való irodalomtörténeti gondolkodásban. T. Erdélyi Ilona állapította meg a Vörösmarty-művek recepciójáról írott tanulmányában, hogy „Vörösmarty munkásságának kritikai fogadtatása, kritikai visszhangja szabálytalanul alakult. Első nagyobb művének, a *Zalán futásának* megjelenése után terjedelmes esztétikai írás foglalkozott három eposzával. A legközelebbi tanulmányra, amely munkásságát elemezte, az írónak és a közönségnek húsz évet kellett várnia.”²¹³ A helyzet viszont a későbbiekben sem változott lényegesen, s a kritikai diskurzus hiányát, „szabálytalanságát” csak az irodalomtörténeti értékelés generációváltással is összefüggő folyamata követte. Akár szimbolikus fordulópontnak is tekinthető, hogy Vörösmarty halála után műveinek kiadásával és életrajzával megírásával kapcsolatban a nemzeti egységet kifejező, politikai gesztusokkal²¹⁴ összefüggő jogszerűség, illetve a legitimitást az irodalomtörténeti hagyományra, a közös irodalmi munkásságra építő hagyományelv ütközik össze Toldy és Deák burkolt, Gyulai megbízatásában kulminálódó, de csak közvetítőkön keresztül kitapintható vitájában. Legfeljebb Toldy magatartásából, Vörösmartyval kapcsolatos hosszú hallgatásából tudunk következtetni a feszültség mértékére.

A Toldyhoz legközelebb álló barát, Kazinczy Gábor például tiltakozik Aranyhoz írott levelében a Toldyt „ért sorozatos méltánytalanságok” ellen,²¹⁵ de akkoriban már csak a fokozatos elszigetelődés fázisait tudjuk nyomon követni: Toldy a korábban, például Kisfaludy Károly esetében is megfigyelhető gyakorlatot és szerepet igyekezett követni: összegyűjteni a Vörösmarty-hagyatékot, levelezést, s minél hamarabb előkészíteni a kiadást és hozzá az életrajzot. De már a kéziratok összegyűjtése során akadályokba ütközik, hiszen a tudhatóan jelentős mennyiségű kéziratot birtokló egykori barát, a *Handbuc*hoz még önzetlenül anyagot szolgáltató Zádor György is nyíltan

²¹³ T. ERDÉLYI 1975, 403.

²¹⁴ A felhatalmazás és a képviselői szerep mintáiról: DÁVIDHÁZI 1998, 9–27.

²¹⁵ DÁVIDHÁZI 2004, 758.

megtagadja az együttműködést Toldyval, sőt még azt sem engedi meg, hogy Toldy belenézzen, felmérje a nála lévő hagyatékot. Toldy 1859 februárjában, ugyancsak Kazinczy Gáborhoz írott levelében számol be Zádor elzárkózásáról, s a levél hangneméből pontosan érződik az az indulat, amit – nem értve az okot – Zádor magatartása vált ki belőle. Másrészt megfigyelhető az a szinte már türelmetlen készülődés is, ami sürgetné Vörösmarty műveinek kiadását: „Az én valóban szeretett Zádorom a 7fejű sárkányhoz hasonlít, ki rablott kincseket őriz. Vörösmartyt, s halála után Vörösmartytét minden írásai s levelezéséből kifosztotta, nála a néhány Kazinczy féle is, és nem fogja többé látni ember. Ládákba beszegezve állanak pitvarában, mióta Bécsben van – ha igaz?; mert ez őrző düh oly nagy, hogy ennek érdekében tán az igazságnak is hátat fordít. Tudod-e, hogy mikor az új »Kézikönyv« végett tőle Vörösmartyánakat *használatra* kikértem, megtagadta, ő ki soha Vörösmarty körül érdemet nem tett.”²¹⁶ Ugyanazon év novemberében Toldy már magának Zádornak írja meg egy kemény hangú levélben, hogy közös barátjuk és pályatársuk hagyatékát nem kezelhetné Zádor magángyűjteményként, hanem a kutatás számára, s személyesen az ő anyaggyűjtéséhez is rendelkezésre kellene bocsájtania. Toldy leveléből az is egyértelműen kiolvasható, hogy ekkor, 1859-ben még bizonyos abban, hogy hamarosan sor kerül az általa sajtó alá rendezett Vörösmarty-kiadásra: „Te, ki nem használod e papirosokat irodalmilag soha: *tőlem* vontad meg, ki azokat nem tulajdonul kértem, mert nem vagyok gyűjtő; nem kiadás végett, mert e téren Lóri [Csajághy Laura] nélkül nem teszek semmit; hanem egyedül mint pályájának tanulmányozója és biographusa! Itéld meg: illő sőt tanácsos leszen-e Neked padlásán lévő ládákkal s nem tudom mily üres tartalékokkal mentegetőznöd, midőn majd megjövend ideje – a mi talán már jövő évben lesz, – hogy Vörösmarty mindenét kellene látnom, a mie létezik.”²¹⁷ Zádor nem sokkal később válaszol Toldynak, de a Kazinczyra vonatkozó levélközlésből a valódi ok nem fejthető fel, s legfeljebb csak következtetni lehet azokra a politikai indítékokra, amelyek Zádor betöltött tisztségéből, a bécsi semmitő törvényszék tanácsosi állásából következhetnek: „viszonyaim, melyeket te nem értesz, vagy érteni nem akarsz, nem engedik Kaz[inczy]. Fer[enc].-eli levelezésem közzétételéhez megegyezésemet adnom.”²¹⁸ Zádor bizonyosan nem adott át minden kéziratot Gyulainak sem, s halála után a nála lévő kéziratok – máig nem tisztázott okokból – a nagyváradi premontrei

²¹⁶ BRISITS 1958, 374–388. Toldy Ferenc Kazinczy Gáborhoz, 1859, Pest, február 8. Idézi: VÖRÖSMARTY 1962, 8, 351.

²¹⁷ Toldy Ferenc Zádor Györgyhöz, Pest, 1859. nov. 14. Idézi: VÖRÖSMARTY 1962, 8, 351.

²¹⁸ Idézi: VÖRÖSMARTY 1962, 351.

gimnáziumba kerülnek, s majd csak a 20. században, az ottani anyag előkerülése után nyílik új korszak a Vörösmarty szövegkiadások történetében.²¹⁹

Toldy tehát bizakodása ellenére rosszul mérte fel a Vörösmarty-kiadás idejét, s abban saját leendő szerepét is. Nem tudjuk, hogy Csajághy Laura, illetve Deák miért vár olyan hosszú ideig a sajtó alá rendezés és az életrajz megírására vonatkozó megbízással, hiszen a korábbi kiadói szerződés már lejárt, s Vörösmarty 1854 augusztusában már Heckenasttal próbált új szerződést kötni munkáinak kiadására.²²⁰ Aligha lehetett a fő ok, hogy a Vörösmarty-művek előző, tíz évvel korábbi kiadásából még tetemes eladatlan mennyiség állt Kilián raktárában, hiszen az új kiadás megszervezése a gyűjtéshez hasonlóan nemzeti ügyvé válhatott volna, s össze lehetett volna kötni a Vörösmarty-árvák megsegítésével is. Hogy később aztán miért olyan hirtelen, s szinte alig dokumentálhatóan zajlott le a Deák által irányított kiadás, nem tudjuk, de Toldynak a szervezéssel kapcsolatos levelét figyelembe véve egyértelműen kiderül, hogy az anyagi szempontok is fontos szerepet játszottak, s azon kívül csak az összes művek egyszeri kiadása volt kitétel a szerződésben, tehát csak ezen a ponton nem hagyták üzleti alapokra helyezkedni a kiadót.

Gyulai megfeszített munkával, s rendkívül rövid idő alatt készített kritikai kiadása és *Vörösmarty életrajza* mindenesetre a Vörösmarty-kánon rendkívül lényeges, a 19. század második felének Vörösmarty-értelmezését meghatározó darabja, amelynek lebontása, történeti fejleményként való felfogása és értékelése szinte a mai napig várat magára. Ezzel természetesen nem azt állítom, hogy fejlődéstörténeti felfogását vagy az egyes művekről írott értékelését ne módosította vagy cáfolta volna a szakirodalom, illetve ne alakított volna ki más álláspontot az életműről, de olyan, filológiaiilag megalapozott és a kortársi kontextust is bevonó értelmezés, amely a Gyulai-féle pályaképet átírja, kevés szünetelt. Az előbbi gondolatmenet, a kiadás hatalmi viszonyokkal, irodalomtörténeti paradigmaváltással összefonódott történetének tárgyalása csupán az elmozdítás, a történeti evidenciák újragondolását tűzte ki célul. S ebből a szempontból szimptomatikusak azok a szélsőséges vélemények is Gyulaival kapcsolatban, amelyek ugyan az esszé nyelvén, de a teljes elutasítás álláspontjára helyezkedtek: „Gyulai Pál nem ismerte vagy nem akarta ismerni” Vörösmartynak azt a rétegét, a „másik Vörösmartyt”, amely nem felel meg a klasszikusoktól elvárt,

²¹⁹ Zádor hagyatékáról, s a Vörösmarty-életmű kiadástörténetében betöltött szerepéről: BRISITS 1958, 374–388. VÖRÖSMARTY 1962, 350–352.

²²⁰ Vörösmarty ajánlattételének szövegét közli: VÖRÖSMARTY 1960, I, 337.

szoborszerű költő figurájának, írja például Szerb Antal, a nyugatos Vörösmarty-kultusz fontos alakja.²²¹

A Vörösmarty-életmű egyik legnagyobb hatású értelmezését a hetvenes évek közepén, az akadémiai kritikai kiadás résztvevője, Martinkó András adta. A tanulmány a *Zalán futását* követő művektől egészen a pálya lezárulásáig tartó időszakra, lényegében a teljes életműre kiterjedt. Martinkó a *Földi menny* című vers első három sorát, a földön megteremtendő menny szándékát „egy egész költői élet, mű és filozófia előre vetített” összegzésének tartja, amely „koronként változó” értelemmel és összefüggérendszerrel, az individuális aspektustól a nemzeti szféráig kiterjedve mintegy keretként határozza meg Vörösmarty életművét.²²² Ez a szempontrendszer a népnemzeti iskola vagy Gyulai értékrendjéhez képest hagyomány és világszemlélet, nemzet és nemzeti fejlődéselv viszonyát egészen eltérő módon, fordított viszonyban gondolja el. Vörösmarty költészetében a nemzet és az egyén is olyan egyetemes törvénynek, az elmúlás, a pillanatnyi lét törvényeinek alávetett, amely *minden* emberi cselekvés hátterében ott áll. A ciklikusság, a semmiből keletkező és oda visszatérő világ, a körforgás, a herderi nemzethalál gondolata és az egyén arasznyi léte a földi élet minden aspektusára kiterjed, s Vörösmarty ezzel *szemben* próbálja az egyén és a nemzet lehetőségeit felmérni, cselekvésének hatókörét tágítani. De nemzet és egyén szinte mindig ebben a keretben értelmeződik, s a nemzet története is általános, filozófiai dimenzióba kerül. Igaz ez a harmincas évek, s az életmű legnagyobb közéleti hatású szövegére, a *Szózatra* is, amelyben még a közös, szakralitássá váló nemzeti múlt sem képes alapvetően befolyásolni az emberi életet láthatatlanul és kiszámíthatatlanul irányító *sorsot*, s az ember legfeljebb tudomásul veheti jelenlétét.²²³ A kortárs értelmezések azonban mintha figyelmen kívül hagyták volna az életmű ezen dimenzióját, s igyekeznek kizárni minden olyan motívumot, amely a nemzeti fölé emelkedve veszélyeztethet egy általános nemzeti célképzetet. Greguss Ágost 1847-ben pesszimizmussal vádolta Vörösmartyt, mert a *Szózatban* egyáltalán szerepel a sírba

²²¹ SZERB 1981, 366.

²²² MARTINKÓ 1975, 67–103.

²²³ MARTINKÓ 1975, 67–103, SZÖRÉNYI 1989, 36–85, 85–94. „A fátum a görög–római mitológiában megváltoztathatatlan hatalom, olyan erő, melynek sem isten, sem ember ellen nem állhat. A kérdés abban áll, hogy a végzetet ki tudjuk-e kerülni, illetve meg lehet-e azt változtatni, hanem abban, hogy felismerjük-e és képesek vagyunk-e belenyugodva az elkerülhetetlenbe annak megfelelően cselekedni, mert »Ducunt volentem fata, nolentem trahunt«. Ebből a szempontból nincs jelentősége, hogy a megváltoztathatatlan minek nevezzük: fátumnak, sorsnak, numennek, fortunának, predesztinációnak vagy isteni gondviselésnek.” DALLOUL 2004, 230. „A sors Vörösmartynál nem az égi elvű isteni akarat megtestesítője, hanem föld-elvű megváltozhatatlan törvény.” I.m: 234.

süllyedés lehetősége.²²⁴ A *Zalán futása*, de akár a *Csongor és Tünde* 19. századi recepciójához hasonlóan eltűnik, háttérbe szorul az a mitologizáló, történetfilozófiai háttér, amely a nemzeti életet a kettős perspektíva miatt kiszolgáltatottnak, romboló folyamatok alávetettjének is láttatja. A *Szózat*nak „[t]árgya van: a nemzet sorsa. S még sincsen, hiszen e sors a közös emberi sors, élet és halál legnagyobb *általánosságának* szintjére emelve jelenik meg”.²²⁵

Gyulainak a kiegyezés előtti politikai helyzetben keletkezett életrajza, az időszak kritikai elvárásaként megfogalmazott kiengesztelődés normája,²²⁶ s a Petőfihez, Aranyhoz vezető irodalomtörténeti folytonosság igénye mintha eltakarná, nem engedné meg, hogy Vörösmarty világgépének ezek az összetevői konstans, az egész életművön végighúzódnó vonássá váljanak. Szegedy-Maszák Mihály ugyancsak 1975-ben publikált *Előszó*-értelmezése a Gyulai-hagyomány masszív továbbélése mellett²²⁷ Vörösmarty pályakezdésétől megfigyelhető „belső kételyekkel folytatott” küzdelmére hívja fel a figyelmet, s hogy „a költészetében megformált eszmeiség alapján pályája egyetlen szakaszában sem lehet kiegyensúlyozott világgépet tulajdonítani Vörösmartynak.”²²⁸ Gyulai a *Szózat* homogénnek felfogott világgépét („[a] *Szózat* mindenre hivatkozik, ami újjászületési küzdelmében csak lelkesítheti a magyart [...] Semmi csüggedés többé, bátran nézhetünk szembe a jövővel”) általánosítja, s szerinte „1831-től fogva majd mindenik [t.i. Vörösmarty hazafias költeményében] van valami a *Szózat* szelleméből.”²²⁹ A későbbi értelmezők által kiemelt, szuggesztív, összegző művek tragikumuk pedig csupán Vörösmarty „sötét pillanatai”-nak következményei, s nem a világgépből, hanem az európai történelmi eseményekből következő lenyomatok.²³⁰ Gyulai *Szózat*-értelmezésének háttérében a gondviselés saját nemzedékére jellemző felfogása áll.²³¹ Ebben a világgépben viszont aligha kaphatott akár mérlegelhető jelentést a kései művek, így például az *Előszó* megöszült, saját teremtésétől elrettenő istene, vagy *A vén*

²²⁴ Idézi: SZÖRÉNYI 2004, 22.

²²⁵ SZÖRÉNYI 2004, 29. (Kiem.: G.Zs.)

²²⁶ DÁVIDHÁZI 1994, 222–240.

²²⁷ „Vörösmarty világgépéről máig Gyulai adta a legnagyobb hatású jellemzést. Értelmezésének határozottságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a Vörösmarty-szakirodalom tekintélyes része a vele folytatott vita jegyében keletkezett.” SZEGEDY-MASZÁK 1980, 182.

²²⁸ SZEGEDY-MASZÁK 1980, 183.

²²⁹ GYULAI 1956, 386–387.

²³⁰ *A Hontalan, az Élő szobor, Az emberek, Országháza, Mi baj?* című költemények kerülnek be ebbe a csoportba.

²³¹ „A *Szózat* mindenre hivatkozik, ami újjászületési küzdelmében csak lelkesítheti a magyart, s a remény és emlék, a hit és balsejtelem húrjain játszva, mindenbe az önbizalom és nagyság érzetét vegyíti. [...] felhossa [Vörösmarty] az örökös isteni gondviselést, mely annyi viszontagságok között sem engedte megtörni [a nemzet] életerejét.” GYULAI 1956, 386.

cigány körforgásban elpusztuló, s a középső versszak mitikus ősidejében újakezdődő, ember nélküli világa. Ez a Semmit, a világ ciklikus pusztulását, s gazdagodás nélküli újateremtődését is magába foglaló világkép azonban már nem csak Gyulai, hanem Toldy világszemléletétől is mélységesen idegen volt. Utóbbi írja *A' Rom* világképét hibáztatva, hogy a mű az emberi vágyak mérsékletére tanít, de Romisten „helytelenül tétetik az emberi sors intézőjévé”.²³² Vita főleg abban a kérdésben van Toldy és Gyulai között, hogy az allegorikus példázatként olvasott szövegben a vágyak mérséklete, vagy – ahogyan Gyulai véli – maguknak a vágyaknak a hiúsága a fő tétel.

A legdominánsabb eltérés, amely a későbbi irodalomtörténész generációk, illetve Gyulai kötetének Vörösmarty-felfogása és az abban hagyományozott nemzetfelfogás között mutatkozik, az minden bizonnyal Vörösmarty antropológiájának megítélése. Martinkó András tanulmányának módszertanát követve szinte az életmű jelképes soraként is kezelhetjük Vörösmartynek az 1833-as drámapályázatra beadott, *Vérnász* című dráma mottóját. Az akadémia 1833. nov. 10-i közgyűlésének jegyzőkönyve így ismerteti a győztesnek ítélt pályamű szerzőjének felfedését: „Feltöretvén ezután a »Vérnász« jelmondatát: »Vitia erunt, donec homines« külsején mutató levél, ebből Vörösmarty Mihálynak tűnt elé neve, mint megkoszorúzottnak.”²³³ A Tacitustól választott, s az emberi természet örök gyarlóságát formulázó mottó – Bűnök mindaddig lesznek, míg emberek – Bajza József számára is mértékül szolgált az ember életére vonatkozóan, s 1834-ben Ormos Lászlóhoz írott levelében idézi is a csodált római történetíró tömör mondatát.²³⁴

A 20. századi Vörösmarty-szakirodalom alaptételei közé tartozik, hogy Vörösmarty emberfelfogását egy olyan típusú dualizmus határozza meg, amelyben az emberben lévő rossz princípium és az istenihez hasonló teremtő erő, a halandóként halhatatlan értékekért való munkálkodás, az ég felé emelkedés a két meghatározó ellenpont. A korai művektől kezdődően az utolsó darabokig bőséges példaanyag idézhető, amely az emberi lélek belső erővonalait, a közösség és a nemzet, sőt az egyetemes történelem eseményeit is az *őrült sár* és az *istenarcú lény*, s az erre a dualitásra visszavezethető küzdelem tereként mutatja be.²³⁵ Ebben a szinte mitikus, a teremtésmítoszokat idéző és gyakran a gnosztikus²³⁶ gondolkodásra, metaforikára

²³² TOLDY 1987, 247.

²³³ LUKÁCSY–BALASSA 1955, 149.

²³⁴ DÁVIDHÁZI 2004, 596.

²³⁵ LUKÁCSY 1991, 1992. SZÖRÉNYI 2004, 51–60.

²³⁶ Csetri Lajos szóban említett, de írásba soha nem foglalt elemzési szempontjáról: ZENTAI 2002, 251.

jellemző küzdelemben szinte nem is tudunk végső nyugvópontot kijelölni, s bár beszélhetünk haladásról, mindig fennáll az esély a visszahullásra. Ez az antropológia Vörösmarty gondolkodásában mindent megelőz, a *Guttenberg albumba* című epigramma felütését idézve egy olyan *majd ha* struktúrát hoz létre, amelyben az ember állatias, anyagi meghatározottsága emel gátat a tudott, de az előbbiek miatt meg nem valósítható legmagasabb értékek elé. Ezúttal egy ritkábban idézett, értekező nyelve miatt viszont könnyebben értelmezhető írást hozok a tétel bizonyítására, Vörösmarty 1837-ben írott *A' felekezet* című szövegét.²³⁷ Az írás azért is példaértékű lehet, mert Vörösmarty pártok, vagyis a *nemzeti* élet kibontakoztatásában fontos társadalmi szerveződések kapcsán beszél egyén, nemzet és emberiség közös, az írás szerint elválaszthatatlan, s csak a megvalósulási formáikban összehasonlítható törekvéseiről.

Vörösmarty felfogásában azért szükségszerű egyáltalán a pártok létrejötte, mert nem érti és akarja mindenki ugyanazt a „köz célát, 's elérésének biztos módját 's eszközeit”,²³⁸ ennek oka pedig abban az antropológiai háttérben rejlik, amelynek összetevőit az írás elején fejti ki a szerző. Ezeknek az összetevőknek a definiálása a cikkben olyan általános fogalmak (tudás, ész, akarat, jó, rossz) alapján történik, amelyeknek nem nemzeti, hanem általános emberi, biblikus-teológiai aspektusuk van. Egyértelműen kiderül ez a szövegnek abból az állításából, amely a fejlődés feltételes perspektívája kapcsán „ezer éveink óta” tartó folyamatos haladásról beszél. Az ideális emberiből felépülő nemzeti pedig az egyetemes törekvések helyi meghatározottságától (környezet, történelem etc.) függő realizációja, amely viszont mindig csak töredékes, soha le nem zárható folyamat, illetve mindig magában foglalja az újratekzés lehetőségét, sőt kényszerét is. Az írás gondolatmenete, a fejlődésre vonatkozó megállapításai figyelemre méltó párhuzamba állíthatóak a *Gondolatok a könyvtárban* szövegével, különösen a mű vitatott, az egyetemes és a nemzeti megoldatlan kapcsolatára vonatkozó kritikákkal.²³⁹

„Tudás és cselekvés, azon két sarkalat, melly körül az emberiség' óriási törekvései, vagy ha inkább tetszik, az egyesek' hangyamívei forognak. A' buvárkodó ész, a' hathatós akarat örökké e' kettőn fárasztják erejüket, 's küzdéseik' sikere a' világ, melly előttünk áll, fél vadsága 's istenséggel határos míveltsége csodáival. Ha értelem

²³⁷ (A 'felekezet' szót Vörösmarty az írásban a mai 'párt'-nak megfelelő, nem pedig vallási értelemben használja.)

²³⁸ VÖRÖSMARTY 2000, 15, 136.

²³⁹ SZEGEDY-MASZÁK 1980, 195. Nemzeti és egyetemes közötti horizonváltásról, s a kérdés filozófiai háttérű feloldásáról: S. VARGA 2001, 159–170. kül. 167–170.

és akarat minden agynak 's kebelnek egyaránt jutnának, ha valót valótlant ismerve, jót rosszat elválasztani 's azt ohajtani, ezt utálni tudva, ezer éveink óta folyvást haladhatánk, alkalmasint be lehetne zárni a 'teremtés' ajtaját; mert amit ész felfoghat, erő kivihet, azt már eddig tudva, téve, 's az emberiség' nagy napszáma bevégezve volna, vagy mivel ezen lehetetlenség' titkait mostani ész föl nem érheti, tán oly fokon állanánk, mellyre ismét sem képzetünk, sem kifejezésünk. Meglehet, köztársasága volnánk angyali lényeknek, vagy ész és akarat egysége ösztönné olvadván, mint nemesebb faj ugyan, de az állatok' sorába hullanánk."²⁴⁰ Ész és akarat harmonikus kapcsolata az ember(iség) számára olyan munkát jelenthet, amely csak a teremtéshez, az isten által végzett munkához hasonlítható, viszont – mint látjuk – ha az emberben a két képesség torz viszonyra, ösztönné alakul, létezése állati szintre süllyed. A pálya kezdetétől a 48' utáni költeményekig számos, a kánont meghatározó szöveghely idézhető azzal kapcsolatban, hogy a Vörösmarty-életmű ezt a teológiai-antropológiai ellentmondást nem tudta megnyugtatóan feloldani: sem a nemzeti keretek, sem pedig a világtörténelmi perspektíva nem tudott számára olyan példát felmutatni, amely legalább részlegesen cáfolta volna emberképének instabilitását. *A két szomszédvárban* a tragikum egyik forrása Tihamér „felbőszült”, az emberiséget kizáró indulata, s a *Gondolatok a könyvtárban* ugyanígy a rongyos ember „bőszült kebelé”-nek indulatára céloz a történelmi bukás okaként. *Az emberek* kapcsán jegyzi meg Zentai Mária, hogy a vers kontextusa biblikus keretek között mozog, s Vörösmartyt az ember *nembeliségének* kérdései foglalkoztatják főleg, a szöveg tétje pedig inkább ontológiai, mintsem történelmi meghatározottságú.²⁴¹ De a példák további szaporítása nélkül ide illeszthető Toldy Ferenc más összefüggésben már idézett véleménye Vörösmarty drámáiról, miszerint inkább eszmék, mint gyakorlati tapasztalat alapján alkotja meg Vörösmarty szereplőinek karakterét, s a képzelet uralkodik nála a valósággal kapcsolatot tartó jellemteremtés helyett.²⁴²

Vörösmarty költészetének ezekben a rétegekben jelölhetőek meg azok a területek, amelyeket a Gyulait követő értelmezők, az új kánon leginkább figyelemre méltónak tartott, illetve ezek azok a területek, amelyekkel Gyulai ember- és

²⁴⁰ VÖRÖSMARTY 2000, 15, 136.

²⁴¹ „Éppen ezért, noha a költemény pesszimista történetfilozófiát is közvetít, alapproblémája mégsem a történetfilozófia, hanem az ontológia körébe tartozik: az emberi létezés tragikus, mert az ember nembeli lényeként hordja magában a rosszat.” ZENTAI 1986/1–2, 99.

²⁴² „Ő a drámában magasb pontot soha nem fog elérni. Nála a képzelem uralkodik; ő az életet ezer fordulataiban nem tanulja, nem az embereket külön körökben [...] ő általános elvonások szerint alkotja személyeit”. VÖRÖSMARTY 1977, 16, 466.

nemzetfelfogása már nem tudott kapcsolatot teremteni. Gyulai emlékbeszédeinek alapformáit, műfaji és világnézeti összetevőit értelmező Takáts József állapította meg, hogy Gyulainál „az egyének élete és teljesítményei [...] a műfaj elbeszélésmódja alapján nem önmagukban állók és értelmezendők, hanem beletaroznak valami náluknál fontosabba (s értelmüket is ebben nyerik el): egy-egy közösség (testület vagy nemzet) vagy egy-egy eszme történetébe.”²⁴³ S bár ebből a megközelítésből nem vezethető le, de mindenképpen figyelembe veendő a Gyulai által kiemelt, jelentősnek tartott szövegek ilyen irányú vizsgálata, hiszen annak ellenére, hogy meghatározó volt az eltávolodás Gyulai örökségétől, Babits is átveszi például a 1848 utáni Vörösmartyval kapcsolatban az „öreg” jelzót, s így teremtődik meg a harmadik korszak az ifjú és a férfi Vörösmarty után. Bár míg Gyulainál az öregség a kortárs irodalommal való kapcsolat megszakadását, Babitsnál épp ellenkezőleg, a kötelezettségek, a nemzeti szerep elmúltával a preferált személyes teremtőerő gátak nélküli felszabadulásaként értékelődik.²⁴⁴ Az életpálya szakaszolása, nemzettörténeti-poétikai koherenciája mellett Gyulai irodalomszemléletében felértékelődnek – s ezt Vörösmarty esetében a családi örökség és a Deákkal vont párhuzam is mutatja – a nemzeti jellemvonások: „nem pusztán a periodizációban kapott szerepe teszi Gyulai emlékbeszédében a kánon központ szereplőjévé Aranyt, sokkal inkább az, hogy a szerző szerint az ő költészete fejezi ki leginkább nemzeti egyéniségünket. Az utolsó ötven éves szakasz másik két kanonikus költőjével, Vörösmartyval és Petőfivel összevetve úgy látja, »inkább megtestesül benne mindaz, mi fajunk szellemét és természetét *állandóan* jellemzi«.”²⁴⁵ Ennek a kritikai normának és személyiségfelfogásnak a következményeit Takáts így foglalja össze: „abban a feltevésben, hogy a magyar faj /nemzet szelleme és természete (legalábbis bizonyos mértékig) állandó – lelhetjük meg a magyarázatát annak, miért zárt a Gyulai elbeszélte fejlődéstörténet. [...] Ha valaki egyszerre gondolja azt, hogy – mondjuk így – a modern társadalmi fejlődés hatására eltűnnek a nemzetek (többé-kevésbé állandó) jellemvonásai, s azt is, hogy a nagy irodalmi (és művészeti) alkotások a nemzetek jellemének kifejeződései [...], akkor ebből arra a következtetésre juthat, hogy a modern fejlődés előrehaladtával egyre kisebb az esélye a nagy művek

²⁴³ TAKÁTS 2000, 164.

²⁴⁴ GYULAI 1956, 410–412. BABITS 1978b., 226–256. Az öregség mellett az örület már Sallay visszaemlékezéseiben felbukkan: „ő szinte lélekben az elkábulásig, úgyszólván a megörülésig szenvedve elgyengült, s bánatában kelleténél hamarabb megvénült” LUKÁCSY–BALASSA 1955, 486.

²⁴⁵ TAKÁTS 2000, 170. (Kiemelés Takáts J.)

létrejöttének.”²⁴⁶ Gyulai a „nemzet létét az önálló és mással össze nem téveszthető nemzeti jellem létevel kötötte össze, a nemzeti jellem médiumát a nemzeti narratívában látta”,²⁴⁷ s ez a szemlélet Vörösmarty életműve esetében természetesen szorította háttérbe azt a korszakot, illetve azokat a szövegeket, amelyekben ez a narratív koncepció nem valósul meg, vagy legalábbis nem illeszthető be egy ebbe az irányba tartó fejlődéstörténeti folyamatba.

Gyulai Vörösmarty-felfogásának kidolgozottsága a fentiekből is következően jóval egységesebbnek tekinthető Toldy irodalomtörténetének fejlődéstörténeténél: Toldy sem a népnemzeti iskola hagyomány-, sem pedig nemzetszemléletére nem tudott hasonló erejű ellenválaszt adni, koncepciója ezért törvényszerűen megrekedt az 1849 előtti irodalommal kapcsolatos felfogásánál, amelyhez viszont már nem tudta hozzáilleszteni Petőfi és Arany munkásságát. A nemzeti kultúra céljaként meghatározott európai műveltségismény, vagy az egyes művekkel kapcsolatban alkalmazott világirodalmi mérce viszont, ha átmenetileg is, de átértékelődött, problematikusá vált a népnemzeti iskola, s az irodalmi Deák-párt programjában.²⁴⁸ Ebben a helyzetben Vörösmarty történetfilozófiai indíttatású, a reformkori magyar irodalom egészét tekintve is kivételes státuszú szövegei egyrészt Gyulainál nem kerül(het)tek kanonikus pozícióba, másrészt pedig a nemzeti kontextus erőteljessége miatti szemléleti háttér okozta, hogy túlértékelődtek az életmű olyan motívumai, amelyek a kései olvasó nézőpontjából túlzónak, a mű egészét tekintve következtelennek hatnak. Ilyen túlértékelésnek tűnik számomra a *Csongor és Tünde* Gyulaitól adott értelmezésében a Balga–Ilma szereplőpáros jellemének „realisztikussága”, a népi-nemzeti vonatkozások kontrasztos hangsúlyozása, vagy a Vörösmarty-líra hatyúdalának tekintett *A vén cigány* nemzettörténettel összekapcsolt értelmezése is. Gyulai utóbbi költemény keletkezéstörténeti hátterét az orosz–török háború lehetséges bel- és külpolitikai hatásával magyarázza, miközben eltekint a vers mitológiai hátterétől, s az abban

²⁴⁶ TAKÁTS 2000, 171.

²⁴⁷ SZAJBÉLY 2005, 312.

²⁴⁸ Az 1840-es évekkel kapcsolatban erről lásd Korompay H. János könyvét: „Európai viszonyítás és önelvűség, magas esztétikai mérce és rendszerben gondolkodás: a Magyar Szépirodalmi Szemle itthoni hagyományokat megújító vállalkozásának fő vezérelvei. Bírálataiban így szükségképpen központi szerepe lesz a külföldi szépirodalomnak, amely, mint azt a Toldy Ferencről írt *Vezérszó* kimondja, »habár csak legjelesebb tüneményeiben, szinte [szintén] ismertetés tárgya leszen.« A kiválasztás mozzanata tehát már eleve értékítéletet is hordoz, s erre utal – legalábbis a folyóirat első kötetében – a megvizsgált hazai művek és idegen nyelvű irodalmak bemutatásának sorrendje is. Igaz, mindössze néhány hónapnak kellett eltelnie ahhoz, hogy keserű szájizzal adjanak kifejezést annak a Szemle munkatársai, hogy irodalmunk nehezen állja a nemzetközi összehasonlítást, s ezt belátva »Itéljük meg minden költőt vagy író magából, nem máshoz hasonlítva, s hagyjunk fel még egy kissé az europaszerűség ábrándjaival.«” KOROMPAY H. 1998, 473–474.

megmutató ciklikus történetfilozófiai felfogástól is.²⁴⁹ Értelmezéséről ugyanazt mondhatjuk el, mint például az *Az emberek* esetében: Vörösmarty dualisztikus, a rossznak és az emberben jelenlévő „ördögi” elvnek a történelmi események hatására teret kapó, de *nem abból* kiváltódó antropológiája Gyulai értelmezésében nem kap szerepet, s a nemzeti kontextus felé tolódik el a költemény értelmezésének később „kulcsává” váló, a jövőbeli ünnepről beszélő sor.

Összességében tehát Gyulai *Vörösmarty életrajza* erősen kötődik az ötvenes évek végének, a hatvanas évek elejének irodalomtörténeti, irodalomkritikai vitáihoz, ahhoz a hosszú kanonizációs folyamathoz, amely történeti és poétikai szempontból is tisztázta a népiesség újszerű viszonyát a nemzeti irodalom egészéhez, fejlődéstörténeti helyéhez. A *Nyugat* műközpontú irodalomszemlélete egy-egy szöveg radikálisan újszerű értelmezésével, az individualitás, zsenikultusz középpontba állításával ugyan átformálta a Vörösmarty-kanon főbb összetevőit, de ezzel párhuzamosan az életmű sokat veszített történeti jellegéből, s az új, a szimbolizmussal összekapcsolt romantikafelfogás miatt más dimenzióba került a Vörösmarty-életmű. A húszas évek epikus anyagából a közvetlenebb nemzeti vonatkozású szövegek, a történeti kontextus háttérbe szorult, s ezzel együtt a szimbólum- és mitológiateremtés vált meghatározóvá. Vörösmarty életművének néhány darabja (a „fantasztikus” eposzok, a *Csongor és Tünde*, *Előszó*, *A vén cigány*) a huszadik századi líra, a modernitás előképeivé váltak. Ezzel párhuzamosan pedig átformálódott, súlypontot váltott Vörösmarty életrajza is: az 1849 utáni, értelmén túli dolgokról beszélő Vörösmarty korai műveiben már előzményét adta annak a nemzeti elvárásokat felrúgó szemléletnek, amely költészetének legértékesebb részét jelenti, s amely élete végén majd elméje elborulásához, s ezen keresztül az örült Vörösmarty irodalomtörténeti konstrukciójához vezet. A költői életrajz *kétpólusúvá* válik: a Gyulai által hagyományozott nemzettörténeti vonatkozású értelmezés mellett a személyességnek a nemzeti mögött meghúzódó, illetve azon időről időre áttörő teremtő erő lesz a domináns Vörösmarty pályáján. Ez a kanonizációs fordulat azonban már kívül esik a dolgozat vizsgálati anyagán, s csak azokat a pontokat kívántam az összefoglalásban jelezni, amelyeken keresztül megtörténik majd az elmozdulás.

²⁴⁹ *A vén cigány* „regényszerű” befogadástörténetéről ld. CSETRI 1975, 365–391.

V. A szebb idők (A hagyomány változatai az epikus korszakon belül)

Az alábbiakban következő műértelmezések, illetve a dolgozat Vörösmarty-filológiát érintő részei hosszabb idő alatt keletkeztek, s ahogy a bevezetőben említettem, nem fedik le a teljes epikus anyagot, hanem csak néhány területen próbálnak újszerű, remélhetőleg termékeny szempontokat találni. Az eredeti szándék szerint Vörösmarty epikus költészetének egészére kiterjedt volna a kutatás, azonban be kellett látnom, hogy ez egyrészt tovább növelné a dolgozat terjedelmét, másrészt pedig a kutatás során nyilvánvalóvá vált, hogy ezt az anyag jellege sem indokolja, ezért lemondtam a kiinduló, részmonográfiát célul kitűző tervről. Így önálló fejezetet nem, csak utalást talál az olvasó például az *Egerre* vagy a kun tematika kapcsán a *Cserhalomra* vonatkozóan. A másik, az anyag összetételét, szerkezetét magyarázó indok, s ez remélhetőleg kiderül a tárgyalt művekből is: az irodalomhoz kötődő szemléletem erősen filológiai, illetve kontextuális megalapozású. Igyekeztem kéziratok alapján dolgozni, s a még kiadatlan Vörösmarty szövegeket is bevonni az anyagba. Így tudtam tárgyalni például Vörösmartynak a pogány magyarokról írott cikkét, s a cikken keresztül a *Madárhangok* című költemény egy megjelenés előtti kontextusát. Ugyanez a szemlélet vezetett a Horvát István-hatás kutatásakor abban, hogy a rendkívül kiterjedt őstörténeti anyagban egy-egy (sokszor „érthetetlennek” tűnő) szó származtatását, hététerét is felkutassam. Ezek az apróságok, ha az olvasónak természetesen nem is feltétlenül revelatív erejűek, számomra fontos útvonalakat jelentettek Vörösmarty akkori nyelvfelfogásának *érzékeléséhez*, a nyelvhez való viszonyának megállapításához. (Persze csak reménykedhetek abban, hogy közben nem váltam magam is az etimológiai módszer rabjává.) A keletkezéstörténeti háttér újragondolásán keresztül jutottam el a *Csongor és Tünde* kortárs képi illusztrációjának a felvetéséhez, s a *Héraklész a válaszáton* történetnek az értelmezésbe való bevonásához. Látszólag ez a mű kötődik a leglazábban az epikus anyaghoz, s ezért indoklásra szorul, hogy miért szenteltem a műnek az epikus anyag tárgyalásán belül olyan nagy terjedelmet. Az életműben betöltött kanonikus pozíció kívül magyarázatul szolgálhat, hogy a mű mitológiája és szerelemfilozófiája erőteljes kapcsolatot mutat az epikus anyaggal, s erre az egyértelmű viszonyra szinte minden értelmezés kitér. Másrészt az utóbbi időben több olyan értelmezés is született, amely felhívja a figyelmet a mű időjelölésére, vagy arra is

kísérletet tesz, hogy magyarázó viszonyt találjon a szöveg és az időjelölés között. Megszűnni látszik tehát az az erős hagyomány, amely a művön kívülről, pusztán cenzurális okokkal is leírhatónak vélte a problémát. A *Csongor és Tünde* keletkezéstörténetének néhány új adat (Toldy Ferenc, Helmeczy Mihály, Bártfay László levelei) bevonásával való tárgyalása, reményeim szerint, segít tisztázni ezt a sokszor csupán feltételezésekre, tisztázatlan hagyományra épülő helyzetet. Vörösmarty életművében a kunok – történelmi-etnikai, vallási helyzetük miatt – az őstörténeti tematikán belül is sajátos csoportot képeznek: leginkább az ő történetükön keresztül volt képes érzékeltetni Vörösmarty azt a váltást, amely a pogány és a keresztény kor között megtörtént. A tematikus kapcsolaton túl a *Csongor és Tünde* esetében a kérdésnek mindemellett a nemzeti irodalommal összefüggő, poétikai okai is lehetnek: Vörösmarty az eposzi műfaj lezárását követően olyan, az antik görög irodalom műfaji változásait követő drámai szöveget írt, amely központi motívumául a mitológiát használja föl, s lényeges szerepet kap benne ember és „isten” (transzcendencia) viszonya. S ez a váltás véleményem szerint legtermékenyebben az eposzi anyaggal együtt tárgyalható.

VI.1. Nemzettörténet és mitológia határpontjain:

a *Zalán futása* mint nemzeti eposz

Az 'a' mi valaha nemzetiségünk talpköve 's ereje volt,
időjártaival elbomlott, 's jól mondja hazánk koszorús Lantosa

„Óh más magyar kar mennyköve villogott
Atilla véres harczi közt 'sa't.”

's a' mi elmúlt, ne akarjuk azt megint életbe visszaidézni, mert
lehetetlen – úgy mint elfolyt óráink se térnek soha vissza többé.
Szükséges inkább – nehogy homokon állapodjon minden
lételünk, – új nemzetiségünk lelkét mind jobban kifejtőnk.

Széchenyi István, Hitel.1830.

A *Zalán futása* befogadástörténetének egyik hangsúlyos, megjelenésétől kezdve szinte napjainkig fennálló vonulata, miszerint a mű korábbi, sikertelen kezdemények lezáróbetetőzője, s az addigi magyar nyelvű irodalomtörténet műfaji csonkaságát (esztétikai értékeitől, hatástörténetétől részben szinte függetlenül), ha megkésetten is, de mégis fölszámoló alkotása. Ebben a (műfaj)történeti és fejlődéselvű felfogásban Vörösmarty eposza mellé kerül Ráday Gedeonnak a század közepe táján íródott, de csak 1787-ben megjelent *Árpádról írandó bajnoki éneknek kezdete* címmel ellátott öt versszaknyi, az invokációt, tárgymegjelölést és egy ajánlást tartalmazó *töredéke*, Ányos Pál, Batsányi János *kísérlete* (utóbbi 1795-ből, mindössze tíz sor terjedelemben), illetve Csokonai Vitéz Mihály ugyancsak rövid, 51 soros *töredéke*. Viszont a Vörösmarty-szöveget időben rövidebb „megelőző”, befejezett alkotás, Aranyosrákosi Székely Sándor *A székelyek Erdélyben* (1823) című munkája az ösztönző hatástörténet és/vagy a Hadúr istennév megalkotásának vagy átvételének filológiai jellegű problematikájára szűkülte,²⁵⁰ a *Zalán futása* megjelenésével párhuzamosan készülő mű pedig, Pázmándi Horvát Endre *Árpád*-eposza (megjelent 1831-ben) a Vörösmartyval szembeni időbeli versenyhelyzetben alulmaradó, úgynevezett megkésett szöveggé vált.

A műfaji kánonban elfoglalt viszonyító szerepével együtt – Berzsenyi ódaköltészete és Kölcsey értekezései mellett – leginkább Vörösmarty eposzának előhangja sugározta szét azt az antik eredetű, a 19. század első harmadában rendkívül elterjedt történelemértelmezést a magyar irodalomban, miszerint a nemzettörténet a hanyatlás és a teremtődés relációjában értelmezhető folyamat, s hogy a magyarság 19.

²⁵⁰ ZENTAI 2004, 84.

század eleji helyzete a hanyatlás állapotát mutatja.²⁵¹ Az eposznak ezt a kettős, irodalmi és politikai *funkcióját* összegzi letisztult formában Horváth János a mű megjelenésének centenáriuma írott tanulmányában: „A nemzeti és hazafiúi érzés, melyben egész korával osztozott, ösztönözte őt, a kezdő költőt, hogy vállalja e nagy feladatot, mely a múlton csüggő nemzeti önérzetet kielégíti, a honfoglaló fejedelemben hős-eszményt állít a késő unokák elé, az irodalmi fejlődést pedig a tetőpontjára juttatja el, meghozván számára azt, ami a kor hiedelme szerint a teljességéhez még egyedül hiányzott: a magyar Aeneist”.²⁵²

Kétségtelen, hogy részben maga Vörösmarty is hasonlóan láttatta eposzának szerepét a műhöz írott előfizetési felhívásában, s olyan fontos, a későbbiekben ugyan elhalványuló, illetve csak részben megvalósuló jelentőséget tulajdonít az eposznak, mint például a költői magatartás, alkotás összekapcsolása – Zrínyi példáján keresztül – a nemzeti kontextussal: „Noha minden költői munka jeles lehet tulajdon nemében, s hathatósan segítheti a nyelvet csinosodásában, talán még sincs illőbb a nemzeti méltósághoz, mint azon neme a költésnek, mely országos változásokat s haza főbb embereit magasabb érzésekkel zengi [...] Nem mintha e nemben tökéletest ígérhetnék, hanem hogy literaturánk ebbeli hiányát csak valamennyire is betölthessem, szándékozom kiadni egy hősi költeményt (eposz) ZALÁN FUTÁSA név alatt [...] Előttem ugyan már néhányan haladtak ezen az úton, de oly korban, melytől épen nem lehetett várni, hogy milyen erejű és szépségű vala munkájok belsőképen, oly kellemes és hódító lenne külsőképpen is [...] Zrínyi, kinél e nemben feleink közt nagyobbát nem ösmerek, s kit minden magyarnak ösmerni kellene, a halhatatlan Zrínyi valamint hadi tetteiért, úgy írásaiért is figyelmet, hálát érdemel hazájától.”²⁵³

Az, hogy a *Zalán futása* mégsem tölthette be már a kortársak többségének megítélése szerint sem ezt a műfaji, illetve hatástörténeti (politikai és kulturális) szerepet, szorosan összefügg az elődök (főleg Csokonai) által is érzékelt, s majd a legfontosabb utódnál, Arany Jánosnál éppúgy a felszínre törő problémával, miszerint a kereszténység felvétele előtti nemzeti hagyomány történeti, vallási rétege nagyjából ismeretlen, vagy erősebben fogalmazva csonka. Vörösmarty alkotása mai

²⁵¹ Berzsenyi történetfilozófiájával kapcsolatban állapítja meg Csetri Lajos: „Ismeretes, hogy a sztoicizmus történetfilozófiája ciklikus szemléletű volt, körben mozgó és nem egyenes vonalú történelmi mozgásban hitt; s újabb, több kitűnő verselemzés után az is közismert, hogy a magyar reformkor és romantika legnagyobbjai számára is mennyire csábító volt ez a történetfilozófia” CSETRI 1986, 65. Ld. még SZAJBÉLY 1979, 371–386.

²⁵² HORVÁTH 1956, 247.

²⁵³ VÖRÖSMARTY 1963, 347.

perspektívából talán legtermékenyebben úgy értelmezhető, fogható föl, mint erre a hiányérzetre adott politikai, eszmetörténeti válasz, s a hagyománnyal történő kapcsolatteremtési kísérletnek főleg a romantika paradigmája által meghatározott változata. A *Zalán futásának* kanonizálási törekvései, mint említettem, viszont már a mű megszületése utáni időszakban komoly akadályokba ütköztek, s ez csak fokozódott a hagyomány – elsősorban a népiesség irányából érkező, de lényegében már Kölcseynél kifejtett – újraértelmezése során. Kivételt ebből a szempontból szinte csak Toldy Ferenc véleménye képez, aki a *Zalán futásának* megjelenéséhez a „betetőzés” metaforáját kapcsolta még a 60-as években megjelent irodalomtörténetében is, az eposz megjelenése után pedig az *Aestetikai levelek Vörösmarty epicus munkáiról* című tanulmányában egyenesen azt állítja a Vörösmarty-mű kapcsán, hogy „nemzetünknek most virít eposzi lelkesedésű kora.”²⁵⁴ De – ha egészen más műfajfelfogásból is ered összetevőiben – már Kazinczy Ferenc egy, még a mű olvasása előtti reakciójában megfigyelhető, hogy a horatiusi intés mellőzése miatti kételyek mellett szinte azonnal a magyar honfoglalási, nemzeti eposz neuralgikus pontjára, a mitológiai háttérre kérdez rá: „Minekelőtte Zalánt láttam, mint Tunisziászt, azt kérdém magamtól, hogy a mitológia isteneinek híjokat Vörösmarty és Pyrker mint fogják kipótlani; s így értem, mint akara az elsőbb a maga tündéreivel. Rossz pótolék; de jobbat Vörösmarty nem találhatott, s nem lehetett el nélküle. [...] De igen is, azt is csudálom, hogy ez a lelkes ifjú a maga eposzával ily hamar elkészülhete, hogy azt ily hamar kieresztheté.”²⁵⁵ Kazinczy ugyan soha nem ír érdemben a műről, s hallgatása a romantikus triász tagjaiban az elutasítás, illetve Kazinczy szellemi hanyatlásának a közvetett jelévé válik, de a „rossz pótolék” ugyanarra az elemi problémára – a mitológia hiányzó mivoltára, a történeti réteggel való szervesetlen kapcsolatára, „pótlék” jellegére – utal, amely már Csokonai *Árpádiász*-terve mögött is ott húzódik, s a *Zalán futása* után Vörösmartynak is újra szembe kellett majd vele nézni újabb eposztervében.²⁵⁶

Csokonai a kérdéskört *tudományos* alapon, történeti kutatással, forrásfeltárással még nagyrészt megoldhatónak vélte, s költőként ő maga vállalkozott volna erre a feladatra, de láthattuk, hogy Kazinczy szemében szinte eleve nem volt elfogadható a *Zalán futásában* alkalmazott mitológia, s annak feldolgozási módja a mű elutasításig,

²⁵⁴ TOLDY 1874, 13.

²⁵⁵ LUKÁCSY–BALASSA 1955, 65.

²⁵⁶ Csokonai Toldy által kiadott eposztöredékéről a legrészletesebb, a forrásokra is kiterjedő értelmezését Szilágyi Ferenc adta: SZILÁGYI 1981, 621–667. Csokonai tervezetének újabb értelmezése, tematikus átkapcsolása Vörösmarty eposzához DEBRECZENI 1998, 149–158., kül. 156–158.

elhibázottá minősítéséig fokozódik majd Erdélyi János vagy Arany szemében. Akár jelképesnek is tekinthető, hogy a mű *Előhangja* a nemzeti hagyománynak csak a történeti rétegével (párducos Árpáddal „s hadrontó népe” hatalmával) teremt kapcsolatot, de nem idézi föl a nemzet szakrális aspektusait.

A hagyományszemlélet változásai, s főleg a föllelt hagyomány irodalmi-kulturális alkalmazhatósága miatt, ahogy azt már röviddel az eposz megjelenése után írott, a dolgozatban már idézett *A' magyar költő* című Vörösmarty-vers is mutatja („elmúlt az örökre”), átértékelődött tehát az a korai heurisztikus öröm, hogy a *Zalán futása* betöltötte (nem pedig egy kánonon, poétikán belül alternatívát adott) a hiányzó nemzeti eposszal kapcsolatos elvárásokat. S ennek a kimondása, illetve az elvárás áthelyezése, újra nyitottá tétele nem is sokat váratott magára, hiszen a Vörösmarty munkásságát értékelő első összefoglaló munka, Erdélyi János tanulmánya ki is jelenti, hogy „a nemzeti eposz a magyar irodalomban nincs megírva”.²⁵⁷ Erdélyi – aki „főlegesen katonai mű”-nek tartja az eposzt – kifogásai, végkövetkeztetése mögött ugyancsak a hagyománnyal való ellentmondásosnak, hiányosnak érzett viszony áll, bár azt is mondhatjuk, hogy egy ideális, elméleti pozícióból kéri számon Vörösmartytól mindazt, aminek a gyakorlati problémáival Arany János tanulmányaiban kellett majd újra szembesülnie: „*elmulasztá* másfelől jellemezni a nemzetet is, mert ősi, régi szokások, főleg a szent dolgokkai bánás teljesen *mellőzve* mint az áldozat, temetkezés, vagy legfőlebb csak említve, mint a menyegzői és születési ünnepek [...] Mi jött ki ebből? Az, hogy őseink vallása, vagy e körüli meggyőződése, fogalma, nézlete annyira *kifelejtették* a költeményből, hogy ha minden egyéb jó volna is, ennek hiánya elegendő *Zalán futásának* másodrangba süllyesztésére.”²⁵⁸ Arany, akire Vörösmarty után a nemzeti eposz megírásával kapcsolatos elvárások hárultak, közvetve ugyan, de a *Zalán futására* is kisugárzó kritikát fogalmazott meg Vörösmarty más epikus műveivel kapcsolatban – a képzelet, az alak- és mitológiateremtés nem, vagy csak rendkívül korlátozottan használható a nemzeti eposz megírása során, azaz ha a szöveg nem épül írott vagy szóbeli hagyományra, s „legfőlebb ha némi történeti” háttére van, a mű nem tudja, *nem tudhatja* betölteni a neki szánt szerepet. Ez a nézőpont persze aligha indokoltabb annál az önleírásnál, amit Vörösmarty adott a műről, vagy Toldy Ferenc korai kritikájánál, de ha az eredőit tekintjük, akkor a hagyomány hasonló összetevőivel kellett szembenéznie szerzőnek és kritikusnak egyaránt. Toldy Ferenc, amikor igazolja

²⁵⁷ ERDÉLYI 1991, 41.

²⁵⁸ ERDÉLYI 1991, 65–66. (Kiem.: G.Zs.)

a *Zalán futása* mitológiáját – szemben Erdélyivel, Arannyal – „megelégzik” annak filozófiai igazságával, s nem tartja döntőnek, hogy fellelhető nyoma (is) legyen például az Arany által elvárt „köztudalomban”: „A szittya-magyar nemzet mytológiáját nem ismerjük, mert annak Európába jövele után az elhatalmazó keresztyénség azt csakhamar elfojtotta – mily következzésekkel a nemzeti életre és poézisra? azt itt nem vizsgálom. A költőnek tehát, ki a históriából nem meríthete, szükséges volt azt az emberiség philosophiájából kifejteni. Nemzetünk napkeleti, s minden többi napkeleti mívelt és míveletlen nemzetekkel szoros contactusban élt, amit nem szükséges hogy előtted a nyelv philosophiájából kimutassak. Lehetett-e hát vajon reliógióját okkal más kútfőből meríteni, mint az orientalizmusból; *s kell-e itt a históriai igazságért nagyon szorongódnunk, holott a philosophiai megvagyon?*”²⁵⁹ Toldy tehát legitimálhatóan tartja Vörösmarty megoldását az eposz mitológiájának megalkotásakor, holott ő maga is tisztában volt természetesen azzal, hogy a perzsa dualizmus „philosophiája” alapján megalkotott két főisten, Hadúr és Ármány nagyrészt csupán szépirodalmi, Dugonics András vagy Aranyosrákosi Székely Sándor műveiből származó „genealógiával” rendelkezik a magyar kulturális hagyományban. Az viszont már őt is zavarta a nemzeti eposz esetében (ha nem is látta döntőnek az értékeléskor), ahogyan Vörösmarty a főistenek világához kapcsolta a mesék, mondák elsősorban a népi regiszterben élő tündérvilágát.²⁶⁰

A történeti vagy filozófiai „igazság” rendkívül képlékeny (s ez különösen igaz a 19. század első harmadának östörténetére), a kutatás aktuális helyzetének kiszolgáltatott mivoltát mutatja, hogy a *Zalán futása* megjelenése után nem sokkal Vörösmarty új nemzeti eposz megírására szánta el magát. Horvát István nagyhatású, ám a tudományos közvélemény által hamar és radikálisan elutasított östörténete egyébként a *Zalán futása* későbbi alakulására is befolyással volt és Vörösmarty olyan kiegészítéseket (betoldások, a névanyag megváltoztatása) hajtott végre, amely a feltételezett néprokonságából következően testvérharcként is láttatta a bolgár–török és a magyar nép közötti honfoglaló küzdelmet.

²⁵⁹ TOLDY 1874, 65–66. (Kiem.: G.Zs.), FÓRIZS 2003, 309–331.

²⁶⁰ Toldy a két főistenről a következőket írja: „A költő az említett gonosz indulat társait: a félelmet, lélekzavart, átkot stb. személyesítve, mint mindannyi udvarnokait a Rémistennek, mellé adá; s így egyfelől költeményének mély psychológiai igazságot adván, másfelől azt a napkeleti mythoszok analógiájára építvén, poétai valószínűséggel (Wahrscheinlichkeiten) ruházta fel; s ekkép a romantikának két fő törvényének teljesen megfelelt.” Toldy 1874, 73–74. A Délszaki tündérről, a Hajnalról, Éjrről viszont, bár elismeri Toldy, hogy a „leggyöngédebb phantásiának gyönyörű szüleményei”, tisztázatlannak tartja a főistenekhez való viszonyukat, s ezzel tulajdonképpen epizód szereplőkké válnak az eposzban („Kár, hogy relatiójok Hadúrhoz nem elég határozott s világos”). TOLDY 1874, 72.

Vörösmarty eposzának megítélése – mint láttuk – Erdélyinél a „katonai mű” szintjére esik vissza, illetve megfosztja a szöveget a romantikus kánonban hozzárendelt nemzeti eposz státusától, s Arany epikus életműve is azt mutatja, hogy a feladat a kortársak szemében továbbra is nyitott maradt. Ezt a leszűkítő, korlátozó felfogást, miszerint csupán *egyetlen nemzeti eposz* íródhat, s nem lehetséges például irányzatok szerinti, vagy tematika alapján szóródás, erősítette a kultikus Homérosz-kép és görögségfelfogás, illetve magának a nemzeti irodalom fogalmának tisztázatlansága, s jól nyomon követhető az eposzi és a drámai korról, a műfaj korszerűségéről folytatott vita résztvevőinek előfeltevéseiben.²⁶¹ Erdélyi János éles és radikális szembefordulása azzal a következménnyel járt, hogy Toldy elismerő tanulmányát kritikátlan dicséretként negligálta („Vörösmartyt még eddig nem volt bírálva. Mit hőskölteményeiről Schedel [Toldy] írt, panegyris”²⁶²), s nem reagált arra, hogy Toldy véleménye sem volt egyértelműen magasztaló. Toldy ugyanis, mint említettem, csak a két főistenre nézve tartja elfogadhatónak, az eposz főcselekményébe illeszkedőnek, hogy Vörösmarty hagyomány hiányában a „philosophiai” hitelességből merített, de a tisztázatlan viszony miatt már elutasítja az eposz tündérvilágát: „Tündéreinek karaktere inkább bájjal hat meg, mint bámulattal: s mert amazzal szívesebben rokonul az emberi természet, soha el nem fárasztanak, s csak ez a kellem érzés eszközlése lehetett költőnk célja, mert *actiója általok nem nyert*. Azonban ez a kellem érzése igen rövid tartású, igen szállékony (flüchtig), mivel ezen mytoszok *sem* a nemzet hitében nem alapulnak, mint a két isten; *sem* értelmi igazságokat nem repraesentálnak, mint p.o. Ármány ördögjei.”²⁶³ És akár a későbbi, csak „bájoló” fantázia ítéletének eredőjét is megtalálhatjuk a következő mondatban: „mindnyájan a leglihegőbb phantásiának végzetetlen gyönyörű szüleményei”, de „relációjuk Hadúrhoz nem elég határozott és világos. Ide látszik tartozni a személyesített Álom is, ki költőnk szokott valóságával és kellemével van festve.”²⁶⁴ Hasonlóan nyilatkozik majd Vörösmarty epikájával kapcsolatban Arany is, amikor fantázia és hagyomány kapcsolatát értelmezi: „A költő, mondják, azért költő, hogy teremtsen: kort és viszonyokat, hősöket és jellemeket, isteneket és mytológiát, szóval mindent, mindent; ez fog a fantázia próbaköve lenni. Szép feladat, de még nem ismerek oly nagy epikust, ki ezt megoldotta volna.[...] Homér, például, nem lett volna-e képes Odysseus vagy Agamemnon helyett más, szem nem látott, fül nem hallott hőst

²⁶¹ DÁVIDHÁZI 1994, 114–137.

²⁶² ERDÉLYI 1991, 21.

²⁶³ TOLDY 1874, 98. (Kiem. – G.Zs.)

²⁶⁴ TOLDY 1874, 72.

teremteni? Azt hiszem, alakító tehetsége így is vonzó művet hozott volna létre; de nem hiszem, hogy mi azt olvasnók. Ily légből szedett eposz talán gyönyörködtet vala némelyeket.”²⁶⁵

Ha tehát Toldy tanulmányának a mitológiára vonatkozó állításaira koncentrálunk, akkor akár azt is mondhatjuk, hogy az az értelmező részeket, s nem az irodalomtörténeti megítélést tekintve jónéhány ponton egyezik Erdélyi és Gyulai felfogásával: a történelemértelmezésben, mivel a keleti származás tényéből igazolható, jogosnak tartja a perzsa dualizmust, Hadúr és Ármány figuráját és a ciklikus történetfilozófiát, de a fantázia termékének látszó, értelmi igazságot nem mutató tündérvilágot elutasítja, s nem is igen próbál értelmezést rendelni hozzá. Pedig akár Toldy, akár a Vörösmarty-életrajzot író Gyulai Pál fölfigyelhetett volna arra, hogy Vörösmarty milyen *tudatosan*, az eposz megírásával párhuzamosan, illetve azt követően is kereste és fölhasználta a kapcsolatot az irodalom alattinak tekintett szövegcsoportokkal. Sallay Imre visszaemlékezéseiből tudható, hogy az Árgirus-história (valamelyik) kiadását már 1821 legvégén, azaz a Zalán-történet, s a nemzeti eposz első feldolgozási kísérlete idején (*Árpád Zalán ellen*, töredék, 1822 január-március) beszerezte,²⁶⁶ vagyis megkockáztatható az a kijelentés, hogy az eposz a kezdetektől kettős forráscsoportból merített: a hagyományos krónika- és gestairódalom (Kézai, Anonymus etc.), illetve a történettudomány, vallástörténet (Cornides) mellett a népi regiszterben élő, szórakoztató irodalomnak tekintett szövegeket is integrálni próbálta. Ez az integráció azonban az eltérő hagyomány szemlélet, irodalomkoncepció és Vörösmarty anyagkezelése miatt tulajdonképpen sikertelennek mondható a tág értelemben fölfogott nemzeti regiszterben: az eposz csak igen kivételes pillanatokban jelenik meg a recepcióban úgy, mint egységes műalkotás, s szinte kizárólag valamelyik aspektusát kiemelve és abszolutizálva jut el a kanonizáció vagy az elutasítás sorsára. Az Árpád-történet, a honfoglalás, a „régis dicsőség”, a „közvetlenebb” nemzeti tematika felelevenítése miatt a politikai és váteszi szerep *Szózat* felé mutató irányára helyeződik a hangsúly, a reformországgyűléssel egybeeső megjelenés pedig a korszakhatár metaforájává teszi a szöveget. Másrészt a töredékes eposzkísérletek, Aranyosrákosi Székely Sándor vagy Horváth Ádám életművének megítélése, perem-jellege is okozza, hogy a *Zalán futása* már önmagában, befejezettsége miatt is képes a „nemzeti eposz”

²⁶⁵ ARANY 1975, 564.

²⁶⁶ „Mint curiosumot jelölöm: Vörösmarty engemet 1821^k évi October végével, megbízott az »Argyus Király« mesés költeménynek megvételére, 's annak Börzsönybe nekie leküldésére.” VÖRÖSMARTY 1989, 757.

sokszor csupán látszólagos, reprezentatív funkcióját betölteni. Klasszicizáló motívumai, vergiliusi, homéroszi, tasszói és ossziáni elemei miatt szintén folyamatos jelenlétet tudhat magáénak a mű a filológiai szempontú kutatásban; a mese, a mitológia, az álom vizsgálatának tudományos átértékelődése után pedig a korábban öncélú fantasztikumként elutasított rétegek kerülnek – természetesen nemzeti aspektus nélkül – az érdeklődés középpontjába.

A *Zalán futása* értékelésében a Babits-tanulmányokéhoz mérhető változást, hangsúlyeltolódást, ahogyan már említettem, majd csak Martinkó András és Szörényi László tanulmányai hoznak, s ezek a szövegek lényegében máig meghatározónak tekinthetők mind az életmű, mind pedig az eposz szempontjából.²⁶⁷ Martinkó András írásának tárgya ugyan közvetlenül nem az eposz, hanem az életművön átívelő „földi menny eszméjének” motívuma és „koronként változó értelme”²⁶⁸, de a tanulmány koncepciójában a *Zalán futásának* és a későbbi, ‘tündérező romantikának’ számos eleme, s elsősorban mitológiai szférája filozófiai, történetfilozófiai szempontrendszerű értelmezést, s egy koherensnek mutatkozó világszemlélet képi, metaforikus és fogalmi perspektíváját kapja. A Martinkó által kiemelt, rendkívül masszív, s Vörösmarty lírai életművében szinte kezdettől jelenlévő „halál szólama” háttérként ugyan, de beszüremlik az eposz világgépébe is. Hasonló vonást egyébként már Erdélyi János is említett, arról írva, hogy ‘Vörösmarty szerelmes a halál gondolataiba’, s itt kereshető annak a gondolatnak az eredője is, amit Horváth János majd az „egyetemes lírai részvét” fogalmában összegzett.²⁶⁹ A mindenre kiterjedő „veszendőség” elve, a kettős jelentésű „haladékony idő”, a ciklikusság, a mű kozmogóniája vagy akár az antik életszakasz- és nemzethalál-koncepció az eposz hősi és a honfoglalás történeti tényére épülő világát szerkezetileg és mondanivalójában is kérdésessé tenné, Árpád és a magyarság pedig ebből a külső perspektívából a történelem epizód szereplőivé válnának.²⁷⁰ A valaha volt nemzeti dicsőség „mélyen enyésző” fénye vagy akár a fejedelem példaértékű karaktere, kultikussá emelése²⁷¹ önmagában nem képes ellensúlyozni az egyetemes pusztulás gondolatát, vagy (különösen a hanyatló időszak nézőpontjából) törvényszerűen elégikussá tenné a művet, ahogy számos bírálat ezt

²⁶⁷ MARTINKÓ [1974] 1977a, SZÖRÉNYI 1975.

²⁶⁸ MARTINKÓ [1974] 1977a, 172.

²⁶⁹ ERDÉLYI 1991, 25. HORVÁTH 1956, 246.

²⁷⁰ A *haladékony idő* szókapcsolat már Vörösmarty egy ifjúkori versében, a [*Tégedet, a' ki velem...*] kezdősorú szövegben felbukkan: „...im félbeszakadt azelőbbi barátság / 's a haladékony idő bontakozásba vetett”.

²⁷¹ SZABADOS 1998, 18.

hibaként fel is róttá. Tulajdonképpen azt is mondhatjuk, hogy Vörösmartynak az eposzban megjelenő vilásképe a klasszicista műfaji normák, illetve egy csakis nemzeti szempontú hagyomány szemlélet alapján *nem* lenne alkalmas a mű megírására. A Toldy által a két főistenre szűkített mitológiai/filozófiai koncepció, a perzsa dualizmus és ciklikusság *eleve csak az elmúlással végződő cikluson belül* mutathatja föl a haladás, emelkedés gondolatát, de hiányzik belőle a nemzeti élet transzcendens, a mindenkori jövő felé nyitott aspektusa. Hadúr és Ármány a Történelem istenségei, s ha befolyásolni tudják is annak menetét, maguk is az eposzban megjelenő Éj anya természetfilozófiai háttérrel, analógiákkal megalkotott törvényeinek alávetettek.

Ahhoz tehát, hogy az eposz valamilyen transzcendens szempontból is releváns, közvetíthető üzenetet kaphasson, Vörösmartynak az említett mitológiai figurákkal, beleértve az Éjt is, megközelítőleg egyenértékű, a Földi élet felé is nyitott alakokat kellett szerepeltetnie, teremtenie. Vagy Martinkó András fogalomhasználatával: a mennynek (Hajnalnak, születésnek, teremtődésnek) az Éj világával ellentétes összetevőit kellett a földi élet világában közvetítés vagy emberi munka által jelenvalóvá, vagy legalább lehetőségként felmutathatóvá tennie. Amikor majd Vörösmarty 1837-ben a fejedelem alakját újra felidézi a Pesti Magyar Színház megnyitójára – tehát egy hangsúlyosan kultikus nemzeti alkalomra – írott *Árpád ébredése* című prológusban, Árpád monológja már radikálisan leválasztja önmagát, s ezzel együtt természetesen a magyarságot is a Hadúrral kapcsolatos kultuszról és vallásról, s egyértelműen az isten romboló, a ciklikusságot fenntartó tulajdonságait emeli ki:

Oh a'ki fenn uralkodol, Hadúr!
Te nem vagy olyan isten, a'kinek
Térdem hajoljon: munkáid hiúk,
'S játékok inkább, mint istenművek.
Te nemzetet ragadsz ki a' homályból,
'S előbb, mint a' nagy pályát végzené,
Lebuktatod tündöklő csillagát,
Ha olly erős vagy 's rontanod gyönyör,
Zúzd össze a' világot 's ülj reá,
Akkor dicső léssz, mert magad maradsz.

Megjegyzendő, hogy a szöveg fikciója szerint Árpád a darab *jelenéből* mondja mindezt, vagyis álláspontja a történelmi perspektíva birtokában összegzett tapasztalatként jelenítődik meg. A ‘hadak ura’, a ‘magyarok istene’ Janus-arcú: a harc, az ősök áldozata, a vérrel szerzett hon szentsége lehetőséget ad a nemzetépítésre, de – kivétel nélkül minden népre igazként²⁷² – „magában hordja halálos harcok’ fergegét” is, s a kollektív gondviselésnek bármilyen formája idegen tőle. Hadúr a *honfoglalók*, de nem a nemzet istene, azaz az eposznak tartalmaznia kell egy olyan réteget, amelyben majd a béke, a civilizáció honfoglalást követő időszaka miatt tulajdonképpen leválasztódik a nemzet történetéről. Adatok hiányában nehéz bizonyítani, de feltételezhető, hogy a kulturális beidegződések és az ismeretek hiánya miatt az olvasókban erős lehetett az istenséggel kapcsolatban a nyelvi *idegenség* érzete is. Mindenesetre árulkodó, hogy a Vörösmarty-filológia az eposz előtti időszakból alig tudott néhány – többnyire eltérő alakú – *irodalmi* előfordulást kimutatni, sőt sokáig Vörösmarty szóalkotásának gondolták a nevet.²⁷³

Az összhang megteremtéséhez és ahhoz, hogy az eposz harci szférájából a honfoglalást követően a nemzetteremtés időben is érzékelhető folyamata elindulhasson, Vörösmarty az orális és az írott hagyományban is élő tündérmítológiát használta föl. Mint arra már korábban utaltam, az eposz szerelmi szálát a műben szervesnek, s ezért a szöveget „kettős cselekményűnek” értelmező, rendkívül erős hagyománnyal szemben Szörényi László tanulmánya hozott fordulatot mind a szerkezet, mind pedig a mitológia világának megítélésében.²⁷⁴ A Vörösmarty-életmű későbbi darabjaiban is alkalmazott szimmetriaelv²⁷⁵ szerint felépített eposz középpontjába kerül az Éj filozófiája, amelyben „nincs történelem, azaz körforgás, visszatérés, itt csak születés és pusztulás van az időben; s az időn túl, az idő előtt és után – a semmi.”²⁷⁶ Vagyis a középső rész lényegében a *Csongor és Tünde* Éj monológjának cselekménybe transzformált előképe, és egyben az eposz kozmogóniájának tömör összefoglalása. A ciklus vagy világnap, a Történelem körmozgása is ezen a ponton ér véget és kezdődik újra. Az V. ének ennek megfelelően tematizálódik: a harc, a Történelem világtól még vagy már távollevők, a

²⁷² Szörényi László többek között ebben látja Vörösmarty eposzának általános, a nemzeti fölé emelkedő értékrendjét: „Véleményem szerint a költemény a honfoglalási téma ellenére sem öncélúan nemzetcentrikus. A magyar nemzet ugyanis hajdani győzelmével, majd későbbi balsorsával és süllyedésével osztozik a világ minden más nemzetének sorsában, amelyet szintén meghatároz Fortuna kerekének megállíthatatlan forgása: a népek születnek, felnőnek, virulnak, hervadnak és lehullanak. Talán újra is születnek, de a ciklus újakezdődik.” SZÖRÉNYI 2004, 17.

²⁷³ PÉTER 1997, 137–144., BÍRÓ 2003⁴, 149–152, S. VARGA 2005, 571–575, MIKOS 2010, 179–183.

²⁷⁴ SZÖRÉNYI 1989, 36–85.

²⁷⁵ Ebbe a csoportba sorolható például a *Csongor és Tünde* és a *Szózat*.

²⁷⁶ SZÖRÉNYI 1989, 46.

gyermek, nők és öregek, Huba, Bodor, Szömér és Hajna menekülése; a Hadúr által küldött vigasztaló Álom; a csatatéren elesettek temetésére induló Ete és Csongor. A VI. ének folytatódó Éjében a Hadúrnak hozott állatáldozat, majd Karel és a „kürtös” Lehel éneke – az eposzon belüli ősidőket, a szituációt tekintve pedig Vörösmarty költői alaphelyzetét „idézve”, hiszen az *Zalán futása* szerzője is a jelképes „éji homályban” írja eposzát – után menti meg élete föláldozásával az eltévedt és veszélybe sodródó Hajnát az eposz mitikus *főszereplője*, a Délszaki Tündér. Származása szerint a Hajnal és az Éj gyermeke, azaz szoros, genealogikus kapcsolatban áll a világegyetemet igazgató és meghatározó mindkét princípiummal. Az őshazában, a mitikus nemzeti gyermekkorban szeret bele Hajnába, s a származása, lénye miatt is kényszerűen a Történelmen kívüli, izolált és ideális világát ajánlhatja csak föl a lánynak:

[...] jer, az ég hajlékiba viszlek,
Mely kék szobrokon áll a déli határnak utóján [...]
Ott pedig óhajtó szívemen fogsz csüggni napestig,
S csendes lesz palotánk, mint a vész nélküli tenger.
Ékes tagjaidat reggel harmatba fűrésztöm,
Hajnali szép színnel takarom, s habi gyenge ruhákkal.
Majd ha lefolynak az esztendők kedvünkre, vidáman,
Díszes aranyhaju gyermekeink, egymással enyelgő
Szép fiak, és lányok fognak mosolyogni körülünk.
S zengeni fog palotánk örömeiktől, és szerelemtől!
(I.531–543.)

Az Etébe szerelmes Hajna elutasítja ezt a szerelmet. Az őshaza után keresésére induló tündér először épp akkor látja viszont a lányt, amikor Hajna – az eposz híres, képzőművészeti ábrázolásokon is gyakori jelenetében²⁷⁷ – a lakóhelyeül szolgáló szigetet körül folyó Bodrog vizében meztelenül fürdött, azaz belemerítkezett a változások, az idő jelképes övezetének őselemébe.²⁷⁸ Az ugyancsak áldozatot vállaló Hajna a személyes, a majdani termékenységre, szülésre irányuló boldogságot már csak a történelem és a nemzet kontextusában tartja elképzelhetőnek:

²⁷⁷ Az első, legismertebb ábrázolás az 1828. évi *Aurorában* jelent meg. Toldy már korábban, az *Aesztetikai levelekben* lelkesen ajánlja témául a haza „képíróinak” az eposz néhány jelenetét.

²⁷⁸ Az eposz képi világának, hasonlatainak következetes, a négy őselem újplatonikus eredetű jelképrendszerére épülő értelmezéséről: SZÖRÉNYI 1989, 50.

Erre, mivel gyermek kora nem rémlett el eszében,
Még jól emlékezett a lány és mondta: „Hogy értem
Ily tova bujdosnál, szép tündér, szánlak; azon kor,
Melyet imént mondtál, játékunk, s könnyü siralmad
Hátra maradt őseim honnában, Volga vizén túl.
Itt fölserdültem, hidegek már énnekem a te
Karjaid, és öleléseidet is megtiltja szerelmem;
Mert tudd: hadzavaró Ete hős van Hajna szívében.
Oly ékes nem, mint te, vadabb, mint gyenge szerelmed,
De szép, s jó lelkű, s a harcban erőre hatalmas,
Aki *hazát szerzend* e boldog földön atyámnak,
És minékünk, s hős karjával megnyomja serényen
A dúlásra jövő harcoknak enyészetes árját.

(I. 501-516. Kiem.: G.Zs.)

A Délszaki Tündér Hajna elutasító magatartása ellenére a VI. énekben az Éjszaka meghosszabbításával,²⁷⁹ tehát a világ rendjébe történő végzetes beavatkozással megmenti az eltévedt lány életét, s visszaadja őt apjának és Etének, legitimálva ezzel Hajna döntését is egyben. Cselekedete, a főcsata közvetett késleltetése miatt Hadúr elpusztítja, s nem engedi visszatérni a Földről az Égbe, de helyettesítő áldozata – Hadúr törvényeivel ellenkezve – Hajna életén keresztül mégis beépül majd a Történelembe:

Mert meglátva Hadúr, hogy késik az éji sötétség,
A Hajnalt haragos szájjal rivadozva kiáltá.
Jött a bús Hajnal; de tekintete nem vala fénylő.
Csillagi fényt nézett; de fián vala dísze, hatalma,
Az pedig a földön végső vesztere mulatván,
Nem jöve, s atyjának nem adá meg csillagi fényét.
Most már harmadszor dörrent meg az isteni szózat
S tündöklő képpel föltűnt a tiszta verőfény.
Igy vesze lángjainál a vétkes délszaki tündér.

²⁷⁹ „szép orcáját felhőbe borítá./S veszni lejt szomorú felhőkön az égnek öléből./Tüstént a nagy eget befogá sűrű barna setétség./Éj lón másodszer, s a rémek visszatünének;/Ő pedig a földön vala már” (VI. 476–480)

Mint a reggeli hold, látszott még gyenge világa
Bánatos arcának, s dél táján üstöki fényként
Ékes arany haja terjedezett; deli tagjai szerte,
Mint vékony köd, emelkedtek fel az égi szelekkel.

(VI. 587–599.)

A hosszabb idézetekkel elsősorban az volt a célom, hogy érzékelhetővé váljon az eposz mitológiai rétegében is kimutatható koncepció, illetve annak szoros kötődése a mű más kontextusaihoz. „Ete és Hajna egymásnak ígért szereleme az eposzon *belül* megismert egyetlen garanciája a majdan, a meghódított új országban élő nép szaporodásának, azaz a honfoglalás tényleges realizálásának” – írja Szörényi László.²⁸⁰ S ennek a honfoglalás idején túlmutató célnak rendelődik alá a Délszaki Tündér története, s az „ő sorsának szemszögéből tekintve az egész eposz egyetlen mítosszá válik: a Hajnal szekularizálásának a mítoszává.”²⁸¹ A főcsata megnyerése után, a megszerzett haza birtokában ez teszi lehetővé és érthetővé Árpádnak a menekülő Zalánhoz intézett szózatát:

Bajnokaim, s az erős fiak anyjai, díszleni termett
Hajnal ölü hölgyek fognak telepedni meződön:
Rajta tenyészend e nemzet, s országokat állít.

(X. 655–657.)

²⁸⁰ SZÖRÉNYI 1989, 43.

²⁸¹ SZÖRÉNYI 1989, 50.

V.2. Távolodás a klasszikai-nemzeti eposz normáitól

Az interpretációban rendkívül koherensnek mutatkozó mitológiai réteggel kapcsolatban joggal merül föl a kérdés, hogy Vörösmarty itt és későbbi szövegeiben is miért ragaszkodott olyan erősen a kortárs kánon szerint alacsony rendű, a nemzeti irodalom megteremtésére alkalmatlan, sőt az eposzban is rossz „pótolék”-ot jelentő tündértematikához? Milyen, Kölcseyétől, Toldyétól mennyiben eltérő, s esetleg Stettner György, Fábrián Gábor szemléletéhez közelebb álló romantikafogalommal rendelkezett, hiszen az eposz keletkezésének idején főleg Fábriánnal, Stettnerrel tartott kapcsolatot, s a mű *Előhangjának* megírása keletkezéstörténeti szempontból is igazolhatóan a műfajjal szintén kísérletező Fábrián Gábor (szinte teljesen feltáratlan) eposzfelfogásából eredeztethető.²⁸² S még összetettebb kérdés, hogy mit vett át Vörösmarty Friedrich Schlegeltől, akinek munkásságáról – napjainkig kiadatlan – cikket is fordított 1827-ben?

Bár a Vörösmarty-kutatás mai állása szerint a fentiek nem könnyen megválaszolható kérdések, a szöveg egy eddig kevésbé vizsgált részlete és az, hogy a Délszaki Tündér és Hajna az eposzban Árpáddal egyenrangúvá tett szereplő, lehetőséget ad Vörösmarty ilyen irányú mítoszformálásának legalább vázlatos vizsgálatára, s a hatástörténet egy lehetséges irányaként utalhatok például Schedius Lajos esztétikájának nem elhanyagolható kapcsolatára a Vörösmarty-epikával és életművel.

Ha a tündérmítológiának az életműben párhuzamos, illetve későbbi elterjedését vizsgáljuk, akkor egy részükben változatlanul, szinte kizárólag szerelmi-szerelemfilozófiai és azzal összefüggően a többé-kevésbé burkolt szexuális tartalomra figyelhetünk föl, szoros kapcsolatban a „földi menny” gondolatrendszerével és metaforikájával. A történetek tündéralakjainak megformálásakor a szűzies női jelleg dominál, az írott és orális hagyománnyal, mesei, mondai anyaggal nagyrészt szembe helyezkedve. Azaz Vörösmarty jelentős átformálást, kirekesztést, akkulturációs korlátozást hajtott végre,²⁸³ amit nem, vagy csak részben értelmezhetünk esetleg a megnevesítéshez köthető népköltészet-felfogásával, illetve az eposz műfajával. Az akkulturáció ebben az esetben elsősorban a testiségre és a démonikus vonások eltüntetésére irányult, hiszen a tündéreket szerepeltető más műveiben (*A' hűség'*

²⁸² Fábrián *Buda haragja* (1823) című eposzából csak egy rövid töredék készül el. Fábrián Gábor hagyatékát, levelezését évekkel ezelőtt elkezdtem áttekinteni, feldolgozni, de a munka sajnálatos módon abbamaradt.

²⁸³ Az akkulturáció érzékelésére a Vörösmarty-szövegek mellett felhozható példának Arany *Rege a csodaszarvasról* tündérábrázolása: „Kemény próba: férfit ölni, / Kilenc ifjat megbűvölni, / Szerelemre csalogatni, / Szerelemtől szűz maradni. // Így tanulnak tündérséget, / Szívszakasztó mesterséget”.

diadalma, Tündérvölgy, Csák) nagyrészt a másik aspektus szerepel. Ugyanakkor ezzel a megszelídítéssel párhuzamosan jelennek meg műveiben a közös gyökér, rokonság miatti ellenkező aspektust képviselő, de szintén természetfölötti kötődésű boszorkányok-jósnők: például Mirígy, illetve az ‘ördöggel’ párosodó elbori jósnő a *Magyarvárban*. A folyamatot úgy is értelmezhetjük, hogy a *Zalán futása* és majd a *Tündérvölgy* után Vörösmarty az epikus műfajban egyre nagyobb teret engedett a demitizálódásnak és szétválásnak, azaz a mítosz helyett a babona, a hiedelemvilág rétegeiből merített. Ezzel együtt ezeknek a figuráknak csökken is a teremtő, illetve romboló princípiumokhoz való közelségük, s identitásuk vagy az emberi világ felé közelít-vágyakozik (Tünde), vagy az emberi világból tart kapcsolatot a mitikussal (Mirígy). Az elbori jósnő és Mirígy is szolgáló, azaz társadalmi szerepkörbe illeszkedve él, Szüdeli számára „kisdéd” tündérek építenek palotát. A Délszaki Tündérnek el kell pusztulnia, mert még szimbiotikus kapcsolatban áll a mitikussal, Tündére már csak ráijeszt az Éj asszonya, Mirígyet kikacagja az Alvilág, Szüdelit befogadja és védi a tündérvilág, s az elbori jósnő is hús-vér figura.

Ez az új típusú mítoszeremtés, amelyet a korábbi, „archaikus” típusú mellett „szekularizáltak” nevezhetünk, az alkalmazás szándékát figyelembe véve a *Zalán futását* követően, 1825–26-ban, a *Földi menny* című vers megírásának és fogalmi körvonalazódásának idején jelenik meg Vörösmarty életművében, s ahhoz az új eposztervhez köthető, amelyet Vörösmarty levelezéséből, illetve Toldy Ferenc már említett életrajzi közléséből ismerünk. Az új típusú, a jelen nézőpontjához közelebb álló mítoszfelfogással kapcsolatban felsorolt művek prózai vázlatai ennek a „romános” eposznak a *Jegyzések* címmel ellátott, ott még egységes tervnek mutatkozó szövegéhez kapcsolódnak.²⁸⁴

A *Zalán futása* hagyománypozícióját viszonyítási pontnak tekintve Vörösmarty műfajilag és időben is kettős irányban mozdul el a szöveg megjelenését követően: a *Magyarvár, A’ Délsziget* (Hadadúr Attila fia), *A’ Rom* (parthus szereplő, perzsa–parthus csata) a megelőző, a műfajváltást jelentő *Csongor és Tünde* (*A’ pogány kunok’ idejéből*) pedig a honfoglalást követő időkben játszódik. Az új típusú mítoszalakítással együtt a vázlatban és a későbbi szövegekben megszorodnak, szervező erejűvé válnak azok a motívumok, amelyek Vörösmarty kulturális-civilizációs jelenéhez igazodva megpróbálják a történetek mögött megjeleníteni, vagyis organikussá tenni a zsidó–keresztény hagyományt is. Már az új eposz vázlatában megtörténik a főisten ‘hamissá,

²⁸⁴ MARTINKÓ 1964, 425–474.

bálvánnyá' minősítése: „Hol vannak isteneid a' mozdulhatatlan bálványok? Mienk villámokkal omol le rettenetesen, ez a magyarok istene.”²⁸⁵ A hun „birodalom összeomlásának”²⁸⁶ idején játszódó *A' Délsziget*ben pedig a paradicsommítosz, Krisztus, a csodaszarvas-monda, vagyis az egyetemes és nemzeti eredet, illetve a valláshoz kötődő változás motívumai szerepelnek egy művön belül. Ezt részben az indokolhatja, hogy a történeti irodalom „forrásaiban” ugyan igazolt, de a hagyományban hosszú időre „megszakadt”, s azt követően már csak topográfiailag, az 'örökség' *jogi* jellegű formulájával megteremtett hun–magyar azonosság ezen a ponton ér véget, s innen kezdődik a magyar nép és nyelv önálló élete. Ettől a ponttól a megelőző időszak már (nemzeti) hagyománnyá minősül át. Ez az idő a nemzeti, s a szereplők életkorával is jelzett gyermekkor. Ennek az önállóvá válásnak jelképes kifejeződése az eposzban, hogy Hadadúr nem követi a rokon népeket szimbolizáló vezérállatokat, hanem egyedül folytatja útját.

Az önállóság kialakulásának formáját, az elszakadás-érzetet és az ebből következő rokonalanságot a *Zrínyi* (1828) felütésében is fontosnak tartja rögzíteni Vörösmarty: „Néz nyugatra, borús szemmel néz vissza keletre/ A' magyar, elszakadott testvértelen ága nemének”. A bibliai motívumok használatát viszont az indokolja, hogy az új eposz már számol azzal a kontextussal, miszerint a honfoglaló magyarság áttért a keresztény hitre, vagyis nemzeti hagyománya olyan mértékig megváltozott, hogy a hun együttélést követő idő a 'törés', 'elszakadás', 'eltűnés' fogalmaival írható csak le. Ahhoz viszont, hogy ez egy organikus történelemszemlélet alapján ne a nemzethalál bekövetkezését implikálja, a változást úgy kellett ábrázolnia, mint a szakrális szférából érkező új kezdetet, isteni akaratot, s a történelem menetébe fokozatosan be kellett iktatnia a *gondviselés* fogalmát.

A *Zalán futása* későbbi hatástalanságával szemben azt mondhatjuk, hogy az életmű belső alakulását tekintve kiemelkedő jelentőségű szöveg. Az eposzban, az eposzon keresztül történik meg a nemzeti hagyomány újragondolása, s annak a felismerése, hogy az elődöknél az irodalom regiszterébe kerülő Hadúr alakja alkalmatlan egy perspektivikus nemzettörténet hordozására, illetve a hozzá kapcsolt hősök, legyen szó akár Árpádról, csak epizód szerepet kaphatnak. Az eposzban ezt az ellentmondást még ellensúlyozni tudta Vörösmarty azzal, hogy a honfoglaláshoz kötötte a cselekményt, s Hajna és a „hajnal ölü hölgyek” a termékenység női principiumán

²⁸⁵ VÖRÖSMARTY 1967, 713.

²⁸⁶ SZÖRÉNYI 1989, 215–216.

keresztül elmozdították, közvetve pedig asszimilálták a „régí dicsőség” toposzát egy organikus nemzettörténet irányába. Az eposznak ehhez a jövő irányába mutató ágához kapcsolta Vörösmarty a mű tündérmítológiáját a Délszaki Tündér figurájával, s a két világ közötti kapcsolatot a történelemben épülő *szerelemi* tematika adja. Bonyolult, az eposz körénél tágabb, itt csak érintőlegesen tárgyalható kérdés, hogy milyen szemléleti háttér és mítoszfelfogás tette lehetővé – nagyrészt a korabeli hagyományfelfogással szemben –, hogy Vörösmarty elvégezze ezt a feladatot, hiszen abban természetesen egyet lehet érteni Toldyval, hogy az eposz tündérmítosza nem a „nemzet hitében alapulnak”, viszont az, hogy „értelmi igazságokat sem repraesentálnak”, tulajdonképpen kirekesztik azokat a szövegvizsgálatból.

Vörösmarty ifjúkori tanárának, Schedius Lajosnak az esztétikája csak a Tudós és az Éj monológja kapcsán került be eddig a szakirodalomba.²⁸⁷ Schedius esztétikai rendszerének lényege az anyag és az erő kapcsolata: „Az, ami nem cselekvés által létezik, azaz ami a teret betölti, közönségesen az *anyag*, *materia* nevet viseli; azt, ami a cselekvés által létezik, általában nem anyaginak, non-materia nevezik, de ezt, hogy egyenes kifejezéssel éljünk, inkább erőnek, *potentia* fogjuk nevezni.”²⁸⁸ Természettudományos, antropológiai, esztétikai rendszerének, kultúrafelfogásának egésze erre a dualizmusra épül: „Az Ember – az a’ kettős természetű Való – az a’ két homlokú Jánusz [...] Magára tekintve ugyan azon szempillantástól fogván *kettősnek* érzi magát az Ember; két ellenkedő izgát ‘s ösztönt vesz észre magában, a’ melly kétfelé ingerel; ebből Szünetlen tusakodás és viadal ered, a’ melly szíve’ nyugalmát lehetetlenné teszi, azt szakadatlanul addig háborgatván, míg a két ellenkező fél az igaz Kultúrának alapos békességére nem lép.”²⁸⁹ Schedius rendszerének központi fogalmai, az erő, cselekvés, akarat, ész, anyag, meglehetősen pontossággal kimutathatóak a Vörösmarty-életműben. Ezúttal csak egyetlen, már idézett példa 1837-ből, az értekező próza nyelvéből: „Ha értelem és akarat minden agynak ‘s kebelnek egyaránt jutnának, ha valót valótlant ismerve, jót rosszat elválasztani ‘s azt ohajtani, ezt utálni tudva, ezer éveink óta folyvást haladhatánk: alkalmasint be lehetne zárni a teremtés ajtaját [...] Meglehet, köztársasága volnánk angyali lényeknek, vagy ész és akarat egysége ösztönné olvadván, mint nemesebb faj ugyan, de az állatok’ sorába hullanánk.”²⁹⁰ Mivel nem ennek a dolgotnak a tárgya, csak utalok arra, hogy az „örült sár”, salak, vagy a

²⁸⁷ TAXNER-TÓTH 1993/4, 889–916.

²⁸⁸ SCHEDIUS 2005, 270.

²⁸⁹ SCHEDIUS 2005, 247.

²⁹⁰ VÖRÖSMARTY 2000, 136.

pórnép „emberiségre” javulása, a tudás közvetítésének jelentősége a „bószült ember” felé, értelmezhetőnek tűnnek Schedius rendszeréből.

Schedius hatásának ezzel egyenrangú része lehet az a nő- és kultúrafelfogás, amit az Uránia körül, másrészt az oktatás terén kifejtett. Az Aurórában 1822-ben közölt cikkében így foglalja össze a Szépség lényegét: „De valamint ez az emberi természet a’ tökéletesség’ póltzát, a’ Kultúrát, tsak akkor éri-el, ha a’ *kettős*, egymással válthatatlanul ki egyengétett, *tehetség*, ellenkező erányzásaival felhagyván, közös jelességre jut: úgy a’ külső jelenések-is, az emberi természetre való vonzatjait tekintve, tsak akkor tökéletesek és kellemetesek, ha érzéki és érzékentúlvaló részei egyarányos mértékben szorosán elegyedett *Egészet* tesznek, melly az egyesült emberi természet’ törvényeinek – az igaz Kultúra principiuminak – meg felel. Ebben áll pedig a’ *Szépség*, a melly magában az Emberben, kettős természetének szoros egyesülését és virágzását nyilatkoztatja”.²⁹¹ Schedius szerint a Szépség fogalma, a *humanitás* hordozója feminim jelenség és felszínre hozatala, megértése a *szerelem folyamatával írható le*. A nőiség principiuma pedig a Szépség fogalmi dimenzióit az érzékelhető világban mutatja fel. Ez a rendszer sokban emlékeztet Fridrich Schlegelnek a nőiség és a filozófia kapcsolatára épülő koncepciójához, de Vörösmarty felé a közvetítést Schedius Lajos is megtehetette. Anélkül, hogy közvetlenül belevetíteném Vörösmarty tündérmitológiájának lehetséges működésébe és szemléletébe Schedius koncepcióját, egyetlen ponton legalább fontosnak tartom a kapcsolódást megvizsgálni. Az életmű egyik fontos fogalma a veszendőség miatt megalkotott „földi menny”. Ha ezt párhuzamba állítjuk a *Felekezet* című írással, jól látható, hogy Vörösmartynek a schediusi *antropológia nyelvén* megfogalmazott, ugyancsak a jövőre irányuló leírása a „földi mennyel” szinonim („köztársasága volnánk angyali lényeknek”) metaforában végződik. Azaz hasonló folyamat megy végbe, mint amikor az *Éj* monológiába ugyancsak a schediusi természettudományos szókinccs kerül át. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a ‘teremtő erő’ Vörösmarty kozmogóniájában kizárólagosan a fényből származik, ami a különböző jelképek, nevek, lakóhelyek segítségével a tündérek állandó meghatározójává válik.

²⁹¹ SCHEDIUS 2005, 249.

A *Zalán futása* megjelenése és az újabb eposzkísérletek lezárása (például a *Magyarvár* publikálása a *Koszorúban*) között rendkívül kevés idő, mindössze két év telik el, s ha ehhez hozzávesszük az *Árpád Zalán ellen* című töredéket, akkor azt mondhatjuk, hogy Vörösmartyt összesen öt évig (1822-1827) foglalkoztatta a nemzeti eposz megírásának szándéka. A *' magyar költő* című költeményben meg is fogalmazza, hogy lemond a hagyomány, a haza szebb idejének eposzi közvetítéséről. Mai ismereteink szerint közvetlenül ekkoriban bukkan fel egy új műfajú szöveg, a *Csongor és Tünde* terve, amely a megírás után műfaji szempontból társtalan marad az életműben. Ezzel párhuzamosan meg kell említeni, hogy már az új eposz tervének idején sem látta Vörösmarty egyértelműnek az *igényt és fogadtatást* egy új eposzra. Vázlatai között szerepel ez a naplószerű bejegyzés: „Meg ne sokaljátok, ti kik ügyeltek, rám, hogy azon korrol énekelek, mely már nincs többé.”²⁹² Mintha a magyar romantika eposzához már itt az egyszeriség és a lezárás képzetei társulnának, s egy korábbi, a klasszicista műfaji kánonból érkező „hiányt pótolna” csupán.

A *Zalán futása* elbeszélője az *Előhangban* még párhuzamba állítja saját életét a nemzetével, másrészt férfikorában, műfaji-költői törekvéseinek csúcsára a nemzeti eposz kerül. Az elbeszélő az Éjben virraszt „derengő” lélekkel, de a szituáció nem különbözik kortársaiétól, s a nemzetétől. Ezt a szituációt Vörösmarty egyértelműen a nemzethalál, az *'üresen elhangzó név'*²⁹³ realitásával írja le, s így is emlékszik majd vissza rá az *V. Ferdinánd királyhoz* című versben. A vers más részeinek a jelent érintő történelmi optimizmusa természetesen nem köthető a *Zalán futásához*. Az irodalomban, nemzeti életben *új korszakot, 'tisztá eget'* érzékelték, ami 1849 történelmi kataklizmájával ér majd véget, s amit Toldy Ferenc irodalomtörténetében *Széchenyi kora vagy a nyelv s irodalom egyetemes virágzása életben, tudományban, költészetben (1831-1849)* alcímmel, könyvének az östörténetet tárgyaló fejezetéhez (*Első rész. Ókor*) képest legalábbis erős pátozzsal jelenített meg. Vörösmarty, mint a „klasszikai nemzeti eposz” betetőzője kap majd szerepet Toldy irodalomtörténeti rendszerezésében. De ahogyan a bevezető recepciótörténeti áttekintésében említtem, sem Toldy, sem pedig Gyulai Pál nem tudja integrálni az 1827 utáni epikai anyagot a töredékesség, az eltérő mítosz- és nemzetfelfogás miatt, s csak a Gyulait követő nyugatos Vörösmarty-átértelmezés hoz majd jelentősebb változást ezen a téren. Az alábbiakban ennek a *Zalán*

²⁹² VÖRÖSMARTY 1967, 713.

²⁹³ VÖRÖSMARTY 1974, 713.

futását követő műcsoportnak főleg irodalom- és őstörténeti szempontú értelmezésre tesztek kísérletet.

VI. „*Hat gím jöve sebtén elébe*”: Vörösmarty eposzterve és őstörténeti felfogása a *Zalán futását* követően

„Csak az Árpádról és Öselejinknek megtelepedésekről írandó Heroica Epopeam is négy esztendők elforgása alatt, sok olvasásra és vizsgálásra adtak nékem okot; mellyből Nemzetünknek eredete, régi lakó helye, más nemzetekkel való atyafisága, és hajdani szokásai világosabb fényre jönnek. Ezeket öszveszedni, elrendelni és historico-critica formában kiadni annyival interesszantabb volna, a' menyivel jobban és többen kezdenek erről a' dologról, még a' Külföldiekis gondolkodni, írni 's vetélkedni, és a' mint történni szokott külömbkülömbféle ('s néha képtelen) Systema-faragásokra vetemedni.” (Csokonai Mihály Széchenyi Ferenc grófnak Debretzenben Szeptember 16d., 1802.)²⁹⁴

„Meg ne sokaljátok, ti kik ügyeltek, rám, hogy azon korrol énekelek, mely már nincs többé, ím az én szemem nem örülhet a napnak, sem a bujdosó holdnak, a messze lakó leányról sem nem emlékezetéről, csak a régiségben gyönyörködöm”. (Vörösmarty Mihály, *Jegyzések*)²⁹⁵

VI.1. Egy új eposz terve

1826 január 6-án, néhány hónappal a *Zalán futása* megjelenése után Vörösmarty egy nagyobb eposz tervéről ír barátjának, Stettner-Zádor Györgynek: „szeretnék egy nagyobb eposzba fogni, s már nagyon fornak gondolatjaim.”²⁹⁶ A tervet Gyulai az életrajzban a *Magyarvárral* kapcsolta össze, s utalt Horvát István őstörténeti felfogásának a tervre gyakorolt hatására is: „Vörösmartyban Horvát munkái és beszédei epikai terveket ébresztettek. E történelmi álmódosításokból átvett és alakított minden olyast, mi képzelmére hatott s egy nagy eposz tervét érlelte elméjében, melynek tárgya az ősi haza lett volna.”²⁹⁷ Gyulai véleményét megerősítik azok a Vörösmarty-kéziratok, amelyeket Horváth Károly és Martinkó András talált meg és tett közzé a kritikai kiadás ötödik kötetében.²⁹⁸ A két összefüggő kézirat, a *Jegyzések* és az *Apróbb Versek* című füzetsomóban található rövid vázlat olyan cselekménymozzanatok, helyszín- és személyneveket tartalmaz, melyeket Vörösmarty nagyrészt a *Magyarvár* írása során használt föl, másrészt Horvát István *Rajzolatok* című könyvére vezethető vissza a

²⁹⁴ CSOKONAI 1999, 201–202.

²⁹⁵ VÖRÖSMARTY 1967, 713.

²⁹⁶ VÖRÖSMARTY 1965, 17, 131.

²⁹⁷ GYULAI 1956, 301.

²⁹⁸ VÖRÖSMARTY 1967, 709–715. A szövegkiadás néhány ponton kifogásolható, hiszen a „tisztán nyelvészeti jellegű és Vörösmarty epikai művei megköltésével semmiféle összefüggésben sem levő” (711), ezért nem is publikált anyagban is található olyan feljegyzés, amely a későbbi mű egyik szereplőnévének (Elvő) felismerését segíti.

Jegyzések jónéhány névetimológiája, illetve a parthusok történetének a magyar östörténetbe olvasztása.

Közismert, hogy Vörösmarty sohasem fejezte be az 1826-ban tervezett, s a *Jegyzésekben* körvonalazott nagyobb eposzt, sőt kéziratának ismeretében az is kérdéses, hogy az eredeti vázlat alapján látott-e hozzá a kidolgozáshoz. A terv ugyanis a *Magyarváron* kívül tartalmazza a későbbi címén *A' Délsziget* első énekének vázlatát, *A' Rom* záró eseményének, a perzsa–parthus háborúnak az időpontját, illetve *Az áldozat* című dráma néhány motívumát, s mivel *A' Délsziget* 1826-os datálással jelent meg az 1831. évi *Aurorában*, a „nagyobb eposz” terve *A' Délsziget* előtti (azaz a *Jegyzések* és *A' Délsziget* megírása közötti) időszakra korlátozódott. Martinkó András, aki a *Magyarvár* előzményeiről a legrészletesebb tanulmányt publikálta, az eposztervről és a későbbi művekről írja: „[a *Jegyzésekben*] minduntalan fölbukkan egy összefüggő eposz tervvázlata [...] A *Jegyzések* elkülönítés nélkül tartalmaz olyan vázelemeket, melyekkel a *Hábadorban* (eredeti címén *Homona' völgye*), *A' Délszigetben*, a *Magyarvárban*, sőt az 1840-i *Az áldozatban* találkozunk. Joggal következtethetünk arra, hogy ezek a művek egy felrobbant nagy eposzi terv forgácsai.”²⁹⁹ E konklúzióknak megfelelően a tanulmány későbbi részében Martinkó csakis a *Magyarvár*hoz (mint a legtöbb egyező motívumot, konkrét, az östörténeti irodalomból ismert helyszíneket tartalmazó műhöz) kapcsolja az eposzterv későbbi sorsát, de e töredék értelmezésében is hangsúlyt kap az eredeti koncepciótól már a kidolgozás során mutatkozó eltérés („a töredék már maga is eltávolodás a *Jegyzésekben* előtűnő koncepciótól”³⁰⁰), *A' Délsziget* pedig lényegében kiesik a korábbi östörténeti tematikából, s csupán külsőségeiben (Hadadúr Attila fia stb.) marad rokon a nagyobb eposz tervével, mondanivalóját tekintve a költői fantasztikum világába sorolódik. Az eposzterv megírása után tehát Vörösmarty kiemelt bizonyos epikus mozzanatokot a vázlatból, s azokat önálló művekhez használja nyersanyagul, megírja például *A' Délszigetet*, *A' Romot*, s valószínűleg e két mű közötti időszakban – módosított koncepcióval – kidolgozza a *Magyarvár* ismert töredékét, ami 1828-ban meg is jelenik a *Koszorúban*, bár ekkor még elképzelhető, hogy Vörösmarty folytatni akarja a megkezdett művet, azaz nem töredékként, hanem mutatványként, részletként publikálja.³⁰¹

²⁹⁹ MARTINKÓ 1964, 425–447.

³⁰⁰ MARTINKÓ 1964, 441.

³⁰¹ A ‘töredék’ itt használt fogalma nem a mű esztétikai jellemzőire vonatkozik, hanem a szerzőnek a kiadás során a szöveggel kapcsolatban esetleg megfigyelhető eljárásaira. Ebből a szempontból Vörösmarty kétségtelenül azt sugallja, hogy a megjelent mű csak részlet egy (elkészült vagy elkészítendő)

A tervezett eposz kudarcát a Vörösmarty-szakirodalom Horvát István elméletétől való eltávolodásban jelöli meg, a terv ugyanis Horvát pánmagyar őstörténete alapján „egy világméretűre tágított”³⁰² magyar népet és hazát ábrázolt volna. Vörösmarty 1826-ban még „egy, a Zalánt terjedelmében is felülmúló eposzt tervez, de a terjedelemtől is fontosabb, hogy térben és időben messzebbre nyúlót, világtörténelmibb jellegű eposzt akar írni, melyben a történettudományok újabb – elsősorban Magyar várral kapcsolatban felvetődött eredményeit is felhasználta volna [...] [A] *Jegyzések* és folytatásai arról tanúskodnak, hogy Vörösmarty nemcsak Magyar vár környékét, az őshaza földrajzi, települési viszonyait tanulmányozta, hanem az egész ókori történetet, sőt távoli világrészek történetét is. Az az a magyar történetbe bekerült volna a pártusok s általuk a rómaiak, perzsák, örmények s talán – Perecsényi Nagy s Etédi Sós módjára – távoli világrészek története is.”³⁰³ Vörösmarty azonban a huszas évek végén már nem fogadta el a *Rajzolatok* magyarságképét, illetve egyre több olyan híradás, tudományos cáfolat látott napvilágot, amely az eposz központi területét, a kaukázusi „Madzsar” várt elszakította a magyar őshazák közül, s ezzel a mű őstörténeti alapja, koncepciója omlott össze. Ehhez járult még magának az eposz műfajának korszerűtlenné válása a drámával szemben, ami ugyancsak időszerűtlenné tette a kísérletet.

A fejezet a fentiekben (részben) idézett, az eposzterv és a későbbi eposzok viszonyát a tematikus-szemléleti széttagolódásban, a Horvát-hatástól való eltávolodásban megjelölő érvekkel szemben a *Jegyzések* és vázlatjellege miatt azzal a genetikus kapcsolatban álló eposzok (*Magyarvár*, *A Délsziget*, *A Rom*) őstörténeti kapcsolódásait kísérli meg bizonyítani, azaz lényegében a Martinkó András által „fölrobbant nagy eposzi terv”-nek nevezett műcsoport sorsát a vázlatához visszakapcsolva megvizsgálni. Meglátásom szerint ugyanis Vörösmarty a honfoglalásra koncentráló *Zalán futása* után a huszas évek második felében e művekkel kísérletet tesz a magyar őstörténet korábbi szakaszainak az ábrázolására is, s a Horvát-mű alapján megismertnek vélt nemzeti múltat, előző eposzához hasonlóan, egy komplex

nagyobb munkából. Erre utalhat a *Magyarvár* első megjelenésekor a művet berekesztő „sat” rövidítés, s ennek lesz a következménye, hogy 1833-ban a „Töredék” feltüntetésével együtt a „[Több nincsen]” is szerepel a mű végén, tehát a kiadásokban a hagyományos töredékfogalom alapján jár el Vörösmarty. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a mű maga nem tartozhat a töredékeknek a német romantikában meghonosodott és fokozottabb befogadói aktivitást használja ki. A romantika töredéktípusa alapján értelmezi Vörösmarty *Fogytán van a napod...* című töredékét és a Vörösmarty által is megjelentetett két epikus töredéket (*A Délsziget*, *Magyarvár*) SZAJBÉLY 1978/3, 303–320.

³⁰² MARTINKÓ 1964, 440.

³⁰³ MARTINKÓ 1964, 438–439.

történelemfizófiai rendszerben elhelyezni. Az eposzok őstörténeti rétegének értelmezése mellett természetesen kiemelten foglalkozom Vörösmarty és Horvát István műveinek kapcsolatával. Bár szinte minden átfogó Vörösmarty-tanulmány megemlíti Horvát munkáinak és „beszédeinek” Vörösmarty őstörténeti felfogására tett hatását, továbbra is hiányzik e hatás részleteinek akár vázlatos feldolgozása, időbeli határainak kijelölése. A „déliháború” jelző tudománytörténetileg minősítheti ugyan a hatás tartalmát, de lényegéről nem sokat mond. Ugyancsak alapvető e téren Martinkó András tanulmánya, amely a legközvetlenebb szálon, a *névanyag* megválasztásán és a bizonyítható névetimológiákon keresztül mutat ki az értelmezés szempontjából is lényeges érintkezési pontokat. A dolgozatban az eposzok értelmezésével hangsúlyozni szeretném a *Magyarvár*, *A' Rom* és *A' Délsziget* korábbi felfogásoknál szorosabb összetartozását. Ennek mértéke, jellege a hiányos keletkezéstörténeti adatok, illetve az eposzterv valószínűleg korai módosulása, kudarca, s nem utolsósorban a kéziratok hiánya miatt sajnos nehezen állapítható meg, ugyanakkor Vörösmarty ekkortájt megismert eposzi mintái lehetőséget adhattak a *Zalán futása* poétikájától jelentősen eltérő kísérletekhez is.

Az összetartozás, kapcsolódás gondolata elsősorban a múlt században született tanulmányokban, összefoglalásokban bukkan föl, sőt Gyulai Pál a *Magyarvárt* és *A' Romot* egyetlen mű részeinek tekintette: „egy nagy eposz tervét érlelte elméjében, melynek tárgya az ősi haza lett volna [...] 1828-ban megjelent belőle egy töredék *Magyarvár* cím alatt a Koszorúban. Ezt az 1830-iki Aurorában *A' Rom* követte, mely szintén a leendő eposz egyik részét tette volna, de az egész örökre abban maradt.”³⁰⁴ A könyv későbbi részében *A' Rom*-ról újra azt mondja Gyulai, hogy a „*Magyarvár* önálló töredéke”. Sajnos elképzelését nem támasztja alá semmivel, így nem tudható, hogy mi alapján jutott erre a következtetésre. Valószínűleg Gyulai inspirációját követve Gellért Jenő *A' Rom* mellett *A' Délsziget*et is a megghiúsult nagyobb eposzhoz köti: „Úgy látszik, ezen töredék [*A' Délsziget* - G.Zs.] egy nagy eposz része akart lenni, melynek részeül kell tekintenünk a *Rom* és *Magyarvár* című töredéket is.”³⁰⁵ Gellért szintén nem indokolja álláspontját, értelmezésében a feltételezett összetartozásnak nincs jelentősége, a *Magyarvárról* írott soraiba pedig a cselekménnyel kapcsolatos tévedés is csúszott.³⁰⁶ Gyulai egység-felfogását *A' Rom* zártságára, kerek, önálló meséjére

³⁰⁴ GYULAI 1956, 301.

³⁰⁵ GELLÉRT 1902, 63.

³⁰⁶ Gellért ugyanis Arta történetét Dalma által elmondott példázatnak tartja: „Dalma kész elmenni [*Elvőhöz*-G.Zs.], sőt ha kell, meg is védeni a lányt, de nem vágyódik szerelemre, mert a szerelem

hivatkozva egyöntetűen elutasítja a Vörösmarty-szakirodalom, bár „bizonyos” összefüggést elismer a *Magyarvár*, *A' Délsziget* és *A' Rom* között. A közös őstörténeti tárgyon túl, úgy gondolom, Vörösmarty témaválasztásainak viszonyában, sőt *A' Rom* és *A' Délsziget* együttes publikálásában is kereshető tudatosság - *A' Rom* példázatos körkörösége és *A' Délsziget* célulvű történelemfilozófiája például alighanem csak együtt képesek kifejezni azt az összetevőiben módosult nemzeti múlt- és jövőképet, ami Vörösmartyt jellemezhetette őstörténeti felfogásának radikális változását követően. Lényeges a Horvát-hatás vizsgálata Vörösmarty-nak a huszas években a herderi történelemfilozófára épülő nemzetszemléletének jobb megértéséhez is, hiszen a *Rajzolatok* a rokonság és eredet (jelennel is összefüggő) kérdéseit tárgyalva a nemzettörténet jellegének vizsgálatához is rendkívül széles alapot ad(hat)ott. A történelem körforgására, a nemzetek születésére és elmúlására a rokonnak vélt filiszteusok, parthusok, hunok, avarok történeténél aligha kell szemléletesebb példát keresni. Az eposz vázlata, de maguk az elkészült művek is azt mutatják, hogy Vörösmarty kiinduló koncepciója nem a dicső rokonság és múlt Horvátnál rögeszmévé fajuló, öncélú „megmutatása” lehetett, hanem sokkal inkább a *Nemzeti hagyományok* fejlődéstípusokat kutató magatartásáé.

Szinte fölösleges említeni, hogy Vörösmarty szinte egész költészetében milyen jelentős szerepet kap a nemzethalál, nemzetüdv gondolata – 1828-ban, a *Magyarvár* megjelenésének évében egy rövid cikket közöl Toldynak a magyar költészet történetét bemutató kézikönyve alkalmából, amelyben így ír: „ha nemzetről lesz szó, tán nem fog üresen elhangzani nevünk, mint az előttünk itt már kétszer megfordult rokonoké.”³⁰⁷ A hunok, avarok után Ázsiából utolsóként Európába érkező magyarok vajon képesek-e nemzeti létüket fönntartani vagy *elődeikhez hasonlóan* eltűnnek nyomtalanul? Van-e a nemzet ősi történetében olyan esemény, amely példaértékű lehet a jelen számára is? Az eposzterv háttérében, s talán koncepciójában is sokkal inkább ezek a *jelent* foglalkoztató kérdések húzódnak meg, mintsem a parthusok Rómát is legyőző, de pusztán katonai erőre épülő hatalma.

Mivel Horvát István könyvének részletesebb és összefüggő koncepciója kevésbé ismert, szükségesnek tartom a Vörösmarty-művek értelmezése előtt legfontosabb

boldogtalanságot rejt méhében. Bizonyosággal elmondja [sic!]az agg Arta szerencsétlen szerelmének történetét.” GELLÉRT 1902, 68.

³⁰⁷ VÖRÖSMARTY 2000, 43.

állításait összefoglalni, természetesen főleg az általam később felhasznált momentumokra koncentrálva.

VI.2. Horvát István őstörténetének főbb jellemzői, koncepciója

1825-ben jelent meg Horvát István első összefoglaló őstörténeti munkája:³⁰⁸ a kötet, amelyet Horvát „kisebb Testamentomom”-nak nevez,³⁰⁹ a 19. század elején a nyelvészetben, s az azzal szorosan összefüggő eredetkutatásban szinte kizárólagossá vált etimológiai módszer leghíresebb műve. A módszer a nyelvek vizsgálatában a szóetimológián kívül mellőz minden egyéb, a rokonságot alátámasztó nyelvi aspektust, így például a hangtani változások törvényszerűségeit, a szintaktikai, morfológiai tényezőket (stb.), etimológiai bizonyításaiban pedig az ún. *nyelvmetfizika* elvét követi. Eszerint a szóelemeknek önálló jelentésük van, sőt hangalak és jelentés között gyakran motivált kapcsolat áll fenn. Az egyik előd, Horváth Ádám így foglalja össze az elv lényegét: „Azt mondám közelebbi állításomban, hogy a’ Magyaroknak nem tsak gyökér szavai egy hangú, hanem minden szavai, akár nevek, akár ígék: az az, akármeddig hosszúnak tessenek is a’ magyar szók, aziknak minden szó tagja külön külön eredet szerént értelmes szó.”³¹⁰ Vörösmarty 1828-ban, a magyar nyelv eredetéről írott tanulmányában hasonlóan alapozza meg későbbi érvelését: „Azt állítom tehát, hogy nyelvünkben minden szótag jelentő.”³¹¹

Horvát István a magyarok (egyik) *jelentő* nevét így magyarázza a magyar~mager etnonímia alapján: „[a magyarok] mag-eresztők, szántóvetők voltak.”³¹² Joggal ismerhetünk tehát a görögök által valamely paraszti foglalkozásról elnevezett népben a magyarokra, „[a’] görögök tudniillik nyelvök bőségéből minden jelentő nevet a’ magok nyelvére le fordítottak.”³¹³ A rokon kunok viszont, „mivel mindenkor egész királyi hatalom alatt éltek”, a ‘király, uralkodó’ *jelentésű* népneveket kapták másoktól.

³⁰⁸ HORVÁT 1825., Horvát munkásságához: ZSILINSZKY 1884, VASS 1895, DÁVIDHÁZI 2005, 408–453.

³⁰⁹ HORVÁT 1825, 131.

³¹⁰ HORVÁTH 1817, 368. Horváth Ádám Bél Mátyástól átveszi azt az elméletet is, miszerint a magyar az özönvíz előtti *ősn nyelv*, mert a magyarok, azaz „a’ Magóg maradéki nem voltak részessi a’ Babel’ építésének.” Horváth 1817, XIV.

³¹¹ VÖRÖSMARTY 2000, 25–37. A következtetés alapja, hogy Vörösmarty szerint „eredeti szavaink vagy többnyire, vagy mind egytagúak voltak”, s később a belőlük alkotott összetett szavakban a tagok közötti kapcsolat elhomályosult, de az etimológiai módszerrel rekonstruálni lehet. Vörösmarty Víg László [Horvát István] Verseggy-ellenes tanulmányára hivatkozik példaként az ú.n. holt gyökökkel kapcsolatban, amelyekben Vörösmarty és Horvát szerint Verseggy nem érzékelt a szóban benne rejlő „észbeli kapcsolót”: „mert p.o. ha Verseggy szerint for = semmi; og is = semmi, úgy (minthogy semmiből semmisen lesz) az egész forog is = semmi, az az üres hang.” A példa szerint tehát a forog összetett szó, s tagjainak külön-külön is önálló jelentése van.

³¹² HORVÁT 1825, 7., 49. Mert a „MAG a’nyi, mint a’ Latán SEMEN”, az etnonímia második tagjában pedig az “ER-EK, ER-SZ, ER, hajdan a’nyit tett, mint a’ Latán PRODUCO, PRODUCIS, PRODUCIT [...] MAGER tehát név formában SEMEN PRODUCENS, az az: AGRICOLA Szitya.” (UŐ., Uo., 49.)

³¹³ UŐ., Uo., 8.

Így „a’ perzsáktól Sachae, Sakkae-Sacae; Sagae, Sagi”, „a’ Sidóktól Chananaei”, „a’ Magyaroktól Chazari, az az Császári.”³¹⁴ A jelentő népneveken kívül e szkíta népeknek voltak még „tsupán geográfiai nevei”, „a’ leírás által” torzult névváltozatai, sőt „közös nevek” is.³¹⁵

A *Rajzolatok* alaptézise, s egyben kiindulópontja a filiszteus–parthus–jász–magyar rokonság.³¹⁶ Horvát így ír katartikus felismeréséről: „midőn végre a’ Szent Írás és Hermeneutika tanulmányozására ösztönöztek a’ Magyar Oklevelekben ‘s Törvényekben állandóan előjövő Philistaeusok, minden tiszta régi jelentésben tűnt fel előttem. Így támadott a’ Magyar Nemzetnek egy szoros értelemben vett Kritika Históriaja, melly Ábrahám előtt egynéhány száz esztendővel kezdetik, és folyton foly a’ Szent Írók, a’ Görög és Római Classicusok, az Armenus, Syrus, Arabs meg Persa Írókon, úgy nem különben a közép század maradványain keresztül Árpádig.”³¹⁷ A rokonságot egy régi, már Bonfininél szereplő történeti hagyományra alapozva próbálja bizonyítani, miszerint a parthusok a szkítákkal rokon, közülük kivándorolt, illetve száműzött nép, amit nevük is őriz.³¹⁸ A jelentő nemzeti nevet aztán Horvát szerint, hasonlóan a ‘mag-er(esztő)’-höz, az ókori népek egy része saját nyelvére fordította: „A’ Pártus Szityák, mivel hazájokat elhagyták [...] Exuleseknek, az az Pártusoknak hivattak. Görögül ugyanezt *Allophylus*, *Metanasta*, *Coptusul Pelasgus*, *Sidóul Philistaeus*, Latánul *Alieni* [...] nevet nyertek.”³¹⁹ A *Rajzolatok* végén („hol a’ Histórianak régi homályát bátor lélekkel felvilágosíthatjuk”) újra kijelenti, hogy „Partus=Pelasgus=Philistheus.”³²⁰ A népcsoportok között felfedezett rokonságot aztán az egyes népekre is kiterjeszti, s hét népet különít el a szkíták, partusok között: „HÉT NEMZETSÉG találhatik, tsak nem mindenkor együtt lakva, mind a’ Szityák, mind a’

³¹⁴ Uő., *Uo.*, 8–9.

³¹⁵ Uő., *Uo.*, 10., 13., 17, stb.

³¹⁶ A magyar forrásokban szereplő filiszteus népnévre, kapcsolatára a jászokkal már Horvát előtt fölfigyel például Dugonics András, s etimológiai magyarázatot is ad. A jászok nevüket szerinte is a nyilazásról (íjász) kapták, de mivel feladatuk nem csak a nyilazás volt, hanem az is, hogy „Falakat-is rontsanak”, „falasoknak” is nevezték őket, s „[e]zen szónak mi voltát nem tudván a’ Deák-írók, őket elsőben FALASTEUSOKNAK, az-után FILISTEUSOKNAK nevezték.” DUGONICS 1791, 101. Dugonics - nyilvánvalóan a parthus őshaza és a később ott élő nép nevének összecsengése alapján - a parthusok és az Aral-tó mellett élő üzbégek között is rokonságot teremt, mert szerinte a szkíták „el-üzöttjei” később „ÜZBÉGEKNEK-is, ÜZBÉKEKNEK-is neveztettenek.” Uő., *Uo.*, 225. Vörösmarty a magyar őshazá(k) felkeresésére induló Maróthy Istvánhoz 1824-ben, *Búcsú* címmel verset írt, s ebben szintén szerepel a terület: „Caspium és te nagyobb tenger, légy addig is üdvöz/ Üdvöz légy Kurgur s *Üzbeki drága vidék*.” A tárgyalt eposzok közül ezen a helyszínen játszódik *A’ Rom*; a terület eddig mellőzött őstörténeti vonatkozása ezért is figyelemre méltó.

³¹⁷ Uő., *Uo.*, 6.

³¹⁸ SZÖRÉNYI 1989, 211.

³¹⁹ HORVÁT 1825, 10.

³²⁰ Uő., *Uo.*, 120–121.

Pelasgusok, mind a' Pártusok között [...] Találunk tudniillik mindenütt mindenkor PALÓTZ (Hethaeus), MAGYAR (Gergesaeus), JÁSZ (Amorrhaeus), KÚN (Chananaeus), VÁL (Pherezaeus), LÓFEJÜ (Havaeus) és ÚZ (Jeb-Usaeus) Nemzetségeket."³²¹ (A felsorolt hét nemzetség Horvát későbbi munkáiban is fontos szerepet kap, s kapcsolatba hozza a 'hétmagyar, hetumoger' hagyományával. E népek között természetesen a magyar az ún. „gyökér-nemzet”.³²²)

Feltűnhet, hogy a hét nép között nem szerepelnek a hunok, akiket a 19. század eleji őstörténet a magyarsággal szinte kétségen felül rokonnak vélt. Horvát a hunokat a *kunokkal* azonosítja, s csupán a szó torzulása az oka, hogy nem a kun elnevezés él a hun helyett: „Hunus, Hunnus nevezet épen olyan helytelen név, mint a' China nevezet helytelen a helyesebb Sina név helyett. Már Ptolemaeus Chunokat, az az Kunokat emleget.”³²³ A hunok a *Rajzolatok* szerint „egy különös ágát teszik a' hét Philistaeus Nemzetségnek”, nyelvük közel áll a magyarhoz, ugyanis „a' Kún és Magyar egy nyelvnek két Dialectusát beszélte”, s „Attila maga egyenesen a' Magyar Nemzet kebeléből született”, Csabának pedig „Magyar Felesége volt”.³²⁴ Horvát a Kárpát-medencébe költözött magyarokat „a' PÁRTUS SZITYA Nemzet Maradékainak” tartja, a közvetlen őshaza pedig a mai Grúziában volt („Georgiából vezetem ki Árpádot”).³²⁵

A filiszteus–szkíta (parthus, kun, palóc, alán stb.) rokonságból következően Horvát szakít a középkori történetírók Jáfethez kapcsolt genealógiájával, s kijelenti, hogy „[a'] Szityák *Chamiták* voltak, és ezért Afrika lakosai” a vízözön után, hazájuk „*Nubia* és *Abesszinia*”, innen viszont „Aegyiptomot gyakran meglátogatták”, s „nagy *Pyramisokat* kezdtek Fejedelmeik emelni, a' mi utóbb nagy terhére esvén a' Népnek kivándorlást okozott.”³²⁶ E kivándorlás megfelel a bábéli nyelvzavart követő, a Biblia szövege szerint az emberiséget nyelvileg és földrajzilag megosztó szétszéledéssel, bár Horvát kiiktatja magát a nyelvzavart, s – Kézaihoz hasonlóan – a toronyépítést az egyiptomi piramisokkal kapcsolja össze: „Ezt jelenti Mósesnek *nyelvzavarodása*, és a' *Sennaar* mezején Nubiában, nem pedig Ásiában, épült nagy *tornyot*, vagy is Bábly, Babylonia, (Babul, Babulna, Bábolna) várost.”³²⁷ Az Afrikából kivándorolt

³²¹ Uő., *Uo.*, 123. (Az állítás a parthus–filiszteus rokonság gondolatát fölhasználva Mózes könyve alapján sorolja föl a hét nemzetséget, zárójelben a filiszteus népek neveit adva.)

³²² HORVÁT 1829, 4–5.

³²³ HORVÁT 1825, 33.

³²⁴ Uő., *Uo.*, 53–54.

³²⁵ Uő., *Uo.*, 56. (Kiem. H.I.)

³²⁶ Uő., *Uo.*, 12.

³²⁷ Uő., *Uo.*, 12. (Kiem.H.I.)

népcsoportok Európa és Ázsia különböző területein bukkannak föl, „[m]eg hodították [sic!] lassanként Armeniát, meg Persiát; sőt az Indus vize sem vetett határt diadalmaiknak.”³²⁸

A magyar őstörténet, vagyis az Álmos vezette kivándorlással záruló időszak szempontjából két őshazát szükséges megemlíteni – Horvát mindkettőt Kézai krónikájából magyarázza, és ugyancsak összekapcsolja a hun őstörténettel. Az egyik a már említett Georgia, a kaukázusi „Madzsar” vár – innen indul el majd a magyarok *egy része* Attila örökségét visszafoglalni. Ugyancsak itt telepedett le fiaival, Edemennel és Eddel a Krimhild-csata után előbb Görögországba menekülő, majd onnan Szkítiába visszatérő Csaba. A kaukázusi „Magyar Országot” Korazmiának is nevezik a források, sőt Korazmia a másik, korábbi őshaza, ahová a „nyelvzavar” után Nemród vándorolt. Ez a Kaszpi-tengeren túli terület már valóban megegyezik a történeti Korazmiával. Ez a terület az ún. „eredeti őshaza”.³²⁹ Horvát ezt írja róla: „Volt épen azon a tájon [Georgián – G.Zs.] túl a’ Caspium Tengeren, másik Chorasmia is [...] E’ben a’ Chorasmiában laktak utóbb is a’ Procopius ‘s más Görög Írók szerént egyenesen *Földművelést* gyakorló *Euthalita* Húnusok, más néven *Törökök*; e’ben laktak a’ Bársonyban született Constantinusnak *Persia-melléki*, és *Sabartoe Asphali* Magyarai; e’ben laktak azon *Magyarok*, kikről Kézai Simon írja: »SED QUIA GYGANS MENROTH UXORES ALIAS sine *Eneth* perhibetur habuisse, ex quibus absque *Hunor* et *Mogor* plures filios et filias generavit. HI SUI FILII ET EORUM POSTERITAS PERSIDE INHABITANT REGIONEM...«”³³⁰ A hagyományokkal egyezően innen indulnak tehát a szkítiai vadászatra Hunor és Magor. Horvát szerint Abulfeda arab író „[s]zityák, vagy is szorosabban *Kúnok* ‘sa’t. néven nevezi a’ régi Chorazmiusokat.”³³¹ Jogos tehát a már korábban is idézett állítása Csaba feleségének magyarságáról, hiszen Kézainál Csaba „a corozminusok népéből házasodott.”³³² Nem egészen érthető viszont, hogy miért tér ki Horvát az ún. Jugria-kérdésre, hiszen Jugriáról már Desericzky bebizonyította, hogy nem azonos a Juliánus által megtalált Magna Hungáriával, tehát Jugria a 19. század

³²⁸ UŐ., *Uo.*, 16.

³²⁹ Fejér György különbözteti meg tanulmányában az ún. „eredeti” és a későbbi „nemzeti” őshazát: Y [FEJÉR GYÖRGY] 1825, VI., 51.

³³⁰ HORVÁT 1825, 54–55. A latin idézet magyar fordítása: „De mert Ménrótnak, az óriának – a hagyomány szerint – Enethen kívül több felesége is volt, akikkel Hunoron és Magoron kívül több más fiút és lányt is nemzett, ezek, a fiai és ezek utódai lakják Persziszt...” KÉZAI 1984, 118.

³³¹ HORVÁT 1825, 56.

³³² KÉZAI 1984, 133.

huszas éveiben már nem befolyásolta a déli, kaukázusi koncepciót.³³³ Mindenesetre kijelenti, hogy a magyarok „Juhriából, az az GEORGIÁBÓL jöttek ki”, s megadja az etimológiai magyarázatot is: a „JURY” a szláv nyelvekben ugyanaz, mint a magyar „Gyuri, Gyuró, Gyurka”, s ez az „Oroszoknál hajdan Georgiust teve”.³³⁴

Horvát szerint a parthus szó elsődleges jelentése ‘vándor’: „a’ Partusok Európából Szitya Rokonaik közül kivándorlottak, s ezért a’ Szityáktól (nem pedig Persa nyelven) PÁRTUS, az az: EXUL EMIGRANS néven hivattak.”³³⁵ Az elsődleges ‘vándor’ jelentést aztán okozati kapcsolatba lehet állítani – a haza és a nemzet szempontjából – a másodlagos („a’ Pártus szónak Rebellis jelentése tsak másod jelentés”) ‘harcos’, ‘lázongó’, ‘visszavonó’, ‘hűtlen’ szinonimákkal. Az etimológiákból pedig már levezethetőek a nemzetkarakter főbb vonásai: „[a]z *Egyenetlenség* pedig olly meg rögzött vétkes szokások volt a’ Szitya Nemzeteknek, hogy a’ Római Classikusok még Tanais vizeket is Tanais DISCORS [...] néven illették.”³³⁶ Forrása a karakter további jegyeinek megrajzolásában Justinius *Krónikájának* a parthusokra vonatkozó része.

Horvát művének Vörösmartyra gyakorolt hatását majd az értelmezések kapcsán tárgyalom, etimológiai, rokonságviszonyai miatt viszont itt idézem Vörösmartynak 1825-ben Stettner Györgyhöz írott levelét. E levélben Vörösmarty felsorolja a filiszteus–hun–magyar rokonság *Rajzolatokból* átvett érveit, s az idézett szóanyagból néhányat majd az eposzokban is felhasznál. „Hogy Horvát István rendkívül való ember, már régen tudod, ‘s hogy munkái is rendkívül valók, nem fogod csodalni. Filiszteus vagy édes atyámfia, akárhogy vergődöl, és pedig IÖr. A Filiszteusok földén ezen magyar helységek találtattak u.m. Árpád, Béla, Szala, Szabad, Nadab=Nadap (Fehér Vgben), Sur, Dara, Zára, Haram, Simon, Uri, Sáp, Lád, Ládány, Obadia=Abád. Orod, mint az Oklevelekben=Arad. Moholi=Moholy. Ber, Ur (Ber-hida, Ur-hida), Kis, Hali, Bala, Acsád ex Achad, Hadad, Ámos, *Abba*, *Sarus*, *Tichon*, mint az oklevelekben=Aba, Sáros, Tihany. Szereda ex Zereda=Mercurius, ‘sat. 2^{Or}. Törvényeink a’ Jászokat egész M. Thereziáig Filiszteusoknak nevezik; ellenben A’ Sz. Írás is a’ Filiszteusokat néhány helyen «Hamorim»-nak = nyilas = Ijász = Jász-oknak nevezi: még Dávid is nálok tanulta a’ nyilazást saját vallása szerént; mert, noha mások is nyilaztak a’ régi világban,

³³³ VÁSÁRY 1974, 261–275.

³³⁴ HORVÁT 1825, 56.

³³⁵ UŐ., *Uo.*

³³⁶ UŐ., *Uo.*, 35–36.

bizonyosan még is őseink voltak annak vagy föltalálói vagy legügyesebb gyakorlói. Továbbá, még Nagy Lajos üdejében a' Sz. Irásból a' Philiszteusokat mindenütt Jásznak fordították. Tudnod kell, Philisz. másképp Allophilus, már most 3^{or}. Még 405 eszt[endőben]. a' Hunusokat Allophilusnak írták némelly külföldiek, u.m. Aurelius Prudentius Clemens, Sz. Pontius Paulinus, és 587ben Sz. Paulinus sat. sat. sat. Nem vagy hát Finus, és a' nagy szájú Schlöczerek, Schwartnerek hallgathatnak.³³⁷ Ez a levél az egyetlen *közvetlen* forrás Vörösmarty östörténeti felfogására a *Rajzolatokkal* való megismerkedés után – később elsősorban lírai és drámai műveiben találkozunk a filiszteus–magyar rokonítás nyomaival. Például az 1829-ben írott *Hedvig*-ben:

Hőben és fagyok közt a leányszív
Ége, mint a pártusok vetése,
Melybe Sámson karja üze lángot.

„A pártusok emlegetésén kívül a vers azzal is a régi történeti ideológiáról árulkodik, hogy a filiszteusokat egynek veszi a pártusokkal (Sámson ti. a filiszteusokkal harcolt) azáltal, hogy – még mindig Horvát tanítását követve – filiszteus–jász, a jászok pedig a pártusokkal (és még sok más nemzettel) »hajdan is szinte egy nyelvű nemzetet tettek, mint ma egy nyelvű nemzetet tésznek«³³⁸ – írja Martinkó András. Mivel az idézett levél és a *Hedvig* közötti időszakban keletkezett a *Magyarvár*, *A' Délsziget* és *A' Rom*, az interpretációban nem térek ki külön annak bizonyítására, hogy (pl.) *A' Romban* szereplő parthus nép a *Magyarvárbeli*hez hasonló rokonítás eredménye, s nem kizárólag a korábbi szemlélet reminisztenciája.

³³⁷ VÖRÖSMARTY 1965, 17, 116–117. A kortársak közül Berzsenyinek *A magyar nyelv eredetiségéről* című tanulmánya szintén Horvát István és a nyelvmetafizikai módszer szélsőséges hatását mutatja. A pelagus, filisteus népneveket például így magyarázza: „Van lázzadni, lezzegni, volt tehát lázogni és lázadni, s így pel-az-gó vagy fel-laz-gó, fellázad, fellézet, filisitim; az im nem egyéb, mint am, azaz nép, s így mindezek annyi, mint fellázadt, vagy pártos nép, azaz Parthus. De a Filistim lehet felüzet, azaz elüzet nép vagy Exul is, mert a fel annyi is mint el, amit nyilván mutat fel-ejteni, félre stb. éppen az, ami a filisit, vagy gyorsan felüzet, azaz félre üzött nép.” BERZSENYI 1978, 611.

³³⁸ MARTINKÓ 1964, 442.

VI.3. Magyarvár

(1) A töredék első megjelenésekor, 1828-ban Vörösmarty magyarázó lábjegyzetet fűzött a címhez: „»Magyar« vár' romjai még most is látszanak Kuma' vize partján.”³³⁹ A megjegyzés célja kettős: jelöli, hogy a vár valós helyszín, másrészt kapcsolódik a szöveg nyitóképéhez, amely a vár 19. századi állapotát ábrázolja. A *Zalán futása* történelemfilozófiájában kiemelt szerepet játszó, a nemzeti élet kezdetét, csúcspontját és hanyatlását egyaránt jelképező hajnal és dél itt egy halott, zajtalan világban váltja egymást az éjszakai enyészet után. A költő felidéző szerepét kiiktató éles váltással a szöveg a cselekmény saját idejébe, a megírás és a pusztulás képeinél két évezreddel korábbi időbe vezet, miközben – mintegy az idő egyik állomásaként – még a honfoglalást megelőző évtizedeket is a „hír” időszakának nevezi a vár életében:

Nem vala ezred előtt, nem két ezrednek előtte
Illy letarolt e' vár; akkor volt híre' javában,
Harczos Orod' nemzettének, Dalmának időtte.

(10–12)

A várba érkező Igar beszámolójából ismerjük meg az eposz és az őshaza legfontosabb területeit: Ügödöt, Engadit, a „száz teremű” Koppányt, Etelközt, Tarkót, s a kissé rejtélyes Hajnal országot.³⁴⁰ Ez a földrajzi felosztás lényegében lefedi a

³³⁹ Vörösmarty Mihály, *MAGYARVÁR*, Koszoru, 1828, 161. A kaukázusi őshaza magyar őstörténetírásban és részben a szépirodalomban betöltött szerepét legrészletesebben Martinkó András (MARTINKÓ 1964, 425–447) tanulmánya tárgyalja. Nagyrészt erre a munkára és hivatkozott anyagára épül a tárgykör Vörösmarty-filológiája. A témához kapcsolódó, tudományos igénnyel megírt, térképeket, forrásanyagot is közlő, ugyanakkor olvasmányos stílusban megírt kötet RADÓ–TARDY, 1963. A témakörhöz (és részben Horvát István munkásságához is) jól hasznosíthatóak az alábbi munkák: FLEGLER 1877. CZEGLÉDY 1956.; BENDEFY 1942. UŐ., 1941., UŐ., 1945. (A kötetben az Elbrusz mítosztörténetéről is található egy rövid tanulmány.); TARDY 1975.; UŐ. 1988.; VÁSÁRY 1979., UŐ. 1980/1, 15–25. UŐ. 1972. DOMOKOS 1990.

³⁴⁰ Tarkó szkítiai helynévként minden bizonnyal Szabó József tanulmányából került a műbe: “Tarku, Tarkó a város a' Berekköze felett, a' tenger mellett”, illetve “Berekköze a' Caspiumi tenger nyugoti partja mellett.” SZABÓ 1825, 61. Berekköz Vörösmartynál is szerepel a *Jegyzésekben*, a tanulmány második részére utal a kritikai kiadás is (VÖRÖSMARTY 1967, 5, 407) Szabó szerint Tarkó „tükörfordítása” a görög ‘nyúzni, fosztani, tarolni’ és az ‘ülés, föld’ szavakból összetétellel alkotott “Lebediás”-nak! (“Én mind azáltal e' jelentésben Lebediást Tarkónek gondolom.” Szabó 1825, X, 91.) Lebediás pedig – mint az egy másik tanulmányból kiderül – *Levédia* eredeti alakja: “a' Lebediás Tartományán által 895-ben, és így 55 esztendeig tartó vándorlása után, a' Carpatuson által behozta Pannóniába [Isten a magyarokat].” (DERECSEKI 1825, 26.) Az őshazaként, illetve a vándorlás egy-egy állomásaként számontartott területek (Etelköz, Levédia, Perzsia, az Aral-tó környéke, s persze Magyar vár, azaz a Kaukázus és “Hajnal” ország) a mű koncepciójában tehát még egységet alkotnak. Az etimológia ismeretében tudatosnak tartom, hogy Vörösmarty Tarkó uraként *Zarándot* szerepelteti a név későbbi jelzője (*Tar v. Kopasz Zerénd* nemzetsége) alapján. Megemlítendő, hogy a töredék *Homonna* neve a későbbi őstörténeti irodalomban

krónikákban elmosódott, illetve bizonytalan határokkal ábrázolt Szkítiát. A terület a töredékben nem csupán földrajzi egységet, hanem lazán összefüggő államalakulatot is jelent, melynek Magyar vár az ura. Igar ugyanakkor azt is kijelenti, hogy a fejedelem akár nyugat, akár kelet felé indul, mindenütt *rokon* népek fogadják majd („És valamerre megyünk, rokonok szíve, honna fogad be.”). Dalma, bár nem ismeri Engadi fejedelmét, Kendét, mégis úgy érzi, kötelessége segíteni a fenyegető örmény támadás ellen, s Igar is biztosítja Dalmát, hogy veszély esetén nem marad egyedül; a fejedelemségeket Igar „országoknak” nevezi, „országos” ügyekről beszél, látogatása a „kúmai várnak” fejedelmeihez vezetett. Ugyanakkor az etelközi nép is csupán rokon a kaukázusi magyarokkal:

...Etel mellett rokonink szomszédai által
Hadba idéztetnek...

(108–109)

A korai Szkítia-ábrázolásban Vörösmartyt valószínűleg Horvát István idézett elmélete befolyásolta, amely szerint „HÉT NEMZETSÉG található, csak nem mindenkor együtt lakva [...] akár Európai Szitya Országban”, akár másutt „vizsgáljuk az ott lakó SZITYA NÉPSÉGEKET.” Az Igar által felsorolt, Magyar várral együtt *hét* terület közül Hajnal ország az egyetlen, amely nem Dalma uralma alá tartozik, sőt Igar úgy beszél róla, mint *ismeretlen* vidékről. Hogy az ország földrajzi helyzete, s az azzal összefüggő, kitüntetett eposzi funkció érthető legyen, a területtel összekapcsolt névanyagot kell értelmezni. Elvő Engadi fejedelmének, Kendének a lánya. A ‘Kende’ elvonás a Kendegucz~Bendegucz névváltozatból, Engadi pedig Attila majdani szülőhelye – azaz Engadi nagy valószínűséggel a hun nemzetség otthona. A lány nevét Vörösmarty a 19. században még használt melléknévből alkotta meg, melynek jelentése ‘túlsó, túl eső, túl levő’. A szó elsősorban Havasalfölddel és Erdéllyel kapcsolatban fordul elő: „Erdélyország, régen Erdő elve v. Erdő elvő, azaz erdön (erdőségen)túl fekvő, t.i. ország.”³⁴¹ Az Elvő név jelentését, Igar leírását („előtte / Kék távolban az agg

Plinius munkájára hivatkozva *parthus* nemzetséggént szerepel (pl. Bartal 1860, 58.) Vörösmarty névválasztásainak vizsgálatában tehát nem elegendő a hazai forrásokat figyelembe venni, hiszen valószínűleg olyan alakokat keresett, amelyek kapcsolatba hozhatóak (pl.) az elfogadott parthus–magyar rokonsággal, illetve az ősi időkből származnak.

³⁴¹ CZUCZOR–FOGARASI 1864. Az etimológia szerepel a *Jegyzések* kéziratos anyagában: „Havasel (Régiség) havaselő, elve, utóbb alföld, igazán Trans alpina” (VÖRÖSMARTY Mihály, *Cikkek. Bírálatok. Jegyzetek. I.*, MTA Kézirattár, J. 713 I–III., 41. recto.)

tenger hullámi forognak”), illetve az eposz topográfiáját figyelembe véve Hajnal ország a Kaszpi-tenger „túlsó”, azaz keleti partjára helyezhető, s földrajzilag megegyezik az elhagyott első őshazával, Korazmiával. Az ismeretlenként bemutatott terület érzékelhetővé teszi a régi és az új haza között megszakadt kapcsolatot, s ez a feszültség a töredék mindhárom egységében – más-más módon – kiemelt szerepet játszik majd, a harc és a béke ellentétén kívül a mű legfontosabb motívuma. Magyar vár és Hajnal ország viszonyán kívül hasonló feszültség jellemzi a Szkítiából kivándorolt parthusok, illetve az Aral-tó mellől menekülő Arta sorsát a második egységben, s ha áttételesebben is, ugyancsak ez lesz a Koros vize mellett tanyázó rablók történetének egyik lényeges jelentése is: a Hunor és Magor leányrabló kalandját idéző epizód ugyancsak az első kivándorlással hozható kapcsolatba. A három, új honkereséssel összefüggő egység közös jegye a vándorlás, a parthusok „mitikus sorsa”,³⁴² melyet nevük is őriz, s amely éles ellentétben áll a letelepedett, békés nemzeti étellel. A *Magyarvárban* Elvövel viszont, ha jelképesen is, megteremtődik a múlt és a jelen közötti kapcsolatnak a lehetősége. Történelemfilozófiai szempontból Hajnal ország a nemzeti gyermekkor, a nemzeti lét kezdetének időszaka, amit az ország neve is kifejez.

Az eposzban a kaukázusi magyarság jövője Dalma döntésétől válik függővé, azaz a fejedelem fölismeri-e, hogy a (személyes) hírnévért folytatott harc a nemzet szempontjából céltalan és népe jövőjét, nemzeti hovatartozását veszélyezteti. A parthus-történet, s az azzal összekapcsolt harmadik egység, Szübál és a két rabló, illetve az elbori jósnő epizódja részben a döntés lehetséges következményeihez nyújt majd háttérrel. A hírnévért folytatott harc veszélyeit példázza Igar sorsa is, akinek nemzetségét épp Dalma mentette meg az erőszakos haláltól, miközben ő „tova harci mezőn járt”. A hírnév múlandóságát bizonyítja az eposzban a csillagtoposz átformálása is. A perzsiai Sirász után Magyar vár környékén vizontlátott „éjszaki” csillag, melynek éjben ragyogó, „merész” sugaraival Dalma „lelkét [...] ereszti”, később beborul, rémeknek, s nemzetek álmainak hagyva az „éjfélt”. A hírnév varázsában élő fejedelem nem gondol az utódlás kérdésére sem, pedig családjának ő az egyetlen élő férfitagja, s az eposzban Magyar vár hatalmát elsősorban dinasztikus törekvések veszélyeztetik. Az örmény király fiának, Tigránnak, bár Kende lányát „külföld fajzatihoz [...] nem adja”, mégis a házasság a célja, s Igar szerint „veszedelmes csalfa hitében”. Másrészt, bár a töredékben még nem érzékelhető a hatalomért folytatott *belső* küzdelem, a tarkői Zaránd, akinél a

³⁴² A kifejezést Zentai Mária Rom-elemzéséből vettem át, s a motívumra a későbbiekben is erősen támaszkodom: ZENTAI 1981, 109.

fejedelem huga él, valószínűleg ezt a szerepet töltötte volna be a műben. A *Jegyzésekben* Zaránd az egyetlen negatív szereplő, „Eliza megrontója”, „romlott lelkű”, aki a vázlat szerint elcsábítja a lányt. A történet olvasható a Szent István ellen lázadó Koppány, Kopasz Zerénd fiának történeteként is, ha figyelembe vesszük a nevek és a helyszín közötti lehetséges etimológiai kapcsolatot, illetve a terv Zarándra vonatkozó részeit.

Dalma felemás döntése (a hírnévért folytatott harc helyett fegyverneke tanácsára körülnéz az országban, s meglátogatja Elvőt) meghatározó a kaukázusi magyarság élete, a szkítiai állam hatalmi hovatartozása szempontjából is. Késlekedése olyan veszélyeket indukál, amelyeknek legyőzésére nem biztos, hogy lesz elég ereje. Az éjféli órában megfogalmazott hite, miszerint a hírnév „ragyogása parancsol az éjnek” is, már a következő sorokban megkérdőjeleződik, Arta megjelenése után pedig teljesen hiteltelenné válik.

Az éjszaka az eposz legkülönbözőbb szereplői számára egyaránt a nyugalom időszaka. Bár Vörösmarty csak típusokat említ, mégis nagy biztonsággal megállapítható, hogy a következő utalássor egyben a művön belülre is mutat, azaz Dalmára, Zarándra, Bendegre és Csimorra, s végül a meg is nevezett Artára:

Szenderg a hírre sovárgó,
Várni az új kedvest szeretője megúnja, s lenyugszik.
Szúnyadoz a rabló; de nem a boldogtalan, az még
Fenn van az inséggel, és nem jön ölelni halála.

(233-236)

Tehát egyedül Artának, a parthusok fejedelmének nem hoz megnyugvást az éjszaka, holott ő vágyakozik leginkább rá. Miután leányával együtt bújosni kényszerült, a sivatagban a vágyott halál érzéséhez is közel kerül:

Színem előtt szúnyad, ‘s még egyszer látom az elmúlt
Örömet álmaitól viduló arczára kifestve. –
Ébred, ‘s ágyamat ő veti meg puha parti füvekből,
‘S csendes az én álmom, mint a’ ki örökre alunni,
Mélyen alunni fogok.

(288–292)

Arta azonban nem merülhet el a talán megnyugvást hozó éjszakában, ugyanis a halálát megelőző pillanatban teljesül be rajta az apai átok, s azóta, bizonyára az átok következményével egyezően „bújdossa hazátlan a neki szűk földet”, s az emlék „halni nem engedi”. Arta egyetlen életszakasszal jár Magyar vár fejedelme előtt – sorsa részben ezért, részben a magyarsággal való rokonsága miatt is különösen fontos a töredék értelmezésében: a „harcos Orod” nemzetségéből származó Dalma ugyanis a családnév etimológiája szerint parthus, akárcsak Arta.

„A parthusok, akik kezében most – miután szinte megosztottak a földkerekségen a rómaiakkal – a Kelet fölötti uralom van, a scythák száműzöttjei voltak. Ezt nevük is nyilvánvalóvá teszi, mert scytha nyelven a száműzötteket »párthus«-oknak mondják.”³⁴³ A szkíta rokonság gondolatára épülő középkori magyar őstörténettel egyezően ebből a Justinus által Pompeius Trogustól idézett párthus=exul etimológiából fejlődik ki a parthus-magyar rokonság gondolata, s Otrókócsi Fóris Ferenc azonosítja először a párthust a magyar *pártos* szóval, amely tehát még a szkíta időkből származik. Horvát István a szó egyre növekvő szinonimái közül, hogy a feltételezett filiszteus–magyar rokonságot is megalapozhassa, a ‘vándor’ jelentést tartja elsődlegesnek, s a hagyományt azzal is módosítja, hogy a párthus nála a kibújdosott kun, jász, magyar (stb.) népek *közös* neve.³⁴⁴ Justinus arról is beszámol, hogy *hová* vándoroltak a párthusok: „Scythiából belső lázongások folytán üzték ki őket; ekkor titokban Hyrcania meg a dahák, aportanusok és a margianusok népei között elterülő pusztaságokat foglalták el.”³⁴⁵ Vagyis a Kaszpi-tenger keleti partján, Korazmiától északra elterülő sivatagos Aral-tó vidékét. A parthus–magyar rokonítást követve természetesen e terület is felbukkan a hazai őstörténetírásban és költészetben.³⁴⁶ Az Aral-tó környéki terület a *párthusok őshazája*, ahonnan folyamatos hódítások nyomán dél, dél-nyugat felé húzódva alakul ki a történeti Parthia. Vörösmarty műveiben, a *Magyarvárban* és *A’*

³⁴³ IUSTINUS 1992, 291.

³⁴⁴ Fejér Györgynek *A Rajzolatokkal* egyidőben megjelent tanulmánya a Szkítiából „a’ belső zenebonákban” kiűzött parthusok között elkülöníti a „Turkusokat”, akik a „Jakszartes és Okszus vizek között laktanak”, a „Hunnokat” vagy „Indo-Scythákat”, akik „az Okszus vize alatt laktanak Indus’ tokolattáig napkeletre”. Y [FEJÉR György] 1825/VI, 20.

³⁴⁵ IUSTINUS 1992, 291.

³⁴⁶ A már említett Fejér Györgynél: „Őseinknek lakóhelyei többek voltak ; eredetiek: a’ Kaspiumi tenger napkeleti, és Kaukázus hegyének észak–nyugati környékei; [...] A’ nemzetiek: Parthia [...] Armenia [...] Kuma és Terek vizek mélyeki [...] Volga vizének fölsőbb környéke”) Y [Fejér György] 1825/VI, 51. Petőfi *Lehel vezér* című költeményében: "Mert nem Ádám-Éva óta mienk e föld, / Messze Ázsiában lakozánk azelőtt / Messze Ázsiában a világ más részén, / Kaszpi tengeren túl Aral-tó környékén." (Valószínűleg pusztá átvétele a kurrens elméletnek; nem ismeri vagy nem használja föl a topográfiát, hiszen később „rengeteg” erdőkről ír.)

Romban ez a tartomány („Parthiene”) szerepel, nem pedig a későbbi birodalom: innen menekül el Arta, s erre az „elhagyott” területre érkezik „távol honni vidékről” A’ *Rom* párthus fejedelme. A hódításokat a „bizonytalan eredetű, de jeles erkölcsű” Arsaces kezdte Hirkánia elfoglalásával, ami tulajdonképpen az országalapítást, a „nemzeti lakóhelyet” jelentette. Emlékére az őt követő parthus királyokat Arsaceseknek nevezték. Az Arta elvonás ebből az általános uralkodói névből.

A *Magyarvárban* a parthus epizód az ő monológjára épül. Ebből tudjuk meg, hogy mindenétől megfosztva bújdosott leányával, Szübállal, akit egy sivatagban elrabolnak tőle. Arta már részben idézett sorsa összefügg apja átkával, akinek a halálában vétkes volt:

Az atyát én láttam elesni
Agg hófürteiben, ‘s bűnöm vala benne hogy elhullt:
Átka maradt rajtam.
(265–267)

*

‘S ím ekkor kél föl az átok.
Lányomat a’ rablók álmomtól messze ragadják;
Vég szava borzasztó siketen, mikor ébredek, akkor
Hangzik el a’ sivatagnak ölen.
(292–295)

Nemzetét, fejedelmi rangját elveszítve, „nyomorult emberként” sodródik lefelé csónakjával a Magyar várhoz közeli Kúmán. Bár az átok pontos tartalmát, feloldásának idejét és feltételét nem tudjuk meg, annyi biztos, hogy a halála előtti pillanatban teljesedett be rajta, akkor, amikor lényegében már semmije és senkije sem volt lányán kívül. Már a korábbi kutatás megállapította, hogy Arta monológjának önjellemzése alapján „az olvasó önkénytelenül is az örök zsidó sorsára gondol.”³⁴⁷ A vándor archetipikus alakján túl vajon feltételezhető-e a monda tudatos alkalmazása, amit egyébként Vörösmarty később drámai formában maga is földolgozott? A választ megnehezíti, hogy – mint azt már korábban idéztem – a vándorlás a parthusok *mitikus sorsa*, tehát véletlen hasonlóságról is lehet szó. Ugyanakkor A’ *Délszigetben* – az egyik értelmezés szerint – Hadadúr sivatagi bolyongását a szimbolikus megkeresztelkedéssel

³⁴⁷ SZEGEDY-MASZÁK 1975, 340.

oldja föl Vörösmarty, azaz elképzelt, hogy már ekkoriban is alkalmazza a mondát, s lényeges részeit, a hazátlanságot és a halhatatlanságot fölhasználja a parthus epizódban.

Az eposztörredék tematikájában a magyarok és a rokon parthusok története figyelemre méltó hasonlóságokat mutat. Az elfeledett Hajnal országból, az őshazából Szkítiába vándorló magyarok, akárcsak a később Szkítiából kibújdosott parthusok, ha továbbra is a harcra alapozott nemzeti létet választják, örök vándorként, hontalanul fejezhetik be történelmi pályájukat. A körforgást, nemzethalált, személyes kifosztottságot példázó parthus-epizód az ifjú kor elmúltával a „téttevő” korba jutott Dalma története és a magyar őstörténet kezdeteihez visszakapcsolódó leányrabló jelenet közé ékelődik. A három epizód így egy teljes életszakaszt fog át, melynek korszakai a felívelés-pusztulás-újjaszületés sorrendjében követik egymást. A korszakoláshoz kötődik a nappal és az éjszaka váltakozása: az átmeneti korhoz, a változáshoz Dalma számára az éjjel, Arta történetéhez az éjfél, a kezdethez pedig a hajnal tartozik. Arra pedig, hogy a hun–magyar honfoglalás is tartalmazott olyan momentumokat, amelyek szembenállnak a nemzetalapítás eszményével, a mű következő jelenete a példa.

Az éjszakát követően megváltozik a helyszín, s új szereplők jelennek meg az eposzban: az Arta monológjából megismert Szübal, az őt elrabló Csimor és Bendeg, s az elbori jósnő, a helyszín pedig a Kuma mellől áttevődik a Terek folyó környékére, ahol a két rabló „a hegyet, és szép völgye határát / Fölveri álmaiból”. A rendkívül összetett jelenetsor elsősorban a múlt és a jövő aspektusában tágítja az eposz jelentéskörét: Vörösmarty egyrészt felidézti Hunor és Magor leányrablásának történetét,³⁴⁸ azaz a hagyományos hun–magyar mondakör nemzetalapító epizódját, s ezt összekapcsolja az elbori jósnő alakján keresztül a Jordanestől származó, Kézai által is idézett hun eredetmonda gót változatával. Jordanes szerint ugyanis a Szkítia határait támadó gótok a seregükkel tartó varázslónőket, hogy ne vonják el a katonákat a szolgálattól, a pusztaságokba üldözik, akik aztán Meótisz felé bújdosva, parázna

³⁴⁸ A jelenet allúziójának felismerését a *Koros* folyó korabeli etimológiájának megfejtése teszi könnyebbé. A Koros ugyanis ekkor nem más, mint az arméniai Kur~Kura ókori alakjának (Cyrus) magyaros olvasata, a *Körös* elődje. Horvát Istvánnál személynévvel kapcsolatban fordul elő („Polyaenusnál *Mazares* Cyrus (*Koros*) Királynak híres hadi vezére volt.” HORVÁT 1825, 57.), később Jerney Jánosnál viszont már evidenciaként szerepel a folyónevek közötti kapcsolat: „Nemcsak Cyrus (Kur) arméniai folyóban, hanem mesopotámiai Coros hegyben is föltaláljuk honunkszerte előforduló folyók-, hegyek és helységek’ Körös neveit.” Vö., JERNEY 1851, II., 212. A terület különben a *Jegyzések* alapján is jól azonosítható, ugyanis közel van Tiflishez: „Dél felő hegy kerít Tiflist, annak tetején vár áll, innen egy...jjra fal Korosig” (Vörösmarty 1967, 713.) Vörösmartynál egyébként a Koros mellett a *Kor* is szerepel a vázlatban: „Kor jobb felén gazdag rét Tiflisen”. Itt jegyzem meg, hogy Vörösmarty topográfiai utalásai, a földrajzi viszonyok érzékeltetése a műben meglehetősen pontosak. A Kaukázus legmagasabb hegyéről, az Elbruszról (Elbor) leszálló jósnő megjelenését például a korábbi terület nézőpontjából írja le: „Asszonyalak lebegett a távol déli hegyekben.”

ördögökkel találkoznak, s nászukból származott a hunok vad nemzetsége.³⁴⁹ Bendeg a boszorkány nőiességét, korát firtató szidalmi közben nem is mulasztja el főlemlegetni a nászt:

A' ki mohos sziklákat eszel, 's felhőket iszol rá,
Ferde sivány bocskor, ki magas fészkedben üvöltve
Nőszöl az ördöggel, ki megett sántítva döcög 's már
Elfáradt az idő: hogy mersz te megállni, holottan
Gyenge futó lánykát keresek tusakodva?

(367–371)

Az őstörténeti kontextusban is vizsgálható jósnő alakjával Vörösmarty olyan szereplőt tudott teremteni, akit egyrészt a mű csodás-mitikus rétegében is felléptethet, másrészt ráruházhatta azt az örök ellentétet, ami a gótok–hunok, a magyar és a német nemzet között feszül. A varázsvesszővel megidézett vízözön szerepe kettős: egyrészt szimbolikusan eltörli a leányrablás bűnét, másrészt előreutal a hunok leendő sorsára, azaz a „jövendők képei” között szereplő vízözön Attila birodalmának, s népének pusztulását vetíti előre. E pusztulás (egyik) oka az az irigységből fakadó viszálykodás, amely a jósnő jelenetét megelőzte:

Még is mintha Csimort látván jobb volna reménye,
Ahhoz jár közelebb, 's kérőleg függ szeme rajta,
És Csimor is hozzá örömet mosolyog le; de Bendeg
Nem türi e' látványt. Mint tengeri szörny az özönből,
Úgy üti föl vad mérge magát egyszerre, 's szemében

Úl az ölő szándék, lángos karikái forogván.

(323-328)

A töredék ezen a ponton ér véget. A *Jegyzésekben* Vörösmarty a jelenet tervezett folytatásáról így ír: „A' párthus király' lánya a' jósnál van. Szíve elvan [sic!] zárva az

³⁴⁹ JORDANES 1904, 70. „A góthok azon nőket, kiket all-run-oknak az varázslóknak gyanítottak, a seregektől elgergetvén, Scythia belsejébe üzték, hol ezen elátkozott nők tisztátalan lelkekkel találkoztak, kik mint ők a pusztában bolyongtak, velök egybekeltek s öleléseikből származott a húnok vad faja.”

örömtől: csendes fájdalmakban él.”³⁵⁰ A lánynak – neve alapján: Szű-bál[vány] –, úgy tűnik, Vörösmarty hasonló szerepet szánt volna, mint később a *Csongor és Tündében* Ledérnek. Ugyanakkor a név jelentése ellentétes *A’ Délsziget* Szüdelijével, akinek alakját Vörösmarty vallási kontextusba helyezi. A töredék egészét tekintve a jósnő és Szűbál hipotetikus kapcsolata a Hajnal országba induló Dalma jövőjét tekintve lehet lényeges: Szűbál, származása alapján éppúgy megtestesítheti azt a pusztulásba, örök vándorlásba vezető parthus motívumot, mint Arta, amelynek elkerülése Dalma és a magyarság legfontosabb feladata.

Az eposztöredék, bár a Horvát-féle nyelvmetafizikára és őstörténetre épül a névanyagon és a filiszteus–szkíta (hun, parthus, magyar stb.) rokonság gondolatán keresztül, nem a Horvát István könyveiben hangoztatott előkelő múlt költeménye. A *Magyarvár* történelemfilozófiája éppúgy a nemzetalapítás, nemzeti élet és nemzethalál gondolatkörében mozog, mint Vörösmarty korábbi eposza, a jövőt a honfoglaló harcok világában is kiemelten kezelő *Zalán futása*. Az eposz központi szereplője a „téttevő” korba jutott Dalma: az ő döntésének vonzásterében épül fel a töredék cselekménye. Az újjászületést szimbolizáló Hajnal országba visszatért Elvő és Dalma szerelme – Ete és Hajna szerelméhez hasonlóan – lehetne a jövő „egyetlen garanciája”. A béke és szerelem pozitív pólusával áll szemben a harc világa. A *Zalán futásában* kialakított „ciklikus és katasztrofális” történelemfelfogás, a „Világ- és Történelem-Gömb” filozófiájának nyomai – az említett őshazával kapcsolatba állított Hajnalon kívül – a *Magyarvár* „harci” szférájában is kitapinthatóak: Arta a jelen, a jósnő által előrevetített jövő a hunok sorsában jelenti a pusztulást hozó leszálló ágat.

Dalma fegyvernökéből tanácsadójává, majd vezetőjévé előlépett „dévaj” Igar személyisége éles ellentétben áll a fejedelem harci dimenzióra szűkült világával. Életszemlélete átment azon a változáson – a saját nemzetségét is kiszolgáltatottá tevő, öncélú harc elutasításán, a szerelem hírnéven is túlmutató értékeinek felismerésén –, amely a történelmi hivatást hordozó Dalma előtt is egyetlen lehetséges útnak számíthatna. A töredék egyelőre kétséges fordulatainak eredményét, kibontakozását két burkolt motívum is veszélyezteti: a fejedelem hugát vendégül látó Zaránd, és a természetfeletti erőket mozgató, csábító szerepet betöltő, alakváltoztatásra is képes elbori jósnő.

³⁵⁰ VÖRÖSMARTY 1967, 714.

VI.4. A nemzethalál víziója (A' Rom)

A *Magyarvár* viszonylag átlátható keletkezéstörténetével szemben A' Romról szinte semmilyen adatot nem ismer a Vörösmarty-filológia, s csak a publikálás időpontja biztos: Vörösmarty a művet A' Délszigettel együtt tette közzé az 1831. évi *Aurora*-ban. Az *Aurora* foglalatja mindkét szöveget „Romant[ikus] költemény”-nek nevezi, ez a megjelölés azonban a későbbi kiadásokból elmarad, s nem tudható, hogy eredetileg is Vörösmartytól vagy a szerkesztést Kisfaludytól részben átvevő Bajzától származik-e. A „tartalmi” jegyek alapján történő 1829-re datálás³⁵¹ több szempontból is kifogásolható. Egyrészt az interpretációk nem tudnak olyan releváns motívumot felmutatni, ami legalább valószínűbbé tenné a dátumot más időpontokkal szemben, másrészt az időbeli rögzítettség miatt kizárólag az 1829-es pályakép irodalomtörténeti jellemzői kerültek kapcsolatba a szöveggel – a kritikai kiadás erősen szkeptikus, hipotetikus datálása tényné alakult át. A datálás legjellemzőbb következménye a Horvát-hatás, s az ezzel összefüggő parthus-történet megítélésében jelentkezik. Mivel a szakirodalom többsége szerint Vörösmartyt 1829-ben már nem befolyásolta lényegesen a Horvát-féle őstörténet, ezért a parthus-motívum csupán a korábbi „rokonítás remineszcenciája” lesz.³⁵² A „déliabos” őstörténetről való leválasztás – mint már korábban utaltam rá – annak ellenére történt, hogy Vörösmarty 1829-ben két olyan művet is ír (a *Hedviget* és a *Vitkovics' emlékezetét*), amelyek az 1825–26 fordulóján kialakult őstörténeti felfogást mutatják.

A' Rom megítélésének másik lényeges eleme Gyulai azon idézett véleményének elutasítása, miszerint a mű valójában „önálló töredék”, azaz tervezett jelentését, funkcióját a *Magyarvár* nagyobb kompozíciójában nyerte volna el. A' Rom zártsága, a kívánságteljesítő mesetípusokra visszavezetett szerkezete ezért Gyulai véleményét már önmagában is cáfoló érvvé vált. Anélkül, hogy e szerkezetet tagadni próbálnám, néhány olyan mellőzött momentumra szeretném felhívni a figyelmet, amelyek módosíthatják az interpretáció(k) kiindulópontjait: ezek közül az egyik a mű időszerkezete, a másik a két isten harcának szerepe, illetve az ifjú parthus származása.

Az ifjú érkezése és távozása, illetve a közbülső álmok az eposz világában a belső idő szempontjából csupán epizódok. Az első álmot és a két isten küzdelmének kezdetét

³⁵¹ VÖRÖSMARTY 1967, 602–608.

³⁵² HORVÁTH 1968, 432., ZENTAI 1981, 109. Az etimologizáló szemlélethez köti továbbra is a művet a Chivai kánság magyaros olvasata („Hol Síva végetlen fővényében...”). illetve az ‘Országok’ kifejezés ‘fejedelem’ jelentésben való szerepeltetése.

ugyanis *jelentős* időszakasz választja el egymástól. Véd és Rom „ötven egész évig” harcol egymással, s Rom győzelme után *száz évig* várakozik („Már század múlt el ‘s még nem jöve senki, az elmúlt / Fénynek hajlékát romjaiban látni” – 35–36), ekkor teszi fogadalmát, s már „másod századnak folytanak évei” az ifjú érkezésekor. Tehát szigorúan véve 150 és 250 év intervallumában jelölhető ki a cselekmény ideje. A szokatlanul hosszú idő magyarázható a mesei-mitikus szerkezettel, azonban lehetséges más, kronológiai jellegű magyarázatot is adni. A *Magyarvár* értelmezésekor már említettem, hogy az Aral-tó melletti terület nem a történeti Parthia, hanem a kivándorolt parthusok őshazája, s innen menekül el lányával az agg Arta. Vörösmarty a vázlatában a történeti tényekkel egyezően a párthusokról a következőket jegyezte föl: „229. Parthusok elvesztek Perzsák által. Artabanus utolsó Ország - még Macrint megverte, a’ Perzsáktól elrontatott.”³⁵³ Márpedig *A’ Rom* negyedik, a kérés ellenében adott, s a szöveg szerint Rom isten világával, azaz a nem-álmodott világgal is érintkező-egyező álomképében szereplő parthus–perzsa háború megfeleltethető a Vörösmarty által följegyzett 229-es, a Parthus Birodalom bukását jelentő csatával. Ezt figyelembe véve a mű kezdete, Rom és Véd harca a széles intervallum miatt a *Magyarvár* cselekményének idejével (i.sz. kezdete körül) is megegyezhet, illetve követheti azt. Az időbeli kapcsolat azért is valószínűsíthető, mert *A’ Rom* elején egy elhagyott (tehát nem harcban elpusztult) hazával, s annak központi épületével találkozunk, ami csak Rom isten győzelme után pusztul el:

Égi hazája felé elszállt a’ puszta tetőkről
A’ Mentő szomorún, és a’ fejedelmi gyönyörök,
A’ hírben ragyogott Országok’ háza, leomlék.

(19–21)

Bár további forráskutatást igényelne annak megállapítása, hogy – Fejér György egyébként részletes tanulmányán kívül – honnan származhattak Vörösmartynak a parthusokra vonatkozó ismeretei, bizonyosan állítható, hogy a *Magyarvárban* és *A’ Rom* mitikus világában elbeszélte Aral-tó mellőli „menekülés”, illetve *A’ Romban* az ezzel összefüggésbe hozható „pusztulás” idejének nincs szigorúan vett történeti alapja, s elsősorban költői-kompozíciós célokat szolgál. A vallási kontextuson kívül a megoldás a mű „rendezőelvé” tett körforgásban kereshető. A körforgás, a kezdethez visszatérés

³⁵³ VÖRÖSMARTY 1967, 712.

a mű több rétegében is kimutatható. Térben, a haza szempontjából, a „távol honni vidékről” érkező fejedelmi „végivadék” – anélkül, hogy tudná! – abba az őshazába érkezik *vissza*, ahonnan elődei elvándoroltak, a nemzeti létet is szimbolizáló „Országok” házát (ahol Véd isten tanyázott) magára hagyva. Jelképes, hogy itt éli át a földrajzilag eltávolított („két roppant hadnak *távol* hallotta csatáját”), a parthus nép önálló nemzeti létét eltörlő harcot a fejedelem. Ugyancsak ismétlődés jellemzi az ifjú személyes sorsát: az első álmoképet megelőző szituáció megegyezik a negyedik álmat követővel, s ezt a mű szövegszerűen is jelzi. Ugyanakkor ez az ismétlődés inkább csak látszólagos, ha figyelembe vesszük az időszerkezetet. Az ifjú Rom istenhez érkezése ugyanis időben lényegében egybeesik a perzsa–parthus háború kezdetével, vagyis tulajdonképpen átálmodja nemzetének bukását, álom és valóság tökéletes fedésbe kerül a negyedik – vágyai ellenében teljesített – kívánság után. (Sőt ebből a szempontból is értékelhető, hogy halálát keresve érkezik az Aral-tó mellé.) A nemzet életében végbement változást, mint az egyedüli, nem csupán álmodott eseményt a szöveg is jelöli, hiszen az első álom előtt a fejedelemről tudjuk, hogy „*honni*” vidékről érkezett az Aral-tóhoz, a zárlatban viszont „hontalanul, fényes birodalma elesve” távozik a „rideg országból”. (Az álmokban természetesen nem szerepelt országalapítás.) Ezt a változást mutatja a nemzeti létet a kozmikus szférában jelképező nap haladása is. Az érkezéskor a csúcspontra érő égítést a mű végén aláhanyatlik:

De mikoron másod századnak folytanak évei,
'S a' forró fővények' pusztáin nem vala szellő,
Harmatot éj nem hinte alá, regtől pedig estig,
Míntha világot gyujtana föl, heven égete a' nap;
Ifju kalandor jött egy távol honni vidékről.

(49–53. Kiem.G.Zs.)

*

Majd kiderült a' táj és látta kietlen Araltót,
Nagy Siva' bús fővényein a' napnak látta lehúnytát.

(344–345. Kiem.G.Zs.)

A kozmikus változás az álmok valós idejére is alkalmazható, tehát az érkezés után valóban rendkívül kevés idő telik el, a három, boldogsággal kezdődő álmat

időtlenség jellemzi, s csupán a „negyedikben” mutatható ki időmozzanat. (Vagyis az ifjúhoz köthető cselekmény ideje megegyezik azzal az idővel, amíg a nap aláhanyatlik.)

Az időszerkezet, a helyszín és a parthus nép történetének őstörténeti vonatkozásait figyelembe véve a kiinduló szituáció jelentése a következőképpen foglalható össze: Rom isten Véden aratott győzelme, az „Országok házának” pusztulása szimbolikusan a negyedik „álmot”, annak „való képét”, a parthusok önálló nemzeti létének megszüntét vetíti előre. A szöveg későbbi magyarázata szerint a nemzethalál oka a parthus karakter:

Egy népet lele, melly gyéren vala s lelke törötten
Ősei honnában, mellyet megronta örökre
Harcz és visszavonás.

(306–308)

*

Illy népet látott , a' pártus népnek utóját
Látta; de rajtok persa királyt és persa hatalmat.

(316–319)

A vázolt őstörténeti keret, bár a szöveg terjedelmének lényesen kisebb hányadát adja, véleményem szerint meghatározó az álmok értelmezéséhez is, azaz A' *Rom* világát nem kizárólag az álmok tartalma és a kívánságteljesítés felől kell értelmeznünk, hanem előbb fölvezetni azt a szituációt, amely a parthus nép életében kialakult a két isten történelmi helyzetképnek is felfogható szimbolikus küzdelmét követően. Ebből a szempontból az ifjú fejedelmi származása meghatározó a személyes szabadság és boldogság megítélésének kérdésében, hiszen rangja valójában arra a szerepre predestinálja, amit a harmadik álom végén ugyan felismer, de megvalósításához ismét Romhoz fordul, s ezért Rom megfosztja álmodott világától is, másrészt természetesen nem teljesíti a kérést sem, sőt vágyaival ellenkező új álmot bocsát rá, amit az ébredés után immár valóságként kell megélnie:

Már had-gyűjteni ment, már társat idéze segédül
'S a' nép' harczának titkon forralta veszélyeit:
De legelőbb az öreg Romhoz járúla tanácsért
'S vágyaihoz képest még kére negyedszer is álmot.
Új kérelme' szavát a' Rom hallotta haraggal

‘S engede, kényén túl adván ‘s fogadatlan az álmot; [...]
‘S haj mi nem úgy ébredt, mint volt nyugalomra menése!
Álma’ való képét látá és látta sötéten
Fénylő fegyvereit, hű kísérőit utának.

(330–335, 346–348)

A jelenet tragikumát rendkívül összetetté teszi, hogy a szimbolikus nemzettörténet síkján lényegében már vesztesként érkezik az Aral-tó mellé, őseinek földjére, hiszen Rom már korábban legyőzte Védet, így az isten hatalmának beteljesülése és elismerése csupán, hogy az ifjú leborul a lerombolt palota köveinél, amit a kívánságteljesítés feltételeként szabott meg Rom:

„Ki legelőbb düledékeimet leborulva köszönti,
Teljesedésbe hozom háromszoros álmait annak.
Boldoggá teszem őt, fogadásom tartja ‘s ez így lesz !”

(39–41)

*

Lankadtan ‘s lelke szakadva
Lép vala lassan elé ‘s lerogyott a’ barna köveknél.
Tüstént fekte’ helyét meglágyította Romisten,
‘S ő, nemes Országok’ feledett ivadéka, lakatlan
Földön erőtelenül feküdt: vas fegyveri rajta
És mellette, nehéz keziből elhullva, heverték.

(60–65)

Ebben, a harmadik álom utáni kívánság tartalma és a már az első álom előtt főnálló, az ifjútól függetlenül létező világrend egymást kizáró ellentétében, nem pedig valóság és illúzió összeütközésében látom a mű értelmezésének leglényegesebb elemét. Rom világával a személyes boldogság – ha nincsenek önmagán túlmutató vonásai – *nem* ellentétes, annál inkább az viszont egy egész népre kiterjedő, végső soron a történelem menetével, s így az ő jelenbeli hatalmával is szembehelyezkedő, a nemzetpusztulást megállítani igyekvő akarat. Rom csak akkor teljesíthetné a kérést, ha azzal együtt saját hatalmáról is lemondana. A mű cselekményének háttérében az a dualisztikus, a parszista vallásra is visszavezethető felfogás domborodik ki, miszerint a történelem Jó és Rossz folyamatos küzdelmének színtere, amelyből a körforgás, a

pusztulás kiiktathatatlan tényező. Rom győzeleme után a parthusok szempontjából a történelemnek ezt az aspektusát testesíti meg. Érdemes idézni azokat az eseményeket, amelyek apokaliptikus álmodozásából képesek fölébreszteni:

Évekig így és túl azokon gyász gondolatokban
Fárasztotta eszét, 's ha talán vész harsoga által
'S a' főveny' országát felvették szárnyai, akkor
Ébrede álmaiból 's hullván gyér hosszú szakállá,
Zenge szilaj dalszót és a' zivatarba sohajta.

(30–34)

A névtelen ifjú álmokban megisméltető tragédiája személyes gyökerű, de ez csupán következménye annak, hogy a műben nemzeti lét és személyes boldogság egymástól elválaszthatatlan, feltételezik egymást.³⁵⁴ Próbálkozásai, hogy a kiüresedő élettartalmak helyett új boldogságformákat keressen, sorra kudarcot vallanak.

Az eposzt Toldy Ferenc azért ítélte el, mert szerinte Vörösmarty helytelenül tette Rom istent az emberi sors irányítójává. Egyértelmű értékítéletet tartalmazó kritikája a mai befogadó számára sokkal inkább saját kritkusi beállítódását, elvárásait mutatja Vörösmartyval és a nemzeti irodalommal szemben, mint a mű elfogulatlan vizsgálatát. Ugyanakkor Toldy véleménye jól szemlélteti azt is, hogy egy általánosító, a parthus történettől elvonatkozató olvasat milyen kifogást találhat a szöveg befogadása ellen. A 'Rom' azonban nem általánosít, csupán a történelem egyik zsákutcáját mutatja be a harc és a visszavonás (hűtlenség) miatt nemzetüket elvesztő, a magyarokkal rokon parthusok sorsában.

³⁵⁴ Ez a konklúzió lényegében megegyezik a szakirodalomnak azzal a vonulatával, amely a boldogság elérését a negyedik álom teljesülésében látja, azonban saját meglátásom szerint számottevőek a különbségek is, hiszen a magam részéről a műben ábrázolt, fennálló világrendre vezetem vissza a kudarcot, míg az említett hagyomány Vörösmarty jelenének politikai-társadalmi éretlenségére. Ebből a szempontból már nyilvánvalóbbak az eltérések is.

VI.5. Új, nagy, kedves, rettenetes (A' Délsziget)

(1) A' Délsziget őstörténeti tematikája jóval összetettebb és elvontabb, mint a Magyarváré vagy A' Romé, s ez elsősorban abból adódik, hogy Vörösmarty lényegében a magyar őstörténet legkorábbi időszakait kísérelte meg egyetlen szimbolikus költemény keretein belül ábrázolni, másrészt sajátos az a történelmi szituáció, amelybe az eposztöredék illeszkedik. A mű cselekménye – mint azt Szörényi László kiemelte – „akkor játszódik, mikor Attila birodalma összeomlott, és kérdéssé vált a hun–magyar nép sorsának folytathatósága.”³⁵⁵ A töréspontot és a majdani újjászületést Vörösmarty összekapcsolta a biblikus teremtés- és üdvtörténettel, amire lényegében az őstörténeti hagyomány is lehetőséget nyújtott: az isten ostorának nevezett Attila történelmi szerepe párhuzamosítható a vízözön pusztításával, isten mindkét esetben bünteti a bűnös emberiséget. A történelem, a nemzet élete a pusztulást követően újrakezdődik. A szigetre „tévedt csónakon” sodródó gyermek jelképes alak, akinek életszakaszai a nemzet életét is szimbolizálják, sőt isten már a gyermeki korban felkészíti választott hősét a későbbi történelmi szerepre,³⁵⁶ azaz – mint majd későbbiekben igyekszem bizonyítani – az első ének *gyermekkora* további (álmokkal tagolt) életszakaszokra oszlik. A második énekben, az *iffjúkor* kezdetén az eposz az ószövetségi történethez kapcsolódva a zsidóság egyiptomi kivándorlásával analóg sivatagi-pusztai bolyongással folytatódik. A jelképes helyszín azonosítását – egyéb lényeges szerepe mellett – a Jézust szimbolizáló gyermek megjelenése segíti.³⁵⁷ A vándorlást a zsidó nép életében a kánaáni honfoglalás, az ígélet földjére érkezés követi. A' Délsziget zárata a csodaszarvas-monda parafrázisával ugyancsak a bolyongás befejeződését, az otthonratalálást sejteti:

³⁵⁵ SZÖRÉNYI 1989, 216.

³⁵⁶ Szörényi László, akinek a *Zalán futásáról* írott elemzése – Martinkó András Vörösmarty-tanulmányai mellett – meghatározó volt Vörösmarty-képem kialakításában, véleményem szerint a legfontosabb lépést a mű befogadása felé azzal a felismerésével tette, hogy A' Délsziget cselekménye, bár a történelmen kívül játszódik, szerepe szerint mégis a történelemnek rendelődik alá: „A jövő garanciája Hadadúr, aki a szigeten mintegy robinzoni laboratóriumi körülmények között felnővén, megköti Istennel azt a szerződést, amely majd a jövőben érdemesíti a történelmi küldetés hordozására.” 215. „[Hadadúr] A történelmen kívül, a történelem megkezdése, illetve újrakezdése előtt készül fel hivatására ; olyan jövőndő hős ő, aki rendelkezik a *Zalán futásában* kényszerűen elpusztult Délszaki Tündér és a győztes Ete együttes tulajdonságaival.” 216.

³⁵⁷ „[Isten]Azonban elküldi a csodálatos gyermeket, aki egyértelműen Jézus szimbóluma.” UŐ., Uo., 216. Máté evangéliumában, amely a gyermekségtörténet egyetlen forrása, szerepel az Egyiptomban eltöltött gyermekkor: „megjelenék az Úrnak anyala Józsefnek álomban, és monda: Kelj fel, vedd a gyermeket és annak anyját, és fuss Egyiptomba, és maradj ott, a míg én mondom neked; mert Heródes halálra fogja keresni a gyermeket. Ő pedig felkelvén, vevé a gyermeket és annak anyját éjjel, és Egyiptomba távozék.” (Máté, 2,13.)

Végre füves dombon hat gím jöve sebtén elébe
'S éles barna szemét szilajon rá vetve, robajjal
Vissza szökött ismét tápláló rengetegéhez.
Itt megeredt a' ló, 's a' melly folyam' árja határúl
Foly vala, átal uszá, 's partján megszálla urával.

(II. 303–307)

Az eredeti mondát Vörösmarty két lényeges ponton változtatta meg: egy szarvas helyett *hat* tűnik fel, illetve Hadadúr *nem követi* egyiket sem. A változtatások Horvát őstörténeti koncepciója és a mű belső törvényszerűségei alapján magyarázhatóak. A hunok pusztulását követően a felbukkanó hat vezérállat összefüggésbe hozható a *Rajzolatok* egyik alaptézisével, miszerint hét nemzetből álltak a szkíták, pelasgusok, párthusok (stb). Vagyis a vándorlást követően a hun örökös, Hadadúr előtt megjelenik a rokonságon belüli összes asszimilációs lehetőség, azáltal viszont, hogy nem követi egyik állatot sem, egyértelmű lesz a hun kontinuitás megteremtésére irányuló történelmi küldetése. Az esetleges visszatéréssel és a korábbihoz méltó hatalom visszaállításával azonban nem zárul le a küldetés, s ezt az eposz másik szereplőjének, Szűdelinek a sorsa sejteti. A lányt, miután szigetdarabja partot ér, tündérek fogadják, s a világ kincseiből „palotát állítanak előtte”. Az épület felépítése a jeruzsálemi templomét követi:

Mint ha fuvott habból nőtt volna ki, gyenge fehéren
Úgy kele a' szép lak lépcsőkkel övezve körösleg,
'S barna fenyűk' magas árnyaiból kitekintve helyenként.
Fenn aranyos tetején gyöngyöt hintett el egy isten,
'S vissza szegényül tért a' nagy tengernek ölébe.
Oszlopok őrzötték tágas folyosóit, azokból
Nyiltanak a' teremek, hol az élet' négy kora, jó és
Bal folyamátjában, harciban, 's nyugodalma' ezernyi
Képeiben híven volt festve hatalmas ecsettel;
Mind ezek egy belső teremen végződtek el: annak
Nyílt tetejét maga fődte az ég szép csillagi fénynyel
'S délben egy árnyat adó tündér őrzötte nap ellen.

Ottan az álmodozó szűznek vala nyúghelye, mellybe
Tiltva van a' látás, más lábnak nincs szabad útja;
Mert szent titka fölött őrt áll a' tiszta szemérem.
Ott hüvös esteken őt édes kín' álma borítván,
Pirholagos selyemágy' dagadó hullámi fogadták.³⁵⁸

(II. 151–167.)

Isten akaratából, az „ártatlanság” korának törvényeivel ellentétes csók („tilos vágy”) miatt egymástól elszakadt Szűdeli és Hadadúr jövője tehát csak látszólag különböző, hiszen a történelmi küldetés és a szerelmes vágyakozás, az „édes kín” *nyugvópontja* közös. E nyugvópont, akárcsak a gyermeki kor „boldog időtlensége”, kívül esik a történelem jót és rosszat, békét és háborút egyaránt tartalmazó körforgásán. Az Ó- és Újszövetségi jelképek összekapcsolásával kialakul az a hagyományos üdvtörténeti keret, ami egyben az eposz szerkezeti vázát adja: az első ének (a gyermekkor) Genezist idéző nyitányát a második énekben (az ifjúkor kezdetén) a halállal fenyegető pusztai vándorlás követi (amit a jelképes megkeresztelés old föl, illetve megszünteti a bolyongás végtelenségét azáltal, hogy Hadadúr a gyermek „nyomain” jut ki a sivatagból), majd a magyar őstörténeti monda Horvát István műve alapján értelmezhető változtatásával a következő motívum a honfoglalás. (A helyszín lehetséges konkretizálásáról a dolgozat későbbi részében lesz szó.) Istennek a pogány Attila gyermekével kötött új szövetsége természetesen nem jelenti a küzdelmek befejeződését. Hadadúr útja során jövőbeli világi hatalmát szimbolizáló eszközökre talál (köztük nyeregtakaróra, mely „[b]üszke pogányúrnak [volt] országló bíbora hajdan”), vagyis egyre közelebb kerül történelmi feladatának realizálásához, a hun örökség visszaszerzéséhez. A világi hatalom azonban éppúgy az „élet négy korának” nemzethalállal végződő törvénye alá tartozik, mint Attila elpusztult birodalma. A Szűdeli alakjával jelképezett szerelmi- és üdvtörténeti beteljesülés ismeretlen messzeségbe kerül Hadadúr számára. Az elszakadás pillanatában megfogalmazott kérdések (»„Szűdeli látlak-e még?” „Hadadúr megjössz-e te hozzám?”«) pedig csupán a kételyt reprezentálják, s legfeljebb Szűdelié értelmezhető úgy, mint amely a *keresés reményében* fogant.

³⁵⁸ Vö. *Bibliai fogalomtár* ‘Templom’ címszavával.

Az eposz vázolt szerkezeti felépítése kapcsolható a *Rajzolatok* őstörténetéhez, mely a filiszteus-magyar rokonságból következően Afrikát jelölte meg a vízözön utáni őshazaként, ahonnan a Kám-leszármazott Nemród Ázsiába vándorolt, s ezen a ponton – akár Horvát elképzeléseitől függetlenül – az eposz már köthető a hagyományos szkíta történethez, beleértve a Justinus által ide sorolt „vándor”-parthusokat is. Hadadúrnak, hogy a világ törvényei szerint végleges pusztulásra ítélt hun birodalmat föltámaszthassa, végig kell küzdenie a történelem korábbi szakaszait. Ez a küzdelem határozza meg a töredék befejezett énekének, a dolgozatban eddig egységként kezelt gyermekornak a világát. Hogy ennek további szerkezeti-tematikai tagoltsága érzékeltethető legyen, előbb a mű időviszonyait kell áttekinteni.

A *Zalán futásában* megvalósított eljárást követve A' *Délsziget* időszerkezete a Hajnal-Dél-Éjszaka váltakozásának a Történelem- és Sorskerék forgásával összekapcsolt rendszere szerint épül föl. A „haladékony” időben egy-egy világnapig (hajnaltól hajnalig) tart a nemzedékek egy-egy életszakasza, a gyermek-, ifjú-, férfi és öregkor. A forgáson belül a déli, s a köríven vele ellentétes éjféli órát ugyanakkor kettősség jellemzi: előbbi csúcspont és hanyatlás, utóbbi pedig enyészet és hanyatlás is egyben. Az Éjszaka kettős arculatával rokon az Álom, amely azonban nem rendelődik alá a ciklikusság törvényeinek, az élet bármely szakaszában jelen lehet, mivel tartalma nem válik valóssá, vagy ha igen, akkor szintén az Idő uralma alá kerül. Az ember szempontjából az Álom időtlen, ugyanakkor halandósága miatt nem idő nélküli. Az álomba merülő, anélkül, hogy tudná, illetve tehetne ellene „munkátlan eszével”, az Éj enyészet-világába kerül, kiszolgáltatottjává válik, s a kerék forgása a megsemmisülés felé viszi. A Halálfit megkötöző, ám a déli órában mégis alvó gyermek ellen (aki „aludta veszélyét”) az Éj felhossa „setét országa hatalmát / Küzdeni a nappal”. Az Álom hatalma ellen az ég figyelmeztetése is hasztalan: „Háromszor dördült, s föl nem kelthette az ég is.” A háromszoros égi jel végveszélyre figyelmeztet. Nem csupán arra, hogy a fény világát, a nappalt hamarosan az éjszaka váltja föl, hanem arra is, hogy ez – a gyermek számára kimért időben – harmadszor történik meg, s a ciklikusság alapján a halandó számára többé nincs visszatérés, újjászületés.

A Hajnaltól Hajnalig tartó első éneket, a Gyermekort az álmok további egységekre tagolják. Isten engedélyt ad a gyermeknek a föld titkainak megismerésére:

A' föld' titkaihoz, de nem a' nagy tengerekéhez
Férni kis elméddel mértékletes óva szabad lesz

A megismerési folyamat a sziget szimbolikus világában a földi élet és történelem egészére kiterjed. E szerint az ének elején, az első álmot követő ébredéssel veszi kezdetét a gyerekkor, ami a következő álomig tart („Harsanva kifordult / A síp markából: szemeit betakarta az álm”), s az ifjúkor követi. Az ifjúkor az egységen belül fordulópontot jelentő, szintén álommal összekapcsolt déli óráig húzódik. A rá következő férfikor természetesen nem billen át a nemzethalállal végződő öregkorba, hiszen a gyermek legyőzi a Halálfit, s a lányka életét is megmenti. Az egyes szakaszok cselekménye vázlatosan így foglalható össze: a kiűzetést követő (vö. pl. a gyermek meztelensége) gyermekkorban az ember, Isten ígéretével egyezően hatalmat szerez a föld minden élőlénye fölött, meghódítja a természetet (Mózes I.1.26 és 9.2–3). A szigetre lépő, s magát úrnak nevező gyermek lényegében ezt a hatalmat kéri számon Istentől.

‘S én ki magamnak imént kivetődvén úr nevet adtam,
Fussak-e a’ vadtól, vagy nincsen-e istenem is, hogy
Vadtól rettegek ‘s körmét tartozzam imádni?

(I. 49–51)

Az áhított hatalmat és a már említett, a föld titkaira vonatkozó tudást a csodás síp segítségével szerzi meg. A *Zalán futásában* is szereplő, s *A’ Délsziget* első énekén végighúzódó síp-motívum eredete a töredékben módosul. Az Árpád-eposzban az Éj anyja adja a sípot a Délszaki Tündérnek, itt viszont a gyermek készíti a hangacsemetéből. A „titkát” a szélben felfedő, „sárga” tövű³⁵⁹ hanga a tudás fájának jelképévé, a kérégből készült síp a tudás és hatalom megőrzésének eszközévé válik. A három életszint: a föld, az ég, s az éj északi honjában az alsó világ hangjait sípjába fogva a gyermek a teremtett világ urává válik, akinek „kényére kerengnek” mindenek. Erőszakos, öncélú hatalmaskodása csapás a sziget korábban békés világában, sőt Isten ellenzését váltja ki:

Harcz zajog a’ földön, harcz a’ levegőben, erősek
Gyengék közt egyaránt, ‘s feddőleg néz le az isten.

³⁵⁹ RÓBERT 1975, 391.

(I. 327–328)

A síp hatalmához hasonló, ám azzal ellentétben harmóniát teremt az égi szférát képviselő madárka énekének ereje:

‘S im mikor a’ kiseded szárnyas csattogva megindul
Zengeni, mind hallgat, mind elnémúlva nyugosznak,
Csak maga bájosan, és tisztán zendül meg az ének
És a’ forgó szél’ erejét is megszelidítve,
Földet, eget, tengert örömmámúlatba merít el.

(I. 311–315. Kiem. G.Zs.)

Szabadságát visszanyerve, „első örömeke” szüli a lányt, akit a gyermek csak az álom után fog megpillantani:

‘S ezt a’ sípba fuvó gyermek nem látta. Kifáradt,
‘S halmának döntötte magát. Harsanva kifordult
A’ síp markából: szemeit betakarta az álom.

(I. 401–403)

A természet erőinek leigázásával ér véget az éneken *belüli* első egység, a *gyermekkor*. A „napról napra vadabb szívűvé” váló gyermek megszerzett hatalmának korlátozottságával szembeül a második belső egység, az ifjúkor kezdetén. Sípja – jó és rossz „tudójaként” – képes ugyan megidézni a *rokonnak* érzett lányt, de csak a sípnak „szörnyetegeivel” együtt.

‘S rettege a’ gyermek lánykáját féltve dühöktől.
És az ezer hangú síp megnémúla, fuvóját
Elhagyták az előbbi gyönyör, ‘s jó kedve csalárdúl.

(I. 433–435)

Míg az első egységet a küzdelem és harc, az ifjúkort az időlegesen élvezett hatalmon kívül a keresés jellemzi.

...kiváncsi haraggal
Bolyga mezőn, avaron, 's a' lánynak leste suhantát.
Többször is így szigetét bujdosva bejárta ...

(I. 436–438)

Ugyanakkor az „egész kis földi világhoz” hasonló sziget szimbolikus topográfiájában megjelenik az a földrajzi szituáció, ami majd a sziget kettészakadása és a partotérés után Szűdéli és Hadadúr általános helyzetét jellemzi. A (*jobbról*) szellőszárnyon érkező hívás (előbb „gyenge nyögés”, majd sóhaj) a sziget *keleti* részéről érkezik, onnan, ahol majd a palota is felépül. A lány rokon, testvéri vonásai felébresztik a gyermekben azt a látszólag elfeledett, kínzó vágyat, ami társtalanságából fakadt („magában nyugtalan”, és „kivel itt napokat töltsön, nincs társa közöttük”) „[é]s a gyermek előtt az egész természet üres lőn”. A keresés során újra olyan feladattal szembesül, amelyhez a síp hatalma kevés. A Halálfival való találkozás, illetve fegyvereinek katalogizálása előtt a szöveg egy általános információ erejéig *kilép* a sziget és a két szereplő hermetikus világából:

Mind a' többi Halál, országos népek' ölöi,
Száguldozva kimentenek a' nagy messze világra
'S ezt hagyták egyedül, hogy az egynek lenne halála.

(I. 442–444)

A „sárga” Halálfi fegyvereinek, segédeinek felsorolását követően (amibe a parthus nyilazásra alapozott emlékezet-metaforát is beillesztette Vörösmarty) a gyermek küzdelemnek sem nevezhető könnyedséggel legyőzi Halálfit, s megkötözve halmához hurcolja. A győzelmet azonban – akárcsak az első egység uralmát – ismét álom követi:

Dél vala, 's a' gyermek fáradtan jött ide most is
Új két társaival.[...]
És aludott, lankadt testét hamar érte nyugalma,
'S ezt hamar érte csapás.

(I. 525–526, 529–530)

A felosztás szerint a „déli álom” (a világnapon belül) már a *férfikorba* vezet át, amely pedig az öregségbe és a halálba torkollik. A győzelem nem tudja megakasztani a Történelem- és Sorskerék forgását, legfeljebb az egyén dicsőségét, hírnevét, uralmát táplálja. (Másképpen persze Hadadúr csak megkötözi Halálfit, aki fegyvereit „még nem igen bírván” csak gyakorolja majdani hatalmát.) Ahhoz, hogy megmaradjon a Remény az Éjszaka túlhaladására, az újjászületésre, sőt bizonyos szempontból a történelem forgatagából való kilépésre, a lányka szimbolikus áldozatára, majd pedig a gyermek azzal egyenértékű, immár emberfölötti (mert a Halál uralmát legyőző) küzdelmére van szükség. A logika keresztülvitele miatt a szövegben egy apró ellentmondás is keletkezik, hiszen a lány megpillantásától kezdve a gyermek vágya egyértelműen a találkozás volt, később viszont az indoklás szerint hidegsége miatt „kereste halálát” a „hű szeretőnek” sóhaja:

Csend lön azonközben, ‘s a’ gyermek alutta veszélyét.
Hév szellő jöve távolból, ‘s egy hű szeretőnek
Hordta sohajtását. Fáradtan elére az egykor
Szépéhez; de hideg kebelétől vissza veretvén
A’ nagy tengereken bujdosva kereste halálát;
Most ide lengedezett, ‘s szomorún a’ síphoz ütődvén,
Annak torkolatán elhalt a’ gyenge sohajtás.

(I. 536–542)

A kapcsolatot az égi szférával, a később a „kegyes ég adományának” nevezett lánykával tehát már korábban veszély fenyegette, ennek realizálódásaként is felfogható a kialakult szituáció. A síp szerepe ismét kettős. Egyrészt hatalma miatt kerül a lány halálos veszedelembé, másrészt viszont a gyermek így tudja megmenteni életét. Az ének zárzata (amelyben a délre az Éjnek kellene következnie, s be is következik, hiszen az új ének ismét Hajnallal kezdődik) a megvalósult földi menny, a paradicsomi boldogsággal azonos „ártatlanságnak kora”, a „boldog időtlenség” világa, amelyben

Még az örök sors is, mikoron pusztítani eljő,
Mennydörgő kerekét gyengén jártatja fölöttük.

(I. 605–606)

A föld titkainak megismerése tehát sikerrel zárult. Az első ének jelképes világa átfogja az élet egészét, a gyermek - Isten engedélyével és segítségével - a szigeten felkészülhet későbbi történelmi szerepére. A mikrovilág hasonló próbák elé állítja, mint majd később a valós. Vörösmarty a szigeten (az azt körülvevő „nagy tengerek” kivételével, melynek titkaitól Isten el is tiltja a gyermeket) a gyermeki korhoz igazodó, arányos világot teremtett: a zivatar „*fia a zivatarnak*”, Hadadúr gödrébe *állatkölyköket* vet, „kiket anyjok elől [...] elorzott”, az éj honjában „ördögfiakat” győz le, s Halálfiival küzd meg (stb).

Az ének összekapcsolt „szimbólum-sora” hármas felosztású, amelyben a töréspontot és a kapcsolódást az Álom jelképezi. A megismerés és a küzdelem egy-egy szakaszát Vörösmarty herderi mintára, s korábbi eposzához hasonlóan dualisztikus erők s azokkal analóg természeti jelenségek forgó körívekre (Sors- és Történelemkerék) vetített harcaként-uralmaként jelenítette meg. A Gyermekkor küzdelmei ugyanakkor egy tágabb történelmi keretbe illeszkednek, amelynek lényege az elpusztult hun–magyar nemzet feltámasztásának epikus kísérlete. A pogány Attila fiának immár Isten segítségével vívott gyermekkori küzdelme, amely a Halálfi legyőzésével, s az Éjben újjászületve a földi menny megteremtésével zárul, a (mindenkori) Jövő legfőbb reménye, záloga. *Megismerés, Küzdelem és Remény* közös, beteljesülés előtti szimbolikus végpontja jelenik meg az éneket berekesztő hasonlatban, a *virágzó fa* képében, egyben figyelmeztetve múlandóságára, veszélyeztetettségére is:

Ártatlanságnak kora, kedves vagy te, virágos
Fához az áldásnak völgyében, vagy te hasonló:
Azt sűrűen koszorúzva fedik teli gyenge növények,
Díszes az és látása remény a' völgyek' urának,
A' jövevénynek öröm; de korán megrázza magát a'
Szél' zivatarjaiban, 's a' vész elhordja virágait.

(I. 607–612)

(2)

A' kik imént a' gyermeki kort láttátok enyelgő
Kéje' lefolytában, halljátok az ifju napoknak
Tetteit is: kik előbb név nélkül játsztanak, itt már
Rettentő Hadadúr, és bájos Szűdeli lesznek.

A szöveg kontextusába szinte észrevétlenül belesimulva az olvasókhöz intézett megszólítás összefoglalja az új ének tárgyát, s megismétli az isteni szózatban elhangzott, sőt külön kiemeléssel ellátott szereplőneveket: Hadadúr és Szüdeli. A gyermekkor névtelenségét felváltó, Istentől eredő *névadás* rendkívül ritkán fordul elő a Bibliában, funkciója a kiválasztottsághoz és a kiemelt üdvtörténeti szerephez kapcsolódik. Valószínűleg emiatt előzi meg az elbeszélő reflexióját is, amely személyes érdekeltségről árulkodik. Isten a *sors*, az elbeszélő pedig az idő elkerülhetetlenségét hangsúlyozza az álomból ébresztő mondatokban, azt a két hatalmat, amely az ártatlanság korában háborítatlanul hagyta nyugodni a lánykát és a gyermeket. Az új Hajnallal kezdődő világnap, a fölébredő „tilos vágy” viszont azonnal megbontja a korábbi harmóniát, s a csókra válaszként Isten elszakítja egymástól a szerelmeseket, szigetdarabjukat ellenkező irányba sodorja a tenger. Az elválás pillanatában hangzik el az az égi biztatás, amelynek fogalompárja Vörösmarty és a reformkor történelem- és nemzetfelfogásának is állandó, szerves része:

„Szüdeli és Hadadúr, tova innen tűrni remélni”

(II. 68 Kiem. G.Zs.)

Az Isten ellen lázadó Hadadúrnak (aki sorsát „nem tűri nyugalmasan”) ismételten megszólal majd az égi hang, figyelmeztetve a korábbi szózatra („Tűrj, de ne zúgj, s fáradva remélj.”) Már Martinkó András megállapította, hogy „a soha el nem csüggedés, a tűrés, a kiolthatatlan remény [...] alappillére a Vörösmarty költészetében található etikai normarendszernek”,³⁶⁰ utóbb pedig Szili József írt Arany János kapcsán hit-remény-szeretet, hit-remény-tűrés, remény és emlékezet „kategóriaképleteiről”, melyek közül utóbbi a „nemzeti léthez társult.”³⁶¹ Számos példa idézhető Vörösmarty műveiből arra, hogy e fogalmak és különböző kapcsolódásaik a személyes-mindennapi léten fölüllemelkedve hogyan integrálódnak egy koherens, jövőre koncentrált nemzetfilozófiává, egyfajta romantikus nemzetvallássá. Az emlékezet kollektívva növelésének vágya A *Zalán futása* előhangjában, a *Gondolatok a könyvtárban* régi nemzetei, melyek a vízözön után „tűrni és tanulni” mentek, az *Előszó* „öröm- s

³⁶⁰ MARTINKÓ 1977a, 167.

³⁶¹ SZILI 1996, 57–85.

reménytől” vibráló levegője, vagy *Az emberek* tagadó formájú refrénje a reményről, de ide sorolható Csongor „remény vezérrel eltűrt, hosszas út”-ja is. Szintén a hűség-remény-emlékezet fogalmaival írható le annak a kékvirág-szimbólumnak (nefelejcs) a jelentése, amellyel Szűdeli szeme, pillantása azonosítódik, bár e romantikus toposz kevésbé kidolgozott a töredékben.

A sziget kettészakadásával, Szűdeli és Hadadúr kényszerű elválásával a cselekmény is két irányba ágazik. A „keletszaki parthoz” sodródó Szűdelinek tündérek építenek palotát, s a szimbolikus térbeli elrendezésű épület legbelső termébe kerül, a kultikus hagyományban a frigyháza őrzésére szolgáló szentek szentjébe. A történelem forgatagából kiemelt Szűdelit az isteni kegyelem védelmezi a világ pusztításai ellen: éjjelenként termének nyílt tetejét „maga földte az ég szép csillagi fénnel”, s a déli órákban „egy árnyat adó tündér őrzötte nap ellen”. Sorsát azonban éppúgy a tűrés és a remény (az „édes kín”) határozza meg, mint a pusztában bolyongó Hadadúrét. Az epizódját záró sorok ezt a kettős dominanciájú állapotot növelik általánossá. (Vö. még az elváláskor föltett kérdéssel: „Hadadúr megjősz-e te hozzám?”)

Szűdeli állapotának és helyzetének statikusságával szemben Hadadúr útját a folyamatos változás jellemzi. Sorsa miatt elmondott monológjában Isten előtt kétségbe vonja a teremtés (a föld „töredékeny portetem”) és az emberlét értelmét, s mintegy a *bosszú* gesztusával megtagadja az életet. Isten, bár hatalmát kinyilvánítja, nem pusztítja el az ifjút, előbb teremtmény mivoltára figyelmezteti a kísértetes árnyékkal, majd pedig próbatételek alá veti, az ismételt szózatra adott válaszát önmaga ellen fordítva:

„Tűrj, és várj! Im várni fogok míg itten az éhség
Meg nem emészt, ‘s ha fejemre homok hegy esik le, remélni!”
‘S csak hamar őt önnön vágyának elérte csapása.

(II. 195–197)

A jelenet ismét a szimbolikus déli órában játszódik, az éhség és a szomjúság kettős hatalma a gyermekkor töretlen dicsősége után immár életét is veszélybe sodorja:

‘S látta Halált, az elestével nagy erőre jutottat
Állni közel, ‘s iszonyú harczát elkezdni rajta.

(II. 202–203)

A veszély ezúttal nem a személyes hősiesség, hanem Isten beavatkozásával járul el: előbb a táplálékhozó hollófiak megjelenése, majd pedig a Jézust szimbolizáló gyermek oltáriszentségre utaló csodatétele menti meg életét. Az új szövetséggel Hadadúr – mint említettem – képessé válik rá, hogy elhagyja a sivatagot, másrészt kiiktatódik az eposzból az a személyéhez kötődő pogány elem, amely éles ellentétben állna Szüdeli alakjával.

A megkeresztelés után álomba merül:

Elszúnyadt 's bajain az ital, 's nyomos álom erőt vett.

Hús ölelésével fogadá szép hajnala őtet

'S a' jövevény napnak, mint kedvest, nyájasan adta.

Ébredvén maga lón; de merészen szegte meg útját

A' gyermek' nyomain szaporán hagyogatva csapásit.

(II. 251–255)

Az új hajnal már a férfikor kezdetét jelzi. Az újabb beavatkozást követően Hadadúr a sivatag határában fegyverekre, harci ruhára talál, s a hadi mén érkezésével immár méltóvá válik fejedelmi származásához. A hirtelen felbukkanó hat gím az utolsó állomás a jelképes honfoglaláshoz vezető úton. A jelenet továbbra is megválaszolatlanul hagyja azt a kérdést, hogy *hová* helyezte Vörösmarty a töredék cselekményének helyszínét, azonosítható-e konkrét területtel az eposz szűkös, jelképekként is értelmezhető topográfiaja. A kritikai kiadás szerint a „mű semmiféle időhöz, helyhez nem kapcsolható, fantázia teremtette”³⁶² alkotás. Az elutasító véleménnyel áll szemben Túróczi-Trostler József felfogása, aki a művet a 18. századi boldogság szigete hagyománnyal és a robinzonádokkal rokonítja, s ez alapján „a költemény színhelye nem valami képzelt, utópisztikus »Seholország«, hanem konkrét földrajzi hely: az óceániai Tahiti szigete.”³⁶³ A színhely – alapvetően eltérő értelmezéssel együtt – östörténeti kontextust kap Szörényi László tanulmányában. Dugonics András *Szittyai történetek* című műve szerint ugyanis Szkítia és Attila birodalma *a napkeleti tenger, azaz a Csendes-óceán* partjáig is elért, „Vörösmarty tehát rendelkezett olyan, a korban nagy tekintéllyel rendelkező szerzővel, aki lehetővé tette számára a Hadadúr csendes-óceáni

³⁶² VÖRÖSMARTY, 368.

³⁶³ TÚRÓCZI–TROSTLER 1956, 421.

szerepeltetését.”³⁶⁴ Bár bizonyító erejű érv aligha fogalmazható meg a kérdésben, jónéhány momentum valószínűbbé tesz a háttérben egy harmadik, kaszpi–tengeri, kaukázusi lokalizálást, vagyis azt a „Magyar” vár környéki területet, amit Vörösmarty 1825–26-ban részletesen tanulmányozott, s ahová a hun–magyar őshazát helyezte. A sziget kettészakadása után, mint említettem, Hadadúr a nyugati, Szűdeli a keleti parthoz sodródik:

Úgy válának ezek, nyugatot közelítve az ifjú,
A’ szűz támadatot...

(II. 79–80)

Ezt figyelembe véve tehát Szűdeli otthona, palotája a korazmiai-evilai területen épülne föl, a bibliai Éden földjén, ahova Némród vándorolt a vízözön után. A paradicsommítoszhoz és a magyar őstörténethez is köthető színhely koherens az eddigi értelmezéssel, s mint azt korábban bizonyítani próbáltam, ide helyezhető a *Magyarvár* Hajnal országa, amit ott a hun-történettel köt össze Vörösmarty. A terület további őstörténeti vonatkozása Csaba korazmiai házassága.³⁶⁵ Hadadúr viszont először egy sivatagba kerül, majd a megváltozott tájról a következő leírást kapjuk:

...továbbá

Dombok emelkedtek, távolb órjási hegyeknek
Bércze nyomúlt szigorún kéklő ormokkal az éghez.[...]
Végre füves dombon hat gím jöve sebtén elébe
‘S éles barna szemét szilajon rá vetve, robajjal
Vissza szökött ismét tápláló rengetegéhez.
Itt megeredt a’ ló, ‘s a’ melly folyam’ árja határúl
Foly vala, által uszá, ‘s partján megszálla urával.

(II. 296–298, 303–307)

³⁶⁴ SZÖRÉNYI 1989, 215.

³⁶⁵ Arany János a *Csaba királyfi*ban így ír a házasságról, beillesztve a szövegbe a korazmiáról vallott korabeli etimológiai elképzeléseket is: „Megmondom ki volt a szűzi szép Delilán:/ Nagy király leánya, káspi tengeren túl, / Honnan reggelente a nap utnak indul.// Ott lakott egy néptörzs, a neve korozmán,/ (Körülbelül annyi, mint török vagy ozmán).[...] Onnan hozta egykor Etele Csabának,/ Megszerezte a lányt kedves kis fiának.”

A szarvas-monda viszonylag kötött helyszínére tekintettel, a három kiemelt utalás *együttes jelenléte* a kaukázusi őshaza környékét idézi: a távoli hegységet, s a *Magyarvárban* Koros változattal szereplő Kura folyót.³⁶⁶ A Horvátról szóló fejezetben idéztem, hogy a *Rajzolatokban*, Kézait magyarázva, Horvát bebizonyítja, hogy Csaba Görögországból a Kaukázusba tért vissza, s „innend jöttek ki Magyar Országból, azaz Chorasmiából a’ Magyar Nemzet ide költözésekor Edemen nevű fiának Rokonai és Népségei”. Valószínűnek tartom tehát – bár a szöveg erre nem utal egyértelműen, hogy *A’ Délsziget*, megőrizve kapcsolatát a *Jegyzésekkel*, ugyanabba az őshaza-koncepcióba tartozik, mint az eposzok közül a *Magyarvár* és *A’ Rom*, illetve a drámai művek közül a *Homonna’ völgye* és *Az áldozat*. *A’ Délszigetben* viszont, s ez megkérdőjelezheti a lokalizálást is, Attila fiát nem Csabának, hanem Hadadúrnak nevezi el Isten, s a név kapcsolódási pontjai legalább olyan sokfélék lehetnek, mint a helyszíné. A szóösszetétel első tagja előfordul a Fábiánnak összeírt filiszteus (helység)nevek között, amelyekből Vörösmarty az Orodot és az Ámost később személynévként használja. Az Ószövetségben Hadad Ábrahám unokája, Edom királya, ahonnan Heródes is származott, aki Horvát szerint „parthus szittya”, s a névalakból jött létre az Orod~Arad. Az esetleges filiszteus-utaláson túl azonban a név kétségtelenül felidézi a magyarok istene, Hadúr nevét. A kritikai kiadás szerint a Hadadúr egyenesen a Hadúrból képzett, s Vörösmarty „fejében valamiféle félisteni hős” járhatott a választásnál.³⁶⁷ Az első énekben szerepel egy különös hasonlat a gyermekről: „S szép vala és ragyogó ‘s daliás mint Bendegucz és Bál.” (I. 97) A hasonlat első fele egyértelmű: Attila fia ugyanolyan daliás, mint az ő, Bendegúz, tehát méltó a nemzetség erényeinek továbbvitelére. A gyakori hasonlattípus a *Zalán futásában* is szerepel Árpád első megjelenésekor: „Mint Ügeké, szépapjáié, nagy termete” (I. 162). A hasonlat második fele azonban aligha fordulhat elő eposzi hős jellemzésére, különösen akkor, ha később keresztény motívumokat használ fel a szöveg. Vörösmartynál a magyarok istenéről, Hadúrról hamar kiderült, hogy alkalmatlan egy civilizált nemzetmitológia főszereplőjének. Az új eposz vázlatában már a következő mondat szerepel: „Hol vannak isteneid a’ mozdulhatatlan bálványok? Mienk villámokkal omol le rettenetesen, ez a magyarok

³⁶⁶ Legismertebb megvalósulása Arany Jánosnál a *Buda halála* híres betétdalában: „Már a nap is lemenőben/ Tüzet rakott a felhőben, / Ók a szarvast egyre üzik,-/ Alkonyatkor im eltűnik.// Érték vala éjszakára /Kur vizének a partjára/ Folyóvíznek partja mellett/ Paripájok jól legelhet.”

³⁶⁷ VÖRÖSMARTY 1962, 375.

istene.”³⁶⁸ Végletes a szembeállítás később az *Árpád ébredése* kéziratának egyik részletében, ahol Árpád megtagadja a harcos istent:

Oh a'ki fenn uralkodol, Hadúr!
Te nem vagy olyan isten, a'kinek
Térdem hajoljon: munkáid hiúk,
'S játékok inkább, mint istenművek.
Te nemzetet ragadsz ki a' homályból,
'S előbb, mint a' nagy pályát végzené,
Lebuktatod tündöklő csillagát,
Ha olly erős vagy 's rontanod gyönyör,
Zúzd össze a' világot 's ülj reá,
Akkor dicső léssz, mert magad maradsz.³⁶⁹

Az azonban, hogy Bál neve az eposzba került, valószínűleg az új rokonítás és eredet következménye, s a hasonlat szerint Had(ad)úr az ősi kánaánita vihar- és napisten, Bál leszármazottja. A kapcsolat igazolható Horvát elméletéből például a „*KUN (Chananaeus)*” rokonságon keresztül. Eszerint az eposztöredék a burkolt allúzióval a hun történetben fokozatosan leszámol a pogány nemzetvallás „bálványával”, s a nemzeti lét oltalmát a zsidó-keresztény isten hatalma alá helyezné. Az utóbbi megoldást (azaz a kettős eredetmonda metamorfózisát) akkor is elképzelhetőnek tartom, ha eltekintünk a kétséges Bál-Hadúr rokonságtól, s kizárólag a „képzett” szereplőnév felidéző erejét vesszük figyelembe az interpretációban.

A' Délsziget a honfoglalás és a férfikor *kezdetén* torpan meg. A logikailag ezáltal lezárt, befejezett cselekmény az olvasóra, s rajta keresztül a nemzetre hárítja a (véleményem szerint az első énekben már végigélt, bemutatott) küzdelmek folytatását. Ez a típusú lezárság, tudatosság mintha a töredék kompozíciójában is kimutatható lenne. A műben a gyermekkorhoz képest lényegesen lerövidített ifjúkor terjedelme a fele az első éneknek: utóbbi 612 sor, az elkészült második ének pedig 307. A feltűnően pontos arányosság lehet véletlen, ugyanakkor az első ének hármas tagolását (ami „csonka” abban az értelemben, hogy az öregkort természetsszerűleg nem tartalmazza) és a töredéket lezáró esemény jelentőségét figyelembe véve lehet egy ugyancsak három

³⁶⁸ Uő., *Uo.*, 709.

³⁶⁹ VÖRÖSMARTY 1971, 10, 572.

énekesre tervezett és ismétlődésre épített költemény szimmetriatengelye, középpontja is, amelyben a fő egységeket a töredék végén megjelenő helyszínhez, az őshazához viszonyítva az *elszakadás–visszatérés*, illetve a *keresés–visszatérés* határozná meg.

VI.6. Horvát István őstörténetének és a kaukázusi őshaza-koncepciónak nyomai az életmű későbbi darabjaiban

A szakirodalom megállapításait áttekintve nem egyértelmű az a kép, amely az 1825 utáni Horvát-hatás időhatárait kijelöli, s bár a fordulat, a szemléleti eltávolodás általában 1829–30 körül jelölődik ki, a megállapításokat összegyűjtve találunk néhány ellentmondásos megállapítást. Mint arra már korábban utaltam, egymástól elválasztva kezelődik például a *Hedvig* című lírai mű parthusokra vonatkozó utalása és a keletkezéstörténet szerint ugyanakkoriban írodott *A' Rom*, utóbbiban a parthus történet csupán a korábbi hatás reminisztenciája lesz. Még akkor is, ha – mint arra Martinkó András is utal – 1829 szeptemberében a *Vitkovics' emlékezetében* szintén szerepel a kaukázusi őshaza: „Életed a' vízként nem vala pusztá folyam/ Míg nyugaton fenn áll a' Kúma-vidéki magyar vér”. A fordulatot, miszerint a lírai művek őstörténeti szemléletének alapja lényegesen megváltozott volna az eposztörredékhez (*Magyarvár*) képest, adat nem igazolja, legfeljebb annyi állítható, hogy a műfajváltással együtt az előidők utáni közvetlen érdeklődés is háttérbe szorult. Az 1831-ben részben Toldyval közösen írt akadémiai szótár tervezetéhez benyújtott *Észrevételek* az etimológiai bizonyítás korlátainak hangsúlyozása mellett ugyancsak Horvatra hivatkozik, mint aki „a' napkeleti nyelvekből leginkább eloszlatta szavaink eredete felől a homályt”.³⁷⁰ A hatástörténet szempontjából mindenképpen lényegesnek tekinthető, hogy Toldy és Vörösmarty Horvatra hivatkozik egy olyan szövegkontextusban, amely nem a szószármazás konkrét kérdései, hanem az átvételek megítélésének bizonytalansága körül forog, vagyis egy olyan témában, amely Horvát munkásságának legtöbb vitát kiváltó, tudományos szempontból leggyengébb, megjelenése pillanatában sem általánosan elfogadott részéhez tartozik. 1833-ban Vörösmarty ugyancsak a korábbi szemlélet körébe tartozó változtatásokat hajt végre a *Zalán futása* szövegén. Átírja a névanyag egy részét, köztük a korábbi Álmost *Ámosra* változtatja, s mindezt akár lényegtelennek is tekinthetnénk, ha nem lennének előzményei: a név viszont már szerepel az 1825-ben Stettnernek összeírt „filiszteus–magyar” nevek között.³⁷¹ Ugyancsak figyelmet érdemelnek azok a szöveges kiegészítések, melyekben a bolgár (török)–magyar rokonság korábban ismeretlen gondolata fogalmazódik meg.

³⁷⁰ VÖRÖSMARTY 1977, 16, 140.

³⁷¹ VÖRÖSMARTY 1965, 17, 116.

Horvát és Vörösmarty személyes kapcsolatában bekövetkező fordulatot az *Észrevételek az 1833. évi Tudományos Gyűjtemény I. és II. kötetének némely helyeire, nevezetesen az Év 's Tekéletes szókra* című, Bíró Pál álnéven megjelent Vörösmarty-cikkhez szokás kötni, mint amely egyben a szemléleti fordulópontra dokumentuma is. A cikk két élesen elkülönülő részre oszlik: elutasító része az Akadémiát és az „új iskolát” igazságtalanul bíráló, személyes indulatoktól vezérelt („rést találva egy régen fojtogatott neheztelésnek kiárasztására”) Horvát Istvánt támadja, munkásságáról viszont elismerően nyilatkozik, mint amelynek értékei csak a jövőben bontakoznak majd ki. Érdekes hosszabban idézni a néhány, mintegy mellékesen leírt mondatot: Horvátnak „sok évi buvárkodásai után mélyenható látás juttatja nyelvünk titkaiba, s ő az, kitől, ha meg akar szűnni silány apróságokban látszania nagynak, a nyelvre nézve még tévedéseiben is legtöbbet tanulhatunk” ; „Való, hogy históriát tanulni én is inkább Horvát Istvánhoz mennék, szeretném saszemeivel általkalandozni a múltak elhamvadt birodalmát”; „Neki, ha pályáján híven halad, tisztelői folyvást nevedekni fognak, s a vasfejú hitetlenség végre engedend a kivítt történeti valóságnak.”³⁷² Az utóbbi értékelés meglehetősen egyértelmű, holott Horvát „kivítt történeti valóságát” már többen rendkívül élesen támadták (a közönség „hidegsége”, érdektelensége az idézetben is szerepel), s ekkoriban már érlelődött az az összecsapás, amely részben Vörösmarty cikke nyomán robbant ki Bajza és Horvát között.³⁷³ A cikk alapján legalábbis nem állítható, hogy Vörösmarty eltávolodott volna a *Rajzolatok* írójának szemléletétől.

Az 1833-as cikket és műveinek kiadását követően alig van közvetlen adatunk elképzeléseinek módosulására, formálódására, különösen Horvát Istvánnal kapcsolatban. Vörösmarty akadémiai iratai között fennmaradt ugyan olyan, amelyben a bírálatra kapott nyelvtörténeti tárgyú könyv etimológizáló módszertanát elítéli,³⁷⁴ azonban az előd munkásságára nem céloz közben.

1837-ben viszont újra megjelenik szépirodalmi művében a kaukázusi őshaza. Az utalás súlyához feltétlenül figyelembe kell venni, hogy a Pesti Magyar Színház megnyitójára írt drámai prológus, az *Árpád ébredése* a legdidaktikusabb Vörösmarty művek közé tartozik, az *Árpád* szájából elhangzó hasonlatot – „Felhőbe nyúló házak, szálasabbak, / Mint nagy Magyarvár fényes tornyai” – valószínűleg inkább az alkalom szülte, műbéli funkciója csekély: nyílt állásfoglalásként olvasható az őshaza kérdésében

³⁷² VÖRÖSMARTY 2000, 15, 77–83.

³⁷³ SZÜCSI 1914, 132–146.

³⁷⁴ VÖRÖSMARTY 1977, 16, 211.

a nemzet első számú költőjétől az ország reprezentatív ünnepén. Az állításban benne rejlő felfogás, miszerint a honfoglaló magyarság a Kaukázusból vonult mai lakóhelyére, lényegében változatlanul, csupán részletesebben kifejtve bukkan föl három évvel később *Az áldozat* című drámában. A mű érdekessége, hogy Vörösmarty a mintegy tíz évvel korábban írt vázlatot használja föl a cselekmény gerincének megalkotásához. A szerelmi történetbe ágyazott, Szabolcs és Csilár visszaemlékezéseiből rekonstruálható honfoglalás a következőképpen folyt le: az őshazában a magyarság két pártra szakadt, az egyik, amelynek az Álmos nemzetség volt a vezetője („égve harc és hír után”), elhatározza, hogy visszafoglalja Attila örökségét. Velük áll szemben Kelendi vezetésével a maradni kívánók csoportja, akik viszont nem akarják megbontani a „népegészet költözések által”. A két párt között Szabolcs, Előd vezér fia az összekötő kapocs. Ő egyrészt részt vesz a „költözők legelső” harcaiban, Kelendi lánya iránt ébredt szerelme viszont az őshazában tartja, azaz visszatér a Kuma mellé. Esküvőjük után azonban Zenő, Kelendi lánya nyomtalanul eltűnik – őt indul el megkeresni Szabolcs, s jut el az új hazába. Itt találkozik a Zenőt elrabló Zaránd alvezérrel, aki előbb a Zenővel, majd pedig a Csilárral kötött házasságtól reméli a vezéri hatalom megszerzését. *Az áldozat* mindezzel együtt igazolja a kaukázusi őshazát, s hogy a honfoglalás után is éltek ott magyar népcsoportok. Továbbra sem tudjuk meg viszont, hogy miért és hogyan szűnt meg az ottani magyar állam. Néhány momentum a magyarság keleti származására utal, de ezek lehetnek a szomszédos népek szokásainak pusztá átvételei is.

A dráma megjelenésével lezárulnak az őstörténeti állásfoglalások a Vörösmarty-életműben. Az 1825–26 fordulójától 1840-ig tartó időszakban viszont folyamatosnak tekinthető az az állásfoglalás, hogy a magyarság a kaukázusból vonult új lakóhelyére, a maradók pedig, elveszítve önállóságukat, nemzeti létüket, a szomszédos nemzetekbe olvadtak. A koncepciót látszólag érintetlenül hagyja a finnugor tábor egyre erőteljesebb térfoglalása, mintha Vörösmarty 1826-os kifakadása („nem vagy hát finnus”) megdönthetetlennek bizonyult volna a későbbiekben is.

VII. Pogány és keresztény etika ütközéspontján

A nagyobb eposz tervezetéhez, a *Jegyzések*hez köthető művek publikálását követő évben, s már a Bajza szerkesztésében megjelenő *Aurora A két szomszédvárt* közli Vörösmartytól. A mű publikálásával lezárul Vörösmarty 1831-ig tartó úgynevezett epikus korszaka. Ha az 1830–31-ben, tehát az irodalomtörténeti korszakforduló idején megjelent nagyobb terjedelmű műveket kritikátörténeti szempontból értékeljük, a legnagyobb figyelmet kétségtelenül ez a Vörösmarty-eposz kapta. *A' Délsziget* és *A' Rom*, a két „Romant. költemény” allegorikusságát Berzsenyi recenziójában érthetetlennek nevezi, s bár komoly kifogást emel *A két szomszédvár* „kannibáli” motívumai, s a mű egészének tárgya ellen, mégis elkezdődik a művel kapcsolatban a befogadástörténet egy olyan fázisa, amely majd Erdélyi, Kemény és Gyulai Berzsenyi véleményével merőben ellentétes, a szöveget a Vörösmarty-epika csúcsára helyező értékelésében csúcsosodik ki. S ez a hagyomány folytatódik a 20. századi recepcióban is. A kritikai kiadás jegyzetanyaga szerint „[n]incs Vörösmarty-epikai mű – a *Zalán futását* is beleértve –, mely oly közvetlen, oly nagyszámú és annyira ellentétes állásfoglalást váltott volna ki, mint *A két szomszédvár*. Azt lehet mondani: minden kor, minden ízlés- és eszmeáramlat saját külön értékelést állított fel a művel kapcsolatban.”³⁷⁵

Az alábbiakban következő kontextuális értelmezés a dolgozat korábbi szempontjaihoz igazodva elsősorban a pogány és a keresztény hagyomány, s az azokból következő etika szerepét és funkcióját vizsgálja a szövegben. *A' Délsziget* értelmezésekor már kitértem arra, hogy a Vörösmarty a *Zalán futása* pogány, hősi világával szemben koncepcionálisan, a mű világképében is teret ad a keresztény etikának, s Hadadúr kiválasztottsága, sivatagbeli megkeresztelkedése már a váltás előkészítéseként funkcionál. A töredék történetfilozófiai, Istentől elrendelt háttére keresztény-szoikus megalapozású: a sziget kettészakadása után *tűrésre* és *reményre* inti a két főszereplőt Isten, s az ellene pogány módon lázadó Hadadúrt a „kannibalizmus szintjére süllyeszti”.³⁷⁶ Pogány és keresztény vallás, s az azokból következő etika ellentéte meghatározó a Kun László (1262–1296) korában játszódó *A két szomszédvárban* is, s a két világ közötti végletes ellentét Tihamér kettős, előbb Hadúrhoz, majd pedig a kereszténység Istenéhez mondott esküjében csúcsosodik ki.

³⁷⁵ VÖRÖSMARTY 1965, 5, 623.

³⁷⁶ SZÖRÉNYI 1989, 216.

Már korábban is céloztam arra a folyamatra, amely a *Zalán futását* követően az új eposz vázlatában a pogány istent megpróbálja leválasztani a nemzettörténetről („hol vannak isteneid a mozdulhatatlan bálványok? mienk villámokkal omol le rettenetesen, ez a magyarok istene”), s hogy ez a folyamat teljeseedik majd ki 1837-ben, a Pesti Magyar Színház megnyitójára írott prológosban. Az *Árpád ébredésében* Árpád történelmi perspektívából tagadja a pogány kor harcos istenét: „te nem vagy olyan isten, kinek térdem hajoljon.” Pogány és keresztény kultúra ellentéte nem csak társadalmi kontextusban ragadható meg, hanem közvetve fontos szerepet játszik Vörösmarty antropológiájában is. A pogány korhoz társított vadsággal kapcsolatban ugyanazt az indulatok eláradására utaló kifejezést (‘felbőszült’) használja Vörösmarty *A két szomszédvárban*, mint a például *Gondolatok a könyvtárban* szövegében a francia forradalomra vonatkoztatható, anarchikus állapotokra.³⁷⁷

Az elemzésbe célszerűnek tartottam bevonni azt a hagyatékban fennmaradt, töredékes Vörösmarty cikket is, amelynek két része értékes és novellisztikus formában is tárgyalja a pogány és a keresztény kor közötti váltás feszültségeit. A cikket kezdő sora alapján *A’ régi pogány magyar* címmel szerepeltetem a dolgozatban, s átiratát közlöm a dolgozathoz csatolt *Függelékben*. Az értelmezést követően, már a dolgozat utolsó, a *Csongor és Tündér*ről írott fejezetéhez kapcsolódva a tündértematika és a kun nemzettörténet formálódását vizsgálom majd.

³⁷⁷ „*Felbőszült* Tihamér, s valamint hajdanta az ősek, / Még krisztustagadók, halmoknál s kiseded ereknél / Készültek lóáldozatot bemutatni Hadúrnak, / És fogadást magas eskü alatt fejekre fogadtak: / Úgy, valamintha pogány szellem bírná, könyörögve / Szólítá a holdat, az éjt, a csillagok ezrét / S a boszuálló istent és ily szózatot ejte”. Illetve: „Ment-e / A könyvek által a világ elébb? / Ment, hogy minél dicsőbbek népei, / Salakjok annál borzasztóbb legyen, / S a rongyos ember *bőszült* kebele / Dögvést sohajtson a hír nemzetére.”

VII.1. Hagyomány és „idegen tan” – vallások konfrontálódása

Vörösmarty hagyatékában, a *Cikkek, bírálatok, jegyzetek* között maradt fenn az a saját kezű kézirat, amelynek tematikája a honfoglaló magyarság erkölcsi és vallási élete, illetve a környező népekhez és a keresztény valláshoz való viszonyában jelölhető meg.³⁷⁸ Nem a dolgozat feladata, hogy a kézirat részletes keletkezéstörténetét megkíséreljem feltárni, ezért itt röviden, s csak egy lehetséges elképzelést kívánok megfogalmazni.

A szöveg egy pontján Vörösmarty olvasóihoz fordul, s rövid értelmezést ad a cselekménnyel kapcsolatban: „a’ tériók csüggedetlen buzgalma dolgozott elébe az országos választásnak. Egy ilyen esetet kívánok a’ R. és N. olvasóinak elébe állítani s némileg betekinteni a’ vad, erőteljes idők’ szellemi mozgalmaiba, mellyekben fiatalabb képzelődés, jóra ros[s]zra fogékonyabb kebel pillanat alatt eszközöltek néha dolgokat, mikre most a’ fáradtabb korban igen hosszú idő kívántatik.” A sajtótörténet a 19. század első felében egyetlen így rövidíthető lapcímet tart számon, az 1841-ben Szaniszló Ferenc szerkesztésében induló és ezzel a címmel 1849 áprilisáig megjelenő katolikus hetilapot, a *Religio és Nevelést*. Már a lap indulása előtt, a *Figyelmező* decemberi számában üdvözli Toldy, Bajza és Vörösmarty a lap tervét és tematikáját.³⁷⁹ Vörösmarty szövege – néhány megjegyzése ellenére – beleillik a lap tematikájába, s a kézirat negyvenes évekbeli megírására utal Kemény Zsigmond egy Vörösmartyról írott naplóbejegyzése is. Kemény 1846. augusztus 10-én számol be *Naplójában* Vörösmartynál tett látogatásáról, Vörösmarty aktuális írói terveiről: „Csengeryvel, ki hozzám szövetkezett s Pesten mulatásom alatt mindig vezetőm volt, elmenénk régi barátomhoz, Vörösmartyhoz. Egy ingben találtuk pezsgőt készítve. [...] A bor után versek kerültek szőnyegre. Elolvasta egy szép versezetét az országházról. Közlé valami munkája tervét azon őskorból, midőn a kereszténység még nálunk gyökeret nem vert és pogány kultusz romjai s papjai el nem enyésztek. Ebből jött ki valami töredék *Madárhangok* cím alatt. Nekem igen tetszék a terv, s ösztöngém kivitelére. De ő

³⁷⁸ Vörösmarty Mihály: *[A’ pogány magyarokról]*. Vörösmarty Mihály, *Cikkek, bírálatok, jegyzetek I.* 15–25/a MTA Kézirattár K713. A szöveget lásd a *Függelékben*.

³⁷⁹ A *Religio és Nevelés* indulásával kapcsolatos kérdésekre, szerkesztői elvekre: FEHÉR 2004, 14-28. Fried István írása pedig Jan Kollár 1842-ben fordításban közölt cikkére (*Szalavár’ omladékairó, és a keresztény hitnek Pannoniában első terjedéséről, időszámálási ’s történeti adatokból. K-r J. után*) hívja fel a figyelmet – Kollár írásának publikálása mutatja, hogy a lap igyekezett a magyarországi kereszténység történetét is feldolgozni: FRIED 1993/2, 147-162.

válaszolta: bizony tán elhagyom: mert félévig kell rajta dolgozzam, – s hogy fizetik!”³⁸⁰ A Keménytől származó leírás megfelel a szöveg tematikájának, illetve ebből az időszakból nem ismerünk hasonló Vörösmarty-művet. Ennél erősebb érv lehet az, hogy Kemény a műből származó töredéknek állítja a *Madárhangok* című szöveget.³⁸¹ A kézirat ugyanis, mint erre még kitérek, akkor szakad meg, amikor egy, a madarak nyelvét értő lány a pogány magyarok csoportjából arra vállalkozik, hogy a madarak beszédét közvetítse a jelenlévők felé. Tehát valószínűsíthető, hogy a *Madárhangok* (1845 január 30-án jelent meg) címen ismert szöveg eredeti kontextusa szerint *betétdalnak* készült a cikkhez. A későbbiekben nem foglalkozom a publikálás elmaradásának okával, s csakis az írás tartalmi összetevőire koncentrálok.

A két részre, egy értekező bevezetőre és egy novellisztikus zárlatra osztott szöveg főbb állításai viszonylag könnyen beilleszthetők abba a 19. századi kontextusba, amelyek a nemzeti múlt feltárására irányultak. Vörösmarty tulajdonképpen megismétli az (ős)történeti munkák nyelvéből jól ismert sztereotípiákat: a honfoglaló magyarság nemzeti karakterére a szabadság- és a vendégszeretet, az egyenesség, a vitézség-harcosság volt a legjellemzőbb tulajdonság, vallásuk saját nemzeti istenhez, a magyarok istenéhez, Hadúrhoz kötődött, áldozatot mutattak be neki (etc.). Önmagában ez a tematika – a kézirat ismeretlensége ellenére – aligha érdemelne kiemelt figyelmet, hiszen állításai levezethetők Vörösmarty más művéből is, például a *Zalán futásából*, azaz a hagyomány fogalmi megjelenítésében, jelen és múlt összekapcsolásában nem jelentenek váltást. Figyelemre érdemessé teszi viszont a kéziratot, hogy a Vörösmarty-szöveg tétje itt elsősorban nem a dicső múlt, a harci erények példaértékű felmutatása, hanem hogy a környező, többségében keresztény népek közé érkező honfoglaló magyarság képes-e a nemzeti élethez szükséges kereteket megteremteni vagy átvenni, illetve a pogány hagyomány átalakulása milyen következménnyel járhat a nemzet jövőjére: „Pogány és keresztény Krisztus születése után az első ezer év teljesebbé közelgetett, s századik éve múlt, hogy őseink e hazát elfoglalták, még folyvást ragaszkodva pogány vallásokhoz s számok és vitézségek erejéig teljes szabadsággal gazdálkodva az európai népek között. [...] De valamint külsejök, hacsak ideiglen s átmenőleg is, viselé az új szomszédságok bélyegét, szellemök sem maradhatott az új,

³⁸⁰ KEMÉNY 1974, 137-138.

³⁸¹ A *Madárhangok* szövege két, egymástól eltérő papírra íródott: ezek egyike zöld, a folytatást tartalmazó pedig világosabb, szürkés színű. Az említett cikk papírlapjai szintén zöldek, s azonosnak látszanak a *Madárhangok* lapjaival. Vö. MTA Kt. K721/I-II. 48–51.

előttök az előtt ismeretlen képektől és eszméktől érintetlen.”³⁸² Néhány megjegyzés ugyan arra utal a szövegben, hogy a keresztény vallás átvételének folyamatát Vörösmarty *belső* felismerés következményének is látta, de a folyamat egészét inkább a tágabb értelemben vett nemzeti szokások hirtelen és erőszakos, elsősorban politikai okokból történő megváltoztatásaként értékeli: „S ha őseink áttérése nagyban inkább fejedelmök tiszteletet parancsoló példája és sok véres erőszakkal történt is, s mit igen nagy veszteségnek tarthatni, de mi illy nagy s hirtelen fordulatoknál csak nem óhatatlan, nem szelíd átalakulásával, hanem inkább eltapodásával a nemzeti szokásoknak, igen számos egyes esetekben.”³⁸³ Vörösmarty szövegének második, novellisztikus része – amely a fikció szerint megpróbál visszahelyezkedni a vallási átmenet kezdeti időszakának tekintett Géza korába – megkísérelti ütköztetni egymással a pogány és a keresztény vallás főbb tételeit: „Az erdőt, mellynek ifjú lombjain szárnyasok fészkeltek, mellyek zenéjéről a rengeteg helyenként fölhangzott, most egy tarka csoport lármája veré fel, kik vadúl visszhangzó zsvivajjal kergetnek egy előlök elsiető embert, kinek öltözete szőr, derekán kötél, lábain faczipó. E férfiú szent beszédet tartott egy szikláról néhány híveinek midőn az új sereg érkezett, melly egy erdőközi patak és domb körül áldozatot vala teendő Hadúrnak. A szónok erőteljes hangja keresztül harsoga hozzájuk a lombok között s kitéríté őket útkülből. Éppen a lélekről s halhatatlanságról szóló lelkesedéssel, midőn a csoport a tiszta térre kikezde tekinteni.”³⁸⁴ A szöveg a későbbiekben a lélek halhatatlanságának pogány értelmezésére, lélek és test elválaszthatatlan kapcsolatára helyezi a hangsúlyt. A töredék záró jelenetében pedig a keresztény térítő pap és a magyarok csoportjának jelenlétében egy fiatal, a madarak nyelvét „érteni” vélő lány éneke következne a kézirat szerint, ezt azonban már hiányzik a kéziratból, a szöveg ezen a ponton ér véget: „Most a nép félkört képez a folyvást térdepelő papnak ellenében s előlépe Róna, egy gyönyörű tizenhárom éves leányka [...] Megrázkodott néhányszor szellői lengéssel a tér közepén, s *énekelni* kezde a nép előtte sértetlen tisztaságnak hangján. Éneke szavai *érthető*k valának s tárgya a madarak *beszéde*, mellyet a jámbor gyermek érteni véle, s a nép[n]ek megmagyarázni ajálkozott. Az ének következő vala.”³⁸⁵

³⁸² Függelék.

³⁸³ Uo.

³⁸⁴ Uo.

³⁸⁵ Uo.

VII.2. *A két szomszédvár* tragikumáról

Vörösmarty a Kun László idejében játszódó *A' két szomszédvárban* – mint a bevezetőben említettem – a vallás és az etika ütköztetésére helyezi a hangsúlyt: a cselekmény kibontakozására nézve meghatározó, hogy Tihamér a pogány vérbosszú alapján állva kezdi meg öldöklő harcát, viszont a szövegben a keresztény etika lesz az, amely későbbi sorsára hatással van. A műben elmosódó, időtlen és szinte okok nélküli harcként láttatja Vörösmarty a nemzetségek közötti, generációkon keresztül öröklődő gyűlöletet. A vallások, régi és új etika határpontjára helyezett eposzi világ kettősségéből bomlik ki a műben a tragikum és a kortársak által rendkívül nagyra értékelt végzet.

A Káldorok egy „hittelen éjjel” mérsárolják le Sámson nemzetségét, a *keresztes* hadjáratból visszatérő Tihamér pedig előbb a keresztény Istennek („Mindezeket halld meg, te ki élsz, örök isten, az égben!” I. 110.), majd pedig Hadúrnak esküdve tesz fogadalmat a bosszúra:

Felbőszült Tihamér, 's valamint hajdanta az ősek,
Még krisztustagadók, halmoknál 's kisdéd ereknél
Készültek lóáldozatot bemutatni Hadúrnak,
És fogadást magas eskü alatt fejeikre fogadtak:
Úgy, valamintha pogány szellem bírná, könyörögve
Szólítá a' holdat, az éjt, a csillagok' ezrét
'S a' bosszúálló istent és illy szózatot ejte.

(I.181–187. Kiem. G.Zs.)

A műben egyetlen szereplő, Enikő tartozik mindvégig a keresztény világ értékrendjéhez, s a férfi szereplőknek a vallási kötődésben megfigyelhető kettős tudatával szemben őt a *Hedvigben* megfigyelhető lelki egység jellemzi: „Lelke szelíd érzelmekből és szent akaratból / Volt gyönyörű öszhang”.(II. 74–75.) Testvére, Simon, az öldöklések láttán fordul csak el a pogány szemlélettől, és a bűn túlvilági következményeire hivatkozva kér kegyelmet Enikőnek Tihamértól:

'S nem is e' rövid élet
Már 's ez örömtelen az, mellyért esdeklem előtted,

Irgalmatlan előtt; de ha van még emberi lelked
'S isten képe alá nem rejtél farkasi szívet,
És *ha* keresztény vagy, ha bízol valahára, reménnyel
Állani isten előtt, könyörülj az erőtlen árván.

(III. 183–184. Kiem. – G.Zs.)

A tragikum azáltal válik végzetté, hogy Tihamér, miután beváltotta esküjét, s ezért köszönetet is mond Hadúrnak,³⁸⁶ egyrészt visszakerül a lelkiismeret és a vérbosszú *alapjaiban* eltérő megítélésű világába, másrészt tettével Enikő halálát okozza. A műben az elbeszélő nézőpontja – egy zárójeles megjegyzésben – a nemzetkarakterológia irányából jelölődik ki („siralmas / megszakadás lévén örök átkú sorsa magyarnak” – I.69–70.), illetve abban a jelenetben kereshető, amikor Tihamér, már fölismerve tettének következményeit, páncéljában letérdel-lerogy az ájult Enikő előtt, s mivel a páncélt, amit visel, Enikő megölt apjáról vette le (aki viszont Tihamér családjától rabolta el azt), jelképesen és formálisan *mindkét* család bocsánatkérése és feloldozódás-vágya megfogalmazódik a haldokló lány előtt. A hasonlat keresztény nézőpontja teljesen egyértelmű, s ez a legfontosabb jelenet, amely az olvasó előtt érzékeltetni tudja az elbeszélő álláspontját a történetekkel kapcsolatban:

...’s mint áll *szentének* előtte,
Kit keresett bérczen, völgyön bujdosva *zarándok*,
Úgy állott Tihamér vas térdit földre bocsátván
A’ húnyt lányka előtt.

(IV. 258–262. Kiem. – G.Zs.)

S ha ennek az elbeszélői szólamnak a folytatásaként fogjuk föl a záró jelenetet, akkor a „vadon” élet „tömkelegében” való *bolyongás* a hasonlat szakralitástól, bűnbocsánattól megfosztott változata lesz, s beteljesül az első, a keresztény Istennek tett, de Isten által jóvá nem hagyott fogadalom:

Úgy soha, sem földön, sem síromban, sem azontúl,
Úgy ne legyen nyugodalmam; örök rengéssel alattam

³⁸⁶ „Hála boszúálló isten, nagy hála nevednek! / Ellenségeim elhaltak fene harcban előttem / 'S most az utolsóknak vérét nyujtom föl; imádlak, / Hogy gyász áldozatúl feleimnek nyugtára fogadd el.”

Ingjon az élő föld; örömet soha rajta ne lássak
És búnál egyebet; ne legyen több birtokom abban,
Mint a sír; de az is keljen fel tagjaim ellen
S vesse ki fáradt csontjaimat; lelkem pedig éljen,
Míg élhet nyomorún, borzasztó gondolatoktól
Úzött éjjeli rém bujdossék kínban örökké,
S míg kín van, míg fájdalom él, ki ne fogyjon azokból.

Az ártatlan Enikő halála pedig – a hagyomány nézőpontadó funkciójának megszűnésével és Tihamér tudatán keresztül értelmeződve – nem a szentség, hanem az emberi létezésre ártalmas kísértet- és villi-képzet kontextusába kerül, s az éjfélkor vissza-visszatérő halott lány szelleme állandósítja Tihamérben a végzetet. A fentieket figyelembe véve a mű rendkívül szuggesztív erővel képes ábrázolni azt a tragikus következményekkel járó történelmi zsákutcát, amelynek okát elsősorban a két világ *határára* helyezett cselekményben találhatjuk meg.

VII.3. Összegzés

A két szomszédvár a Cserhalommal, A' Délszigettel együtt, abba a műcsoportba tartozik, amelyekben a kunok meghatározó szerepet kapnak.³⁸⁷ A kunok a nemzeti történetírásban elsősorban a pogányság szimbólumaivá váltak, hiszen a többszöri térítési kísérlet ellenére is ragaszkodtak vallásukhoz, szokásaikhoz: „Az újabban azonban IV. Béla idejében (1239) Kuthen vezérük alatt bejöttek, ismét nem csak konokul ragaszkodtak pogány vallásuk és szokásaikhoz, minden térítési kísérletek dacára, de úgy látszik, hogy általuk a pogány elem a többi szomszéd magyar népség, vagy legalább az előbb megtérített kunoknál elharapózni kezdett. Mily jelentékenységre vergődött ez, mutatják a Kún László alatti zavarok”.³⁸⁸ Vallási szempontból tehát a kunok a kereszténységen *belül* élő pogány népet testesítik meg, másrészt viszont, nemzeti aspektusból, mivel a magyarsággal rokon népcsoportról van szó, nem „idegenek”, sőt a 19. századi őstörténeti kutatás és nyelvészet számára az eredetiség legfontosabb őrzői: „Az Anonymus-kiadással (először 1746.) megélénkülő őstörténeti érdeklődés ráirányította a figyelmet azokra a magyar nyelvű etnikumokra, amelyek karakterisztikusan elkülönültek a többitől. 1801-ben egy latin nyelvű, a kunokról és jászokról szóló munkában már fel is merül a palócok másságának őstörténeti magyarázata (azaz a kun és palóc nép azonosítása), s ez megmarad akkor is, amikor jóval később [1823] magyar fordításban is megjelenik ez az értekezés.”³⁸⁹ Ez az elmélet teljesedett ki később Horvát Istvánnál a kun–hun azonosításon keresztül, s önálló könyvet is ír a jászokról. De szerepet kap később Toldy Ferencnél is, aki „Horvát [pánpalóc] nézeteit beépítette nagy irodalomtörténeti szintézisébe”,³⁹⁰ illetve Lisznyai *Palóc dalok* című kötetének ideológiájában is kimutatható.³⁹¹ Cornides őstörténeti felfogásában pedig – mivel rokon népcsoportról van szó – a kunokkal zárul a honfoglalás. Meglehetősen jelentős és komplex, hosszú időszakra kiterjedő és a nyelvészetet, történeti hagyományt, vallást érintő kérdéskörrel van tehát szó.

Zentai Mária figyelte meg, hogy míg a *„Tündérvölgy és A' Délsziget szerelmesei* egyáltalán nem beszélgetnek egymással”, a „kun ifjak viszont emelkedetten költői

³⁸⁷ ZENTAI 2007, 173-174.

³⁸⁸ IPOLYI 1854, LV.

³⁸⁹ SZILÁGYI 1991, 61.

³⁹⁰ Uo., 63.

³⁹¹ SZILÁGYI 2001, 75–91.

szerelmi-udvarló nyelvet használnak.”³⁹² Megkockáztatható tehát, hogy a kunok, a rokonság, az őstörténeti kapcsolódással együtt Vörösmarty költészetében hasonló szerepet kaptak, mint amelyet a vad, félvad népekkel kapcsolatban Hugh Blair Osszián-tanulmánya, s nyomában Kölcsey is elfogadott: „a vadság szakaszához nem (vagy nem csak) a bárdolatlanság és erőszakosság vonásait társítja [Kölcsey], mint a vadságból a csiszolt (magyar változatban: csinos, csinosodott) társadalomba vezető folyamatot alapelbeszélésként használó írásművek többsége, hanem költői erőt is. [...] A társadalom korai periódusában az emberek nyelve »mintegy magától« költői, lelkesedéssel és fenségességgel teli, míg a művel periódusban elveszíti költői erejét, s inkább pontossá és kifinomulttá válik.”³⁹³ Vörösmartynak *A’ pogány magyarokról* írott cikkében a honfoglaló magyarsággal kapcsolatos nemzetkarakterológia a hagyományos, nemesi identitásban továbbélő fogalomkészletet használja. Takáts József idézett tanulmánya hívja föl a figyelmet, hogy a *Nemzeti hagyományok* már egy új típusú, a nemzet eredeti tulajdonságaiban nyugvó karakterológia alapján gondolkodik a nemzettörténet és a leendő nemzeti irodalom lehetőségeivel kapcsolatosan. A lehetséges alapokat jelentő „nemzeti szentimentalizmus történeti-közösségi tárgyú, érzékeny, ám férfias költészete, amely leginkább Ányos Pál (kisebb részben Zrínyi) műveiben nyilatkozott meg” Kölcsey szerint, s a „nemzeti történelmi emlékezet [...] költészetét tekinti az eljövendő sajátlagos nemzeti költészet [...] folytatandó tradíciójának, mert e poézis jellemvonásai állnak legközelebb a nemzet jellemvonásaihoz.” A magyar karakteri szentimentalizmust, szemben az európai, ösztönző erejét a „férfi-nő kapcsolatból” merítő „romantikai szentimentalizmussal”, elsősorban a „hazaszeretet ösztönzi”, s nem „a szerelemérzés”, fő iránya pedig a „férfi-haza kapcsolatból táplálkozik”.³⁹⁴

A Kölcsey-műből később a népiesség narratívájában paradigmaticus érvénnyel elfogadott fejlődéstörténeti program Vörösmarty történeti epikájának egészét tekintve már a *Zalán futására* nézve is csak korlátozottan érvényesíthető, ha például a Délszaki Tündér és Hajna szerelmi történetének funkcióját, a nemzet egyes életszakaszaihoz kötött szerepét figyelembe vesszük. A későbbiekben pedig szinte megfordul a „történeti-közösségi” és a „férfi-nő” kapcsolat viszonya: Vörösmarty tematikusan és nyelvileg is egyre nagyobb teret enged a szerelmi érzés egy-egy művön belüli

³⁹² ZENTAI 2007, 174.

³⁹³ TAKÁTS 2011/8, 1096.

³⁹⁴ UO., Vö.: HÁSZ-FEHÉR, 2004, 209–221.

érvényesülésének, a szerelmi történetek nemzeti érvényűvé válnak. Ez a folyamat részleteit tekintve nem csak a férfi-nő viszonyban, hanem a tündértematika belső formálódásában is éreztette a hatását. Mivel egy korábbi írásomban már tárgyaltam a kérdést, ezért itt csak utalok arra, hogy a kezdetben démonikus tündérfigurák hogyan szelídülnek meg, válnak antropomorf, érzelmileg és szexuálisan motivált, nem pedig mágikus erővel bíró, ártó lényekké.³⁹⁵

Hogyan illeszthető be ebbe a folyamatba a később irodalomtörténeti fordulatként érzékelt évben megjelenő, s bizonyára emiatt is kevesebb figyelemben részesülő, Vörösmarty „epikus korszakának” mitológiáját, ciklikus szerkezetét öröklő, de már az eposzi műfajtól elszakadó *Csongor és Tünde*? Milyen a viszony a mű hosszú ideig figyelembe sem vett időjelzése, a pogány kunok ideje és a szerelmi tematika között, beilleszthető-e a mű abba a Vörösmarty által kedvelt és gyakran alkalmazott szerkezeti sémába, amely „a nemzeti történelem epizódjaira, illetve sorsfordulóira” alapozza az „emberiség sorsáról, az üdvösségért folytatott küzdelemről írott költeményeket”?³⁹⁶ S ez akkor is figyelembe veendő, ha esetünkben nem történelmi, hanem kultúrtörténeti fordulatról van szó, amely a tudással, gazdagsággal, hatalommal, vagyis a felvilágosodás általános örökségével szemben a szerelmet, a nőiség elvét hagyja érvényesülni.

Az elmondottakkal összefüggésben a következő fejezet a recepciótörténeti áttekintést követően Toldy Ferencnek a *Csongor és Tünde* 1830-as „párizsi” kiadástervére rákérdező, a műhöz Kisfaludy Károlytól képi illusztrációt is kérő leveléből kiindulva kísérli meg újragondolni a mű keletkezéstörténeti és kontextuális vonatkozásait.

³⁹⁵ GERE 2006.

³⁹⁶ SZÖRÉNYI 2004, 37.

VIII. „hiába ültetem vad föld porába”: a Csongor és Tünde mint műfaji és kulturális kontextusváltás

VIII.1. „Csongorért szerencsét mondok” (A mű recepciótörténeti sajátosságai)

A *Csongor és Tünde* Babits Mihály Vörösmarty tanulmányaiig elenyésző szerepet játszott a Vörösmarty életművéről írott irodalomtörténeti hagyományban.³⁹⁷ Kölcsey Ferencnek az alcímben idézett mondata, amely az általános pozitív értékelésen kívül a mű tartalmi kérdéseiről, véleményének eredőjéről nem mond részleteket, legfeljebb közvetve használható fel, s ezért a Bártfayhoz írott Kölcsey-levél csak a tekintélyes, mérvadó kritikus gesztusértékű közlésének tekinthető.³⁹⁸ Gyulai *Vörösmarty életrajzában* ugyan azok között a művek között említi a *Csongor és Tündét*, amelyben „mintha Vörösmarty meg akarta volna mutatni, hogy mire képes a lenézett, s a nagy urak palotáiból száműzött magyar nyelv”,³⁹⁹ de értelmezése nagyrészt arra irányul, hogy a művet a *naiv népmesének* tartott forrás, Gergei Albert széphistóriája alapján a népiesség kontextusában vagy legalább vonzásterében helyezze el. Gyulai erről az álláspontonról bírálja Beöthy Zsolt koncepcióját is, s igyekszik cáfolni, miszerint Vörösmarty művének lényege az eszményi kibékítése lenne a valóval. „Vörösmarty nem akarta semminemű filozófiai absztrakt eszme allegóriájává átalakítani a naiv népmesét” – írja Gyulai, s ennek megfelelően például a három Vándor egyértelműen allegorikus figuráját nem is tekinti a drámai cselekmény szerves részének („a cselekmény fejlődésére nincs befolyások”),⁴⁰⁰ szerepük pusztán az ellentét, az általuk képviselt ideológiai tartalomnak a naivitással való szembeállításában kap szerepet. Gyulai értelmezésében sem a Vándorok, sem pedig az Éj asszonyának monológja nem tölt be olyan jelentőséget, amely alkalmassá tehetné az általuk elmondottakat annak a világnak a leírására, ahonnan Csongor vándorútra indult, illetve ahová Tünde ültette a fát. Gyulai tehát lényegében csak folytatta azt az irodalomtörténeti hagyományt, amelyben kevés szerep jutott Vörösmarty művének. Ebből a szempontból akár azt is mondhatjuk, hogy Erdélyi Jánosnak a *Minden Munkákról* írott kritikájához képest, amely termékeny vita- és kiindulópontot főleg az életművel kapcsolatos

³⁹⁷ BABITS 1978b, I., 208–255.

³⁹⁸ Kölcsey véleményének lehetséges háttérét körüljárja és értelmezi: FRIED 2000/12, 79–82.

³⁹⁹ GYULAI 1956, 354.

⁴⁰⁰ Uő., Uo.

kritikátlanágban és a nemzeti eposz megalkotottságának kérdésében talált, Gyulai csak a nyelviség tekintetében lép túl a dramaturgiai problémák hangoztatásán, s az általános visszhangtalanságon. Viszont Gyulainál alapozódik meg az az életrajzi kapcsolódás, amely Vörösmarty mitikus szerelmi történeteit, tündérmítológiáját szimbiózisba, s ebből következően depoetizáló viszonyba állítja Perczel Etelka személyével.⁴⁰¹ A sematikussá – társadalmi, jellembeli okok miatt beteljesületlen szerelem (etc.) – és terméketlen zsákutcává egyszerűsödő érzelmi kötődés időtartalmának megkérdőjelezésére, sőt cáfolatára csak az utóbbi időben került sor, de ez már aligha változtatja meg azokat a szakirodalomba beágyazódott narratív sémákat, amelyek nyíltan vagy burkoltan, de erre az életrajzi-szerelmi párhuzamra vezethetőek vissza.

A *Csongor és Tündével* kapcsolatos recepciótörténeti helyzet kialakulásához nyilván hozzájárult az is, hogy az 1833-as Vörösmarty-kiadás három kötete a drámai műveket nem, hanem csakis a lírai és az eposzi anyagot publikálta, így a kevés példányszámban megjelenő, színházi előadásra még hosszú ideig, Paulay Ede úttörő rendezéséig alkalmatlannak minősített mű nem is kaphatott olyan figyelmet, amely elindíthatta volna a recepciótörténet első fázisát.⁴⁰² Másrészt azok az eposzi művek, elsősorban *A' Délsziget* és *A' Rom*, amelyekkel a későbbi szakirodalom motivikus, tematikus kapcsolatba állította a szöveget, ugyancsak kisebb figyelmet kaptak, recepciótörténetük tulajdonképpen párhuzamos a *Csongor és Tündével*. Elegendő Arany János udvarias, de határozott véleményét felidézni Vörösmarty „légből kapott” eposzaival kapcsolatban, amelyek a történeti hitelesség hiánya miatt a nemzeti irodalom paradigmájában nem kaphatnak szerepet. A *Csongor és Tünde* hosszú, bár jól interpretálható irodalmi peremhelyzete viszont azzal a következménnyel járt, hogy amikor a mű bekerült a színpadi és az irodalmi recepcióba, már nagyrészt idegen, sőt ismeretlen volt a magyarországi romantika eszmei és poétikai rendszerének az a kontextusa, amelyben keletkezett a mű. S itt egyaránt utalhatunk például a nyelvfilozofikus, történeti keretbe ágyazott, s utóbbiból következően nemzeti aspektusokat is tartalmazó vonulatára, álom és való problematikájára, de a mesei anyag, szimbólumhasználat radikálisan eltérő felfogására, értelmezésére is. A mű megjelenéséhez képest kései, de visszamenőleg is példaértékű irodalomtörténeti vitának vélem Toldy és Kemény Zsigmond koncepciójának ütközését a Toldi-monda megítélése

⁴⁰¹ BORBÉLY 2006, 164–180.

⁴⁰² VÖRÖSMARTY 1989, 9, 858–869.

kapcsán.⁴⁰³ Toldy Ferenc szerint a Toldi-monda archaikus-mitikus struktúráját őriz, s ettől csak a népi regiszterbe kerülve fosztódott meg az évszázadok alatt, váltott műfajt, de a történet strukturális szempontból eredetileg a félisteni hős, Héraklész történetével rokon. A monda Toldy-féle értelmezésében jól látszik az a szemléleti háttér, amely igyekszik *mitikus* eredetűvé tenni (vagy: eleve nem tudja másként látni) a népiességet, illetve a történetiség más felfogásának alapján állók szerint a valóságos történeti személy cselekedeteiből, utólagos mondaképződéssel létrejött történetet.⁴⁰⁴ Az analógia Vörösmarty és Toldy között abban ragadható meg, hogy Vörösmarty a húszas évek epikus műveinek történeteiben járt el hasonló módon, s például Csaba, Attila fia köré igyekezett olyan mitológiai háttérrel konstruálni, amely funkcionális szempontból mintegy pótolja a történeti emlékezet számára hiányzó, honfoglalás előtti anyagot, a nemzeti gyermekkor mitikus világát. Ezzel analóg, a történeti anyaghoz társuló, mitológiateremtés és történeti forrásfelhasználás között kapcsolatot létrehozó gyakorlatot láthattunk már a *Zalán futása* megírásakor is. A *Csongor és Tünde* a cselekménynek a pogány kunok idejéből való eredeztetésével a fikcionalitás szintjén másodlagosnak tekinti a széphistóriai forrást, hiszen kronológiai szempontból a Gergei-mű keletkezésénél korábbra helyezi önmagát, másrészt pedig az epikai művekhez hasonlóan mitikus időkeretet ad a történetnek, illetve allegorikus alakokkal egészíti ki azt. A mű körkörös időszerkezetének és az Éj által elmondott monológ kozmogóniájának összefüggéseiről a *Zalán futása* kapcsán volt szó.

A szöveg recepciótörténetében az egyetemességre törekvő szemlélettel nemzeti szempontból csak a nyelviség aspektusa tűnt összeegyeztethetőnek: Vörösmarty az egyes szereplők szövegében a nyelvi sokszólamúságnak (filozófiai, szerelmi diskurzus, népnyelvi, közmondásos logika, az ördögfiak és Mirigy mágikus, károkozó átokformulákra emlékeztető monológjai, párbeszédei) olyan változatosságát volt képes megteremteni, amely már önmagában is kivételessé teszi a szöveget. De ez az

⁴⁰³ KEMÉNY 1971, 345–357

⁴⁰⁴ „Én abban [t.i. a Toldi-mondában] egy a magyar őskorból vagy éppen eleink mitoszából fennmaradt töredéket vélek felismerni, melyben az a Toldi, kire utóbb a Miklós keresztyén név tapadt, a testi erő, ügyesség, a bátorság s szívbeli derékség képviselője volt, körülbelül mint a helléneknél (Héraklész), főnicipiáknál, indoknál stb. is tiszteltettek ily magánéleti hősök, kikkel jellemben a mi Toldink meglepőleg egyezik. E monda aztán a nép emlékezetében századról századra hol csonkult, hol bővült, sőt változott hitnézettel maga is átalakult, s hovatovább újabb s újabb korba tétetett.” TOLDY 1987, 81. Itt jegyzem meg, hogy a vita háttéréhez nem elhanyagolható szempont Toldy Ferenc írói névválasztásának társadalmi vonatkozásai, illetve hogy Vörösmarty *Toldy Csepelben* (1822) című korai költeménye is szintén az ypszilonos névváltozatot használja. A költeményben Toldy jellemzéséhez pedig Vörösmarty olyan momentumokat használ („akit ösmer napkelettől/Minden élő s retteg nyúgatig”), amelyek nem igazolhatóak magából a mondából. Toldy Ferenc névválasztásának háttérééről, engedélyeztetéséről és következményeiről DÁVIDHÁZI 2004, 339–356.

értelmezés továbbra sem szünteti meg azt a dichotómiát, amely a nemzeti költő szerepe, s az ahhoz örökölt korszerűtlen műfaji hagyomány, illetve a 'lázas', 'tündérezés', 'felhőn túli világ' (etc.) metaforáival helyettesített romantika között már rendkívül korán felállított a szakirodalom, s amely kettősség hosszú ideig meghatározta például a *Zalán futása*, sőt az egész epikus termés értékelését is.

A nemzeti költő, a nemzeti reprezentáns szerepét Vörösmarty először a *Zalán futása* Toldy-féle irodalmi értelmezésében, majd pedig főleg a *Szózat* közösségi, a nyilvánosság más területén érvényesítendő kontextusában kapta meg. Ehhez, a nemzeti-költői szerepet a közösségre, a nyelvre, közéleti-politikai eseményekre (etc.) való hatással magyarázó irodalomtörténeti vonulathoz szervesen illeszkedett, s ugyancsak sokáig tartotta magát az az ugyancsak Gyulaival kezdődő értelmezési hagyomány, amely a forradalom és a szabadságharc után a *Vén cigányt* költői hattyúdalként, az életművet nemzeti kontextusban lezáró, a jövőbeli békét, „kiengesztelődést” mindenek fölé helyező szöveggé értelmezte. A *Csongor és Tünde* érthető módon rendkívül távolra, eszmetörténeti szempontból is szinte áthidalhatatlan messzeségbe került ettől az irodalomszemléleti koncepciótól. A népi ihletettségének tekinthető szereplőknek, Balgának és Ilmának a komikum terében mozgó karakterisztikuma pedig természetesen alkalmatlan volt bármiféle nemzeti-képviseleti elv kidolgozására, s legfeljebb részletek nélkül, szerepeltetésüket már önmagában jelképként kezelve kaphattak ilyen irányú értelmezést.

Irodalomtörténeti közhely, hogy *Babits* és a *Nyugat* szerzői Gyulaival, s a századfordulóra tarthatatlanul merevvé váló népnemzeti iskolával konfrontálódva alakították ki a reformkor és a szabadságharc utáni időszakról – főleg a befogadásesztétika alapjain álló – saját irodalom-felfogásukat. Vörösmarty mellett Petőfi, Arany munkásságának értelmezése is eltolódik a nemzeti, társadalomtörténeti, életrajzi meghatározottságú szemlélettől az egyetemesség, általános emberi összetevők irányába. Babits felfogásában a *Csongor és Tünde a férfi* Vörösmarty – s az egész magyar irodalom – főművei közé tartozik, filozófiai tartalma pedig világirodalmi léptéket kap. A mesei nyersanyag szerepe leértékelődik, elveszíti a népi hagyomány egészére utaló jelentőségét,⁴⁰⁵ s Babitsnál a hármast, a vándorok monológjai a dráma főjeleneteivé válnak, olyan *magaspontokká*, ahonnan végignézve a szövegen tragédiává minősül át minden történés, s a mű pozitív végkicsengésű befejezése, *mesei* lezárása

⁴⁰⁵ „a népmeséhez fordul [...], de a meséből csupán szimbólumokat vesz, melyekbe gondolatait öltözteti.” BABITS 1978b, I, 232.

kerül feszültségbe a darab egészével. Babits itt csak vázlatosan ismertetett tanulmányai mellett jelentősen hozzájárultak Vörösmarty nyugatos átértelmezéshez Schöpflin Aladár és Szerb Antal írásai is, sőt Schöpflin alkotja meg az életművet két egységre osztó koncepciót.⁴⁰⁶ Babits egy ritkábban idézett, Vörösmarty születésének 135-ik évfordulóján mondott, a Vörösmarty-tanulmányok után mintegy negyedszázaddal későbbi ünnepi beszédében maga is abba a generációs folyamatba illeszti az átértelmezést, amely a költészetet „hazafias” és „népies” tartalomra egyszerűsítő, elsősorban Gyulaihoz kapcsolt felfogása ellen irányult, s amely során „egynéhányan már akkor” eljutottak a Vörösmarty-költészet modern, generációjuk számára példaértékű felfogásához.⁴⁰⁷

Paulay színpadi adaptációja és főleg a *Nyugat* átértelmezése, saját Vörösmarty képének kialakítása tehát fordulópontnak tekinthető mind az életmű, mind pedig a *Csongor és Tünde* későbbi recepciójában. Az azóta eltelt évszázad anyagából még csak felsorolásszerűen is hosszadalmas lenne kiemelni azokat a tanulmányokat, a témát érintő írásokat, amelyek a nyilván nem elhanyagolható kultuszépítésen túl hozzájárultak a szöveg és az életmű mai felfogásának alaprétegeihez. Színháztörténeti szempontból rendkívül fontos, hogy a mű a *Bánk bán* és az *Ember tragédiája* mellett a nemzeti repertoár részévé vált, s így folyamatos jelenlétet tudhatott magának a magyar színházi életben, még ha egy-egy színházi rendezés nem is hat vissza közvetlenül az irodalomtörténeti értelmezésre.⁴⁰⁸ Másrészt a mű kéziratának váratlan felbukkanása megalapozhatta azokat a munkálatokat, amelyek majd évtizedekkel később a kritikai kiadáshoz szolgáltak anyagnak, illetve lehetővé vált a variánsok összevetése is, s így cáfolhatóak lettek azok a vélemények, amelyek például a vándorok monológjait utólagos, szervetlen betoldásnak tartották.⁴⁰⁹ Kiemelendő a Vörösmarty-szakirodalomból Martinkó András tanulmánya, amely a földi menny keresésének egységes, az életművön végigívelő koncepciójába illesztve, magyarázó-összegző szerepet biztosít a műnek, s a szöveg filozofikus értelmezését hangsúlyozza. Másrészt Vörösmartynak a magyarországi romantika-értelmezésben betöltött szerepe is alapvetően megváltozott, korszakképzővé vált, egyes kutatók lényegében csak Vörösmarty szimbolikus struktúrájú, a szimbólumhasználat megváltozott szemléletétől kezdve beszélnek magyarországi romantikáról. Martinkó András tanulmányát, s a

⁴⁰⁶ SCHÖPFLIN 1917, 11., SZERB 1981, 365–448.

⁴⁰⁷ BABITS 1978a, 483.

⁴⁰⁸ IMRE 2007, 212-220.

⁴⁰⁹ VÖRÖSMARTY 1989, 9, 434-435.

Ragyognak tettei... gyűjteményes kötet után keletkezett írások egy részét a későbbiekben érinti majd a dolgozat, azért itt külön nem térek ki az ismertetésükre.

A *Csongor és Tünde* alábbi, hosszabb értelmezése elsősorban két pontra irányul: néhány, részben új keletkezéstörténeti adat alapján hangsúlyozni szeretném, hogy a mű – ahogy erről Toldy Ferenc beszámol egyik levelében – eredetileg az *Aurorába* íródott, s több fázison keresztül, de valószínűleg csupán *közvetett* cenzurális okok miatt került az önálló kiadás útjára.⁴¹⁰ Adatok hiányában ugyan nem tudom, s lényegében nem is akarom sem igazolni, sem cáfolni Vörösmarty János visszaemlékezését, miszerint a pesti cenzúra utasította el a munkát, de a cenzúra, elsősorban Drescher Frigyes személye és az Aurora-kör közötti rendkívül feszült viszony a 20-as évek végén véleményem szerint önmagában is igazolhatja, hogy Toldy Ferenc ösztönző hatására Vörösmarty a későbbi megjelenéshez képest korán, már 1829-ben önálló kiadásban gondolkodott, mégpedig számos jel szerint a pesti cenzúra megkerülésével. Toldy ugyanezen év végén írott, a keletkezéstörténeti irodalomban nem hivatkozott levele ugyanis már egy önálló kiadás lehetőségére, tervére kérdez rá Vörösmartytól, s ez alapján a fehérvári kiadás minden bizonnyal a mű megjelentetésének úgymond *harmadik* fázisához kapcsolódik.

A mű keletkezés- és kiadástörténetének részletes újragondolása mellett a fejezet igyekszik néhány, elsősorban a kontextusokra vonatkozó ponton új értelmezési *javaslatokat* rendelni a műhöz. Egy Kisfaludy Károly-rajz és az arról készült rézkarc, s a *Csongor és Tünde* kapcsolatát vizsgálva vetem föl annak a lehetőségét, miszerint a műben nem csak a három Vándor jeleneteihez, hanem a kiinduló szituációhoz, Csongor kereséséhez, vándorútjához is termékeny háttéranyag lehet a *Héraklész a válaszúton* történet, s az azzal szorosán összefüggő Y-példázat. A döntés és a válaszút problematikáját elsősorban társadalomtörténeti, nyelvi-nyelvfilozófiai jellegűnek látom. A mű olyan történeti fordulóponttal teremt kapcsolatot, amely a vadság, csiszolatlanság állapotából kivezető uta(ka)t tematizálja, szoros összefüggésben Vörösmarty ekkori, a húszas évek második felétől körvonalazódó nyelvfelfogásával. A Tünde által a „vad föld porába” ültetett fa termőre fordulása, a szerelmi *érzés* és *nyelv* kialakulása Csongor döntésétől, a Tündéhez vezető út bejárásától függ, s mindkettő a megtett út közben

⁴¹⁰ Az Aurora-beli megjelentetés tervét legerőteljesebben Martinkó András hangsúlyozta a *Csongor és Tünde* kiadásához írott jegyzetében: „Vörösmarty e legszebb drámai műve 1829–30-ban készült a Kisfaludy Károly szerkesztette *Aurora* »hazai almanach« számára. [...] Kisfaludy Károly váratlan halála (1830. nov. 21.) volt-e az ok vagy más, a mű mégsem az Aurorában jelent meg, hanem önállóan, s – *A bujdosók* kiadása során szerzett kellemes tapasztalatok után – ez is Székesfehérvárott, 1831-ben.” VÖRÖSMARTY 1974², III., 848.

alakul ki és verbalizálódik.⁴¹¹ A döntés a „hármasság út” vidékén történik majd meg, itt búcsúzik el Csongor agg apjától és anyjától, illetve a hármasság útra fellépve találkozik a vándorokkal. A műbeli hármasság(ok) feltárása, kontextualizálása szinte kivétel nélkül szerepet kap a műről írott tanulmányokban.⁴¹²

Vörösmarty először 1822-ben, a *Volt tanítványaimhoz* című költeményben használta föl a *Héraklész a válaszáton* példázatot. A sztoikus életeszmeny, az erény útjának választása mellett a mű költői-nyelvi program is, amely a klasszikus kultúrát még az „ékesen és bölcsen szóló” Cicero nyelvén elsajátító, gyermekből ifjúvá serdült, életpályájukat hamarosan megkezdő tanítványokhoz a latin helyett már Árpád nyelvén, magyarul szól.⁴¹³ Megközelítőleg ugyanebből az időből, 1821-ből ismerjük Kisfaludy Károlynak egy drámai töredékét, amely az elkészült részlet nyitójelenetébe építi be a példázatot, s a történetnek ugyanazt a változatát használja fel, mint Vörösmarty: az álomba merült szereplő előtt tűnnek föl a választható utakat (hatalom, gazdagság, szerelem) allegorizáló égi figurák. A mű fontos háttér lehet Kisfaludy tárgyalt rézkarcához is, hiszen szöveges, de valószínűleg képzőművészeti kapcsolódású leírást kapunk benne a központi alakokról. A nem elhanyagolható képzőművészeti, illusztratív kapcsolatnál lényegesebb viszont az a nyelvi háttér, amely közvetve a *Csongor és Tündéhez* rendelhető. Vörösmarty előbb a *Gondolatok a magyar nyelv eredetéről* című tanulmányában, majd pedig egy évvel később, a *Hedvig* című legendában fogalmaz meg olyan nyelvfelfogást, amelyben a vadság korát követő időszak megteremtésében fontos szerepet kap a férfi-nő kapcsolatra is építő „társaságos” élet, s ezzel összefüggésben a szerelmi tematika. A *Csongor és Tündével* kapcsolatban nem csak a két művel való időbeli közelség, hanem a dolgozat korábbi részeiben felvetett párhuzamok miatt is jogosultnak vélek egy ilyen típusú megközelítést. A keletkezéstörténeti részt a fejezetben ennek a kapcsolatnak a részletesebb felvetése, értelmezése követi majd.

⁴¹¹ FÜZI 2001/7–8.

⁴¹² Ld. elsősorban Fried István, Taxner-Tóth Ernő és Zentai Mária hivatkozott tanulmányait.

⁴¹³ SZÖRÉNYI 2004, 34–39.

VIII.1. A *Csongor és Tünde* 1830-as kiadásterve és egy Kisfaludy-kép

Akkor vitéz hírt, férfias érdemet
Szerzett az ifjú Hercules útjain.
(Berzsenyi Dániel *A magyarokhoz*)

1829 júniusában Toldy Ferenc hosszabb, több mint egy évig tartó nyugat-európai körútra indul. A poroszországi, angliai, franciaországi, s hazafelé Pestre Svájcot és Olaszországot is érintő utazásról Toldy naplót vezet,⁴¹⁴ illetve Pestre küldött, a *Tudományos Gyűjtemény*ben részben publikált leveleiben számol be a magyar irodalom és nyelv külföldi megítéléséről, a Goethénél, Tiecknél tett látogatásáról, barátai műveinek külföldi fogadtatásáról. Közismert, hogy Toldy a *Handbuch*, s az abból kiemelt, német nyelvű fordításokat tartalmazó *Blumenlese aus ungrischen Dichtern* és a Bowring által összeállított *Poetry of the Magyars* anyagán keresztül igyekeznek képet adni a külföld számára a magyar irodalom egészének értékeiről és gazdagságáról, s többek között Berlinben – Révai munkássága alapján – fontos tájékoztató előadást is tart a magyar nyelv jellegéről, szerkezeti kérdéseiről.⁴¹⁵ Az utazás itt csak bevezető jelleggel érintett személyes és irodalomtörténeti, nemzetképviselési jelentőségét, Toldy *irodalomtörténeti szerepének főpróbáját* részletesen értelmezi Dávidházi Péter monográfiája,⁴¹⁶ a fejezetben csak az utazás egyetlen apró, Vörösmartyt és Kisfaludy Károlyt érintő mozzanatára, a *Csongor és Tünde* 1830-as kiadásának egy Toldy-levélben felbukkanó tervére térek ki.⁴¹⁷

⁴¹⁴ Toldy Ferenc, *Tagebuch auf der Reise*, MTA Kézirattár, Történelem Naplók 8-rét 22. Az utazási napló főleg az anyagi kiadásokra, helyszínekre vonatkozó adatokat tartalmazza, s nem terjed ki az utazás teljes tartamára, a dolgozatot szorosabban érintő párizsi időszakról már nincs is feljegyzés.

⁴¹⁵ A *Handbuch* előfizetői felhívása például így foglalja össze a kérdéskört: „milly méltatlan vélekedések forognak fenn magyar kultúránkról nem csak a’ külföldön, de a magunk közt forgó idegeneknél – sőt sok magyaroknál is.” *Tudományos Gyűjtemény* 1826. X, 125. A kulturális felzárkózás igénye az *Ezeregy éjszaka* előfizetői felhívásában is jól kitapintható: „A’ mívelt Európa írói egymással vetekedve fordígták nyelvökre, ’s egyik kiadás példányai a’ másik után kapattak el. Francia, Angoly, Német ’s a’ t. nyelven sok száz ezrekre terjedő példányokban keltek.” VÖRÖSMARTY 1974, 326. Toldy az említett, a magyar nyelv történetéről tartott berlini előadáshoz Bajzától a hun–magyar rovásírás ábécéjét kéri, s az összehasonlító táblázat mellé Bajza csatolja Révai latin nyelvű kommentárját is: „Távolabbi őseinkről egyes írók kissé ellenségesen azt jegyzik fel, hogy egyáltalán nem ismerték a betűket” (etc.) BAJZA–TOLDY 1969, 666. Az előadásnak tehát az anyagból következtetve bizonyára erős kulturtörténeti vonatkozásai is voltak.

⁴¹⁶ DÁVIDHÁZI 2004, 204–225.

⁴¹⁷ A *Csongor és Tünde* keletkezéstörténetéről írott irodalomban nem találtam utalást Toldy Vörösmartyhoz írott levelére. Egyetlen adat, a Toldy-levél alapján bizonyára túlzás tervről beszélni, érdemesnek tartottam viszont körüljárni azt a kontextust, amelyben a kiadással kapcsolatos elképzelés egyáltalán felmerülhetett.

A *Tudományos Gyűjtemény*ben közzétett beszámoló,⁴¹⁸ a magánlevelek híradásai mellett ugyanis természetesen Toldy külföldön is érdeklődik a hazai eseményekről, s amennyire lehetséges, próbál a levelezésen keresztül befolyást gyakorolni az itthoni irodalmi életre, vagy legalább véleményt formálni az azt érintő döntésekkel kapcsolatban. Mindemellett igyekszik olyan feladatokat, kéréseket is teljesíteni, amelyek nem közvetlenül az irodalmi élet egészéhez, hanem személyes kívánságokhoz kapcsolódnak. Stettner Györgynek például egy olasz nyelvű költészeti antológiát szerez be, Kisfaludynak franciaországi nyomtatványokat, tipográfiai mintákat ígér, Kazinczynak fogadalmat tesz, hogy hexameterek felolvasásával hívja majd fel a figyelmet a magyar nyelv költői szépségeire, s magánlevélben válaszol Vörösmarty érdeklődő kérdésére, miszerint „[v]an e figyelem [külföldön] nyelvünk iránt?” Toldy válaszából kiderül, hogy Vörösmarty nem a jelen irodalmi termésére, hanem a magyar nyelv eredeztetésére, s az azzal szorosan összefüggő kulturális hagyomány megítélésére kérdezett rá: „Erre a’ kérdésre igen szomorú felelettel szolgálhatok. Azt gondolják mindenfelé, hogy nyelvünk a’ tót anyának valami szegény leánya – s evvel megelégszenek.”⁴¹⁹ A híradás, s az ekkor valóban nemzetközi súlyúnak érzékelt, általános vélekedést kifejező *mindenfelé, az igen szomorú felelet* sokakkal együtt bizonyára Vörösmartyt is megerősíti abban, hogy az itthoni nyelvi-kulturális erőfeszítések, az eredeztetéssel, a magyar nyelvnek az európai nyelvek között elfoglalt helyével, s azzal együtt a magyar nemzeti kultúra (korai) állapotával, alárendelt helyzetével kapcsolatos külföldi vélemények igen masszívan tartják magukat, s a hazai felfogás közvetítése szinte hatástalannak tekinthető.⁴²⁰ Vörösmarty kérdésének hátterére, illetve a válasz következményeire a későbbiekben még visszatérek, ezúttal csak jeleztem a dolgozat szempontjából azt az egyik kontextust, amely közvetve befolyással lehetett Vörösmarty művének kiadástervére.

Az idézett levélben Toldy közli Vörösmartyval, hogy Goethe „úgy látszik, nem vett magának időt a’ Handbuchot keresztül nézni”, de Tiecket a *Cserhalomra* személyesen is „figyelmessé” tette, s ha elkészül az eposz teljes német fordítása, közben

⁴¹⁸ *Tudományos Gyűjtemény* 1829, IX, 108–109. (Cím nélküli közlemény.)

⁴¹⁹ VÖRÖSMARTY 1965, 17, 244.

⁴²⁰ „Egyébiránt igen örvendetes, hogy a’ mindennek tudásában buvárkodó Angol, végre literatúránkat is, majd legutolsót a’ mívelt Európában, világgal ösmertetni indul. [...] a’ tudós külföld figyelmét csak valamennyire is hozzánk fordítja, ’s ha nemzetről lesz szó, tán nem fog üresen elhangzani nevünk, mint az előttünk itt már kétszer megfordult rokonoké. Vörösmarty” VÖRÖSMARTY 2000, 15, 42–43. A magyar irodalom 19. század eleji külföldi megítéléséről: BERCELIK 1941, DÁVIDHÁZI 2004, 204–225.,

fog járni a mű megismertetése érdekében.⁴²¹ Eközben bukkan fel az a bizonyára már magyarországi előzményekkel, tervvel bíró kérdés, amely egy *Ilonaként* megnevezett mű párizsi kiadására kérdez rá. Toldy *Berlín, November' 12.* 829. keltezésű levelében, még magázódva, a következőket kérdezi Vörösmartytól: „Ilona mit csinál? Lesz e valami a' párizsi kiadásból? Írtam Károlynak is,⁴²² hogy készítsen valamit, hogy a tréfát végbe lehessen vinni. De korán [‘gyorsan’] végezzék-el magokban a' dolgot, hogy praenumeránsokat is szerezhessenek: mert én már Áprilisban leszek Párisban.” A levél későbbi részében Toldy még egy mondatban visszatér a Kisfaludyra vonatkozó kérésre, de ott is röviden, a mai olvasó szempontjából kizárólag az információra koncentrálni ír: „Károly’ feleletét nagynehezen [‘türelmetlenül’] várom.”⁴²³ Annyi viszont megállapítható e rövid közlésből is, hogy Toldy Vörösmarty és Kisfaludy döntésétől egyaránt („végezzék-el magokban”) függővé teszi a kiadást, s mindkettejüket gyors munkára biztatja az utazás kötöttsége, az előfizetők gyűjtésére maradó szűkös idő miatt.⁴²⁴ Az a gondolat tér tehát itt vissza közvetve Kisfaludyval kapcsolatban, amit már az *Aesthetikai levelekben* is megfigyelhettünk, s amelyre Margócsy István hívta föl nemrég az *Aurora* képanyagát értelmező tanulmányában a figyelmet.⁴²⁵ Toldy, felismerve Vörösmarty költészetének plasztikusságát, a haza „képírói”-nak ajánlja föl a *Zalán futásából* az Árpád imája „festői” jelenetét, sőt hosszú, szakszavakkal tűzdelt bekezdést szentel a javasolt kompozíció leírására: „Mily tableau! ha festő volnék, mennyi időt, gondot és munkát fognék erre szánni! Hiszen ez képírónak van festve! Árpád a *kis halom ormán* áll – igen, mert neki, mint fő személynek, a kép *elülső* részén

⁴²¹ VÖRÖSMARTY 1965, 17, 244.

⁴²² Toldy rögzíti az utinapló végén az elküldöttek között a Kisfaludyhoz írott levelet. Vö. Toldy *Tagebuch auf der Reise*, MTA Kézirattár, Történelem Naplók 8-rét 22.

⁴²³ VÖRÖSMARTY 1965, 17, 245. A kiadásterv nem kap jegyzetet a levelezéskötetben, Brisits Frigyes Fábrián Gábor következő év márciusi leveléhez utalja az olvasót, ahol ennyit jegyez meg az *Ilona* címmel emlegetett művel, s az 1829-es Toldy-levéllel kapcsolatban: „Nyilvánvaló tehát, hogy Toldy már Berlinbe utazása előtt tudott arról, hogy Vörösmarty a Tündér Ilona megírásával foglalkozik.” I.m. 264.

⁴²⁴ A dolgozat későbbi részében nem foglalkozom azzal a kapcsolattörténeti szempontból sem mellékes kérdéssel, hogy a számos országot, nagyvárost érintő utazás miért éppen Párizsba időzítette és lokalizálta a kiadástervet. Mint említettem, Toldy párizsi tartózkodásáról rendkívül keveset tudunk, s ekkoriban már a napló is megszakad. Annyi bizonyos, hogy Toldy Párizsban találkozott az őt támogató Gróf Apponyi Antal párizsi magyar nagykövet fiainak nevelőjével, Fekete Jánossal, akitől Kazinczy megbízásából Sallustius életére, műveire vonatkozó adatokat kért és kapott. Magyarországról Bártfay segítette egy alkalommal Toldyt, hogy a szüleitől várt pénz eljuthasson hozzá: „Elenyák felől azt mondotta Bártfay, hogy Párisban van (lakását nem tudja) de Martius elején Pesten lesz, azonban mind e mellett is azt gondolja Bártfay, hogy ha szüleid pénzt akarnak küldeni, az megtörténhetik. A jövő hónap elején Nagy (úgy tetszik Károlyi István titoknoka) Párisba fog utazni s ez a pénzt elvihetné Elenyáknak; Elenyák pedig Párisban letenné valami ismerősnél azon meghagyással, hogy ha te jössz s nevedet jelented a pénzt adja által.” BAJZA–Toldy 1969, 483. A párizsi tartózkodás itthoni megszervezésének, kapcsolati hálójának áttekintése adatok nélkül meglehetősen nehéznek tűnik, illetve a dolgozat nem is tekint feladatának.

⁴²⁵ MARGÓCSY 2007, 1228–1229.

(Vordergrund) van helye [...] Hátuljában (Hintergrund) mintegy átellenben a halomnak, felhős esti homályban az alpári vár látszik táborával [...] De a világitás! a halmot, mint az egész prospectusnak koncentráló-pontját az ezüst hold tölti be fényével [...] A festő itt mind a compositió, mind a characterek, mind a tónusok körül magának sok érdemet szerezhetne, s végtelen hathatós képet adhatna.”⁴²⁶ Egy önálló kiadású Vörösmarty-műhöz rendelődő kép igénye, terve 1829-ben már feltételezhetően kettős, üzleti és esztétikai szempontból is megalapozottnak, sőt *természetesnek* tekinthető, s véleményem szerint csak meghiúsulásuk miatt nem vetődött föl eddig problémaként. Mindezek mellett nyilvánvaló, hogy Toldy előtt már ott állt az *Aurora* képi ábrázolás és irodalmi mű kapcsolatát rendkívül erőteljesen képviselő gyakorlata is.

A külföldi nyomtatás szervezése sem példa nélküli Toldy körútján, hiszen a *Cserhalom* német fordításának kiadatását – nyilván főleg ottani terjesztésre – is Berlinben szeretné intézni, ha Tretter még időben, Toldy továbbindulásáig elkészülne vele: „Sürgesse Trettert, már ideje hogy elkészítse [ti. a *Cserhalom* fordítását]. Ha az idén itt lesz, reményelem, hogy szerezhetek neki itt nyomtatót; míg az egész kezeim közt nincs, nem foghatok semmibe. Most veszem észre, hogy illetően dolgok mellé a’ németeknek még hisztóriai commentarius kell, ‘s annak elkészítése is kíván időt.”⁴²⁷ Másrészt a két kiadástervezet nem kezelhető párhuzamosan, hiszen a *Cserhalom* már magyar nyelven megjelent, cenzori engedéllyel rendelkező, s ezúttal főleg külföldi terjesztésre szánt szöveg, illetve a német és a francia betűkészlet eltérése is kizáró ok lehet. A Toldy által említett *tréfa* viszont mintha arra utalna, hogy a megjelentetés nem csak pusztán kiadástörténeti, hanem azon túlmutató jelentőséggel is bír a szereplők előtt.

A *Csongor és Tünde* 1830 tavaszára tervezett kiadásának idejéből, helyéből nem tudunk a mű készülségi állapotára következtetni, hiszen csak annyi tűnik biztosnak, hogy 1829 novemberében még nem állt rendelkezésre a szöveg, s nem is indult el a kiadáshoz szükséges összeg előteremtése. A levél tehát, válaszok híján, hiszen sem Vörösmartytól, sem pedig Kisfaludytól nem ismerünk válaszlevelet a kérdésekkel kapcsolatban, bizonyos pontokon tovább bonyolítja a *Csongor és Tünde* egyébként sem egyszerű, Kerényi Ferenc megállapítását idézve „irodalomtörténeti nyomozások”-at

⁴²⁶ TOLDY 1874, 38. (Kiem. az eredetiben.)

⁴²⁷ VÖRÖSMARTY 1965, 17, 245. Toldy nem sokkal később értesül majd Stettnerrel, hogy Tratter legkorábban csak januárra készül el a fordítással: „Tretter tegnap itt volt az Iliásért, Cserhalmot fordítja. Azt mondta hogy januáriusig kész lesz.” Stettner György Toldy Ferencnek, Pest, 1829. november 15. TAXNER-TÓTH 1987, 97. (Aláhúzás az eredetiben.)

igénylő, az időrenden kívül a szöveg műfaját is érintő keletkezéstörténetét.⁴²⁸ Viszont Toldy levelét, s még két, szintén a *Csongor és Tünde* keletkezéstörténetére vonatkozó, eddig nem hasznosított levél, illetve az előfizetői felhívás információit beemelve az adatok közé, talán hozzásegíthet néhány kérdés pontosításához, esetleg magyarázatához is. Az alábbiakban tehát, bár Toldy a levélközlésnek megfelelően 1830. április elején már valóban Párizsban tartózkodik, de a tervezett párizsi kiadás és tréfa okairól, előzményeiről csak találgatásokat tudunk tenni, a terv egy lehetséges magyarázatát járom körül: vázolom az adatok alapján rendelkezésünkre álló keletkezéstörténeti kontextust, s mivel a tréfa fő okának a cenzúrához való megváltozott viszonyt látom, a gondolatmenetemhez szükséges mértékben tárgyalom az Aurora-kör és a cenzúra kapcsolatát az 1820-as évek végén. A dolgozat ezután, az előzményeket és kiadástervet *elkülönülő* egységként kezelve foglalkozik majd Toldy levelének a Kisfaludy Károlyt, s a Vörösmarty-mű illusztrációját érintő részével. Toldy levélrészletének leglényegesebb elemét nem a párizsi helyszínben, hanem a tréfa köré épülő keletkezéstörténeti kontextusban és Kisfaludy Károly szerepében látom. Ezért, bár jogosan vethető fel az érveléssel szemben, hogy Toldy levelében a „párizsi kiadás” nem feltétlenül, sőt bizonyára nem párizsi kiadóra értendő, hanem egy számunkra már tovább nem pontosítható helyzetre utal, a dolgozatban ennek – az előbb említett vizsgálati szempontok miatt – nem tulajdonítok nagyobb jelentőséget. Toldy útjával összefüggésben nem vizsgálja a dolgozat azt sem, hogy mire vonatkozhatott pontosan Vörösmarty Stettner György levelében idézett megjegyzése, miszerint az 1830-ra kiadott *Aurora* „Londoni rezek *helyett*, – a’ mint Vörösmarty nevezi, – fa rezekkel” jelent meg: utalásként értendő-e a kör angliai kapcsolataira vagy Toldy londoni útjára, s a kötet rézkarcainak tervezett angliai elkészíttetésére vagy sem.⁴²⁹ Az 1830-as kötet képanyagáról általánosságban annyit tudunk, hogy az 1829-es *Aurorával* elégedetlen Kisfaludy valóban változtatni akart a képek művészi minőségén és költségén, sőt talán a betűtípusokon is, s a metszetek elkészíttetését ezúttal Lichtl pesti kiadó-kereskedőnek adta át, aki ugyan új művészekkel dolgoztatott, de az eredménnyel, művészi és anyagi értelemben egyaránt, Kisfaludy ismét elégedetlen volt, s mint Toldynak írja, az új kötet „külsője semmivel sem különb a tavalinál, sőt olyan sem. Lichtl engem csalt meg, őt

⁴²⁸ KERÉNYI 1992, 7.

⁴²⁹ TAXNER-TÓTH 1987, 97. (Kiem. – G.Zs.) A kapcsolat szempontjából főleg Bowring jöhet szóba, akiről Romy kapsán már 1828-ban beszámol Vörösmarty a *Tudományos Gyűjteményben*: VÖRÖSMARTY 2000, 42. Ld. még VARANNAI 1967.

meg a bécsiek.”⁴³⁰ Bizonyára ebből is következett, hogy az 1831-es *Aurora* képanyagának alkotói végül újra az 1829-es kötetből már ismert Johann Ender és Michael Hofmann lesznek.

⁴³⁰ Kisfaludy Károly Toldy Ferenchez 1829. nov. 9-én. KISFALUDY 1893, VI, 435.

VIII.2.1. Keletkezéstörténeti útvesztők

A *Csongor és Tünde* megírásának idejéből rendelkezésünkre álló, Vörösmarty környezetéhez kötődő levelezésben szereplő néhány adat a készülő művet mindenütt *Ilonaként*, *Tündér Ilonaként* nevezi meg, azaz a forrásként szolgáló – ismeretlen – ponyvakiadvány címével vagy női főszereplőjének nevével írja le. Vörösmarty szintén ezt az elnevezést használja majd a *Hazai 's Külföldi Tudósítások* egy 1830. szeptemberi számában Kerényi Ferenc által megtalált, a nyomda megjelölése nélküli előfizetői felhívásában a történettel kapcsolatban: „Csongor és Tünde (Színjáték öt Felvonásban) Meséje a' közönségesen ösmert Tündér Ilonából van véve. [...] Vörösmarty Mihál.”⁴³¹ Mivel az alább ismertető levelekben mindenki csak így, téma alapján, nem pedig olvasott kéziratrészletre vagy címre hivatkozva beszél a készülő munkáról, szinte bizonyosnak tekinthető, hogy Vörösmarty is kezdettől ezzel a címmel írt vagy beszélt barátainak a későbbi *Csongor és Tündéről*. A kezdetben *Tündér Ilonaként* megnevezett forrás és a cím a későbbiekben háttérbe szorul Gergei művéhez képest, s csak az utóbbi időben különítette el határozottan, értelmezői szempontokat is figyelembe véve Borbély Szilárd tanulmánya: „A vázlatok alapján eredetileg Tündér Ilona-mese vázára épült fel a cselekmény, a Gergei-féle Árgirus-história így másodlagosan került Vörösmarty művébe.”⁴³²

Az ismert adatok szerint először szintén Toldy Ferenc említi 1828. szeptember 20-án Bajzának a készülő művet, amelyre tehát később Berlinből már mint „ismert” szövegre utalhatott: Vörösmarty „egy Tündér Ilonát ír jambusoknak, több énekből fog állni. Felinél több kész, de az Aurorában már nem jó.”⁴³³ A közlés alapján a Bajza–Toldy levelezést sajtó alá rendező Oltványi Ambrus,⁴³⁴ majd a mű 1992-es kiadásában Kerényi Ferenc is arra az álláspontra helyezkedett, hogy Vörösmarty eleinte epikus műfajú alkotásban gondolkodhatott: „Az első vázlat röviden összefoglalja (még szereplőnevek nélkül) a tervezett cselekményt, de nem derül ki belőle, Vörösmarty verses epikai művet vagy drámát kívánt-e témájából írni.”⁴³⁵ S itt idézi Kerényi Ferenc az előbbi Toldy-levelet, bár kihagyja érveléséből a versformára utaló közlést. A műfaji ellentmondás (jambus és ének) kapcsán Fehér Géza tanulmányában magyarázatként

⁴³¹ KERÉNYI 1992, 8.

⁴³² BORBÉLY 2006, 161.

⁴³³ BAJZA–TOLDY 1969, 443.

⁴³⁴ „Vörösmarty egy Tündér Ilonát ír: a *Csongor és Tünde* első tervéről (amely ezek szerint eredetileg mint epikus megformálásra szánt téma merült fel) van szó.” BAJZA–TOLDY, 646. (Oltványi Ambrus jegyzete.)

⁴³⁵ KERÉNYI 1992, 7.

fölmerül egy elveszett tervezet lehetősége is: „A jambusok drámára utalnak, a több ének eposzra vall, végül is a darab egyes helyeken jambusokból, de többnyire trochaikus sorokból épül fel. Az ellentmondó adatok mögött talán egy elveszett Csongor és Tünde-tervezet rejlik, amelynek jambikus részletei voltak. Valószínűbb azonban, hogy a ránk maradt kézirat első feléről van szó.”⁴³⁶ Toldy zárványként működő, az irodalomtörténeti használat számára nehezen értelmezhető megjegyzése életrajzi magyarázatot kap, s ezzel lényegében semlegesítődik a mű monográfusa, Taxner-Tóth Ernő felfogásában: „Nem lehet tudni, mi okozta Toldy tévedéseit [sic!]. Úgy látszik, hogy a talán nem is egészen pontos tájékoztatásból csak annyit őrzött meg emlékezetében, miszerint a költő a műfajban szokatlan verslábát használ. S mivel Toldy szemében Vörösmarty elsősorban epikus költő volt ekkoriban, énekekre gondolt, s ehhez drámai jambust képzelt. Azt se feledjük, hogy éppen ezekben a hetekben Toldyt erősen lekötötte – az idézett levélben is említett – orvosdoktori disszertációjának elkészítése. Nyilván kevesebb ideje jutott az irodalmi életre”.⁴³⁷ A formai bizonytalansággal kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy a jambikus verselés nem feltétlenül zárja ki ebben az időszakban egy mű énekekre osztását. Az 1827-re megjelent *Auroráról* írott bírálatában Fenyéry Gyula (Stettner György) Kisfaludy Károly *Elte* című művével kapcsolatban fejti ki a jambikus és trocheikus sorok váltakozó alkalmazását egy eposzi, tehát énekekre tagolódó műben. A Kisfaludyra jellemző formai kísérletezés, vagy – ahogyan majd Horváth János nevezi rendkívül találóan – „formai neologizmus”⁴³⁸ azért is figyelemre méltó, mert ugyanabban a kötetben jelenik meg Vörösmartytól a Zrínyi-strófában írott *Tündérvölgy*, amely szemléletében és verselésében is ugyancsak az eposz romantikus megújítására törekszik. Az *Aurorával*, Kisfaludy törekvéseivel való kapcsolatot a megjelenésen kívül még a kézirat első lapján szereplő paratextus is erősítette: „Aurorába egy pap vitéz: erős lelkű ember, jó / hazafi: Nem papi lágysággal”.⁴³⁹ S később ez, a szerző személyét sajátos módon tematizáló megjegyzés cserélődik majd le a nyomtatásban a műfaji definícióra (*Ómagyar rege*). Fenyéry ugyan a méltatott elsőség kapcsán főleg az eposz képszerűségére helyezi a hangsúlyt, de mindemellett Kisfaludy verstani újítása is figyelmet kap: „legújabbán az épósi nemből

⁴³⁶ FEHÉR 1974, 80.

⁴³⁷ VÖRÖSMARTY 1989, 9, 745

⁴³⁸ HORVÁTH 2007, III., 722.

⁴³⁹ VÖRÖSMARTY 1967, 5, 313. és a *Képek* második darabja. A kézirat ugyanezen lapján szereplő „Magyar kisértet” megjegyzés – a szöveget is figyelembe véve – kísérletként is olvasható. (Uo.) Későbbi nyoma Vörösmarty epigrammájában: „...ilyet a nemigen bölcs kántor is írhat.” (Vörösmarty *Tündérvölgy* c. epigramma)

közül [Kisfaludy] a 115–128-d lapokon egy gyönyörű költői képgallériát »Elte« romános Költeménye’ első Énekéből. Rec[enzens]. tudtára ez nálunk legelső próba a’ tiszta romános Eposban. [...] Az egész bájas költeményt a’ Romantika’ való szelleme lengi keresztül. ‘S mennyi természet és élet vagyon a’ képekben, melly melegség ‘s ragyogó színpompa a’ festésekben! melly a kellemes zengésű nyelv – az aetheri zengésű trochäusok” és a „jámbusi dalnak ezen sorai”.⁴⁴⁰ Bár mindez természetesen nem ad magyarázatot Toldy közlésére, de a befejezett szöveg felől történő olvasás homogenizáló tendenciáira figyelmeztethet a *Csongor és Tündével* kapcsolatban. A kezdeti műfaji bizonytalanság, ha egészen más formában és mértékben, bizonyos szempontból a műfaji recepció egészére jellemző marad: feltűnő képlékenységgel tud a szöveg az értelmezői szempontoknak megfelelően hol mesejáték, tündérmese, regényes színmű, filozófiai költemény, drámai költemény, s az utóbbival csak világirodalmi kontextusokban ekvivalens emberiségkölteményként meghatározódni. A műfaji besorolás pedig természetesen előíró, látens értelmezési szempontokat is jelent. Nemzeti vonás – mint már említettem – legerősebben Gyulainál Pálnál, a mesei (nyers)anyag felhasználásában, s a mű nyelvi jellegzetességeiben mutatkozik majd a későbbiekben.

Toldy a barátok által is jól ismert útitervnek, s az idézett levélnek megfelelően 1830. április elején érkezik Londonból Párizsba, ahol hosszabb időt, négy hónapot tölt el, s csak júliusban indul majd tovább. A párizsi időszakban az utazási naplót már nem vezeti, de levelezéséből tudható, hogy a városban elsősorban Apponyi Antal párizsi nagykövet támogatását élvezte, illetve Apponyi fiainak nevelőjével, a Vörösmarty által szerkesztett *Tudományos Gyűjtemény*be Párizsból a grófnak a magyar öltözetet népszerűsítő, nagy visszhangot kiváltó estélyéről cikket is küldő Fekete Gáspárral találkozott,⁴⁴¹ átmeneti pénzzavarából pedig Elenyák György, gróf Károlyi Ede

⁴⁴⁰ FENYÉRY [Stettner György], 1827/1, *Tudományos Gyűjtemény*, 95. Rendkívül figyelemre méltó, amit később Horvát János ír az *Elte*, a *Csongor és Tünde* és a *Két hajós* (1828) című, Vörösmartynak ajánlott allegória formai-ideológiai összefüggéseiről: „Balladákön kívül tervezett egy nagyobb arányú elbeszélő költeményt: »romános költeményt« is, *Elte* címen (1825). Első énekéből készült el egy részlet. Formája ugyanaz, mint a *Két hajósé*, s nyelvében is hasonló szépségek díszelenek.” Illetve: „*Az élet koraival* megkezdett irányban halad tovább *A két hajós*. [...] Esménység és valóságismeret bölcs, egyedül célhoz juttató összeegyeztetését, csüggedetlen, okos küzdelmet az álomért, a megvalósulásig. *Az élet kora*: konkrétabb életvizsgálat; *A két hajós*: állásfoglalás, életelv kitézése. Méltán ajánlja Vörösmartynak, mert a férfiaságnak vörösmartyas felfogása ihlette benne. (Versalakjával vö. *Csongor és Tünde*, meg Petőfi: *Csendes tenger rónaságán*.)” HORVÁTH 2007, III., 770, 759.

⁴⁴¹ FEKETE Gáspár, *Magyar táncz Párisban, Tudományos Gyűjtemény*, 1829/II. A cikket 1859-ben, az estély 30 éves évfordulóján [sic!] újraközli a *Vasárnapi Újság*: „E közlemény, melly megjelenésekor, mint idősebb olvasóink emlékeznek, igen örvendetes hatást gerjesztett, most sem vesztette el érdekét, midőn annak éppen 30-ik évfordulóját értük.” (*Vasárnapi Újság*, 1859/6, 65.) Fekete Gáspár a cikket egy olyan hazafias szellemiségű Csokonai-idézettel zárja, amely Toldy utazásának képviselői jellegét is alapvetően meghatározta: „Nemes magyar tántzom! ki ősi nyelvünkkel / S ruhánkkal jöttél ki dicső

nevelőjének közvetítésével segítették ki szülei.⁴⁴² Elenyákról Toldy rendkívül lelkesen nyilatkozik Bajzának, dicséri hazafiasságát, s bizonyos benne, hogy Pesten majd írói körüket is gazdagítani fogja a fiatal nevelő.

1830 május 5-én, szintén Vörösmartyhoz írott levelében tér vissza Toldy újra egy rövid megjegyzés erejéig a *Csongor és Tündére*: „Mit csinál Kont, Ilona?”⁴⁴³ Ahogyan a korábbi levél esetében, itt sem tudjuk, hogy Vörösmarty válaszolt-e Toldy kérdésére, de ekkor, fél évvel az idézett első Toldy-levél után mintha már nem merülne fel a tervezet, s tudtommal Toldy később sem tér vissza rá, irodalomtörténeti munkáiban pedig természetesen nem említi a bizonyára következmények nélkül maradt esetet. Vörösmartynek Teslér Lászlóhoz írott, majd egy hónappal a Toldyé után keltezett levelét ismerjük, amelyben viszont csak gyakorlati jellegű kérdésekről, a *Kont* befejezéséről és a cenzúráztatási problémák miatt Székesfehérváron kinyomtatott mű példányainak terjesztéséről beszél barátjának: „Add tudtomra hogy[an] szállíthatom hozzád a’ könyveket, a’ Kont, vagy a »Bujdosók« már kész.”⁴⁴⁴ Ha magyarázatot nem is, esetleg megfontolandó háttérrel nyújthat az adatokhoz a *Kont*-dráma körüli ismert cenzúráztatási probléma, s annak megoldása: Vörösmarty, mivel a pesti cenzor, Drescher Frigyes nem engedélyezte a mű megjelentetését, Fehérvárra, régi tanárához, Szabó Krizosztomhoz vitte cenzúráztatni a munkát. Az enyhébb cenzurális lehetőségek mellett az ottani nyomda, bár sokkal szerényebb technikai lehetőségekkel, kevésbé tetszetős betűkkel, de ebből következően olcsóbban is dolgozott, mint a pesti kiadók, s így jelent meg végül a *Kont* Számmer Pál kiadásában, ugyanott, ahol 1831 elején a *Csongor és Tünde* is. A későbbiekben majd látjuk, hogy ez a megoldás, a pesti cenzúra miatt a nyomtatás áthelyezése szinte gyakorlattá vált Vörösmarty baráti körében a húszas évek végén. De rendkívül fontos különbséget tenni a hosszabb terjedelmű, például drámai művek, a *Kont* és a *Csongor és Tünde*, illetve a lírai szövegek között. Míg az utóbbiaknak a pesti kiadványok, a *Tudományos Gyűjtemény* vagy az *Aurora* helyett megjelenési közeget tudott biztosítani például a kassai, a pestinél enyhébb

nemzetünkkel, / Ki európai finnyás lakhelyeden / Máig sem szenvedtél mocskot szépségeden. / Ázsiai színben fénylik nemességed / S még a módi nem tett alacsonynyá téged, / Im a külső népek bámuljak díszedet, / S tulajdon nemzeted nem becsül tégedet. Parisban, böjtelő havának, 14-én 1829.” Fekete cikke még a *Tudományos Gyűjteményben: Tudósítás Körösi Csoma Sándorról, Tudományos Gyűjtemény*, 1830. II. Kazinczy Sallustius-fordításához kér segítséget, adatokat Feketétől, s ebben ugyancsak Toldy közvetít számára.

⁴⁴² Bajza–Toldy 1969, 502. Elenyák György egy keltezés nélküli levele Toldyhoz az MTA Kézirattárában található: M. Irod. Levelezés 4r 63. sz. A levélben főleg Toldy könyveinek szállíttatásáról van szó, s minden bizonnyal az utazás befejezését követően íródott.

⁴⁴³ VÖRÖSMARTY 1965, 17, 272.

⁴⁴⁴ VÖRÖSMARTY 1865, 17, 273

cenzurális mércét alkalmazó *Felső-Magyarországi Minerva*, a hosszabb terjedelmű művek esetében komoly problémát jelentett a cenzúra tiltása. Vörösmarty életművében szinte példaértékűnek tekinthető az említett két mű egymással csak látszólag párhuzamosan futó kiadástörténete. A *Kont* cenzurális tilalma, a mű hosszú átdolgozási időszaka alatt, de még a megoldás jelentő fehérvári engedélyeztetés és kiadás előtt jelentkezik egy újabb probléma, a *Csongor és Tünde* megjelentetése. Toldy útja, levele a párizsi kiadás tervéről (1829. november) ebbe az *átmeneti* intervallumba illeszkedik, s ugyan csak nehezen és a költségeket megnövelve tűnik kivitelezhetőnek, de mégis alternatívát jelentő megoldást kínál föl. Bajza a *Kont*-ról 1830. január 12-én írja, hogy „Vörösmarty már vége felé jár a *Kont*-nak s nem sokára kész lesz vele. Fehérvárra viszi kiadni, mert itt nem engedi meg a censor.”⁴⁴⁵ Stettner pedig Kazinczynak számol be 1830. március 1-én a közvetlenül a megjelenés előtti fázisról: „Vörösmarty elkészítette a *Kont*-ot s Fehérvárra ment nyomtatni, mert azt hiszi, hogy ott a cenzúra szabadabb. Én félek, hogy ott sem engedik meg nyomtatni.”⁴⁴⁶ Vörösmarty viszont *akkor* már jól ítélte meg a lehetőségeket, s így jelenhetett meg végül májusban a mű. Sőt a fehérvári nyomdában rejlő alternatívát később az ekkor még szkeptikus Bajza is kihasználja majd, s ugyanott tudta publikálni a Lexikoni-pörben Döbrentei ellen írott cikkeit. A nyomda tulajdonosa, Számmer Pál az egyik alkalommal azt a komoly pénzbeli büntetéssel járó kockázatot is vállalta, hogy impresszum nélkül jelentette meg a kiadványt.⁴⁴⁷

Vörösmarty János Gyulai Pálhoz írott visszaemlékezése alapján került be *Vörösmarty életrajzába*, s azon keresztül a Vörösmarty-szakirodalomba magyarázatként a *Csongor és Tünde* székesfehérvári megjelenésével kapcsolatban a pesti cenzúráztatás problémája. Vörösmarty János 1864-ben az életrajzon dolgozó Gyulainak Vörösmarty Fehérvárra költözéséről érdeklődő kérdésére válaszolva,⁴⁴⁸ mintegy mellékesen ír a mű keletkezéséről is: „Hogy Mihály bátyám 827 Fehérvárott akart volna lakni, nem tapasztaltam, sőt ellenkezőt, mert kis városba vagy faluba nem maradt mulatni se – hanem Pest – vagy pusztán, pusztán szeretett nagyon lenni – de 827 tartózkodott egy nyáron Vörösmarty Zsigmond unoka bátyánknál Kis Keszibe Fehérvárhoz 1 ½ orányira

⁴⁴⁵ BAJZA–TOLDY 1969, 485.

⁴⁴⁶ VÖRÖSMARTY 1962, 8, 363.

⁴⁴⁷ „A röpirat kinyomtatásának nem lett következménye, bár a hatóság azt is kifogásolta, hogy »Szamer [!] Pál fehérvári nyomdász neve a mű utolsó lapján nincs feltüntetve.« Ez igen súlyos vétségnek számított, hiszen a helytartótanács már 1761. május 2-án elrendelte, hogy minden nyomtatványon fel kell tüntetni a kiadás helyét és évét, továbbá a könyvnyomató nevét. 1780. március 13-án pedig azt is kihirdette, hogy a könyvvizsgálati szabályok ellen vétő könyvnyomatók első alkalommal 100 forint bírsággal büntetendők, másodízben pedig »könyvnyomató jogositványuk elvesztésére ítélendők«”. FRIGYIK 2003, I., 86–87.

⁴⁴⁸ ZSOLDOS 2001, 33–34.

grof Nádasdy Tamás jószágán – az unokabátyánknak Urhidán és Ságban szőlője volt és csak nem naponként oda kikocsiztak, vagy vadászva ki ballagtak, a lakásánál is nagy kert nagy méhes a szőlőbe szép gyümölcsös és méhes – ezekbe találta magát jól Mihály bátyám, nagyon jól mert nyáron a nép a mezőn lévén kertekbe csak regvel, nappal csak méhek dongása, más nem háborította, itt sokat is dolgozott bátyám itt irta úgy a Tünde és Ilona című munkáját melyet Pesten, a Censurán vissza vetettek, hanem a Fehérvári Censor akkor Iskolai Direktor bátyámnak tanára volt és nagyon nagy öröme volt mindig bátyám szép magaviselete és eszében, nem tett akadályt, a munka ki nyomtatott – hanem a Két Szomszédvár is itt készült.”⁴⁴⁹ Gyulai a levélnek megfelelően elfogadja a pesti cenzúráztatással kapcsolatban Vörösmarty János visszaemlékezését, s próbál okot is keresni az „ártatlan” mű visszautasítására, s az ő nyomán válik majd a szakirodalmi használatban a Tudós monológja az elutasítás egyik magyarázó elvévé. Gyulai ugyanis analógiaként, a kiadás idejére visszavetítve összekapcsolja a Vörösmarty-mű engedélyezésének hátterét a *Magyar Szion* című egyházi lap egyik 1838 körüli cikkével: „Min akadhatott fenn a censura ez ártatlan műben, alig sejthetni, ha csak a tudós magánbeszédein nem, mely miatt a Szion című egyházi lap, ha jól emlékszem, még 1838 körül is nagy zajt ütött.”⁴⁵⁰

A Gyarmathy János által szerkesztett, 1838 januárjától megjelenő *Magyar Szion* egyik, *Az ész szava a' gyónásról* című cikkének első sora talán valóban a Tudós monológjának felütését („Erő az Isten! Úgy kell lennie, / Ész és erő, vagy inkább még erő: / Erő az ész is, mert uralkodik” etc.) idézi, azonban sem a mű címe, sem Vörösmarty neve nem bukkan föl a szövegben, tehát ‘nagy zajt’ nemigen kelthetett az írás: „»Ész az Isten« mond a' költő felmelegült képzeletben, valamint a' zsoldárban az esztelen: nincs Isten ugymond vad szívében: – Ezen istenített ész mondja ki tehát a Romai katolika egyházban zsengejétől napjainkig divatozó gyónásról ítéletét. Ugy, de kik azok, kik az észnek részre hajlatlan ítéletét e' tárgyban kimondhatják?”⁴⁵¹ A cikk ezt követően a „szabadelmű”, azaz liberális filozófusokat és teológusokat hozza föl példaként (Voltaire, Rousseau etc.), de sem itt, sem a cikk folytatásában nem tér ki Vörösmartyra, nem támadja a művet, ahogyan az a másik névtelen szerző sem, aki a májusi lapszámtól kezdődően hosszasan foglalkozik majd *Ész és religio' viszonyával*. A

⁴⁴⁹ ZSOLDOS 2001, 122. A levél figyelemre méltó vonása, hogy Vörösmarty János nem általában a cenzúráról, hanem a *pesti*, tehát Drescher Frigyeshez köthető (ti. a budai cenzor ekkoriban Nagy Antal volt) hivatalról beszél.

⁴⁵⁰ Idézi: VÖRÖSMARTY 1989, 9, 746.

⁴⁵¹ *Magyar Szion*, 1838, 119. (A helyesírás eltérései az eredetiben.)

kontextus, a szerkesztői célkitűzés alapján sokkal valószínűbb, hogy a cikkeknek semmi köze a Vörösmarty-műhöz, s a lap a felvilágosodás északkeleti kultuszával szemben próbálja visszanyerni az egyház és a gyónás korábbi tekintélyét. A *Magyar Szion* 1838-ban Kölcsey temetéséről, Kölcseynek a jobbágyokhoz való viszonyáról kezd el közölni olyan, Kölcsey személyét, bontakozó kultuszát meglehetősen durván támadó cikkeket, amelyek valóban nagy port kavartak az akkori irodalmi- és közéletben egyaránt.⁴⁵²

Természetesen a *Csongor és Tündével* kapcsolatban a fentiek nem zárják ki Vörösmarty János közlésének lehetséges igazságát, Gyulai véleménye pedig az egyházi lap támadása nélkül is elfogadható érv, de az eset nélkül az érvelés is veszít erejéből. A monológban szerepel olyan, Schelling és Kant hatására emlékeztető gondolatmenet, illetve önmagában is kiemelhető rész, sor (pl. „még istenem sincs”), amely a cenzúra túréhatárán kívül eshetett,⁴⁵³ s talán a cenzúra miatt cserélte Vörösmarty a három vándor egyikének nevét a semlegesebb Fejedelemre az eredeti Király helyett. Erről azonban semmilyen bizonyos állítást nem tudunk tenni. Az átdolgozásra viszont a keletkezéstörténet szerint csak a *Kont* megjelenése után kerülhetett sor. A kérdésnek a berlini Toldy-levél ismeretében azért lehet jelentősége, mert feltehető, hogy a levél leghangsúlyosabb része, a tervezett *tréfa* már a cenzúrán visszautasított műre vonatkozik – ebben az esetben viszont 1829 novembere előtt be kellett nyújtania Vörösmartynek a szöveget a cenzúrához. Vagyis a mű talán az 1830-ra kiadott *Aurorában* jelent volna meg eredetileg, s a cenzúra a szokásos nyári, koraőszi időre, a Toldy elutazása előtti időszakra esett. A levélrészlet, s Vörösmarty János közlése alapján ugyanis külső nézőpontból nem dönthető el egyértelműen, hogy Toldy mire is kérdez rá Vörösmartytól az *Ilona mit csinál?* mondattal: elkészült-e már a szöveg, vagy pedig döntött-e Vörösmarty a már kész, de a cenzúrán elutasított mű változatlan, esetleg átdolgozott kiadásáról? Az utóbbi helyzet lehetne az egyik magyarázat arra, hogy – hiszen Toldy még máshogy tudja 1828-ban – miért önállóan, s nem a tervnek megfelelően az *Aurorában* jelent meg a színmű. A zsebkönyv esetében természetesen nem lehetett volna követni azt a gyakorlatot, hogy a pesti cenzúrát megkerülve nyomtatja ki Kisfaludy az *Aurorát*, hiszen ekkor már szerződést kötött Kiliánnal a kiadásra, tehát – lemondva az ottani közléstről – kényszerűségből is a mű önálló kiadására helyeződik a hangsúly. A kérdésnek a keletkezéstörténeti apróságokon

⁴⁵² Köszönettel tartozom Zákány-Tóth Péternek, hogy a cikksorozatra felhívta a figyelmemet. Kölcsey és az 1838-as *Szion*-beli vita háttéréhez: LUKÁCSY 1995, 126–134. KERÉNYI 2002, 74.

⁴⁵³ SASHEGYI 1938. (Drescher Frigyesnek a vallással kapcsolatos tiltásaira vö. 92–99.) MÁLYUSZSNÉ 1985.

túlmenően azért lehet jelentőséget tulajdonítani, mert Vörösmarty népiességének értelmezésében a *Csongor és Tünde* alapvető szerepet játszik a 19. századi, sőt még a Babits-tanulmányok utáni, társadalomtörténeti szempontú anyagban is. A népi regiszterből származtatott történet saját kezdeményezésű feldolgozása és megjelentetése egy olyan önálló, tudatos kapcsolódást jelképe lesz az irodalomtörténeti elbeszélésekben, amely – ha ezzel szemben figyelembe vesszük az *Aurora* kontextusát – túlértékeli, szinte kizárólagossá teszi a (nép)mesei anyag szépirodalmi felhasználásának szándékát. Másrészt a kiadástörténeti, életrajzi háttérrel kiegészített és oda vissza is csatolt értelmezésekben a mű a ponyvakiadás *eredendő* szándéka felé tolódott el, s nem kapott szerepet az a kényszerhelyzet, amely esetleg nem az önálló, hanem az *Aurora*-beli megjelenést kizáró szituáció után jött létre. Mindez pedig meghatározza azt az olvasói közönséget is, amellyel Vörösmarty kapcsolatot próbált teremteni. Adatok, főleg a pesti cenzúra dokumentumainak hiányában ezeket a kérdéseket persze aligha lehet megválaszolni. A későbbi, Vörösmarty életében megjelent kiadások 1830-at adják majd meg a mű befejezésének éveként.

A Gyulai által *Vörösmarty életrajzában* és szövegkiadásában hagyományozott keletkezéstörténetről fontos megjegyezni, hogy Vörösmarty János az idézett levélben 1827-et írt, s a dátumot később, más tintával javították át 1829-re. Feltételezhető, hogy maga Gyulai, ugyanis ő már 1829-re teszi a *Csongor és Tünde* megírását, s nem valószínű, hogy más is használta volna időközben a forrást, Vörösmarty János levelét. De ebben a kérdésben sem lehetünk bizonyosak, hiszen Gyulai éppen az 1827-es évre, Vörösmarty életének legválságosabb időszakára kérdezett rá,⁴⁵⁴ s Vörösmarty János a kérdésre adott válasz után tér át azokra a művekre, amelyeket emlékezete szerint ott, de *nem* feltétlenül akkor írt Vörösmarty. A levél, a tájékoztatás egyértelműen az 1827-es Pestről Fehérvárra költözésre, az ügyvédi pálya tervezett felvállalására vonatkozik, s abból bontakozott ki az egyéb információ.

Horváth János *Vörösmarty drámáiról* tartott egyetemi előadásaiban így foglalja össze – részben Gyulai nyomán – a legfontosabb tudnivalókat: „A tárgy már 1821-ben érdekelte; Gyergyai versének megküldését akkor (Börzsönyben) kérte Sallay Imrétől. 1829-ben határozta el, hogy megírja *Csongor és Tündét*, akkor még *Tündér Ilona* címen; barátai tudtak e szándékáról (Toldy). Az *Aurorának* szánta; 1829–1830-ban megírta (közben félbehagyta Kont miatt); komolyan 1830 márciusától fogva látott

⁴⁵⁴ „4.) Igaz-e, hogy Vörösmarty 1827 körül Fehérvárra akart mint ügyvéd letelepedni?” ZSOLDOS 2001, 33.

hozzá, Kont elkészülte után. A pesti censor visszeveretette, a székesfehérvári (volt tanára) engedélyezte. (A censor min akadhatott fenn?) Gyulai úgy sejtí, tán a tudós monológján, mely miatt a Szion még 1838 körül is nagy zajt ütött: III. 479. Vajon nem ily kifogások megelőzése végett keletzte-e Vörösmarty a Csongor és Tündét »a pogány kunok idejéből«?»⁴⁵⁵ Ez az utolsó sorban megfogalmazott, a feltételezett cenzúráztatással kapcsolatos kérdés kerül majd át és szilárdul meg újabb magyarázatként azoknak a tanulmányoknak a nagyobb részében, amelyek egyáltalán kitérnek a mű időjelölésére, a pogány kunok idejére. Másrészt valószínűleg Gyulai keletkezéstörténeti adata (1829–30) került be Horváth János összefoglalásába, viszont mint láttuk, Toldy már 1828. szeptemberében egy olyan műről beszél, amelyből „[f]elinél több” elkészült. A kérdésnek ebben az esetben sem a mű minél aprólékosabb keletkezéstörténeti feltárása miatt van jelentősége, hanem a már említett kontextus tudatosítása miatt. Toldy közlése szerint eredetileg az *Aurora*ba írt műhöz hangsúlyosabban figyelembe veendő mind az *Aurora* (főleg 1827 utáni) szépirodalmi és képi kontextusa, mind pedig Kisfaludy Károly kezdeményező szerepe.⁴⁵⁶ Továbbra is kérdés marad viszont, hogy milyen okok miatt nem jelent meg végül a mű az *Aurora*ban, van-e egymást kizáró, például cenzurális összefüggés a tervezett kiadás és az *Aurora-beli* közlés elmaradása között? A keletkezéstörténet kérdései közé tartozik, hogy a párizsi kiadástervet követő 1831-es *Aurora* (megjelent 1830 októbere után) Vörösmartytól két epikus munkát, a töredékként publikált *A' Délszigetet* és *A' Romot* is közli, s utóbbi mű elé egy olyan rézkarcot helyez, amely eredetileg – mint azt az *Aurora* rézkarcait elemző szakirodalom megállapította – *nem A' Rom*, hanem valamilyen más, ismeretlen mű mellé készülhetett.⁴⁵⁷

Vörösmarty 1830 szeptemberében, szokatlan módon, a gyakorlatnak és a kiadói érdekeknek, szerződési szokásoknak ellentmondó formában, a nyomda megjelölése nélkül teszi közzé az előfizetői felhívást, s terjeszteti azt a *pozsonyi országgyűlésen*.⁴⁵⁸

⁴⁵⁵ HORVÁTH 2007, III., 943–944

⁴⁵⁶ A teljesen aligha elhanyagolható kapcsolódásra példa a *Tündérvölgy* már említett kézírata is, amelynek alcímében – mint már utaltam rá – Vörösmarty szerző és szöveg időbeli-formai összehangolására tesz rendhagyó kísérletet: „Auróra egy pap vitéz: erős lelkű ember, jó / hazafi : Nem papi lágyással”.

⁴⁵⁷ BOGYAY 1962, 17. , VAYERNE 1967, 172, 1973., ZENTAI 2007, 179–180.

⁴⁵⁸ KERÉNYI 1992, 8. A Kerényi Ferenc által megtalált és publikált, a „*Hazai s Külföldi Tudósításokban*, 1830. szeptember 22”-én közzétett *Előfizetői Jelentést* nem találtam a lap és melléklapjának szegedi példányaiban, illetve az OSzK egyik példányáról készült mikrofilm-másolatban sem. A *Jelentés* hosszú lappangási idejéből, illetve abból, hogy tudtommal a *Hazai s Külföldi Tudósításoknak* mindössze egyetlen, Kerényi Ferenc által használt példányában maradt fenn a nyomtatvány, arra következtetek, hogy az eredetileg talán nem a lap példányaihoz csatolva jelent meg, hanem más módon került oda. A betűtípus, a nyomtatvány betűinek a kopása alapján egyértelműen kijelenthető, hogy az említett *Előfizetési Jelentés* Számmer Pál fehérvári nyomdájában készült, ugyanott, ahol korábban a *Bujdosók*,

Tehát ekkor már bizonyos, hogy nem az *Aurora* fogja közölni a művet, hanem önállóan jelenik meg, bár a közlés elmaradását a párizsi kiadástervezet miatt korábbra, 1829-re is tehetjük. Az *Aurora* 1831-es kötetének megjelenéséhez érdemes hosszabban idézni Bártfay László Kölcseyhez 1830. október 21-én írott levelét: a Kisfaludy Károly megrázó egészségi állapotáról írott beszámoló közben ugyanis pontos képet kapunk az azévi almanach megjelenéséről, illetve valószínűsíthetjük azt is, hogy 1830 nyaránál, őszénél korábbra kell helyeznünk az *Aurorában* A' Rom elé kerülő rézkarc képi előzményének és megrendelésének az idejét. „Hanem, szegény Kisfaludy! nagyon oda van; bár életben maradjon. Úgy annyira kiaszott az, Édes Ferim, hogy a' Kifejezés' legvalóbb értelmében **csont és bőr**. – 'S a' szál ember, 's ki nyugtalan vala mint füst, ott hever erőtlennül a' tehetetlenség' iszonyú lelki kínjában, 's köszönné is, hogy ismerősei, barátjai unalmaiban látogatják, 's ismét fáj is neki, ha látogatják. [...] Nyújts Édes Ferim Károlynak is vigasztalást; igen könnyen lehet ma-holnap elköltözik, 's akkor érdemeid' száma nagyobb lesz Isten előtt. – Küldj dalaidból néhány darabot az Auróra' számára: bizony meg fogod örvendeztetni. Ennek kiadásán nem kevéssé töprenkedik, 's Bajza magára vállalá a' már folyamatban lévő nyomtatás és correctura' gondjait. – Szobránci dalod: »Hol van a' hon' sa't« minden legkisebb változtatás nélkül keresztül ment a' Censurán, de illy czím alatt: Zrinyi dala. Ennek Kis[faludy]. nagyon örült, midőn Aug. ban meghoztam; örült, hogy az Aurorában kijöhet; 's igen nagyon fog örülni, ha zsebkönyvét (éltében talán az utolsó) nagy becsű 's köz kedvességű darabjaiddal ékesítheti. Rajtad áll Kedves Barátom mit és mennyit adj; mi mindjányan felettébb fogunk örvendeni, ha mennél többet adsz. Csak arra bátorokodlak még megkérni Édes Ferim, ne halassz sokára, mert a' nyomtatás folyton foly.”⁴⁵⁹ A *Fehérvárott* tartózkodó Vörösmartyt majd Stettner György fogja értesíteni 1830. november 22-én egy rövid

majd pedig a *Csongor és Tünde* is. (Legegyértelműbb az azonosság, ha a főszereplő nevében szereplő nagy g betű kopását összehasonlítjuk a később megjelent mű címlapjával.) Minden bizonnyal egy olyan, az országgyűlésen terjesztett példánnyal van tehát dolgunk, amit a lap egyik olvasója tett bele a *Hazai s Külföldi Tudósítások* példányába. Kerényi Ferenc a lap 1830 szeptember 22-i példányában találta meg a *Jelentést*, egy később ismertető Helmezy Mihály-levél pedig szeptember 20-án számol be az országgyűlésen terjesztett példányokról, tehát nagyon közel esik egymáshoz a két időpont. Ez alapján úgy gondolom, hogy Vörösmarty a *Csongor és Tünde* megjelentetéséhez 1830 koraőszén kizárólag az országgyűlésen próbált előfizetőket találni, s a nyomtatást lehetőleg az országgyűlés befejezéséig el is végeztetni. A sikertelen országgyűlési előfizető-gyűjtést követően kerül majd sor második fázisként az actiákkal történő megjelentetésre. Arra nincs adatunk, hogy Vörösmarty ponyván is szerette volna értékesíteni a művet, tehát a színmű ebből a szempontból semmiben nem különbözik korábbi drámáinak megcélzott olvasói közönségétől, kiadástörténetétől. Ezúton is szeretném megköszönni Frigyes Katalinnak, a Szammer-nyomda és -család monográfusának az előfizetési jelentés fehérvári nyomtatásával, a betűtípusok azonosításával kapcsolatos megerősítését, illetve a nyomda működéséről, kiadványairól adott részletes és önzetlen tanácsait.

⁴⁵⁹ KÖLCSEY 2007, 300.

levélben Kisfaludy Károly haláláról: „Kisfaludynk holnap 3 órakor temettetik, meghalt tegnap 2 ½ órakor.” Ugyanebben a levélben tájékoztatja Stettner Vörösmartyt az akadémia igazgatósági ülésének döntéséről, miszerint a nyelvtudományi osztály tagjává választották „500 Convent frt. fizetéssel”.⁴⁶⁰ Váczy József napjainkra elfeledett levélközléséből tudható, hogy Vörösmarty a *Csongor és Tünde* nyomtatásával kapcsolatban utazott Fehérvárra november 19-én. Az 1830. november 18-án Pozsonyban, az országgyűlésen tartózkodó Helmeczy Mihályhoz Bártfay Lászlótól írott, Horváth Döme másolatában fennmaradt levél nagyobb része Vörösmarty szóbeli beszámolóját idézi Kisfaludy állapotáról: „Tegnap estve nálam lévén Vörösmarth [sic!], kérdém, régen volt e Károlynál? Most jövök onnan, felelte.” A levélből kiderül, hogy a haldokló Kisfaludyhoz – bizonyára orvosi segítségért – Toldyt kellett hívni az előző éjjel. A levél a Helmeczynek és a *Csongor és Tünde* névvel meg nem nevezett, de az előfizetés gyűjtésével szintén megbízottaknak szóló szemrehányással zárul: „Miért nem küldtetek szegény Vörösmartynak előfizetőket *Csongor és Tünde* kiadhatására? – Most kénytelen ismét actiákat kéregetni ‘s holnap Fejérvárra megyen, ha [hátha] lehetséges lesz a’ nyomtatóval végezni.”⁴⁶¹ Az előfizetői felhívást, mint már idéztem, két hónappal korábban, még nyomda megjelölése nélkül tették közzé, ezért nehéz egyértelműen eldönteni, hogy milyen kiadásra vonatkozatható a levélíró szemrehányása. Nem deríthető a levélből az sem, hogy a megegyezés új helyzetre vonatkozik-e, azaz egy előfizetők nélküli kiadás intézésére, vagy pedig egy már folyamatban lévő megegyezés módosítására próbálja rávenni Számmer Pált Vörösmarty, hogy részvényesekkel is hajlandó legyen elkezdni a kiadást.⁴⁶² A *Csongor és Tündéről* a fehérvári nyomda számadáskönyvben az első bejegyzés a cenzori engedélyt követően, 1831 februárjából származik.⁴⁶³

⁴⁶⁰ VÖRÖSMARTY 1965, 17, 280.

⁴⁶¹ VÁCZY 1932, 86. Váczy József ismeretlenül írottként publikálja a levelet, viszont a levélben említett személyek és a nemrég megjelent Bártfay *Naplói* alapján egyértelműen Bártfay László a levél írója. Köszönettel tartozom Kalla Zsuzsának a levél azonosításához nyújtott segítségéért.

⁴⁶² Frigyik Katalin szíves közlése szerint sem az *Előfizetési Jelentés* kinyomtatása, sem a „nyomtatóval végezni” szókapcsolat nem jelenti feltétlenül azt, hogy Vörösmarty a fehérvári utazás előtt már megegyezett volna Számmer Pállal. Hozzátehetjük, hogy a *Jelentés*ben szereplő, az előfizetés lebonyolításával megbízottak között inkább csak Vörösmarty környezete, ismerősei, s nem Számmer Pálnak a prenumerációval foglalkozó, szokásos megbízotti névsora szerepel.

⁴⁶³ „A’ *bujdosók* és a *Csongor és Tünde* első kiadásának engedélyezése és megjelenése Székesfehérvárott történt. A cenzor személyét titokban tartja Vörösmarty és íróársainak köre. Segítségével négy olyan kiadványt sikerült kinyomtatniuk, amelyet a budai cenzor (Drescher) nem volt hajlandó engedélyezni. Az említett nagy jelentőségű drámákon kívül Bajza röpirata, majd annak »toldaléka« készült itt a *Conversations-lexikon* ügyében.” FEHÉR 1964, 484. Fehér Géza, akárcsak a nyomda későbbi monográfusa, kitér a pontos rendtartásra is: „A cenzori iratok kétségtelenül igazolják az első ízben Vörösmarty János által nyújtott adatokat a cenzor személyét illetően. Pontos meghatározzák a cenzori

Bártfay László levelének fontos információja, hogy Vörösmarty a *Kont*-dráma kiadásánál már alkalmazott, Bajzától eredő megoldáshoz kénytelen ismét folyamodni, azaz a *Csongor és Tünde* is minden jel szerint *actiák*, részvények gyűjtésével jelenik majd meg végül. Az *actiákkal* kapcsolatos tudnivalókat, a vonatkozó levelezést a *Kont* kapcsán már ismertette a kritikai kiadásban Fehér Géza, ezért itt nem térek ki a részletes ismertetésre.⁴⁶⁴ A *Csongor és Tünde*, bár a szeptember közepi-végi előfizetési felhívás szerint a nyomtatást a költségeken kívül „egyébb semmi sem” hátráltatja, már nem jelenik meg az eladás szempontjából rendkívül fontos, szeptember 8-tól december 20-ig tartó pozsonyi országgyűlésre, illetve a november 15-én kezdődő Lipót-napi vásárra.⁴⁶⁵ Téves tehát az a szakirodalmi adat, amely a mű megjelenését Helmecczynek az országgyűlésről Toldyhoz írott levelére alapozva, 1830. novemberére teszi.⁴⁶⁶ Helmecczy a levél két részletében is, de *nem* a megjelent könyvről, hanem – ahogyan ez az első részletből kiderül – a nyomtatott *előfizetési felhívás* példányairól ír Toldynak: „Vörösmartynak Csongorját és Tündéjét Országos pártolásra nem volt eresztani tanácsos mert kevés példány vala legalább nálam az Előfizetési jelentésből.” Illetve a tévedést okozó, Waldapfel József könyvében önállóan idézett sor: „Nálam száz példány is alig volt Csongor–Tündéből, itt pedig legalább hatszáz kell még most is.”⁴⁶⁷ Az ismert fehérvári cenzúraengedély dátumának ismeretében a felhívás tehát annyival egészíthető ki, hogy a műhöz, ahogyan arról Bártfay levele beszámol, nem sikerült az országgyűlésen a tervezett nyomtatás megkezdéséig a szükséges számú előfizetőt megtalálni, s ezért csak a következő év februárjában, új fizetési formával kezdődhetett majd el a munka. Azt, hogy végül kik vásároltak *actiákat* a *Csongor és Tündéhez*, nem tudjuk, hiszen ebben az esetben, az üzleti jelleg miatt, nem volt szokásos feltüntetni az *actiákat* vásárlók neveit.

elbírálás, a kinyomatás idejét és az elkészített példányok számát.” I.m., 491. A *Csongor és Tündére* vonatkozó cenzori bejegyzés: „Elenchus Opusculorum in Typographia Alba-Regalensi impressorum Trimestri secundo 1831. *Mense Februarii* Csongor és Tünde. Színjáték öt Felvonásban, írta Vörösmarty Mihál. Impressorum in exempl. 500, et revisum per Censorem Localem. Albae Regiae die 7° Maji 1831. Joannes Chrysost. Szabó Gym. Director et Revisor Loc.” I.m., 490. (A második trimeszter a február, március és április hónapokat jelentette.)

⁴⁶⁴ VÖRÖSMARTY 1962, 8., Drámák III., 365–366.

⁴⁶⁵ A Lipót-napi vásár könyvkiadásban betöltött szerepéről ld. KERÉNYI 2002.

⁴⁶⁶ WALDAPFEL 1935, 303: „1830. november 20-án Helmecczy sajnálkozva írja Toldynak Pozsonyból, hogy az akkor újonnan megjelent *Csongor és Tündéből* csak 100 példány volt nála, »itt pedig legalább hatszáz kell még most is – sőt országgyűlés elein ezer is kevés.«” Fülöp 1978, 79.

⁴⁶⁷ Helmecczy Mihály Toldy Ferenchez „Pozsony 9ber 20kán 1830”. MTA Kézirattár, M.Irod. Levelezés 4-r. 68.sz. A levél keltezése a katalóguscédulán is *hibásan*, 1830. nov. 20-ra van megadva szeptember („9ber”) 20 helyett. Az országgyűlés kezdetére (szept. 8.) – „országgyűlés elein” – közvetve Helmecczy is céloz.

A keletkezéstörténeti és cenzurális problémákat azért tartottam szükségesnek részletesebben idézni, hogy láthatóvá váljon néhány, a Vörösmarty-mű korszakolását, kontextusát, s a mű értelmezését is befolyásoló irodalomtörténeti vélemény eredője. A cenzúra hátteréhez, Vörösmarty viszonyulásához kevésbé tartom valószínűnek, hogy eleve (azaz időjelöléssel a műbe írva) hajlandó lett volna kompromisszumot kötni a megjelentetés érdekében. Ezt részben a *Kont* már említett publikálása is mutatja: miután a pesti cenzor nem engedélyezte a mű kiadását, azt Fehérváron oldotta meg.⁴⁶⁸ A pesti cenzúra viszont még évekkel később, 1842-ben is úgy nyilatkozik a szövegről, hogy ha az akkor kerülne benyújtásra, nem kaphatná meg a nyomtatási engedélyt, de az utólagos betiltással már felesleges lenne felhívni a közönség figyelmét az egyébként értéktelen és előadhatatlan műre.⁴⁶⁹

Toldy szóban forgó berlini levelének a saját munkájára vonatkozó részéből is az látszik, ha egyáltalán felmerült a csonkítás, a szerzői autonómia megsértésének a lehetősége, ezekben az években már a minimális kompromisszumot jelentő megoldásokat is próbálták elkerülni a megjelentetéskor. „A’ mi a’ jelen küldeményemet illeti, kérdezze Horvátot [Horvát Istvánt – G.Zs.], voltak e’ Béla alatt már Minoriták, hogy parenthesisemmel bakot ne lőjek. Azt ohajtom, hogy a’ deczemberi kötet ezzel kezdődjék; ha a’ censor *egy szót* töröl, vegye vissza ‘s adja Bajzának, hogy az Kassára küldje; a’ levél’ portóját Bajza fogja akkor kifizetni.”⁴⁷⁰ A Toldy által kiemeléssel is nyomatékossított tiltás, s az engedélyeztetés Kassára vagy Fehérvárra való áthelyezése ekkor tehát már szinte *gyakorlatnak* tekinthető hasonló esetekben. Az 1830 elején Göttingenből keltezett, Bugát Pállal közösen kiadott orvosi szótárról intézkedő Toldy-levél alternatíva keresése nélkül, szinte utasítja Vörösmartyt a pesti cenzúra mellőzésére: „Ezeket Bugáttal minél előbb közleni akkor se feledd-el, ha Kassára menne a’ darab; de csak el ne késsél vele. 2) A’ censurát Lenhossékra kell bízni, Drescher törül.”⁴⁷¹ Hasonlóan nyilatkozik a cenzurával kapcsolatban Fábián Gábor, de

⁴⁶⁸ VÖRÖSMARTY 1962, 8, 364: „A baráti, szűkebb körben való terjesztés célja tehát a cenzor védelme és Vörösmarty önvédelme lehetett. A levelezésből arra következtethetünk, hogy *A’ bujdosók* könyvtárosokhoz nem adható. Erre utal a mű cenzúrájának eddig feltárt története, a fehérvári cenzorral kapcsolatos megjegyzés és maga a tény, hogy a budai cenzúra – a kevés fennmaradt utalás szerint – ellenezte a kiadást.”

⁴⁶⁹ VÖRÖSMARTY 1962, 8, 366–367.

⁴⁷⁰ VÖRÖSMARTY 1965, 17, 245. Vö. még Fábián Gábor Vörösmartyhoz 1828. május 11-én írott, rendkívül tanúságos, a belső és külső cenzúra lényeges vonásait érzékletesen összefoglaló levelét: „Ha már a Censura még ott is despotizál, hol az Író, ki helyheztesését ismervén, tudja mi szabad és mi nem, semmi sértést nem gyaníthat”. VÖRÖSMARTY 1962, 17, 209.

⁴⁷¹ VÖRÖSMARTY 1965, 17, 262. (A levélben a Toldy és Bugát által közösen írott *Magyar-deák és deák-magyar orvosi szókönyv*-ről - Pest, 1833. - esik szó.)

ő, távol a pesti irodalmi élettől, már azt tartja megfontolandónak, érdemes-e a cenzúrárt ismerve egyáltalán irodalmi polémiába kezdeni egy frissen megjelent német nyelvű irodalmi lap, a *Die Biene* ellen: egy ilyen „harczba nagy kedvem volna magamnak is keveredni; ha a’ tárgy kényes volna miatt attól nem lehetne tartanom, hogy a’ nemzet- és ember-just tapodó gyalázatos Censura Manifestumomat közre kelni nem fogná engedni.”⁴⁷² Az ekkoriban már Aradon élő Fábián esetében a helyzethez való viszony ugyan más, de a helyzet megítélése nem különbözik a pesti barátokétól.

A 20-as évek végén a Vörösmarty-művek cenzúráztatási problémáit legalább vázlatosan áttekintve jó néhány olyan esettel találkozunk, amelyek – olykor szinte a tartalomtól függetlenül! – indokolttá tehetik a *Csongor és Tündének* a szokásostól eltérő megjelentetési tervét, vagy legalább magyarázatul szolgálhatnak Toldy hosszú külföldi útjában rejlő lehetőség felvetésére, s a többé-kevésbé nyílt konfrontációt felvállaló *tréfa* megvalósítására.

1828-ban próbálja Vörösmarty a későbbi címén *Mikes búja* című költeményét megjelentetni, de Drescher Frigyes nem adta meg az engedélyt, s Bajza és Toldy ekkor még azon is csodálkoztak, hogy egyáltalán fölmerült Vörösmartyban az engedélyeztetés gondolata, és benyújtotta a művet a cenzorhoz: „Vörösmarty egy, valami 30 hex[ameter]ből álló darabot írt: Mikes’ keserve. Csodáltuk, mert ha én, vagy Károly valánk is a’ censorok, ki nem eresztjük: ő még is azt várta, de visszavetett a’ censortól. Most Vy »A’ bujdosó’ keserve« cím alatt akarja adni, de így ki fogja érteni. Revolutionalis darab valóban, ‘s te tudod, mennyire tetszik Vy magának az ilyenekben.”⁴⁷³ A kézirat ezután megváltoztatott címmel Ellinger Istvánhoz, a körrel személyes, baráti kapcsolatban álló, kassai székhelyű *Felső-Magyarországi Minerva* kiadójához került, s Bajza Toldyhoz 1829. szeptember 6-án, tehát nem sokkal Toldynak a párizsi kiadásról érdeklődő levele előtt kelt levelében már arról ír, hogy ezentúl minden olyan kéziratot, amit Drescher kiadásra nem engedélyez, Kassán próbál majd megjelentetni az enyhébb cenzori ellenőrzés miatt: „Egy szép népdalt is írt [Kisfaludy]; de Drescher nem eresztette-ki. Én Ellingernek fogom küldeni. Mikes’ keservét is elküldtem, de más címet adtunk neki: Az öreg rabszolga Pompejus’ sírja fölött. Ezután mindent [sic!] megszerzek, a’ mit Drescher ki nem ereszt, ‘s Kassára küldöm.”⁴⁷⁴ A cenzúráztatás és átcímezés a kéziratok sorsára is hatással volt, hiszen három eltérő

⁴⁷² VÖRÖSMARTY 1965, 17, 267. (Fábián a levélben a lexikoni pörre céloz a „harc”-ról írva.)

⁴⁷³ Toldy Ferenc Bajza Józsefhez, 1828. Pest, augusztus 19. BAJZA–TOLDY 1969, 441.

⁴⁷⁴ Bajza József Toldy Ferenchez 1829. Pest, szeptember 6. BAJZA–TOLDY 1969, 472.

címmel maradt fenn a mű szövege: *Mikes búja, Rákóczy sirjánál*, s egy harmadik, nem Vörösmarty kézírásával készült: *Az agg-szolga Pompejus' sírja felett*. Utóbbi kéziratot viszont a lejegyző olyan tartalmi magyarázattal látta el, amelyben visszaállította az eredeti kontextust: „Pompejus: Rákóczy. Aggszolga: Mikes Kelemen. Rokon: Magyar”⁴⁷⁵.

Ennél, a megjelentetés formájára bizonyára hatással lévő esetről sokkal fontosabb az az előzményekkel is bíró, illetve továbbágazó vita, amely ugyan Rummy Károly György és Vörösmarty között zajlott, de eszmetörténeti kezdete már a *Zalán futása* idején is érzékelhető. A vita alapjaiban érintette a magyar–szlovák nyelvi-kulturális viszonyt, s befolyása megjelenik Vörösmarty ekkortájt írott cikkeiben, sőt utalásszerűen a *Csongor és Tünde* szövegében is. A vitára vonatkozó adatokat ebben az esetben is a Bajza–Toldy-levelezésből ismerhetjük meg. Bajza 1829. december elején tájékoztatja Toldyt az eseményekről: „Rummy valami ostobaságot írt a Spiegelben a tótokról, melly a magyar nemzetet bántja.”⁴⁷⁶ Mi feltűzeltük Vörösmartyt, hogy ne hagyja feleletlenül (az ilyen dolgokban Thaisz igen jól viselte magát) s ő írt is egy feleletet s elküldte Drescherhez. Ez a számár ezt írta rá: »Cseh, orosz, tót, lengyel tollharca az ő nyelveken kell felelni. Nescitis, quid loqitis, misesere Domine! Non admittitur«. Egy más magyar régiségre, mely avval egyszerre volt neki pro censura küldve, s a mellyet Stettner Kresznericstől kapott, hogy közölje a Gy[űjtemény]ben, ezt írta: Ezt én nem tartom oly régiségnek, hogy méltó legyen közleni, talán más célból akarja a közlő kiadatni? Non admittitur. Láttál valaha ilyen impertinentiákat? Ha ez velem történik Dreschert vagy a Consiliumnak feladtam volna, hogy legalább rárezzentsek (mert elégtételt úgy sem nyerne az ember) vagy pedig saját házánál úgy kiszidtam volna, hogy egy maroknyi becsület sem maradt volna rajta.”⁴⁷⁷ Bajza indulatos sorai, a felhozott események világosan mutatják Drescher és az Aurora-kör között elmérgesedett, sőt a helytartótanács felé legalább demonstratív válaszlépést fontolgató viszonyt, amelyből logikusan következik, hogy a lehetőségekhez mérten más megoldásokat próbáltak keresni saját műveik kiadásához is. Vörösmarty Rummy ellen írott, visszautasított válaszcikke nem maradt fenn, de a Rummyval folytatott, s majd a Conversations-

⁴⁷⁵ VÖRÖSMARTY 1960, 1, 741.

⁴⁷⁶ Rummy 1829. nov. 7-én megjelent *Vaterländische Ehre im Auslande* c. írásáról van szó. A cikk „egy angol lapban közölt recenzió kapcsán meleg hangon méltatja Jan Kollár Slawy Dcera c. költeményét, s egyszersmind Kollárnak a szlávok nyelvi és kulturális egységének megteremtését célzó törekvésére, valamint a szlovákok szándékolt elmagyarosításával szemben tanúsított ellenállására is utal.” TOLDY–BAJZA 1969, 664. (Oltványi Ambrus jegyzete.)

⁴⁷⁷ BAJZA–TOLDY 1969, 480.

Lexikon-i pörben Toldy részvételével a szakításig fokozódó vita háttérét, Rummy irodalom- és nemzetszemléletét részletesen feldolgozza és értelmezi Fried István tanulmánya.⁴⁷⁸ A tartalmában ugyan nem ismert vita példaszerű abból a szempontból is, hogy a Rummy, Vörösmarty és Toldy között korábban rendkívül jónak mondható viszony hogyan volt képes rövid idő alatt az ellentétébe fordulni az eltérő nemzet- és nyelvfelfogás miatt.

Ezek a feszültségek, bár burkoltan, de megjelennek a *Csongor és Tünde* szövegében is. Ezúttal csak egy momentumra, az ördögfiak alakjára térek ki. A Mirigyhez csatlakozó ördögfiakkal kapcsolatos kitételek Vörösmarty közvetlen környezete, a barátok számára bizonyára könnyen értelmezhető allúziót is jelentettek a fentebb érintett, látszólag hirtelen felszínre törő, de már Toldy útjának egyik, az eredettel kapcsolatos helyzetet tisztázó, célkitűzésként megfogalmazott nyelvi-nemzeti vitában. A *Csongor és Tündében* Csongor szerint a ‘sógorok’ és a ‘medve bátya’ nyelvét, azaz a németet és szlovákot értő⁴⁷⁹ Kurrah, Berreh és Duzzog nevének megalkotásához fontos háttér Vörösmarty ekkori etimologizáló nyelvszemlélete, illetve az a kontextus, amelyet – a cenzúra esetleges tiltására ügyelve a „tótok” említése nélkül – már a *Gondolatok a’ magyar nyelv’ eredetéről* című, 1828-as cikk eleje részletez. A vita tétje a honfoglalás korabeli magyar nyelv és szókincs, s azzal összefüggésben a honfoglaló magyarság kulturális állapota, s az abból kifejlődő nemzeti jelleg eredetisége vagy idegen mivolta. A „részint gyávaság, részint alacsony áskálódásnak’ bűne” miatt „elpörlött” szavak nélkül a bárdolatlan honfoglaló magyarság az ellenoldal szerint a kulturális fejlettség magasabb fokát jelentő földművelést sem ismerte, azt szomszédjaitól tanulta, s fejénél, lábánál mást nemigen tudott megnevezni.⁴⁸⁰ Vörösmarty válasza Bölcs Leo *Taktika* című művére hivatkozva szinte előlegezi azt a Sallay Imre által lejegyzett, 1836-ban keletkezett gúnyverset, amely tartalma miatt

⁴⁷⁸ FRIED 1963, 204–218. Vö. még MISKOLCZY 2009, 16: „Rummy megnyilatkozása hungarus hitvallás volt. És szüksége volt Kazinczy tekintélyére, ugyanis az 1830-as években kemény csapások érték, éppen Vörösmarty Mihály figurázta ki, méghozzá kegyetlenül és igaztalanul: Mit tótul gondolsz, elmondasz konyhadiákul, / Rossz német nyelven végre lenyomtatod azt: / Tartson meg tova is bölcs szándékodban Apollon, / Tőled egy új Bábelt várhat az emberi nem. Ez a támadás nemcsak Rumynak szólt, hanem egy egész világnak. Egy típust ért támadás, a sok nyelven tudó, ám egyikben sem remeket alkotni képes író, és ezen kívül a magyarosító megnyilvánulások ellenzőjét.”

⁴⁷⁹ SZÖRÉNYI 1996, 76–77.

⁴⁸⁰ VÖRÖSMARTY 2000, 25–26. Vö. össze még a dolgozat *Függelékében* közölt *A’ régi pogány magyar...* című Vörösmarty-kézirat kitételével: „A harc miatt nem folytathatván *ősi foglalatosságokat, a földművelést*, igen kényelmesnek ’s vitéz férfihoz illőnek találák aratni a’ hol nem vetettek, inni a bort, mellynek földét nem magok munkálták.” (Kiem. – G.Zs.)

később a legtöbb Vörösmarty-kiadásból kimaradt.⁴⁸¹ „miért akarják magokat épen azok őseink’ tanítóivá tenni, kikről Álmos’ bejöttékkor bölcs Leo azt írja, hogy csak kölest ettek, ‘s a’ földmivelés egyéb ágazatit nem értették?”⁴⁸² Nyelvüket pedig az a csinosodás előtti, vad, a hegyek között élő barbár népekre jellemző fázis uralja, amely a természeti hangok utánzásával, a hangzó nyelv esztétikai szegmense, azaz magánhangzók nélkül képzí a szavakat: a „rideg ember br-gése, mr-gása” csak úgy lehetséges, ha „mindig hegyek, ‘s medvék között” járt. Az ördögfiak neve, karakterükkel összefüggően, kivétel nélkül „természeti hangból elvont” gyökök, s az emberi nyelvhasználatban az ösztönélet és a vad, állati indulatok kifejezői.⁴⁸³ Az aktuális nyelvi vita háttérének, illetve a *Zalán futása* Ármány által beöltöztetett tót ördögeinek ismeretében szinte lehetetlen nem fölismerni az allúziót. S az irodalmi műbe rejtett utalás, részben már nevesítve, 1829-ben is felbukkan *A holdvilágos éj* című novella „három árva tót deák”-ról szóló, az éhséget középpontba állító történetében. Csak az egyértelműen – és egyébként mindenki által jól felismerhetően – Jan Kollárra utaló püspök szó jelent meg csupán kezdőbetűvel, kipontozva, amit viszont Vörösmarty a saját könyvpéldányában gondosan kiegészített.⁴⁸⁴ Természetesen az itt szintén csak a gondolatmenet miatt érintett magyar–szlovák (nyelvi) nacionalizmus-vita nem határozza meg az ördögfiak műbeli szerepét, de a puszta utaláson túlmutató jellege miatt teljesen mellőzni, tisztán mesei motívumnak tekinteni sem lehet. Ugyanígy figyelembe veendő ebben a kontextusban, hogy a szereplőlista és a szöveg egy helye szerint Balga „földmívelő”, a sivány földre „kalász ruhát” ad, s bár az – „mint az árva tót deák” – elfogadja a magot, de csak „háládatlan vad zabot” terem.

A Toldy által említett párizsi kiadással kapcsolatban tehát felvethető, hogy elsősorban a pesti cenzúra, s főleg Drescher ellen irányulhatott. Több adatunk is van arra, hogy Drescher Frigyest az Aurora-körben nevének jelentése és tevékenységének

⁴⁸¹ SZÖRÉNYI 1996, 77.: „Vörösmarty 1836-ban rendkívül felingerült azon, hogy egy szlovák származású helytartótanácsi hivatalnok – latinul – magyarellenes gúnyverset írt. Ebben – többek között – azt állította, hogy a magyar csak ugatni tudna, ha nyelvéből kimaradnának a szláv eredetű szavak.”

⁴⁸² VÖRÖSMARTY 2000, 26. Vö. a Sallay Imre lejegyzésében fennmaradt vers részleteivel: „Zabgyermek! te horog lábu hegy’ mászni teremtett / Tót csuda [...] Azt mondod: ha magyar szóból a tót kimaradna, / Szólani nem tudván, bögene a’ki magyar. / Hogy lehet az? te egészen tót csak bögni tudsz, és / Medve hazárdban nem hallani emberi szót. – / »Krk, Szmrt, prszt – « Nem üvöls! mert elfülsz tőle ’s bögyödből / A zab, melyet evél, – vissza böfögve – meg öl.” (Idézi: SZÖRÉNYI 1976, 77.)

⁴⁸³ BOLDOGRÉTI [Horvát István] 1806, 163–165., HERDER 1983., KERÉNYI 1992, 43., CZUCZOR–FOGARASI 1862–1871. Kurt(ah): „elvont gyök. 1) Hangutánzó [...] jelent erősebbféle, légrázkodtató hangot.” Berr(eh): „természeti hangutánzó, melyből berrég, származott”, illetve: „Mondják ebemű állatokról, midőn mérgeesen öszveszorított, vagy kivigyorított fogaik közül berr-féle hangot adnak.” Duzzog: „természeti hangból elvont gyök [...] Jelenti azon hangot, mely a magát felfűtt haragos vagy kevély ember száján, orrán kinyomul.”

⁴⁸⁴ VÖRÖSMARTY 1974, 13, 252., MILBACHER 2000, 97–102.

megítélése alapján 'Cséplő'-nek nevezték, s Brisits Frigyes azonosította a *Pályalombok* (1829–1833) egyik legnyersebb hangú, már-már a megvesztegethetőséget is felvető, fenyegető hangú Vörösmarty-epigramma címzettjét a cenzorral.⁴⁸⁵ A cenzori tiltások háttérében – a cenzor és az írók viszonyának megváltozásában – viszont a szlovák–magyar vita egy újabb hulláma, a cenzor nézőpontjából a birodalmi és nemzeti érdekek ütközése, kényes egyensúlya is ott állt. A terv és a tréfa erre a már indulatokat gerjesztő, összetett, az egyedi eseteket, hangsúlyokat az olvasó előtt elmosó feszültségre próbálhatott, valószínűleg a mű egészének koncepciójától *függetlenül* ellenválaszt adni. Toldy útjának legfontosabb célja, a magyar irodalom és nyelv európai képviselőjének, bemutatásának a vágya nem közvetlenül politikai, hanem mintegy általában a *nemzeti* célokat sértő-korlátozó cenzúrával ebből következően *más* kontextusban került összeütközésbe, más összefüggésben kellett a saját jogokat megvédeni, mint azt az előbbieken felhozott példákban megfigyelhettük, ha azok ösztönző erejétől nem is tekinthetünk el teljesen. Különös módon viszont valószínűleg az ötlet értelmi szerzőjének tekinthető Toldy Ferenc nem csak Drescher Frigyes, hanem előbb a *Tudományos Gyűjtemény*t kiadó Károlyi, sőt az azt 1828-tól szerkesztő Vörösmartyval is feszültségbe kerül, s szintén a cenzúrával, az írói jogokkal kapcsolatos sérelmeket érzékelve próbálta először megvalósítani 1829. áprilisának végén, tehát közvetlenül elutazása előtt azt az akár példaértékűnek is tekinthető tervet, amelyet valószínűleg a párizsi kiadástervezés egyik mintájának tekinthetünk.

Bajzának az *Epigramma theóriája* című, a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent értekezésére az érintett, Szentmiklóssy Alajos Szerényi álnéven *Czáfolás és*

⁴⁸⁵ „Cséplő csépelhetsz; de ha meggyujt lángja dühömnek / lelkedet, a' k[ur]vját, megsütöm: óva mozogj.” (*Cséplő*) Fábrián Gábor Vörösmartyhoz írott, 1828 májusi levele már ebben a jelentésben köti össze Drescher Frigyes nevét és szerepét: „Ha már a' Censura még ott is despotizál, hol az Író, ki helyheztesztését ismervén, tudja mi szabad és mi nem, semmi sértést nem gyaníthat: akkor jobb vagy soha tollhoz nem nyúlni, vagy Amerikába menni és ott írni. Én e' méltatlanságot álmodni sem mertem. Írásomban Status, Fejedelem és Religio ellen semmi szó nem találtatván: rajt' a' Censor mi okon kegyetlenkedett – meg nem foghatom. [...] én declarálom előtted, hogy munkámat illy rútul megcsonkítva sajtó alá adatni nem akarom. Minekutána Drescher Uram a' maga csépjével a' jó magot kicsépelte: száraz szalmájában a' publikumnak sovány eledelt nyujtani nem fogok.” (Fábrián Gábor Vörösmarty Mihályhoz, Arad, 1828. május 11. VÖRÖSMARTY 1965, 17, 209–210.) Vörösmarty 1833-as levelében szintén egyértelmű a kapcsolat, amelyből tehát a hosszú és állandósult névhasználatra is következtethetünk: „Bajza kritikai l[apok]. III. csomója kész; de Censura nincs, mert *Cséplő uramat* lecsepülték 's szegény Schmidt sem kovácsolhat többé.” (Vörösmarty Stettner Györgyhöz, Pest, 1833. július 12. VÖRÖSMARTY 1865, 18, 61. Kiem. – G.Zs.) Vö. Brisits Frigyes jegyzetével: „Vajon Cséplő nem azonos Drescher-cenzorral, s a Cséplő név nem Vörösmarty fordítása-e? Valószínű, hogy igen.” Uo., 307.) Petőfi *Az apostolban* szintén használja majd a cenzúrával kapcsolatban a cséplés és a mag metaforáit („Sosem hallotta ön hirét/A cenzurának?... hogya nem,/Hát megmondom, mi az?/Az a pokol cséplője, mely alá/Kévéinket kell tartanunk, s ez/Az igazságot, a magot/Kicsépel belőle, aztán/Az üres szalmát visszadobja./S ezen rágódik a közönség.” – XIV.), illetve az értéktelen, szellemi tartalom (mag) nélküli munka (szalma) hasonló elnevezésére Gyulay Lajos 1860-as években keletkezett naplójából is bőséges példaanyagot hozhatnánk.

Igazítás címmel válaszcikket írt, amire Bajza is – *Szükséges felelet egy hivatlannak szükségtelen észrevételeire* – megírta saját válaszát. Bajza írása a vita személyes élet tompító kihagyásokkal, beleegyezése nélkül jelent meg a *Tudományos Gyűjtemény* 1829. III. 120–124. oldalain, amiért Toldy szerint a cenzor, Drescher, az írást kiadó Károlyi és a szerkesztő Vörösmarty *egyaránt* felelősek. Toldy indulatos levélben számol be a vidéken tartózkodó Bajzának az esetről, s mint írja, mérge „újra fellobban” a „corpus delictit” látva, s ha vele történik hasonló jogfosztás, akkor „mind Dr[escher], mind Káry [sic! – Károlyi], mind V[örösmar]ty olly leveleket kapnak [...] milliyent még egy sem kapott.” Toldy első gondolata, hogy Bajza „egy kiseded előszóval” nyomtassa ki a „Megtámadást és a Feleletet”, s tetesse „3 ezer példányban” (sic!) a Pesti Újság mellé a „[s]értők truccára”.⁴⁸⁶ Bajza, bár nem fogadja el Toldy ötletét, de mégis ír egy rövid *Nyilatkozást*, amelyben közli az olvasókkal, hogy felelete „csonkítva nyomatott-le”, s ezzel az információval, illetve a kihagyott helyekkel kiegészített írást vitte Toldy Nagy Antal budai cenzorhoz. Nagy Antal viszont Toldyt újra Drescherhez, a törléseket elrendelő cenzorhoz utasította. A nem várt helyzetben Toldy új ötlettel áll elő, amelynek a későbbiekben valószínűleg nem lett következménye, illetve nem ismerjük pontosan az eseményeket, de Toldy leveleiben fennmaradtak a helyzethez kapcsolt *értelmezések*, megoldási javaslatok. Dreschert természetesen mellőzve Toldy Egerbe, közös ismerősükhöz, Makáry György cenzorhoz küldi a kéziratot, s immár a *pör részese- és szereplőjeként*, többes számban írja Bajzának: „[m]eg kell mutatnunk, hogy tudunk [sic!] utat őket megjátszani ha ők akarnak minket [sic!] megjátszani.”⁴⁸⁷ Bajzának az egri kiadással, s ha az sem sikerül, más lehetőséget keresve, de „fényes elégtételt” kell szereznie a sérelmet okozó „három emberen”, sőt Szentmiklóssyn is. Toldy a történet személyes eredményén és a nyilvánosságon túl azt reméli, hogy a „jövendőben több vigyázattal fogják intézni dolgaikat, s más írókkal is hasonló esetekben több tisztelettel bánni, ne hogy e példa ismételtessék.”⁴⁸⁸

A párizsi kiadástervezet ötlete, s benne a kulcsszónak tekinthető *tréfa* alighanem hasonló megfontolásból születhetett. Az országba külföldről érkező könyvek például más, a helyi cenzornál magasabban álló cenzurális hatáskör alá tartoztak, azaz ha sikerül

⁴⁸⁶ BAJZA–TOLDY 1969, 454–455. Drescher eltérő megítéléséhez érdekes adat, hogy ugyanebben az időben (1829 tavasza) a *Hitelen* dolgozó Széchenyi merőben ellentétes véleményt fogalmaz meg róla: „D[rescher] cenzort felvilágosult és jóra való embernek találtam. Ő: »A HITELRÜL nagy feltűnést fog kelteni...Önt meg fogják kövezni, - de ez használni fog - - - nekem a kenyerembe kerül - de azért aláírom.«” Széchenyi 1978, 587. (A bejegyzés dátuma 1829. márc. 3. Bajza viszont ugyanekkoriban azt írja róla Toldynak, hogy „Drescher ostobasága minden képzeletemet felül haladja.”)

⁴⁸⁷ BAJZA–TOLDY 1969, 530.

⁴⁸⁸ BAJZA–TOLDY 1969, 458.

megteremteni a kiadáshoz szükséges összeget, elvégeztetni a nyomtatást, s behozni a köteteket, Dreschert mintegy saját hatáskörén belül sikerül megleckéztetni, s legalább közvetve bizonyítani a nemzeti irodalmat képviselni szándékozó Aurora-körnek ha nem is a teljes önállóságát, de legalább a sorozatos „jogsértések” miatt a cenzúrához való megváltozott viszonyát. Pest irodalmi központtá válásával, a triász tényerésével párhuzamosan ebből a szempontból tehát *ellentétes* folyamat indul el: a „vidéki” lapok, nyomdák alkalmanként a pesti írók kapcsolati, sőt baráti körébe tartozó cenzoraikkal alternatívát kínáltak a központosodást érzékelő, szigorodó fővárosi cenzúrával szemben.

Toldy szeptember 3-án, öt nappal a pozsonyi országgyűlés megnyitása előtt ér Pestre, s a külföldön vásárolt, „egész ládákat megtöltő” tetemes mennyiségű könyvanyagának, műtárgyainak, gipszszobrainak szállíttatását Elenyák György oldja meg.⁴⁸⁹ Toldy valószínűleg így is aktívan részt vett a kiadás szervezésében, hiszen a *Csongor és Tündét* említő Helmeczy-levél nem sokkal hazaérkezése után, szeptember 20-án már *rajta* kéri számon a mű előfizetési jelentéseinek pótlását, sőt ez alapján azt sem zárhatjuk ki, hogy azok a Pestre Fehérvárról érkező Toldy közvetítésével jutottak el Helmeczyhez. Bajza pedig még megérkezése előtt kétszer is ír Toldynak, hogy nélküle nem kezdenek bele a „társak munkáinak” kiadásába, pedig plánuma mindenkinek „felette igen tetszett”, de „az ily dolgok kivitelében te minnyájunk közt a legnagyobb mester vagy.”⁴⁹⁰ Az itt említett munkákról jelenleg nem tudunk semmit, de Bajza még júniusban is visszatér a tervre: „A társak munkáinak kiadásából semmi sem leszen míg te itthon nem lész. Ahhoz olyan ember kell, mint te vagy. Helmeczy többnyire Törtelen van, Vörösmarty rest, Károly beteg.”⁴⁹¹

A párizsi kiadástervet a viszonylag jól dokumentálható egri történettel összekapcsolva, úgy tűnik, hogy abban szinte csak a szereplők változnak: Vörösmarty, Kisfaludy, s mivel Drescher jól tudta azt is, hogy Toldy hol tartózkodik, hiszen ő cenzúrázta a „Külföldön utazó hazánk fija”⁴⁹² hazaküldött cikkeit, Toldy valóban fényes elégtételt szerezhetne a jogaikat korlátozó cenzúrában. A bizonyára demonstratívnak szánt lépés irodalom- és cenzúratörténeti szempontból sem lenne elhanyagolható, másrészt viszont azzal, hogy a megvalósításhoz Toldy Kisfaludyt is ugyanolyan fontos szereplőnek tartja, az *Aurorára*, illetve a tréfához kért illusztrációra irányítja a

⁴⁸⁹ GYULAI 1911/3, 329–336. Elenyák György levele Toldy Ferenchez, MTA Kézirattár M. Irod. Levelezés 4r-63. sz.

⁴⁹⁰ BAJZA–TOLDY 1969, 491.

⁴⁹¹ BAJZA–TOLDY 1969, 504.

⁴⁹² *Tudományos Gyűjtemény*, 1829, IX, 108.

figyelmet. Ha hihetünk Stettner György 1829. november 15-én Berlinbe, Toldyhoz írott levelének, akkor viszont a *Csongor és Tünde* 1831 előtti kiadása elsősorban Vörösmarty „késlekedése” miatt hiúsult meg: „Mi itten tettben csak vesztünk. Százfélé szándékozunk; de az a bajunk, hogy szándékaink, mint egykor Kazinczy ír Szemeréről, csak szándékok maradnak mindég. Bártfay hivataloskodik, Helmeczy gazdálkodik, Kisfaludy fest, Bajza osztozik, Vörösmarty maga sem tudja, mit csinál [javította Vörösmarty ebből: káromkodik], én ezen felül még utazok is, ‘s Szemere – leborotválta bajuszát. Az Ezeregy Éjszakának már két kötete jelent-meg, ‘s alkalmas kelete van. Aurora is kijött, Londoni rezekek helyett, – a’ mint Vörösmarty nevezi, – fa rezekekkel. Schiller’ sírjáról számomra szakasztott emléket előre is köszönöm, ‘s annak idejében elvárom.”⁴⁹³ Stettnernek a bizonyára Toldy külföldi útjához, aktivitásához is viszonyított véleménye nyilván csak egy lehetséges szempont, hiszen nem számol például Vörösmarty ekkori szerkesztői, fordítói feladataival, egzisztenciális gondjaival. De mégis úgy látszik, hogy a kiadás költségeinek előteremtésére, a színmű befejezésére, átdolgozására, tisztázására Toldy sürgetése ellenére kevésnek bizonyult a rendelkezésre álló idő. Adatok hiányában nem tudjuk, hogy egyáltalán elindult-e az előfizetők gyűjtése 1829 végén, vagy a következő év elején. A mű keletkezéstörténete inkább azt mutatja, hogy nem, vagy pedig nem sikerült a népszerűtlen, irodalmon kívülinek tekintett témájú alkotáshoz elegendő támogatót találni.⁴⁹⁴

A *Csongor és Tünde* kiadásának történetében minden bizonnyal új szakasznak tekinthető a fehérvári megjelentetés az előfizetők, részvényesek, s a kiadás formájának szempontjából is. Viszont ez az új szakasz azt is jelentette, hogy Toldy⁴⁹⁵ – bár másra irányuló – fontos kezdeményező szerepe, elgondolása ellenére nem jelent meg ebben az időszakban önálló, *illusztrált* kiadású drámai mű Vörösmartytól. A két fehérvári kiadás, ha nem is alapvetően, de átformálta a cenzúrához való viszonyt, s a Conversations Lexikon-i pörben ugyanitt jelenhetett meg Bajza Döbrentei ellen írott röpirata és annak

⁴⁹³ TAXNER-TÓTH, 1987, 97. Hasonlóan nyilatkozik a közösség egységes irodalmi fellépéséről Bajza Toldynak ugyanezen a napon írott levelében. „mondd-meg, kérlek, kikből fogna ezen társaság öszeállani? V[örösmar]ty és K[isfalud]y egyedül csak a költői körben fognak mindörökké ragyogni, mert egyik sem tanult fej, s még idom sincs benne a tanulásra. Stettner, mint eddig, semmit sem csinált, úgy ezután sem fog semmit sem csinálni; Bártfay, Helmeczy hasonlóképp. Kazinczynak, Szemerének vége, s ezek különben sem voltak soha effélére való, Kölcseyt nem fogod eszközölhetni, hogy Pesten lakják, ha Szatmárban lesz esztendőig sem fog csak levedre is felelni. Fáy felől álmodozni sem lehet. Ezekkel úgy hiszem elő számláltam mind azokat, kik a magyar literatúrában valamit érhetnek”. BAJZA–TOLDY 1969, 477.

⁴⁹⁴ Az *Élet és Literatura* 1829-ben közöl prózában egy *Tündér Ilona*-történetet, s az olvasói reakciókban rendkívül hevesen tiltakoztak a közlés miatt.

⁴⁹⁵ Mivel nem dokumentálható, ezért csak így, lábjegyzetben tehető hozzá, hogy bizonyára Kisfaludy és Vörösmarty is ide sorolható.

toldaléka. Másrészt viszont a fehérvári nyomtatással bizonyára Vörösmarty is lemondott arról, bár az idézett Stettner-levél alapján úgy tűnik, nem volt a képanyaggal, s annak minőségével szemben sem közömbös, hogy illusztrált kiadású kötetet jelentethessen meg, hiszen Számmer Pál fehérvári nyomdája technikailag *alkalmatlan* volt a rézlemezről készítendő nyomtatásra. „Metszetek csupán egy-két kiadványban találhatók, ezek közül az igényesebbek fehérvári művészek rajzai után Pesten készültek” – írja a tárgyalt időszakról a Számmer-család és a fehérvári nyomda monográfusa.⁴⁹⁶ A későbbiekben pedig, bizonyára anyagi okok miatt, a szokásos, az előfizetői felhívásban még beharangozott velin példányok sem készültek el: a *Csongor és Tünde* ötszáz példánya kizárólag *közönséges papírra* nyomtatva jelenik majd meg 1831 februárjában.⁴⁹⁷ Az 1833-as, csak a lírai és epikai műveket tartalmazó három kötetes *Vörösmarty Mihál' Munkái* illusztrált kiadása pedig, minden bizonnyal Kisfaludy Károly példáját követve, de már kiadói kezdeményezésre jött létre. Kisfaludy halála után ugyanis az *Aurora* utánnomásra még alkalmas rézlemezeit a későbbi kiadó, Trattner-Károlyi István még a hagyatéki eljárás *előtt* megszerezte Kisfaludy Bencze János nevű inasától, aki „49 réztáblát, mintha ura neki ajándékozta volna, eladott 130 firtért”.⁴⁹⁸ Az eljárás lefolytatásával megbízott Fáy András a vármegye utasítására visszaszerezte ugyan a rézkarcokat, s azok immár hivatalos úton, de más érdeklődő hiányában ugyanannyiért visszakerültek Károlyihoz, ahogyan azt az 1832. május 28-án keltezett bevételi jegyzék pontosan rögzíti is: „A' Trattner Károlyitól átvett, de neki ismét visszaadott Aurorai rezekekért (nem akarván értek más többet adni) felvettem 130 Váltófrt”-t”.⁴⁹⁹ A rézkarcok új tulajdonosával, Trattner-Károlyi Istvánnal ugyanezen év augusztusában írja alá Vörösmarty a tíz évre szóló szerződést munkáinak kiadásáról, amelyben – nyilván ezért – már nem is szerepelnek a rézkarcokra vonatkozó jogok.⁵⁰⁰ Trattner rézkarc vásárlása mögött bizonyára már ott szerepelt a kiadási szándék is, s jelentős előnyre tehetett szert más kiadóval szemben a rézkarcok megszerzésével. Talán Vörösmarty ekkori, akadémiai és szerkesztői fizetése mellett is figyelemre méltó, anyagi helyzetével kapcsolatba hozható adat, hogy neve egyetlen tételnél sem szerepel a Kisfaludy-hagyatékról készült tetemes árverési jegyzékben, holott például Kazinczy,

⁴⁹⁶ FRIGYIK 2003,

⁴⁹⁷ KERÉNYI 1992, 8.

⁴⁹⁸ „Bencze Jancsi, a hű szolga, nagy fáradtsággal szerzett réztábláinak nagy részét ellopja” – BÁNÓCZI 1883 II., 382., VISZOTA 1904, 126.

⁴⁹⁹ VISZOTA 1904, 124.

⁵⁰⁰ Vö. VÖRÖSMARTY 1962, I, 315.

Sallay, Fáy András több használati tárgyat, ruhaneműt, könyvet is vásárol. Toldy és Bártfay neve pedig főleg a képzőművészeti hagyaték tételeinél bukkan föl.⁵⁰¹

A *Csongor és Tünde* első, már megjelentetési szándékkal való említése és a tényleges megjelenés között mintegy másfél év telik el. A szöveget közben átdolgozza Vörösmarty, s feltehetőleg a cenzúrával való viszony miatt a mű többször is *kontextust* vált: az *Aurora*, s Toldy kiadásterveén keresztül jut el a kis példányszámú, olcsó papírra nyomott, 1831-re datált kötetig. S bár a kiadás részleteit továbbra sem ismerjük, úgy tűnik, a *Csongor és Tünde* eredeti kiadásterve nem sokban térhetett el Vörösmarty következő drámájának, a *Kincskeresőknek* a kiadásától. Utóbbi mű az 1833-ra kiadott *Aurorában*, 1832 őszén jelent meg a 181–261. lapokon. Az új szerkesztő, Bajza, a műhöz Johann Enderrel készíttetett rajzot, a metszést pedig Michael Hofman végezte el, vagyis az a két művész, aki már az 1831-es *Aurora* képanyagának elkészítésében is döntő szerepet kapott.

Az *Aurora*-körrel, s főleg Kisfaludyval ekkoriban jó viszonyt fenntartó Széchenyi frissen megjelent, az *Aurora*-körben már a megírás fázisaiban olvasott,⁵⁰² a pozsonyi országgyűlésen nagy visszhangot kiváltó munkája, a *Hitel* egy gondolatmeneten belül idézi Berzsenyit és Vörösmartyt. A haza „koszorús Lantosá”-nak, Berzsenyinek *A magyarokhoz* írott ódája az idézetben – „Óh más kar mennyköve villogott / Attila véres harcai közt ‘s a’ t” – a nemzeti élet alapjait jelentő hősi-nemesi értékrend devalválódásának, s az „új nemzetiség” kifejtésének a szükségszerű példájává válik.⁵⁰³ A Vörösmarty-vers, *A magyar költő*ből kiemelt sorok záró idézetként funkcionálnak, s a kötetben a női olvasók, a családi nevelés és az anyanyelv, tehát a nemzeti élet feminin, az irodalomban hosszú ideje jelen lévő aspektusait tematizáló gondolatmenetbe illeszkednek. A nemzeti kultúra, a csinosodás egyik változatát jelentő program hosszú ideje jelen volt mind Kisfaludy irodalom felfogásában, mind pedig az *Aurora* szerkesztői koncepciójában. Széchenyi Kisfaludy halálhíréről értesülve, 1830. november 24-én a következőt jegyzi fel a *Napló*ba: „Az országgyűlés elszunyókál. Hírét vettem Kisfaludy halálának –. Irigylem. Privilegiumát Helmecezynek szánom. Így akarom; kíváncsi vagyok, sikerül-e kivívnom.”⁵⁰⁴ Az új, Széchenyi eredeti szándéka szerint az ő szerkesztésével induló lap, a *Jelenkor* indulását Kisfaludy már nem érte meg, s 1830-ban a rendkívül aktív tavaszi időszaktól eltekintve haláláig már többnyire

⁵⁰¹ VISZOTA 1904, 95–100.

⁵⁰² SZÉCHENYI 1978, 627.

⁵⁰³ SZÉCHENYI 1830, 72.

⁵⁰⁴ SZÉCHENYI 1978, 676.

beteg, nem alkot, leveleit olykor már diktálja, gyakran ágyba is kényszerül. Az *Aurora* 1831-es évfolyamának szerkesztését Bajza és Toldy fejezik be, s talán szerepük van a képszerkesztés teendőinek lezárásában is. Toldynak a *Tudományos Gyűjteményben* az *Auroráról* írott rövid közleménye alapján arra következtethetünk, hogy hosszú külföldi tartózkodása ellenére részletes információkkal rendelkezett az évfolyam képi anyagának eredetéről és készítőiről is. A következőkben *A' Rom* elé kerülő, a szakirodalmi használatban problematikus funkciójú illusztráció és a *Csongor és Tünde* lehetséges viszonyát igyekszem körüljárni.

VIII.3. Egy Kisfaludy-kép

Toldy Berlinből írott levelének a Kisfaludy Károlyra vonatkozó részével („írtam Károlynak is hogy készítsen valamit”), ahogyan az előző fejezettel kapcsolatban is, joggal vethető fel a kérdés: lehet-e egyáltalán a kérésnek bármilyen következményekkel járó jelentőséget tulajdonítani azon túl, hogy Toldy a levélben a még *Ilona* címmel említett, de bizonyosan a későbbi *Csongor és Tündéhez* készítendő illusztrációra kéri meg Kisfaludy Károlyt? A probléma módszertani szempontból is más megközelítést kíván, hiszen egy képre vonatkozik a kérés, s már a terv következő, a szöveg birtokában a kiadást realizálni igyekvő fázisához kötődne. Van viszont Kisfaludy életművében egy olyan kép, az 1831-es évre kiadott *Aurorában A' Rom* elé kerülő rézkarc (1. ábra), amelynek ha áttekintjük a képzőművészeti és irodalmi recepcióját, érzékelhetővé válik egyrészt a szinte folyamatos újraértelmezési és kontextualizálási szándék, másrészt pedig, hogy a befogadók a képet még azok között a viszonylag tág keretek között sem tudják illusztrációként elfogadni, amit egyébként az *Aurora* gyakorlata más kép-szöveg kapcsolat esetén lehetővé tette.⁵⁰⁵ Ennek egyik oka abban a már említett tényben kereshető, hogy az almanach szerkesztését nem Kisfaludy, hanem Bajza és Toldy fejezte be, illetve – ha ez nem is válik igazán reflektálttá – a kép a szöveg *előtt*, tehát a terjedelmesebb művekhez készített illusztrációk ekkoriban már szinte kötelező térbeli elvárásait figyelmen kívül hagyva, s ebből következően a befogadót eligazító szövegkontextus nélkül jelent meg.⁵⁰⁶ A kép így mintegy a mű egészére vonatkozik, hiszen sem idézet, sem tematikus megfelelés nem segíti az olvasót a kapcsolódás pontos helyének megteremtésében. A rézkarc mintájául szolgáló kép, ha a részben már idézett kortársi beszámolókat is figyelembe vesszük Kisfaludy Károly egészségi állapotáról, jóval az 1831. évi *Aurora* összeállítására előtt keletkezhetett Kisfaludy-mű. A szerkesztést befejező Bajzát és Toldyt viszont (s nyilván Kisfaludyt is), ahogyan az az ún. *Aurora*-pör anyagából kiderül, kötötte az almanach képanyagára vonatkozó, legkevesebb *négy* képet kötelezettségként vállaló szerződés. Bizonytalan tehát a későbbi képszerkesztő személye és ezzel összefüggésben a képpel kapcsolatban feltételezett szándék, azaz valójában a műfaji funkció is: a díszítő vagy kísérő metszet fogalma egyaránt felbukkan

⁵⁰⁵ MARGÓCSY 2007, 1226.

⁵⁰⁶ „Az első három kötet [t.i. az *Aurora* kötetei] 23 képet közölt, ekkor még a kötet elején, prózában írt magyarázat mellett. A Kisfaludy szerkesztése alatt megjelent következő hat kötet összesen 25 képet közöl, melyek, a címlapképet kivéve, most már állandóan a *szövegben* vannak elhelyezve, *megfelelő* helyükön.” BÁNÓCZI 1883, II, 53. (Kiem. – G.Zs.)

az értelmezésekben, holott Kisfaludy már hosszú ideje nem tett közzé az almanachban ilyen funkciójú képeket. A rézkarc az *Aurora* Vörösmarty-illusztációinak a gyakorlatától abból a szempontból is eltér, hogy Kisfaludy a megjelentetett Vörösmarty-művek esetében szinte kizárólag a történeti tematikát, a műnemek közül pedig az epikát helyezte előtérbe, s itt részben megbomlik ez a gyakorlat, holott Vörösmartynak a korábbi évkönyvekhez viszonyítva, bizonyára a szerkesztési-terjedelmi gondokból kifolyólag is, ekkor kiugróan magas számú, összesen kilenc műve jelent meg.⁵⁰⁷

A kép szakirodalma az illusztráció-szöveg viszonyának elméleti meglátásait igazolva, úgy tűnik, valójában nem is értelmezési, hanem kontextualizálási kísérletek sorozata.⁵⁰⁸ A vonatkoztatási pontok megtalálása képi szinten elsősorban Kisfaludy festői életművén belül, illetve az *Aurora* más képszerzőinek az alkotásaival összevetve történt meg, abból a hipotézisből kiindulva, miszerint a rézkarcokhoz rajzokat készítő Kisfaludy nem hozott létre eredeti kompozíciót, hanem tematikus kapcsolódás és képi előzmény(ek) után dolgozott. Értelmezési kísérletem, elfogadva és megerősítve ezt a hagyományt, elsősorban a szöveg- és a képi háttér kibővítésével kísérel meg új viszonyítási pontokat találni. Közvetve ezt próbálta meg előkészíteni a Toldy-levéiben említett kiadástervezet tárgyalása is: egy önálló kötet ugyanis alapvetően más összefüggésrendszerbe helyez(het)je kép és szöveg viszonyát, más elvárásokat állít a készítővel szemben. Feltételezhető például, hogy a kiadási gyakorlatot követve egy kép a kötet elejére, s nem a kötet belsejébe kerülne. Másrészt az értelmezés megpróbál egy olyan komplex szövegháttérrel rendelni a képhez és a *Csongor és Tündéhez*, amelyen keresztül esetleg lehetővé válik a képi értelmezés és a feltételezett kapcsolódás

⁵⁰⁷ „Vörösmarty költészetéből elsősorban az a rész és az a tendencia nyert széleskörű elismerést és kanonizációt, a többiek rovására, mely a történelmiséget és a történetmondást hangsúlyozta.” MARGÓCSY 2007, 1229. A megjelent művek: *A hű szerető, Az éjjeli ház, Mohács, Sziget, Zrínyi a költő, Az újítás ellenségeihez, Népdalok*, illetve *A' Rom és A' Délsziget*.

⁵⁰⁸ „Az illusztráció pontos ellentéte az ekphraszisz és a »Bildgedicht«, azaz olyan szövegműfajok, amelyek a képet »fordítják le« szövegre. Mindkét esetben függő viszony áll fenn a két médium között: az első esetben a kép függ a szövegtől, a második esetben a szöveg a képtől. Ennek a függő viszonynak vannak bizonyos következményei: ez az illusztrációnál azt jelenti, hogy a szöveget ki lehet adni a kísérő képek nélkül, a képek tartalma viszont érthetetlen, ha legalábbis egy melléírt, hozzáfűggesztett címen keresztül nem történik visszautalás a szövegre.” KIBÉDI VARGA 1998, 152. *A' Romhoz* kerülő kép egy korai, nem a szöveget, hanem az *Aurora* rézkarcait előtérbe helyező kiadásában az értelmező „cím” funkcióját a következő idézet tölti be: „A' rom / S mit látott, mi kívánt tüneményt, melly ritka szerencsét! / Állnia gyászdombnál látá völgyi leánykát / Buja siralmában, mint rég vala állni szokása.” (KENYERES 1938.) Az idézetet csak rendkívül merész asszociációkkal lehetne kapcsolatba hozni a képpel, s aligha ez volt a cél: mivel az *Aurorában* közölt képi anyaghoz vagy eleve adott volt a képaláírás, vagy pedig tárgyi-tematikum megfelelőinek alapján megeremthetővé vált a kép-szöveg kapcsolat, *A' Rom* és a rézkarc esetében tulajdonképpen ezt az egységes(nek látszó) koncepciót pótolta, állította helyre az idézet. A dolgozat nem kép és szöveg általános elméleti problémáival foglalkozik, ezért a rendkívül kiterjedt szakirodalomból csak a dolgozathoz leghasznosabbnak gondolt tanulmányokra hivatkozom: KIBÉDI VARGA 1997, 300–321., MITCHELL 1997, 338–370., SZÖNYI GYÖRGY 2004.

jellegének a felismerése. Vagyis ugyanazt a kettős módszertani eljárást igyekszem követni, mint amely például a történeti tárgyú képek esetében vizsgálati pontként az adott mű mellett a forráscsoportot is bevonja a kutatásba, így például Fessler történeti munkáit.⁵⁰⁹ A szemléleti különbséget az okozza, hogy a tárgyalt kép esetében természetesen nem történeti-, hanem ikonográfiai, allegorizáló háttérű a párhuzam.

⁵⁰⁹ DR. VISZOTA 1900/1–2, 31–44, 165–176.

VIII.4. Kisfaludy Károly és az *Aurora* képszerkesztői gyakorlata

Közismert, hogy a szerkesztő Kisfaludy Károly képzőművészeti képzettségénél fogva nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy az *Aurorában* publikált, fontosabb művekhez képi ábrázolás, rézkarc is készüljön. Másrészt egy-egy kötet elején a zsebkönyvben közölt művekkel, a társadalmi-politikai helyzettel kapcsolatot teremtő, a célkitűzéseket értelmező, többnyire allegorikus vagy allegorizáló képet találunk.⁵¹⁰ Az 1827-re kiadott kötetről jegyzi meg például Fábrián Gábor, hogy a „Cuprumok is igen becsesek; kivált a’ Czimplapot diszesítő, nagyon a helyhez és időhöz van választva tárgyára nézve.”⁵¹¹ A hivatkozott kép, *A’ Hazai Szeretet* (2. ábra) lényegében tematikus folytatása az 1824-ben megjelent *Magyarország Génusza* (3. ábra) című kompozíciónak: mindkét kép a szélesebb értelemben vett nemzeti kultúrát megalapozó allegorikus figurákat jeleníti meg. Kisfaludynak a címlaphoz és a képhez adott, nyilván már a megrendeléskor megfogalmazott értelmezése szerint a képen „Szőlő és kalász, mint földművelésünk példázati közzül emelkedik-fel Magyarország’ Geniusza és szelíden bájleplét lebbinti-el a szépművészetek: tudniillik költés’, muzsika’ és rajzolás geniuszairól.”⁵¹² Az 1827-es képen a koncepció a művészetek általános kultúrateremtő szerepének kiemelésén túl annyiban módosul, hogy a *Hazai Szeretetet* allegorizáló, bal kezével a nemzeti címerre mutató nőalak jobbával a három génusz egyikének kezéből egy kardot vesz el.⁵¹³ A jelenetet elsősorban nem az alattvalói hűségre való intésként, hanem sokkal inkább a hagyományos nemesi-vitézi erényekkel szemben megfogalmazott kritikaként, irodalmi szemléletváltásként értelmezhetjük. Erre egyértelműen utal a szinte két részből álló kép háttere: az elvadult, áthatolhatatlannak tűnő vadon mögött a távolban a középkoriasságot, letűnt világot jelképező vár látható. Kisfaludy a korábbi képen így magyarázza a hasonló motívumokból létrehozott, a történetiséget általánosító, karakterizáló háttér: a vár a múlt időt példázza, „mellyben a’ Magyar leginkább csak hadi munkákban foglalatoskodott.”⁵¹⁴ A képi ábrázolásban és képaláírásként megfogalmazott szemléletváltás Kisfaludy szerkesztői tevékenységének is állandó, lényeges vonása, eredőjét pedig megtaláljuk már a *Tatórok Magyarországon* prologusában: „A múlt századokban komor génusza a magyart is egyedül Bellona véres

⁵¹⁰ BENKŐ 2007, 91–107.

⁵¹¹ Fábrián Gábor Kisfaludy Károlynak, Arad, 1827. Február 4. TAXNER-TÓTH 1987, 67.

⁵¹² *Aurora. Hazai Almanach*, 1824.

⁵¹³ A képen ezúttal a zenét, a földművelést és a hadi erényeket allegorizáló alakok láthatóak.

⁵¹⁴ *Aurora. Hazai Almanach*, 1824.

pályáján vezette, és így elfordulván az életnek annyi csendes örömétől, szittyai szíve egyedül csak harcokat kedvele [...] De bármily erős vala a vérengző csatában lelki tehetsége: mégis alatta marada; a szép és szelíd érzések, melyek az életet kedveltetik, a lelket elragadják és a mennyei rokonságot oly nyilván hirdetik, ezek az ég legszentebb adományi be nem hathattak páncélos mellébe.”⁵¹⁵ Érdeemes még a képzelt színházi közönséget megszólító szöveg mellé állítani azt a Gaal Györgyhez írott magánlevelet, amely közvetlenebbül, s az elmaradottság hasonló érvei között saját művészi elszigeteltségét is elpanaszolja barátjának: „Minden hazafiságom ellenére feltör keblemből a panasz: bár ne itt születtem volna! Oly ritkán lehet itt találni oly embert, ki magát a faragatlan magyarságból felküzdötte, s balsorsom ezek közé vetett. Gyakorta gondolok arra, mily csodás lehet költéssel foglalkozni felvilágosult, érzékeny emberek körében, képzett barátok társaságában, kik nem tisztelnek mindent fanatikusan, s nem vetnek el mindent vakon.”⁵¹⁶ Az *Ilka* című dráma megjelenése után Kisfaludy meghökkenve számol be ugyancsak Gaal Györgynek arról a kritikáról,⁵¹⁷ amely várakozásával ellentétben nem a rövid idő alatt íródott mű dramaturgiai hiányosságaira, hanem a szereplők *cikornyás, a magyar szívtől idegen* beszédére helyezi a hangsúlyt, s amely a férfi szereplő szerelmi érzésének túlzott nyelvi jelenléte miatt a nemzeti karaktertől idegen és történetietlen *asszonyi* stílust („Den Stil nennt er Asszonyi”)⁵¹⁸ érzékel és kifogásol a szövegben. Kisfaludy mintha a kritikán keresztül kezdené tudatosítani magában irodalmi törekvéseinek egyik fontos vonását, a szerelmi tematika és nyelv külső nézőpontból anakronisztikusnak és erőszakoltnak látszó beemelését a történeti anyagba. Észrevételét és a törekvés újdonságát erősíti egy másik, Toldy Ferencről származó példa. A fiatal Toldy 1824 februárjában *Buda visszavétele* címmel tervezi egy prózai mű megírását, amelyről a következő általános leírást adja Bajzának:

⁵¹⁵ KISFALUDY, 1983, 83.

⁵¹⁶ KISFALUDY 1983, 826. Erdélyi János Kisfaludyról írott pályaképe a Kisfaludy-testvérek tevékenységének lényegét ugyancsak a katonai pályától az irodalomhoz vezető útban látja: „Példájokban az egyoldalulag katonai magyart látjuk szelid miveltiségre hajlani, s ezáltal a nemzeti jellemet egyfelől kiegészülni, másfelől az erőket új pályán nyilatkozni [...] Azonban az idő erős intést adott, hogy a magyar nem az erős cser leveléből számítsa koszorúra, hanem igyekezzék igen is számítani a szelid borostyán ágaiából, a tudományok és művészetek ölelő pártolása, előmozdítása után.” ERDÉLYI 1991, 110–111.

⁵¹⁷ A kritikát Katona József írta, de Kisfaludy valószínűleg nem ismerte a szöveg szerzőjét. (Vö. KATONA 2001, 204–207.) Bíró Ferenc így foglalja össze a jelenleg is több bizonytalan pontot tartalmazó kapcsolatot: „Úgy látszik, [Katona József] ekkor kísérli meg egyetlen irodalmi kapcsolatának kiépítését: az év nyarán [1819] ismerkedik meg Kisfaludy Károllyal. A szakirodalomban nem sok részletet olvashatunk erről a barátkozásról, az események körül sok a homály. Katona József beállítottságának valamelyes ismeretében valószínűnek tarthatjuk, hogy ennek a barátságának mintegy a zálogaként készült el bírálata a sikeres pályatárs most megjelent és be is mutatott darabjáról, az *Ilkáról*.” BÍRÓ 2002, 182.

⁵¹⁸ BÁNÓCZY 1883, VI, 301. Kisfaludy meglepődve még a következő kérdést is hozzáteszi: „Also damals fühlten die Ungarn nicht, nicht die Griechen?” (Im., uo.)

„Prózában s egészen lyányi nyelvben: azaz finom ízletű, nemes, de könnyen érthető, romantikával [...] »A haza lányainak, s a hazának – szerető fija!« ez az ajánlás hasonlíthatatlan volna! – Minden érzések festetnének, s az egészet a hazafiság s szabadság lángja lobogná keresztül. Ha a munka hasonló leende ideájához melly előttem leng, nekem utat nyithatna egy jövőendő pályára.”⁵¹⁹ A „lyányi nyelv” és az „asszonyi stílus” közös szemléleti eredőjét, úgy vélem, aligha kell bizonyítani, fontosabb viszont, hogy Toldy romantikusként határozza meg a törekvést, s mindezt egy *Buda visszavétele* című, minden bizonnyal a török elleni harcok idején játszódó tervezethez társítja.

A két allegorikus címlapképen keresztül érintőlegesen bemutatott, a különböző művészeti ágakat az almanachban egységesítő szándék vizsgálatára csak az utóbbi időben történt határozottabb kísérlet. Ismerünk ugyan képzőművészeti szempontú, elsősorban hatástörténeti feldolgozást, irodalomtörténeti monográfia is készült a zsebkönyvről, de a képek és szövegek kapcsolatának, köztük a Vörösmarty-illusztrációk jellegének értelmezésére csak Margócsy István szentelt teljes tanulmányt, Benkő Krisztiánnak az *Aurora* képi és irodalmi kontextusát vizsgáló, egyben problémafelvető írása pedig az 1823-as kötetre korlátozódott.⁵²⁰ Az üzleti alapon működő almanach anyagi felelőssége Horvát István és Szemere kiválása után egyedül Kisfaludyt terhelte, s mivel egy-egy rézkarc elkészíttetése jelentősen megnövelte a kiadásokat, természetesen fontos döntést jelentett, hogy kinek – a közönség elvárásait is figyelembe véve – és milyen témájú művéhez készüljön rézkarc. Az almanach Kisfaludy szerkesztése alatti korszakát tekintve Vörösmarty szerzőként és a műveihez készült rézkarcok tekintetében is kiemelt szerepet kapott az egyes számokban. Nincs olyan év, amelyben valamelyik fontosabbnak tartott művéhez ne készülne rézkarc, s az az eset is előfordul, amikor a képről való beszéd a mű fölé kerekedik. Felháborodott levélváltásokkal kísért erőpróba robban ki például Toldy, Bajza és Kazinczy között amiatt, hogy a széphalmi Mester a *Cserhalom*nak csupán az illusztrációját dicséri meg, de a műről magáról nem beszél érdemben. Szintén közismert példa, hogy az *Aurora* egyik képéhez, az *Árpád emeltetéséhez* írja Vörösmarty azonos című hexameteres költeményét 1825-ben.⁵²¹ A Vörösmarty-művek képi illusztrálása az *Aurora* állandó, programszerű gyakorlatának

⁵¹⁹ BAJZA–TOLDY, 108. (A levél dátuma 1824. február 14.)

⁵²⁰ FENYŐ 1955; MARGÓCSY 2007, 1225–1232.; BENKŐ 2007, 91–107.

⁵²¹ MARGÓCSY 2007, 1225.

tekinthető, s jelentősen hozzájárult Vörösmarty műveinek kanonizációjához, még ha ez a kanonizáció elsősorban a történeti tematikájú művekre irányult is.⁵²²

Toldy Berlinből írott levelében láttuk, hogy a Vörösmartyt sürgető kérdés, s legalábbis ami az előkészületeket illeti, a kiadás szervezése mellett Toldy már ugyanekkor gondol a műhöz készítendő rézkarcra is, hiszen a ‘készítés’ nagy valószínűséggel képzőművészeti alkotásra vonatkozik, magyarázatra sem szorul a levelezőpartnerek között. A Kisfaludytól kért ‘valamivel’ együtt válna teljessé a kiadás: „Írtam Károlynak is, hogy készítsen valamit, hogy a tréfát végbe lehessen vinni.” A terv egyébként – az önálló kiadásokat tekintve – csak a műfajban számítana úttörőnek, hiszen a *Zalán futása* első kiadásának címlapjára 1825-ben már Kisfaludy-alkotás került, 1828-ban pedig az *Aurora* teljes képi anyagát az eposzhoz készült illusztrációk adják. Toldy sürgetése, ha viszonyítási pontként figyelembe vesszük Vörösmarty más munkáinak az előfizetési felhívás közzététele és a megjelenés ideje közötti időszakot, mindenképpen indokoltnak tekinthető, s valóban még éppen a „tréfa” kivitelezhetőségének keretein belül van. Toldy november 12-re keltezi a levelet, s mint írja, áprilisban már Párizsban lesz. Bártfay László Kölcseyhez írott levele szerint Toldy „Sept. elején jött meg utazásából”,⁵²³ de tudjuk, hogy nem Párizsból, hanem közben Olaszországban és Svájcban is időzött hazafelé, vagyis 6–7 hónappal számolhatunk az előfizetők összegyűjtésére és a nyomtatás megvalósítására. Ez az idő pedig (az őszi és tavaszi vásárokhöz igazodva)⁵²⁴ szokásosnak mondható a Vörösmarty-művek esetében. A *Zalán futása* előfizetési felhívása és a megjelenés között (1825. január 31. és 1825. szeptember 5–8)⁵²⁵ hét hónap telik el, s ennél nem sokkal rövidebb később a *Csongor és Tünde* ismert kiadástörténet ideje, ami tulajdonképpen elenyésző, főleg ha figyelembe vesszük az eladhatóságot befolyásoló műfaji különbségeket is: a felhívást majd 1830. szeptemberében teszi közzé Vörösmarty, s ismereteink szerint a következő év februárjában jelenik meg a kötet.⁵²⁶ Kölcseynek a harmadik olvasás utáni levélközlése a műről április 9-ről származik.⁵²⁷ Hasonló időköz volt szükséges a *Salamon király* megjelentetéséhez: az előfizetői felhívás 1826. szeptember 4-én jelenik meg

⁵²² „Valószínűleg a történelmi igény miatt: a Kisfaludy által szerkesztett Aurorában ugyanis csak történelmi témájú irodalmi illusztrációk vannak: Vörösmartynek is csak történelmi jellegű művei kapnak képeket (figyelemre méltó pl., hogy az *Aurorában* megjelent *Délsziget* mellé nem tettek képet, s a *Tündérvölgy* illusztrációjának megszokott lovagi párbajáról sem találná ki senki, hogy ebben a műben nem történeti harcról, hanem fantasztikus meséről van szó).” MARGÓCSY 2007, 1230.

⁵²³ Bártfay László Kölcsey Ferenchez, Pest, 1830. október 21. KÖLCSEY 2007, 301.

⁵²⁴ KERÉNYI 2002,

⁵²⁵ VÖRÖSMARTY 1963, 4, 347–355

⁵²⁶ VÖRÖSMARTY 1992, 8.

⁵²⁷ Kölcsey Ferenc Bártfay Lászlóhoz, Nagykároly, 1831. április 9. KÖLCSEY 2007, 346–347.

nyomtatásban, a kötetéről pedig 1827 februárjából származnak az első adatok. Azaz Toldy bizonyára a szokásos átfutással számolva írja a sűrgető levelet.

Arról a kérdésről, hogy tudott-e Vörösmarty a megjelenésig előfizetőket gyűjteni a *Csongor és Tündéhez*, hogyan sikerült végül a nyomtatáshoz előteremteni a pénzüsszeget az actiák segítségével, nincs információnk. Bártfay László már idézett, Helmeczyhez írott levele alapján a kiadással kapcsolatos tudnivalók annyival egészíthetők ki, hogy a művet nem a nyomtatott sajtóhoz csatolt felhívás reklámozta, hanem önálló, az országgyűlésen terjesztett nyomtatvány. A felhívás idejére viszont nem állítható teljes bizonyossággal, hogy Vörösmarty már megegyezett a Számmer-nyomdával, tehát döntött is a kiadás helyéről. Annál is inkább, mivel a fehérvári nyomtatás megkezdése és a censori engedély a nyomda belső, a nyilvánosság és a hivatalos ellenőrzés alá nem tartozó nyilvántartása szerint szigorúan egybeesett, illetve a felhívás még nyomda megjelölése nélkül jelent meg.⁵²⁸

Kisfaludynak a kéréssel kapcsolatos válasza, ha volt, tudtommal szintén nem maradt fenn, adatokkal tehát nem bizonyítható, eleget tett-e annak, vagy pedig visszautasította. Azaz akár el is vethetjük a Toldy-levél erre vonatkozó tartalmát. Másrészt viszont a terv akár le is választható a Toldy-levélben felvetett kontextusról, de azzal együtt még nem szűnik meg egy Kisfaludy által illusztrált *Csongor és Tünde* kiadás lehetősége. Az 1831-re kiadott *Aurorához* az akkori gyakorlatnak megfelelően már nem rendelődött a kezdeti időszakra jellemző, úgynevezett magyarázat, tehát az olvasónak kell(ene) a mű valamelyik jelenetéhez kapcsolni a képet. A kép elkészítése arra mutat, hogy illusztrációval van dolgunk, viszont nem teljesülnek az illusztrációkkal kapcsolatos elvárásaink, sőt a kép – egyetlen értelmezési kísérlettől eltekintve – ellenáll az ilyen irányú törekvéseknek. Nem lenne ugyan példátlan eset, hiszen a következő évi *Aurorában* Czuczor költeményéhez kerül egy olyan alkotás, amit csak felhasználtak a hagyatékból az új szerkesztők, s eredetileg nem magához a műhöz készült. De a kép értelmezéséhez ott is van viszonyítási pontunk, hiszen Kisfaludy Fessler történeti munkája alapján dolgozott, s ennek tudatában válik lehetővé bármiféle értelmezés, például az eltérések rögzítése is. A hiátus tudatosítása a képzőművészeti megközelítésű értelmezésben már az 1960-as évek végén megtörtént, azonban nem kapott jelentőséget a kép és illusztráció viszonyára kevésbé reflektáló irodalomtörténeti gondolkodásban.

⁵²⁸ FEHÉR 1974/1., 79–84.

A Vörösmarty-mű és a kép „különös” viszonyára elsőként Bogyay Tamás figyelt föl, s mint írja, a képen látható jelenetet „hiába keressük a költeményben.”⁵²⁹ A kapcsolatot a két alkotás között a szerző ennek ellenére megtartja, de a képet – ebből következően – nem illusztrációként, hanem Vörösmarty szinte addigi munkásságának jelképeként értelmezi: „*Akárhogy* is áll a dolog – Kisfaludy, a költő és festő megpróbálta a puszta cselekmény helyett megragadni az elbeszélés szellemét és mélyebb értelmét. Talán a halálos betegség bensőleg már felszabadította őt sok konvenció bilincseitől és így sikerült neki – bizonyára csak ösztönösen – a képre varázsolni valamit abból, ami Vörösmarty legmélyebb lelki titka volt: a menekülés az álmok világába.”⁵³⁰ A Vörösmarty-művek kortárs képi ábrázolásait áttekintő esszé épp ezt, az illusztrációból kifejlődő, Vörösmarty műveihez méltó látomást és önálló, az iskolai mintákat mellőző képiséget, vagyis romantikus képi *értelmezést* keresett és hiányolt az *Aurora* rézkarcaiban. A véleményem szerint túlértelmezett, az alkotás körülményeit a halálos betegséggel kissé misztifikáló felfogásban ezért sokkal inkább a vágyott szándék, mint a bizonyított kapcsolat fejeződik ki, s így tud a rézkarc Bogyay Tamás értelmezésében Kisfaludy festői életművének legjobb alkotásává válni.⁵³¹

Vayerné Zibolen Ágnes Kisfaludynak az *Aurorához* kapcsolódó képszerkesztői és illusztrátori tevékenységét vizsgáló, kezdeményező tanulmánya – érthetőn – nem foglalkozik az egymás mellé rendelt kép és szöveg irodalomtörténeti problematikájával, de tartalmi okok alapján ő már határozottan kijelenti, hogy *nem* a később illusztrált mű mellé készült Kisfaludy rajza, s annak nyomán a rézkarc, s nem is próbál a szerző közvetlen kapcsolatot teremteni kép és szöveg között: „»A rom«-ot kíséző metszet olyan jelenetet ábrázol, ami nem felel meg a Vörösmarty romantikus költeményében játszódó történetnek. [...] A képen az ifjú férfin semmi fegyverzet nincs, mögötte impozáns épület látható, ami egyenes ellentétben áll a költeménnyel, ugyanakkor a levegőben lebegő tündért is hiába keressük Vörösmarty soraiban.”⁵³² Azaz kép és szöveg tematikus megfeleltetési kísérlete ezúttal is kudarcot vall, s a felsorolt ‘hiányok’, illetve ‘eltérések’

⁵²⁹ BOGYAY 1962, 17

⁵³⁰ BOGYAY 1962, 17. Kiem. – G.Zs. (Az értelmezést természetesen befolyásolja a megírás idejének Vörösmarty-kánonja is, az álmok világába menekülő költő alakja.)

⁵³¹ Kisfaludy festői tevékenységét a kezdeményező szerepen keresztül értékelő Bánóczi József szintén az életmű legjobb képei közé sorolja az illusztrációt: „Az 1828-iki kötetben tőle van *Hajna*, mely Zalán futásában sokkal kedvesebb, s az 1831-ikiben *A rom*, Vörösmarty hasonló című töredékéhez készült s *Erzsébet* után legjobb képe. Ellenben a *Szegény Tatár* illusztrációja ugyane kötetben, hihetetlenül gyöngé.” Pár sorral később viszont, bizonyára nem szándékoltan, de a szerző mintha mégis ellentmondana annak, hogy *A rom* című kép eredetileg is Vörösmarty művéhez készült: „Ez utolsó két képet a költő barátjai már az elköltözöttnek hátramaradt rajzaiból *választották ki* közlésre.” BÁNÓCZI 1883, II, 52. (Kiem. G.Zs.)

⁵³² VAYERNÉ 1968, 172–173.

miatt a kép már nem fogadható el az értő befogadó számára illusztrációként. Irodalomtörténeti okok, s azon belül az *Aurora* 1831-es kötetének keletkezéstörténete alapján kizárható, de a hiátust Bogyay Tamáshoz hasonlóan érzékelő és feloldani vágyó magyarázó szándék miatt tanulságos az a feltételezés, miszerint Kisfaludy „egy ismeretlen rendeltetésű, a Tátikával egy időszakban⁵³³ készült rajzát alakították át [sic!] barátai Vörösmarty versének illusztrációjává.”⁵³⁴ Az anyag összeállításának, nyomtatásának időszakában ér vissza Magyarországra Toldy, más nemigen jöhet szóba a szerkesztéssel kapcsolatban, s tőle és Bajzától is tudjuk, hogy főleg Bajza fejezte be – meglehetősen kapkodva – a szerkesztést. A feltételezett „átalakításnál” Bajza bizonyára legalább minimálisan figyelembe vette volna *A’ Rom* cselekményét, s a szerző által is említett, a leválasztást megindokoló „eltéréseket” valószínűleg legalább minimálisan korrigálja, s az illusztrációt az akkori gyakorlatnak megfelelően illeszti a szövegbe. Azaz a szöveg elé helyezett kép mintha a problematikus viszony *pontos tudatában* visszahelyezkedne egy korábbi, lazább kép-szöveg logikába, díszítő szerepet tölt be, s a ’fantasztikum’ jelenti azt a közös halmazt, amely alapján a két mű egyáltalán egymás mellé helyezhető volt. Másrészt a költséges, s *A’ Romhoz* készíttetve dilettáns illusztráció megrendelésének anyagi részét nemigen vállalta volna magára Bajza. Semmi nem indokolja, s nem is tartható tehát véleményem szerint egy új kép megrendelésének gondolata, s a képszerkesztés folyamatába való beavatkozás Kisfaludy tudta nélkül, de az ő képzőművészeti anyagát felhasználva. Ha óvatosan is, de jelenlegi ismereteink, főleg Bárfay Kölcseyhez írott 1830 októberi levele alapján kijelenthető, hogy ha Kisfaludy betegsége miatt aktívan már nem is vett részt a kötet egészének szerkesztésében, a kötet első harmadát, amelyben Kölcseytől a *Zrínyi dala* (61–62. lap) és Vörösmarty eposza (159–173. lap) szerepel, még a megbeszélés szintjén legalábbis felügyelte.

Toldy levelének ismeretében termékenyebbnek látszik a képi háttér, a lehetséges minták bővítése, hiszen Zibolen Ágnes tanulmányainak, s a Kisfaludy-szakirodalomnak is alaptézisei közé tartozik, hogy a festő, zsebkönyvéhez rajzokat készítő Kisfaludy nem hozott létre eredeti műveket, az irodalmi szövegek általa illusztrált alakjai, jelenetei tanult vagy átemelt képi mintákra vezethetőek vissza. „Kisfaludy számos festményét és grafikáját készítette ismert metszet után, hol pontos másolat, hol pedig kompiláció, azaz

⁵³³ (A *Tátikához* 1820–1821 körül készült a rajz.)

⁵³⁴ VAYERNÉ 1968, 157.

több kép különböző részleteinek összeállítása útján”,⁵³⁵ s a szerző hasonló alaptézisből kiindulva adja meg az *Aurora*-beli Kisfaludy-művek képi előzményeit is. A képi értelmezéssel kapcsolatos bizonytalanságot mutatja, hogy abban a két, egymástól öt év különbséggel keletkezett tanulmányában, amelyek a képpel is foglalkoznak, eltérő magyarázatokat ad a szerző, s új értelmezésében, talán épp a merőben eltérő koncepció miatt, már áthelyeződik a képi előzmények hangsúlya is. Az első cikkben így ír: „Kisfaludy rajzának⁵³⁶ [ti. amely *A’ Romhoz* kerülő rézkarc alapja volt] két figuráját felismerjük viszont, ha egykori *Tátika* című rajzával vetjük össze, a sújtásos katona azonos az ott szakadékba zuhanó figurájával, a lebegő nőalak esetlen elődjét is ott találjuk meg.”⁵³⁷ Ebből az értelmezésből szinte csak egy momentum, a fekvő figura fegyverei, s talán ruhája, kardja alapján *katonaként* való értelmezése kerül át az 1973-as tanulmányba, de a *Tátika* már nem válik meghatározó képi referenciaponttá: „Az 1831-ben megjelent két illusztrációját [a másik *A bánkódó férj* – G.Zs.] az adott művek konkrét mellékletéül [sic!] szánta. Vörösmarty *A rom* című versének kísérő képét szinte évtizedek választják el a fügeri elveken épülő első történeti illusztrációitól. Moritz von Swind 1827-es művei közül Vörösmarty *Tündérvölgye* éledt újjá ebben a Kisfaludy-műben, a fekvő katona szelíden adaptált tükörképében és a vízió ötletében.”⁵³⁸ Az itt tárgyalt *két kép* eredetiségének eldöntéséhez hozzá kell tennünk, hogy a tanulmány nem használta fel sem Toldynak a *Tudományos Gyűjteményben* megjelentetett rövid beszámolóját az 1831-es *Auroráról*, sem pedig Bajzának az azt igazoló, később az *Aurora-pör* anyagához közölt, ugyancsak az adott évi almanach szerkesztéséről közzétett dokumentumait.

Az említett zsebkönyvben a szerződés minimális feltételeinek megfelelően összesen négy rézkarc jelent meg a címlapképen kívül: három Kisfaludy műveihez és egy Vörösmarty eposzához. Zibolen Ágnes tanulmánya hivatkozás nélkül, azaz valószínűleg stíluszempontok alapján írja a művekről: „Két Johann Ender- és két Kisfaludy-rajz után készítették Michael Hofmann és Josef Stöber a rezekeket.”⁵³⁹ Ezzel szemben Toldy a nem sokkal később az Akadémia Hébe-allegóriáját is megfestő, a Széchenyi-családdal már korábban szoros kapcsolatban álló, s majd a Bajza

⁵³⁵ KOVÁCS 2009, 98.

⁵³⁶ A rajzot nem, csak a rézkarcot ismerjük. Ezt azért is fontos megjegyezni, mert maga a szerző állapítja meg, hogy Kisfaludy „[m]ire megtanulta, hogy a metszők kezén a gyengébb rajzok is feljavulnak, már a kritikától [ti. a képeket érő kritikától] sem tartott annyira.” VAYERNE 1968, 151.

⁵³⁷ VAYERNE 1968, 173.

⁵³⁸ VAYERNE 1973, 45.

⁵³⁹ VAYERNE 1973, 44–45

szerkesztette *Aurorában* is sokat foglalkoztatott neves festő, Johann Ender három rajzáról beszél: „A’ rezeknek hárma a’ híres Ender’ rajzai után készült.”⁵⁴⁰ Az 1830. szeptember 16-án írott szerződés kikötötte azt is, hogy a „rezek metszését és lenyomását Bécsben Kisfaludy úr’ utasítása után Károlyi István úr fogja készíttetni [sic!]”.⁵⁴¹ Toldy közlését elfogadva valószínűbbnek tartom, hogy Kisfaludy egészségi állapota miatt már nem festett illusztrációt az 1831-es *Aurorához*, s *A bánkódó férjhez* is Ender rajza után készülhetett a rézkarc, a Michael Hoffmann által metszett Kisfaludy-kép pedig valóban korábbi, más funkciójú, s nem az *Aurora* összeállításának időszakában keletkezett munka. Egy olyan átmeneti, bizonytalan helyzetre következtethetünk az adatokból, amikor még sokáig úgy tűnt, hogy Kisfaludy 1830 nyarán, koraőszén képes lesz ellátni a szerkesztői teendőket, s csak a közelgő leadási határidő előtt nem sokkal vette át és fejezte be Bajza a szerkesztést, állította össze a végleges, szerződésben kikötött terjedelmet és képanyagot.

A képi háttér és a lebegő nőalak vizsgálatához, bár valóban Kisfaludy festői életműve és az általa ismert alkotók munkái tűnnek a mintakereséshez a legkézenfekvőbbnek, célszerű az egyházi festészet és ikonológia irányába is kitekinteni, hiszen az égi eredetűnek tartott tündérfigurák ábrázolásához ekkoriban még nem álltak rendelkezésre olyan általánosan elterjedt képi minták, amelyek alapján akár szövegkontextus *nélkül* is azonosítható lenne egy-egy ilyen tárgyú kép. Kevésbé ismert, hogy magyarországi hazatérése után Kisfaludy Károly készítette el a Horváth János szerkesztésében 1820-ban, Számmer Klára veszprémi nyomdájában kiadott első katolikus egyházi lap, az *Egyházi értekezések és tudósítások* címlapképét.⁵⁴² (4. ábra) A szignózott rézkarc („Car. Kisfaludi del”) ugyan nem sokáig, mindössze az első évben díszítette a címlapot, s utána – eltávolítva Kisfaludy szignóját – a szerkesztők, bár minimálisan, de átalakították a képet: a Kisfaludy-féle metszetből megmaradt minden képi motívum, viszont a korábbi, szinte vízszintesen elhelyezett allegorikus nőalakot függőleges, álló helyzetűvé változtatták a szerkesztők, feltehetően az egyházi festészet ég-föld kapcsolatot főleg így módon érzékeltető hagyománya miatt.⁵⁴³ (5. ábra) Ha összevetjük az egyházi lap és *A’ Rom* elé kerülő rézkarc nőalakját, azt hiszem, nyilvánvaló a képi párhuzam, s hogy később egy új kontextushoz igazodva milyen minta alapján dolgozott Kisfaludy. Figyelemre méltó az egyházi lapra kerülő kép

⁵⁴⁰ *Tudományos Gyűjtemény* 1830. XII. kötet 105.

⁵⁴¹ SZALAI 1981, 211.

⁵⁴² *Egyházi értekezések és tudósítások*, 1820.1.

⁵⁴³ A lapról ld. HORVÁTH 1937., KÓKAY 2007, 1059–1062.

értelmezésének eltérése, enyhe bizonytalansága is: Koppányi Júlia „lebegő angyalként”,⁵⁴⁴ Busa Margit pedig sugárözönben megjelenő géniusként⁵⁴⁵ értelmezi az alakot. Az *Aurora* tárgyalt rézkarcával kapcsolatban kizárólag és egyértelműen a *tündér* fordult majd elő (holott *A' Rom*nak nincs tündér szereplője), s nincs nyoma annak a képi asszociációs körnek, amelyet az egyházi lap esetében megfigyelhetünk.

Vayerné Zibolen Ágnes tanulmányának fogalomhasználatával kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy sem a *Tündérvölgy*höz készült, sem *A' Rom*hoz kapcsolódó kép esetében nem beszélhetünk a szó általános értelmében vízióról, a látomásosságnak nincs képi jele a rézkarcokon, s a művek cselekménye sem tenné lehetővé ezt az ábrázolást. A *Tündérvölgy* esetében például az egész cselekményt hiteltelenítene, ha vízióként tekintenénk az égbe való visszatérés miatt fény-árnyék hatással érzékeltetett, Jevét elragadó tündérre. A másik kép esetében szintén nem indokolt a vízióként való értelmezés, legalábbis nem találunk erre képi utalást. Az alvó, *feminin* vonásokkal ábrázolt, a kortárs képi érzékelés szerint hangsúlyozottan nemzeti öltözetet viselő ifjú arcára, lecsukott szemére néző mosolytalan, szuggesztív tekintetű nőalak ugyanolyan realitása a képi világnak, mint az ifjú vagy a környező vidék. Égi származására utalva tipikus, elsősorban ugyancsak az egyházi ikonológiából ismert képzőművészeti megoldással felhők közt, de a földhöz közel lebegő nőalak nem vízió vagy álom, azaz csak a szereplő tudatában megjelenő belső kép, hanem *jelenés*, amely elsősorban a kép *nézője*, s nem az alvó ifjú számára jelent fontos információt. Vízió és realitás képi megkülönböztetése azért is különösen fontos, mert a kép értelmezésének leglényegesebb pontja véleményem szerint az a kérdés, hogy vajon az alvó, az arc kidolgozása, a test- és a fejtartás szerint álmodó ifjú *ugyanazt* a belső képet látja-álmodja-e – a kép nézője számára nem érzékelhetően –, mint amely a külső világban látható. Azaz milyen a viszony a képen álom és valóság között. Ebben az esetben a jelenés például képes-e áttörni a külvilág felé zárt egyén érzékelését valamilyen módon, s az éber tudat által már téveszmének, *álmoknak* minősített képi alapú transzcendenciát olyan valóságként elfogadtatni vele, amely azután a szereplő motivációit, cselekvését is meghatározhatja.

Az értelmezést természetesen alapvetően befolyásolja, hogy az illusztrációként, tehát annak többé-kevésbé előírt műfaji elvárásaival együtt kezelt képnek a befogadó

⁵⁴⁴ KOPPÁNYI 2003/2, 120.

⁵⁴⁵ BUSA 2000/32, 2715. A géniusz korabeli fogalmáról ld. még Kölcsey verse kapcsán Szabó G. Zoltán részletes magyarázatát: KÖLCSEY 2001, 436–437.

számára nincs biztos kapcsolódási pontja, s ezért, némileg hasonlóan a szerző nélküli szövegek eseteihez, nem támaszkodhat semmilyen konkrét háttérre, szövegvilágra. Úgy gondolom, ennek a szituációnak a következménye, hogy a kép néhány, véleményem szerint hangsúlyosnak tekinthető részlete nem kapott, nem kaphatott jelentést az értelmezésekben. Említésre sem érdemes, dekoratív-sematikus tájelemmé válik például a kép jobb oldalától, a szem által végig nem is követhetően *kanyargó út*, illetve nem jön létre ellentmondás, vagy legalább feszültség a tanulmányokban többnyire katonaként meghatározott ifjúnak a kép közvetlen előterébe kerülő kéztartása, s a nyitott tenyere mellett elhelyezett fegyverei, bal keze alatt látszó sisakja között. A képi analógiaként említett *Tündérvölgy*hez készült rézkarcon például Döngöre kezében továbbra is ott a kard: a legyőzött, halott hős karakterén nem változtatott a művész, ahogyan az *Aurora* többi képén is ez a fontos nemesi-hősi jelkép mindenkor a kompozíció része maradt.⁵⁴⁶ Holott *A' Rom*hoz kapcsolódva egyébként ez lenne a cselekmény szerinti egyetlen pont, amelyen keresztül a kép tematikusan is kötődhetne a szöveghez: a harc elől menekülő, s az omladozó Országok Háza mellett összeeső, majd álmokat látó ifjú leírásában szerepel, hogy „lakatlan / Földön erőtelenül feküdt: vas fegyveri rajta / És mellette, nehéz keziből elhullva, heverték.” De kétségtelen, hogy a szöveg más részei kizárják a kapcsolatot, s a részletekben (páncélzat, az álmok tartalma, az épület etc.) már nem teremthető meg semmilyen tematikus megfelelés. Nem merül föl az a gondolat sem, hogy az 1831-re kiadott, sőt az *Aurora* korábbi köteteiben sincs olyan, akár nem Vörösmartytól származó mű, amelynek bármelyik jelenetével kapcsolatba hozható lenne a kép. S ha ebből még nem is következik, de feltehető, hogy Toldy és Bajza sem akarta megszakítani azt a tudatos szerkesztői elvet, hogy Vörösmarty valamelyik szövege minden *Aurora*-számban kapjon illusztrációt. Az 1831-es kötetnek pedig ez az egyetlen Vörösmarty-műhöz rendelt illusztrációja. A Bogyay Tamás és Zibolen Ágnes által kifejtett gondolatmenetet megfordítva: elképzelhető-e olyan, nem Vörösmartytól származó mű ebből az időszakból, amelyhez illusztrációként készült a kép, s később alkalmas volt Vörösmarty szövegéhez is? S ha nem, tekinthető-e a kép önálló, azaz kép-szöveg viszony nélküli alkotásnak?

A' Rom és lényegében az *Aurora* kontextusától is elválasztott, s az irodalmi, képi értelmezés szempontjából csak tagadólagos állításokkal leírt metszethez Zentai Mária *Csongor és Tündérről* írott tanulmánya rendelt *feltételesen* új szöveget. Miután szintén

⁵⁴⁶ A képhez tartozó szöveghely: „Keményen hordozá kardját életében, / Fogva tartá *most is* hülő tenyerében.” (*Tündérvölgy* 211–212. sorok. Kiem.: G.Zs.)

megállapítja, hogy a „Romnak nincs olyan jelenete, amelyhez illene a kép”, a tárgyalt drámai költeménnyel hozza „a képi megjelenítés metaszintjén” összefüggésbe a képet: „illene viszont az illusztráció a *Csongor és Tünde* utolsó előtti jelenetéhez: Csongor alszik, a palota kiemelkedett, körülötte ott a virágzó kert, Tünde közeledik.”⁵⁴⁷ Ez a fontos, a képnek egy más típusú olvasatban új értelmezési lehetőséget adó felismerés lesz a későbbiekben – Toldy levelével összekapcsolva – dolgozatom későbbi részének a kiindulópontja. Önálló kiadvány tervét feltételezve megkísérlem a képet a műfaji elvárásnak megfelelően elhelyezni és értelmezni.

⁵⁴⁷ ZENTAI 2007, 180.

VIII.5. A *Csongor és Tünde* és az illusztráció tematikus kapcsolata

A *Csongor és Tünde* cselekményében nincs olyan jelenet, amelyben Tünde *lebegő* alakként, jelenésként kerülne kapcsolatba Csongorral. A színi utasítások szerint Tünde a teljes darabban („TÜNDE s a manók jönnek” és „TÜNDE, s utána hat kísérő leányi jönnek, fátyolozva” – etc.) reális, s csakis Csongor érzékelésében elbizonytalanodó, a főhős éber állapotában, szavaiban, lírai reflexióiban álomszerűvé váló szereplő. Ugyancsak inkább a darab elejéhez, a vándorlás megkezdéséhez illeszkedhetne a kép közepén kanyargó út, hiszen Csongor a darab végén, az ötödik felvonásban előbb egy elhagyott és „elvadult” kertbe tér vissza, s a darabban már nem történik – az út által esetleg sugallt – helyszínváltozás. Kisfaludy a *Stibor vajda* című drámájának német nyelvű kiadásához készített címlapprezet, s a kép azt a központi, a dráma egészére hatással lévő jelenetet emelte ki a belső címlapra, amelyben Demeter bosszút fogadva Stibor ellen, lándzsáját leemeli a falról.⁵⁴⁸ (6. ábra) A képaláírás megadja a felvonást és a vonatkozó szöveghelyet is, az olvasó tehát pontosan tájékozódhat a képileg is értelmezett, úgynevezett centrális jelenetről.

Ha elképzelésem helyes, később A' *Rom* elé az *Aurora* és a *Csongor és Tünde* kiadásának vázolt története miatt elhelyezett kép nem feltétlenül a teljes Vörösmarty-szöveg ismeretében keletkezhetett, ugyanis Vörösmarty nem készült el a Toldy által várt időben a művel – ennek személyes, alkotói, fordítói okaira már kitértem, de véleményem szerint a kérést, a kép megalkotását ez nem befolyásolhatta lényegesen, a „[f]elinél több kész” szöveg is elegendő anyagot ad a kép megalkotásához. Minimális filológiai kapaszkodót jelenthet viszont, hogy a *Csongor és Tünde* kéziratának első néhány lapja, Csongornak a drámai történés világán kívül eső világljárásáról szóló monológja („Minden országot bejártam...” etc.), ahogyan arra Taxner-Tóth Ernő és Borbély Szilárd is felhívta a figyelmet, hiányzik: a kézirat a tartalmi vázlatok és a szereplőlista után Csongor és Mirigy párbeszédével folytatódik.⁵⁴⁹ A dolgozat szempontjából ennek azért lehet jelentősége, mert véleményem szerint a kép a monológban elmondott eseményt, a történet kiindulópontját, Tünde álombeli jelenését, a Csongor álmaiban élő „égi szépet” vette alapul. Másrészről Kisfaludy egy főbb összetevőiben ismert hagyomány, a '*Tündér Ilona*' alapján dolgozhatott, illetve saját

⁵⁴⁸ KISFALUDY 1823. (Belső címlap.)

⁵⁴⁹ „A *Csongor és Tünde* kézírata az elején csonka: az alapszövegünk szerinti első 45 sor hiányzik.” Vörösmarty 1989, 9, 452. „A kézirat első néhány lapja elkallódott, és akárcsak az előadás szövege, a végleges szöveg 45. sora után kezdődött.” BORBÉLY, 2006, 159.

alkotói gyakorlatában is van nyoma a *Csongor és Tünde* kiinduló helyzetét adó, az álomban élővé, megtapasztalhatóvá, s azután realitássá váló szereplő történetére.

Töredékben maradt drámai költeménye, az *Álom és valóság* mellett *A két hajós* című, Vörösmartynak ajánlott allegória is mutatja Kisfaludy törekvését arra, hogy a földi keretek között is a követendő égi-eszményi lehet az egyedüli megvalósítandó életcél. Utóbbi költemény jelentőségét Horváth János emelte ki Kisfaludy-monográfiájában, mint „eszménység és valóságismeret bölcs, egyedül célhoz juttató összeegyeztetését”.⁵⁵⁰ Az 1828-ban, tehát a *Csongor és Tünde* első kidolgozása idején írott mű kivételes abból a szempontból is, hogy Kisfaludy az ifjú- és a férfikor törekvései közötti különbséget mintha *mester és tanítvány* szereppé formálva ábrázolná, s a szövegben nemzeti aspektust kap a haladás, a megteendő út égtájához kötött iránya. A keletről induló hajós az államiság régi toposzát felhasználva köt ki a zárlatban a nyugati parton, elérve az ifjan kitűzött eszményi célt. Az egyben költői pályát, ihletforrást is jelentő út kezdőpontja megegyezik a korábban íródott Kisfaludy-töredék, az *Álom és valóság* és a *Csongor és Tünde* kiinduló szituációjával. A „szép, kecses, mennyel rokon” fényalak az álmok képeit „látható valók”-ká téve jelöli ki a célt a hajósoknak:

Pályatársul s hű vezérül
Engem küldtek istenid,
De szerelmem koszorúja
Csak tövis között virul,
Szállj hó szivvel s bízva bennem
E világ zajtengerére:
S egy virágos partfokon,
Szebb dicsőség birtokában
Föllelsz majd nyugot felé!

A jelenés után eszmélve az ifjú a látott belső képet „követi”, s éri el férfiként azt az égi Tüneményt, aki „ifjonti életével / Már jegyesként frigyesült”, s a küzdés lezárulásakor „Csillag koszorúzta fővel / a virágos halmon áll.” A küzdés után egyetlen szakrális pillanattá redukált találkozás, egyesülés és enyészet értelmét *majd* a halál után győzedelmeskedő érdem adja, amely egyben örök példát, erőt jelent a világ

⁵⁵⁰ HORVÁTH 2007, III., 759

regenerációjához: „S a jelen megöszül bár / Itt megifjul a világ.” A „késő[bbi] korok”, azaz a jövő felé újra meg újra „örök sugárral” eljutó példa, a ‘való’ fölé helyezett eszményi és a felé való végtelen törekvés allegorizált kapcsolata válik mitikus céllá a szövegben.⁵⁵¹

A német romantika élet- és szerelemfilozófiájára⁵⁵² emlékeztető ideológia Kisfaludynál a háborgó, viharos tengeren megtett útban realizálódik, azaz festői életművét, műveltségét szem előtt tartva erős képzőművészeti párhuzamokat mutat.⁵⁵³ A kapcsolattörténeti szempontból sem elhanyagolható szövegről itt csupán arra az idézett ideológia metszetre szeretném felhívni a figyelmet, amely álmom és égi-eszményi viszonyának felfogásában közös elemeket mutat Vörösmartyval. A mű kissé didaktikus-tanító jellegét, nyelvi nehézkességét ezúttal figyelmen kívül hagyva tehát Vörösmarty tervezett, s az *Aurorába* szánt művében akár követőt, saját romantikus ideológiájának művészebb szintű feldolgozását is láthatta Kisfaludy. Figyelemre méltó a mű abból a szempontból is, hogy a Vörösmarty-életmű első átfogó értelmezőjéhez, Gyulaihoz viszonyítva mennyire eltérő értelmezést ad Kisfaludy Vörösmarty költészetének és világlképének ekkori összetevőiről, törekvéseiről.

A tematikus, képi megfeleléseket kereső megközelítés alapján tehát Kisfaludynak később *A' Romhoz* kerülő képe a *Csongor és Tünde* elejéhez, a Tündével való találkozást megelőző jelenetekhez, a Csongor monológjában elmondott történethez lenne illeszthető. Az önálló kötet szempontjából pedig a belső *címlapréz* funkcióját tölthette volna be a kép. Az „álmaimban él” sort a későbbi értelmezések mindegyike kulcsfontosságúnak tartja, hiszen itt veszi kezdetét az a folyamat, amely előbb a keresésben, később pedig az álomszerűségből kifejlő azonosításban játszik szerepet: ezek a tendenciák a mű egészét áthatják, meghatározónak tekinthetőek.⁵⁵⁴ Csongor csak a mű végén mondja ki a sokszor álomszerűnek, valótlannak, csalatásnak érzékelt Tündéről, hogy „[e]gy van ily kép mindörökké,/ S csalhatatlanul való”. A Kisfaludy-

⁵⁵¹ Vö. még SZÖRÉNYI, 2010, 278–288. „Az ember élete gondolati üzenetének legfőbb képi hordozója, egyúttal a magasztalt elhunyt hős bizonyos fajta halhatatlanságának garanciája az az arany gyümölcs, amellyé hajdani jótettei váltak.” (Im. 284. – kiem. G.Zs.) S a tanulmányban idézett Lukácsy Sándor emlékvers-értelmezés szintén köthető az életút lezárultát követő idő Kisfaludy-féle felfogásához is: „A vers [*Az ember élete*] fölemelő, optimista kicsengését azzal éri el Vörösmarty, hogy az egyén által megkezdett mű folytatására, befejezésére utal, melyben az elhunytak tettei tovább élnek. Nyilvánvaló, hogy az egyén életének ez a társadalomban való folytatása, az öröklésnek ez az oly nagyon emberi formája csak azok számára adatik meg, kik 'fensőbb vágyakért' adták életüket.” (Im, 280. Lukácsy Sándor hivatkozott tanulmánya: LUKÁCSY 1950/4, 96–97.)

⁵⁵² WEISS 2000, 79–82.

⁵⁵³ Hasonló szemléleti háttér, Tiziano hatása felvethető Kisfaludy Károly egyik legismertebb, Tiziano képével azonos című versével, az *Élet koráival* kapcsolatban is.

⁵⁵⁴ FRIED 2000.

kép néhány fontos motívumára már céloztam korábban: a felhők közt lebegő nőalak égi származására, szuggesztív tekintetére, s a vándorlást jelképező, háttérben kanyargó útra. A kép fontos eleme az a szemléleti váltás, amelyet az alvó, nemzeti viseletbe öltöztetett ifjú kezéből kihullott fegyvere jelképez: a harcias karakter helyett az égi eredetűnek tekintett szerelem válik a szöveg meghatározó vonásává, amely nem csak Vörösmarty, hanem Kisfaludy életművében is domináns, közösnek tekinthető törekvés.⁵⁵⁵ A képen balra egy *virágzó* fa látható, s azonos motívum lesz a *Csongor és Tündében* a cselekmény elindítója („Ah, de mit látok?” etc.), s az ugyancsak a kép bal oldalán látható impozáns épület, vár értelmezési lehetőségeire Kisfaludy képszerkesztői életművéből, képleírásaiból már hoztam példákat, de a Vörösmarty-szöveg, a Mirigytól kapott információk is megengedik, hogy Csongor környezetéhez várszerű épületet asszociáljon az olvasó.⁵⁵⁶

⁵⁵⁵ BORBÉLY 2006, 159.

⁵⁵⁶ Az Árgirus-történet Gyergyai-féle feldolgozása pedig több alkalommal kitér az üpületre: „Bizonyal országát én meg nem mondhatom/Acleton királynak hol légyen, nem tudom,/Az tündérországbán volt *kővára*, tudom,/Mint az krónikából értem és olvasom./Ékes tartománnyal az király bír vala,/Szép fénlő *kővára* országában vala,/Asszony felesége szép Medana vala,/Három vitéz fia az királynak vala.” A képhez adalékként megemlítendő még, hogy a Gyergyai-műben Árgirus fegyveresen érkezik a fa alá: „Akaratja ellen atyjának elméne,/Az kertben hogy juta, az fa alá méne,/Aranyas fegyverét letevé *melléje*,/Gyenge vetett ágyra testét leereszté.” (Kiem.: G.Zs.)

VIII.6. Képi minta és mitologikus háttér

Annál az érvelésemet megalapozó filológiai jellegű kérdésnél, miszerint az illusztráció eredetileg valóban egy másik műhöz, a *Csongor és Tündéhez* készült-e, s később anyagi és kiadástörténeti okok miatt került az *Aurorába*, fontosabb, irodalomtörténeti hozadékkal is járhat az a kapcsolat, amely a kép vizuális mintája és a Vörösmarty-szöveg között teremthető. Mint már említettem, a Kisfaludy-kép és a Vörösmarty-szöveg között kijelölhető egy olyan közös vallási-mitológiai háttér, amely a történetet és a képet a *választás*, a *döntés* és a megtett *út* aspektusába helyezi. Ez a közös terület a *Héraklész a választáson* történetben, az Y-emblémában, illetve a belőlük kibontakozó ikonológiai hagyományában jelölhető meg. A történet és a példázat rendkívül elterjedt mind a világ-, mind pedig magyar irodalmi kontextusban, s emellett Héraklész alakja a magyar őstörténeti hagyományban is fontos szerepet kap. A hagyomány akár vázlatos áttekintése helyett itt csak a legfontosabb momentumokra térek ki.⁵⁵⁷

A *Héraklész a választáson* történet Prodikosznak tulajdonított alapformája Xenophon *Emlékeim Szokratésről* című művének második könyvében maradt fenn. A történet szerint, amikor „Heraklész gyermekből ifjúvá serdült, és abba a korba jutott, midőn a fiatal emberek önállóvá válnak, és kimutatják, hogy az erény vagy a hitványság útjára lépnek-e, elment egy magányos helyre, és leült, hogy eltöprengjen, hogy melyik utat válassza.”⁵⁵⁸ Az ifjú Héraklész előtt két asszonyalak, Virtus és Voluptas, az Erény és a szexuális aspektussal is telítődő Boldogság jelenik meg, akik miután elmondják az ifjúnak az általuk felkínált életút jellemzőit, következményeit, és azokat a magatartásformákat, amelyeket az ifjú követhet majd az úton, Héraklésznek életre szóló döntést kell hoznia. Voluptas a könnyű, azonnali élvezetekre irányuló, de egyben a bűnre csábító, pusztulás felé vezető utat kínálja, szemben Virtussal, aki a göröngyös, nehéz útra hívja Héraklészt, de az út végén a halhatatlanságot ajánlja a megtett útért cserébe. Az allegorikus történet az elágazó életutak formájára utalva Y-példázatként is ismert, s szoros kapcsolatban áll a széles és a keskeny útról szóló, bibliai eredetű példázattal. A két hagyomány egyesítése, kiterjesztése Petrarcanál történik majd meg,

⁵⁵⁷ „A kettős út szimbolikus értelmezését azonban megtaláljuk a görög–római klasszikus irodalomban és filozófiában is. Már Hesziodosz megkülönböztette a „»sima utat«, amelyen könnyű járni, de rosszfélé vezet, és a hosszú, meredek utat (oimosz), amely az erényhez (arété) visz. A gondolatot Prodikosz vette fel újra és alkalmazta a Héraklész mítoszban. Ettől fogva a kép gyakran feltűnik a kereszténységre oly nagy hatást gyakorló Szokratésznél is.” Vizkelety 1981/3, 255.

⁵⁵⁸ XENOPHON 1986, 141.

aki a tanítás használatát „szinte kötelezővé teszi az őt követő egész humanista tradíció számára.”⁵⁵⁹ A *Csongor és Tünde* kéziratában a hármas út jelenetei mellett többször is felbukkan rajz, illetve betű formájában az Y vizuális mintája, vagyis úgy tűnik, hogy a szöveg kidolgozása közben az íráshoz Vörösmartynak szüksége volt, segítette a szereplő által megtett út térbeli megjelenítése is. Kerényi Ferenc szövegkiadása közli azt a kéziratlapot, amelynek a jobb oldalára, Ilma és Tünde szövege mellé („Nézd, a tiszta szép homok, / Ebben a kis lábnyomok / Csongor úrfinak szemében / Mind vezérlő csillagok”) Vörösmarty a hármas út térbeli formáját *le is rajzolta*, a metszéspontot, a „varázskör”-re utaló területet pedig bekarikázással jelölte.⁵⁶⁰ A jelenet későbbi előfordulásainál pedig két alkalommal is az Y betűt írja a lapra: „A felső szegély alatt három tollrajz található, majd egymás alatt áthúzott és részben olvashatatlan sorok következnek [...] E sorok közé írva a következő szavak: Ármány-más, ypsilon.”⁵⁶¹ Az ypsilon újra felbukkan a kéziratban a hármas út jelenetének közvetlen környezetében: „A soroktól balra és az utolsó sor fölé V[örösma]rty nagy Y betűket írt. A színi utasítás a kéziratból hiányzik.”⁵⁶² A *Csongor és Tünde* módosítása főleg abban ragadható meg, hogy a műben Csongor fellép a hármas útra, s ezzel mintegy új, jelképes térbeli dimenzióba kerül, illetve az Ilma által megadott középső út külső, térbeli lehetetlensége is érvényesülhet. A hármas út így tud újra a döntés terévé válni, ahonnan az utazók ‘útra nem vezetik’ Csongort. Másrészt Csongornak a választott, Tündérhonba, Üdlakra vezető úton kell(ene) találkoznia a Mirigy által Csongor elcsábítására kiszemelt, a földi-testi szerelmet jelképező prostituálttal, Ledérrel, bár a Csongor-Ledér jelenetet végül kihagyta Vörösmarty a műből.

A Prodikosz-féle történet – alapformáját megtartva – számos változattal bővült az irodalmi, képzőművészeti, vallási felhasználás során.⁵⁶³ Egyrészt megnőtt a válaszható életutak száma, másrészt gyakori az olyan változatot, amelyben a szereplő nem éber állapotban, hanem álmában szembesül a kínálkozó lehetőségekkel. Vörösmarty lírai munkásságában mindkét változat megtalálható, s a *Csongor és Tünde*

⁵⁵⁹ SZÖRÉNYI 2004, 53–54. A példázat vallási, teológiai szerepéről: NAGY 2011.

⁵⁶⁰ KERÉNYI 1992, 7. A kritikai kiadás szintén felhívja a figyelmet a kézirat vizualitásának fontosságára: „A kézirat egyik legérdekesebb lapja. Ilma áth. szövege mellett jobb oldalon a hármas út öt vázlat. Érdekességük, hogy Vty elsőre nem tudta a három egyforma út találkozását *lerajzolni*. Első két rajza három tovább haladó vonal (azaz hat út) találkozásának a rajza.” VÖRÖSMARTY 1989. 9, 492. (Kiem. G.Zs.)

⁵⁶¹ VÖRÖSMARTY 1989, 9, 439.

⁵⁶² VÖRÖSMARTY 1989, 9, 510. A kézirat 117. versójáról, a Tudós monológját követő jelenetről van szó. Az Y környezetében a következő sorok: „Oh szerelem gyujts utamra csillagot, / 'S te légy vezérem tündérhon felé. (kilép)” a hármas útról. (Im. 509.)

⁵⁶³ PANOFKY 1930, 42., BACSÓ 2010/11, 1245–1250.

kivételességét mutatja, hogy a mű mindkét változatot felhasználja, variálja. Csongor, fellépve a hármas útra, a tévedések helyének nevezi a területet, ahová Ilma paradox, egyszerre informatív és semmitmondó közlése irányította. A rossz döntés, akárcsak az alaptörténetben, visszafordíthatatlan következményekkel járna. A vándorok életútjával, torz, önző boldogságeszményével való szembesülés Csongor saját, korábbi döntésének helyességén túl az olvasó számára összemérhetőként mutatja fel hatalom, tudás, gazdagság és szerelem aspektusát. Feltehető, hogy Vörösmarty a Tudóst, a Kalmárt és a Fejedelmet is *ezért*, s nem pusztán dramaturgiai megfontolásból szerepelteti *vándorként*, hiszen allegorikus, s ebből következően nem jellem-, hanem csak állapotváltozást mutató, de állandó belső céllal rendelkező karakterük miatt egyikük esetében sem lenne szükségszerű, sőt némileg ellentmondásos is a keresés, vándorlás hangsúlyozása.⁵⁶⁴ Csongor viszont már korábban, a velük való találkozás előtt meghozta azt a döntést, amely a szöveg értékrendje szerint egyedüli, legalábbis a boldogság szempontjából helyes útnak tekinthető. Kisfaludy Károly illusztrációja, úgy tűnik, épp ezt, a jelenés és a döntés előtti fázist emelte ki a képen, s egészítette ki a Héraklész-történet ikonológiai mintái alapján a háttérben kanyargó vándorúttal.

Vörösmarty korai költészetének egy fontos darabjában, a *Volt tanítványaimhoz* című költeményben dolgozta fel először a *Héraklész a válaszáton* történetet. A mű háttérét, irodalomtörténeti jelentőségét, Prudentius *Psychomachia* című allegorikus eposzának ismeretét és hatását először Király György tárta fel, majd pedig Szörényi László gondolta tovább.⁵⁶⁵ Azon túl, hogy a történet Vörösmarty keresztény-sztoikus világméltósághoz illeszkedő ideológiai példát jelentett, ebben a műben válik először kifejtetté az a nyelvi-nemzeti fordulat is, amely a latin helyett már a kacagányos apák, Árpád és a Hunyadiak nyelvén művelt költészet mellett foglal állást. A Héraklész-történet kortárs népszerűségét mutatja, hogy az *Aurorához* kötődő vagy Kisfaludyval kapcsolatot tartó szerzők között is megfigyelhető a történet felbukkanása. Kis János, aki a zsebkönyv nyitó számában is fontos, a programversek közé sorolható művet publikál, 1791-ben Bécsben jelentette meg a *Herkules' választása. Allegoriás költemény. Anglusból fordított Lowth szerint* című kötetét. A fordítást Kis a kiadást anyagilag támogató gróf Széchenyi Ferenc fiának, Széchenyi Lajosnak ajánlotta.⁵⁶⁶ Széchenyi

⁵⁶⁴ Vö. TÖRÖK 2001/7–8, 39–45.

⁵⁶⁵ KIRÁLY 1980, 153–161., SZÖRÉNYI 2004, 34–40, 51–59. Prudentiushoz ld. még: PANOFKY 1930., HAJDU 1994/1–2, 140–148.

⁵⁶⁶ Figyelemre méltó a fordítással kapcsolatban, hogy Széchenyi Ferenc úgynevezett második Ex librise valószínűleg szintén Herkules figuráját választotta mintául. (Köszönettel tartozom Szőkefalvi-Nagy

Ferencnek a történet lefordíttatásával a lassan ifjúkorba jutó Perczel-gyerekekhez írott Vörösmarty-vershez hasonlóan, elsősorban nevelő-oktató szándéka lehetett. A családba a támogatáson keresztül bekerülő, magyar nyelvű szöveget fordítja azután tovább nyelvgyakorlasként németre, az egyes versszakokat magyarul is idézve 1828-ban Széchenyi István. A fordításról Széchenyi a *Napló*ban is megemlékezik: „Tegnap L[ouise]-nál. Az *Alcides Választásának* másolatából a középső félvét küldte vissza, a többi nem – miért? Nem tudom.”⁵⁶⁷ Az *Aurora* első kötetének programcikkét (*A szépség’ tudománya*) író Schedius Lajosnak, Vörösmarty egykori tanárának 1828-ban megjelent, *A philokaliának, azaz a szépség tudományának alapelvei* című könyvében, a *Tiszta, fogalmi esztétikai tárgy* című fejezetben a jelek között tárgyalja a történetet: „Így a sápadt arc a félelem jele, az oroszlán a bátorságé, Hercules az útelágazásnál a szabad akarata szerint cselekvő lélek, azaz a morális szabadság jele.”⁵⁶⁸ Megjegyzendő, hogy a Schediusétől némileg eltérő módon a későbbi retorikai példatárak Herderre és Kazinczy Herder-fordítására hivatkozva nem a jelek, hanem a ‘vigaszt, fölvidulást’ jelentő paramytheonok, azaz regepéldázatok közé sorolják a történetet. A paramytheon a „görög vagy keleti őskor mytussihoz tartozó tárgyat, alkalmazva a jelen viszonyokra állít elő, s mint a parabola – csak hogy még nagyobb mértékben – a kedélyre ügyekszik hatni. Alapját tehát epikai elem képezi, a nélkül azonban, hogy alakja korlátozhatnák, melly t.i. prózai is lehet.”⁵⁶⁹

A két, itt inkább csak a téma jelenléte miatt említett szöveg, illetve a zsebkönyv ideológiájában fontos szerepet játszó szerzőknél lényegesebb magának a szerkesztőnek, Kisfaludy Károlynak az *Álom és valóság* című, 1821-es levelében említett, s a szerző által drámai költeménynek tekintett töredéke.⁵⁷⁰ A történetnek Kisfaludy – szemben például Kis János fordításával – azt a változatát használja föl, amely álomba merülve (a szövegben az éjszaka és a hajnal határán) mutatja be a döntés előtt álló szereplőt. A történetvariánsban az egyes életutakat allegorizáló alakok jelenésként, túlvilági

Erzsébetnek, a 2011-es szegedi Ex libris kiállítás rendezőjének, a téma kutatójának az ezzel kapcsolatos szakmai tanácsaiért.)

⁵⁶⁷ SZÉCHENYI 1978, 538. Széchenyinek a magyar nyelvtudással kapcsolatos állásfoglalásáról: ZENTAI 2001, KÖRMENDY 2004, 241.

⁵⁶⁸ SCHEDIUS 2005, 334. Az említett hely jegyzetében a fordító, Balogh Piroska – miután részletesen feltárja Schedius lehetséges forrásait – kitér a Kiss János-fordítás és a *Csongor és Tünde* rokon vonásaira is: „Az embléma legismertebb korabeli magyar feldolgozása, mely egyszersmind érdekes architextus lehet Vörösmarty *Csongor és Tündéjének* »hármast út«-jelenetéhez is: Kiss János: *Herculesz’ választása*.” i.m., 335. Ezúttal is köszönöm Balogh Piroskának a Schedius-életművel kapcsolatos tanácsait, segítségét.

⁵⁶⁹ TATAY 1857, 457. (Tatay szöveggyűjteményében Kis fordítása mellett Fáy András, Kazinczy, Berzsenyi egy-egy szövege szerepel még.)

⁵⁷⁰ „nebst einem dramatischen Gedichte *Álom és valóság*, das vielleicht Ihr Gefühl in Anspruch nehmen wird.” BÁNÓCZI 1893, VI. 345.

lényként, „fény-alakként” bukkannak föl a szövegben. Mivel kevésbé ismert és csak a Bánóczi-féle Kisfaludy-kiadásban elérhető töredékről van szó, hosszabban idézem a kezdő jelenetet: „Gazdag palota, a nyílt tornácon kilátás a sötét éjbe. Elda ékes nyoszolyán fekszik és alszik, lábánál ül Jermi, fejét kezére csüggesztve. Gyöngéd hangok zengedeznek s a sötétben világos felhők terülnek el. Ezekből kivál egy sisakos és páncélos alak s koszorút tartva kezében, Elda felé lebeg; ezt követi egy más fény-alak, gyémántkorona a fején s a bőség szarvát tartva kezében, Elda felé hajol. A két tünemény között mosolyogva lebeg egy fehér rózsával koszorúzott alak, kezeit szívére szegezve, fején ragyogó csillag. Elda nyugtalan képét feléje terjeszti, melyre a közép alak lelkesedve a koszorút és a bőségjelt elaggatva mintegy diadalban áll s ily helyhezetben a felhőkbe tűnik. Ezen jelenések után hajnallik s kies vidék kék hegyei felett kél a nap és lassanként megvilágosítja a palotát. [...] Elda (felébred) Szép álom eltűntél, csak e szelid / Hang reszket még utánad, mint egy édes emlékezet.”⁵⁷¹

Kisfaludynál a harcot, hatalmat allegorizáló, dicsőséget felkínáló sisakos és páncélos-, illetve a bőséget, gazdagságot hozó fény-alak között jelenik meg „kezeit szívére szegezve”⁵⁷² a szüziességet, szellemi tisztaságot jelképező, fehér rózsával koszorúzott, fején csillagot viselve az a központi alak, aki a másik két hatalom jelképeit „elaggatva”, győztesen tér vissza az égbe. A leírás és a jelenet alapján a középső alakot leginkább Aurorával, a hajnal és az újjászületés istennőjével azonosíthatjuk. Ezt az 1822-es zsebkönyv címlapreze és képleírása,⁵⁷³ másrészt a cselekmény is valószínűsíti: miután a fején csillagot hordozó szereplő visszatér az égbe, akkor kezd hajnalodni. A tervezetből megállapítható, hogy Kisfaludy – erősen kötődve az eredeti történethez – egyszerre, a választási lehetőségeket együtt felmutatva jeleníti meg az alakokat, s a szereplő álmában hozza meg a döntést – erre a középső fényalak reakciójából tudunk következtetni. A leírásban a szereplők égi származását jelképező, világos felhők közül kiváló, lebegő alakok, a kezeit a szívére helyező középső jelenés pedig egy

⁵⁷¹ BÁNÓCZI 1893, IV., 309.

⁵⁷² A jelenet szcenikáját vö. *A' Rom* mellett megjelent képpel. A töredékben maradt mű képi, gondolati anyagának felhasználása az *Aurora* 1823-as számában megjelent Kisfaludy-programversben, az *Élet és phantásia* c. műben történik majd meg: „Im a' környék derül / 'S arany felhői közt / Terjengő szárnyakon / Egy istenné közelg! / Int, 's fénye számtalan / Alakban úszik / Kies virányokon. [...] Édenne változik / A' disztelen vadon. / Lány szellők nyájasan / suttognak a' mezőn, / 'S hímes virágok' / nyílt kelyheikből / Édesded álmokat Lihegzenek. / A természetet virít, / és sírokon keresztül / örök tavasz mosolyog. // Az ember istenülve / Az Égre feltekint.” (*Élet és phantásia, Aurora*, 1823, 220.)

⁵⁷³ „Aurora nyájas tekintettel 's csendes méltósággal szövétneket és Rózsafüzért tartván kezében, fellebeg a' föld' színére.” (*Aurora*, 1823. Rezek magyarázatja) Vörösmarty Kisfaludy halálakor írott verse természetesen szintén felhasználja a motívumot: „'S szép Aurora, te jósz legelül, a' gyász' vezetője? / 'S fátyolodon bánat' gyöngyei hullanak alá - / Ah van okod: ki reád fényt 's dísz hozza, sirba hanyatlott; / Lengjen örökéletű csillagod álma felett.” (*A' gyászkiiseret*, 1830. november 21-december 19 között)

referenciális, tematikus olvasatban meglehetősen közel kerül a tárgyalt rézkarc képi világának megoldásaihoz.

A tervezetben szereplő, allegorikusan ábrázolt eszményi Kisfaludy művében két típusú emléknymot hagy maga után, amely generál(hat)ja aztán a keresést. Főleg kép- vagy hangalapú emléknymot figyelhetünk meg, bár előfordul a szinesztézia felé elmozduló leírás is.⁵⁷⁴ Kisfaludynak ebben a töredékében az emlékjel hangalapú („csak e szelid / Hang reszket még utánad, mint egy édes emlékezet”), de a Vörösmartyhoz írott, már idézett *A két hajós* című allegóriában a képi alapú nyom is felbukkan: „miként a szerelemnek / Első édes villanása, / Leng körülem képe még”. Amennyire meg tudom ítélni, s lehet különbséget tenni, a tisztán képi alapú emléknymot inkább a nemzeti tematikájú szövegekhez, a hangra, énekre, dalra építő pedig a költészethez, művészethez, valláshoz kapcsolódik, de természetesen a két réteg át is járhatja egymást. Vörösmartytól mindkét esetre tudunk példát hozni. A *Zalán futása Előhangjában* Árpádról a kebelben „nagyra kelendő képzeletet”, tehát egy képi alapú emlékezés teremti meg a kapcsolatot múlt és jelen között, s ennek a folyamatnak az eredménye válik aztán szóvá („halljátok, ti hazának gyermeki, szómat”), s próbál eljutni a nemzet közösségéhez. A *Délszigetben* a szerelmi érzés a „szív néma”, nyelven túli határát átlépve transzformálódik képpé, s speciális esetként a mondhatatlan istennévhez hasonlóan, írássá: „egy képet fest le azokban, s szerelem titkos betűit lángolva leírja”. A *Hedvig* című legendában – a *Gondolatok a könyvtárban* angyali karának zenéjére emlékeztető módon – Gábor angyal szárnyzuhogásából szövődik dal, tehát hangalapú a jel: „S ment az angyal. / Hajnal nyílt utána, / Dal szövődött szárnya’ zajszeléből, / Dal, minőt a’ lélek hall magában, / Éjein ha boldog álma eljő, / ‘S a’ nem ösmért tündérhon’ öléből / Legrejtettebb vágya visszahangzik.” A szöveg különleges abból a szempontból is, hogy Vörösmarty a legendán belül keveri a keresztény vallás és a pogány mitológia motívumait: az angyal szárnyának zenéje „tündérhon”-ból hangzó dalra hasonlít. Szemere Pál kritikája a költemény világát „nemzeti tündériség”-nek nevezte, s a későbbi irodalomtörténeti viták fényében is megállapítható, hogy rendkívül ritka, kivételes jelenségről van szó.⁵⁷⁵

A *Csongor és Tündé*ben a szemléleti háttér, az emlékezetben megőrzött jelenés leírása szinte megegyezik a legendáéval, az eltérés csupán a háttéranyag különbségéből

⁵⁷⁴ BENKŐ 2007, 102–103.

⁵⁷⁵ SZEMERE 1890, 121., Vö. még S. VARGA 2005, 581–593. Kereszténység és nemzeti mitológia összekapcsolódása rendkívül ritka, az S. Varga Pál által idézett Gyulai-tanulmány, a *Két ó-székely ballada* a Júlia szép leány kapcsán foglalkozik a problematikával: GYULAI 1989, 620.

– legenda és tündértörténet – következik: „Hattyu szálla távol égből, / Lassu dal volt suhogása, / Boldog álom láthatása / S most mint ébredő leány...” (etc.). Az első, nem álombeli kapcsolatnak, a múltbeli emlényomok (hattyú dala és álom „volt”) és a jelen („most” mint ébredő leány) találkozásának ebben a fontos jelenetében felismerés, azonosítás és nyelvi megnevezés egyaránt bizonytalanná válik, s ez a bizonytalanság Csongor nézőpontjából a darab egészén végigvonul majd.

Kisfaludy a tervezetet, s erre a töredék kezdetéből tudunk következtetni, színpadi előadásra szánta: a mű a közönséget megszólító, a vásári hagyományt idéző és az első jelenetet összefoglaló prologussal kezdődik: „Mit a tudós okkal nem mer vitatni, az enyelgő ajak bátran kimondja azt s így hirdetek én is egy csodás játékot, bár a csodák ideje rég letűnt. Hol és mikor történt, ne kérdjétek [...] a szépnek láttára reám nem igen ügyeltek, mint a szó a tett elől, némulva illanok. (El.)” A rövid, alig másfél oldalas töredékkel kapcsolatban értelmezés helyett két dolgot tartok fontosnak kiemelni: Kisfaludy egy nyitó jelenetben kísérletezett egy Héraklész-szerű történet színpadi megformálásával, s a jelenések, azaz a választható életutak központi figurájaként női alakot szerepeltet. A cím szerint a tervezet álm és valóság viszonyát problematizálja, s a szöveg rövidsége ellenére egyetérthetünk a kapcsolatot felvető Kerényi Ferencsel abban, hogy a vázlat „mintha a Csongor és Tünde első csírája volna”, azaz lényeges pontokon érintkezik a Kisfaludy- és a Vörösmarty-mű.⁵⁷⁶ Azt sem zárhatjuk ki tehát, hogy az *Eger* megírásához hasonlóan eredetileg az *Auróra*ba készülő mű témáját maga a szerkesztő ajánlotta föl Vörösmartynak. Kisfaludy az elkészült töredéken kívül már 1820-ban tervbe vette a bécsi színpadokon sikerrel játszott tündérvjáték meghonosítását, ahogyan arról ugyancsak beszámolt Gaalnak: „Ich arbeite an einem sonderbaren Gedicht in alle Versmassen, Hamupipőke, Aschenbrödel, und in drei Aufzügen will ich zwei Weltheile umwandern – wird etwas daraus?”⁵⁷⁷ Az idézetből jól látszik, hogy a klasszikus kánonból hiányzó műfaj verstani újításokra, merészebb kísérletezésre is lehetőséget nyújtott Kisfaludy számára, akkor is, ha mindez csak a tervezés szintjén maradt a későbbiekben.

Másrészt az *Auróra* rezei, különösen az egy-egy évfolyam borítóján elhelyezett képek többnyire allegóriát használnak a zsebkönyv egészének kontextualizálásához, illetve olyan képi jelentés közvetítéséhez, amellyel az olvasó a szövegek előtt találkozik. Az 1823-as kötet például a rezeik magyarázatjában a következő

⁵⁷⁶ KISFALUDY 1983, 890. (A jegyzetekben.)

⁵⁷⁷ BÁNÓCZI 1893, VI., 326.

képértelmezést adja: „Auróra nyájas tekintettel ‘s csendes méltósággal szövétneket és Rózsafüzért tartván kezében, fellebeg ‘a föld’ színére. Az éj’ Istennéje sötéten körülleplezve, a’ mákkal koszorúzott Morpheuszt és Iceloszt zárva karjai közé letün a’ derülő fény elől. Ezen allegoria nyelvünk’ tenyészetét képezi melly most a’ felséges Uralkodó Ház’, és Hazánk’ szeretett Nádorispánja’ kegyelmes pártfogása alatt, fentebb díszre hajnallott.”⁵⁷⁸ Az allegória, s a hozzá kapcsolt, itt nemzeti-nyelvi kontextusba helyezett magyarázat fő alakjai (Éj, Hajnal, az Álom istenei, Morpheus és Icelosz) Vörösmarty költészetében is megtalálhatóak, s az osszianizmusból eredeztethetően nem hatáseggyüttesként, hanem egyfajta közös nyelvként is olvashatóak. Az Aurora-mítoszt, ahogy a zsebkönyv kezdeti időszakának értelmezője kiemeli, három költemény (Kis János *Aurorához*, Helmezy *Aurora énekére*, Kisfaludy *Élet és phantásia*) is variálja az 1822-es számban, s a következő évben „éppen egy képleírás jelöli ki a mítosz applikációjának médiumául a nyelvi közeget”, a magyar nyelv szinte korszakos jelentőségű változását.⁵⁷⁹

Kisfaludy bécsi időszakáról, festői képzettségének mélységéről viszonylag keveset tudunk. Valószínűleg nem kapott rendszeres képzést, s nem szerezte meg az önálló művek készítéséhez szükséges ismereteket, ezért rövid, főleg a kényszer és a lelkesedés által táplált kísérletezés után belátta, hogy a festői életpályán sem megélni-, sem jelentős művésszé válni nem tud majd. Tudását azonban a szerkesztés, s a rézkarcokhoz szükséges rajzok elkészítésében kamatoztatta, másrészt rangos bécsi művészekkel kapcsolatban állva hosszú ideig zökkenőmentessé tudta tenni az *Aurorába* szánt illusztrációk megrendelését. Képszerkesztői szerepe még akkor is fontos, ha nem ő rajzolta a rézkarc alapjául szolgáló képeket, hiszen – többnyire német anyanyelvű mesterektől megrendelve – az értelmező instrukciókat neki kellett megadnia a kép elkészítéséhez. A gondos, részletekre is kiterjedő figyelmet levelezése bizonyítja.

Gaal Györgyhöz írott önéletrajzi levelében Kisfaludy a bécsi évekkkel kapcsolatban két meghatározó művészeti élményéről, festői példaképéről számol be: „so wurden Raphael und Rubens meine Götter”.⁵⁸⁰ Az olasz festők, köztük Raffaello-imádata lehetett egyik motiváló tényezője olaszországi útjának is, s ezért meglepő némileg, hogy sem Raffaello, sem Rubens neve nem bukkan fel a Kisfaludyról írott hatástörténeti szakirodalomban.⁵⁸¹ Kisfaludynak Raffaello- vagy Rubens-képről nem

⁵⁷⁸ AURORA, 1822. (Rezek magyarázatja.)

⁵⁷⁹ BENKŐ 2007, 102.

⁵⁸⁰ BÁNÓCZI 1893., VI., 447.

⁵⁸¹ VAYERNÉ 1973.

maradt ugyan fenn feljegyzése, elérvezett hagyatékának rézkarcairól, másolatairól pedig nem készült cím szerinti leírás, csak a tetemes mennyiségről van tudomásunk.⁵⁸² Az általa 1812–1816 között ugyan nem rendszeresen, de egyedüli képzőhelyként látogatott bécsi *Akademie der vereinigten bildenden Künste* tanulója volt viszont 1815-1818-ban Ferenczy István is, aki hasonló, az olasz reneszánsz festészet meghatározó hatásáról számol be iskolai évei alatt. Ferenczy naplója lelkesült leírást ad a bécsi könyvtár gazdag metszet-gyűjteményéről, benne a Kisfaludy által is említett Raffaello- és Rubens-anyaggal: „kiváltképpen a bibliothékában számtalan kupfersticheket összehánytam-vetettem, úgy hogy csaknem egész Olaszország kunstműveivel ezek által meg-esmérkedtem, melyek között a legnevezetesebb a Raphael, Titián, Anton Aliegri, vagy az ő született helyéről Correggio, Guido, Rubens, Dominichino, Michael Angelo, Julius Romanus stb. mások munkái után metszettek. Ezek szinte felingerlettek, hogy én magamat egy útra bocsássam, amelyet csak kevesen hagynak helybe, de én mégis megpróbálok, legalább más nemzeteket, szokásokat fogok látni.”⁵⁸³ Raffaello művei közül az 1504-ben készült *A lovag álma. Allegória* című, a festő korai időszakából származó munka a *Heraklész a válaszáton* példázat képi ábrázolásának történetében meghatározó szerepet tölt be. A mű az ábrázolásoknak ahhoz a vonulatához tartozik, amelyek álomba merülve mutatják be a hőst, s ahogy a cím is mutatja, nem félisteni, mitikus, hanem lovagi-vitézi tulajdonságokkal ruházódik föl az ifjú Héraklész. (7. ábra)

Bár a Kisfaludy által látogatott bécsi akadémia Raffaello-anyagának áttekintése bizonyára módosíthatja majd a képi minta háttérét, annyi kijelenthető, hogy a főalak ruhájának magyarossá tételén és az álom testre gyakorolt hatásának dinamikusabb felfogásán kívül Kisfaludy meglehetősen pontosan követi, adaptálja a kép központi jelenetét. A fekvő figura a kép *előterébe* és középpontjába kerül, s Kisfaludy képén is szerepet kap a háttérben kanyargó út, a vándorlás és a keresés allegorikus képi megfelelője. Ezek a központi, a kompozíciót elrendező elemek véleményem szerint elegendőek ahhoz, hogy saját gyakorlatát, az *Álom és valóság* szövegét is figyelembe véve, Kisfaludy megalkossa a képhez szükséges rajzot. A Kisfaludy-kép Vörösmarty művéhez rendelve tehát nem jelenethez, hanem Csongornak a felütésben elmondott monológjához rendelhető: az ifjú hős az ébredés után realizálja majd a belső, csakis a

⁵⁸² VISZOTA 1904, 95–96. Csak a mennyiség érzékeltetése miatt néhány adat a Viszota Gyula által közölt jegyzékből: „149 képek könyvtokban [...] 120 darab képek egy tokban [...] 187 darab apró képek.” A „kupferstück”-ök száma több százra rúg.

⁵⁸³ MELLER 1905. <http://mek.oszk.hu/05600/05644/html/#d1e618>. Letöltés ideje: 2012.06.06. (Ferenczy István idézett bejegyzésének dátuma: 1818. május 15.)

lélek általi, s a reflexív tudat nélkül meghozott döntést, hogy a boldogságot, szerelmet, az álmaiban élő égi szépet fogja keresni.

A Tündér Ilona történetéhez kapcsolt, s annak filozófiai-etikai kontextust adó választó-motívum a mű értelmezése szempontjából lényegesnek tekinthető, hiszen magát a döntés utáni helyzetet, a vándorutat mutatja be, s nem epizódikus jelenetről van szó, hanem a mű végig megtartja, jelzi az álomszerűséget, álom és való peremén ingadozó érzékelést,⁵⁸⁴ s állandó kontrasztként van jelen a szövegben a boldogság más, elsősorban testi-érzéki aspektusa. De az alaptörténetnek megfelelően a „három út”-nél, a „tévedések” három útján megjelenő vándorok már nem jelentenek alternatívát a választás helyességével kapcsolatban, csupán a más utak és döntések kezdeti sikerét, működését és tragikus lezáródását mutatják be. Erre a megoldásra, s az így létrehozott kontrasztra elsősorban azért lehetett szükség, mert a mű kiinduló szituációja viszonylag pontosan meghatározza azt a nemzeti-kulturális vonatkozásokat is tartalmazó helyzetet, amivel *szemben* megtörténik a választás. Az alábbiakban ezt a szituációt kísérlem meg bemutatni.

⁵⁸⁴ Ezt leghangsúlyosabban Zentai Mária tanulmánya emeli ki: ZENTAI 2007, 169-174.

VIII.7. „...hiába ültetem vad föld’ porába“: a *Csongor és Tünde* mint nyelvi és kulturális kontextusváltás

A *Csongor és Tünde* szereplőlistája szerint Csongor *ifjú hős*. A kézirat első változatában a még Kármány nevű szereplő ugyancsak ifjú hős, vitéz, s ez külső, tárgyi nyomatékot is kapott. Az ifjú ott kardot, buzogányt emel, pengeti sarkantyúját, s pödri kis bajúszát. A megjelent szövegből ezek a jegyek már eltűnnek. Azaz a kéziratban szereplő Kármány – ahogyan erre Taxner-Tóth Ernő jegyzete és Borbély Szilárd tanulmánya felhívja a figyelmet – még feltűnő rokonságot mutatott a Vörösmarty eposzaiban „fellépő ifjú vitézek mitológiai alakjával.”⁵⁸⁵ A szövegben Tünde választása egyértelműen Csongorra irányul, hiszen csakis azért emelte égi hazájába Ilmát, hogy az ifjúról, annak *dalt* és *csókot* termő ajakáról beszéljen neki. Lényeges Tündének az Ilma visszaemlékezésére adott válasza, amelyben ezeket az indokokat elfogadva arról beszél, hogy kizárólag ez a személyes vonzalom bírta rá arra is, hogy az aranyalmát termő fát elültesse:

...messze honból,
Látod, milly hiába járok.
E’ kies fát milly hiába
Ültetem vad föld’ porába,
Kedvesemre nem találok.
A’ fa kincseket terem,
A’ fő kincs, a szerelem,
Szép világa álmaimnak,
Mellyek e’ vidékre vonnak,
Ah, az rajta nem terem.

(I.248–258)

A mű utolsó felvonásában egy elvadult kert közepén, a vadonban, „melly mint / ijesztő áll a néma sivatagban“, fogja Tünde *újra* elültetni a fát, hogy a „kopárnak bámulandó / dísze” legyen, s mintegy örök példaként, fénye „messze tündököljön.”

⁵⁸⁵ TAXNER-TÓTH 1993, 797., BORBÉLY 2006, 159

A Tünde által a szerelmi érzés és a vad, kopár, terméketlen föld között megteremtett, s csak a mű záró jelenetében feloldódó ellentét szoros kapcsolatot mutat Vörösmarty ekkoriban, 1829-ben megjelentetett művével, a *Hedvig* című legendával. A műben Hedvig az „ifjú, hős“, de még a vadság korszakában élő litván nemzetéről és a szent könyv, a Biblia fordításának várható hatásáról beszélve említ hasonló ellentétet, s reménykedik a fordítás társadalmi-kulturális változást előidéző hatásában. Mindezt a feladatot Vörösmarty egy olyan szereplőre ruházza, akiben egyszerre testesül meg „az Istenhez fölérhető női szépség és a nemzeti kultúra-terjesztő elhivatottság”:⁵⁸⁶

Nem leend-e megvetett ajándék,
Majd ha fényben eljövendesz értem,
S én kitárom a csodák világát
Ifju, hős, de még vad nemzetednek?
Durva nyelve, melyen eddig a düh,
S a harag vad győzödelme hangzott,
Általam most szent igékre hajland;
A teremtés titka és az üdvé
Nem leendnek messze föld virági;
Szent körökbe mindenik betérhet,
És az élet fájáról gyönyörrel
Dús, öröklő éveket szakaszthat.

A *Hedvig* története a 14. században, Nagy Lajos korában játszódik, s Vörösmarty a bibliafordítással kapcsolatban hitelesnek vélt történelmi adatra építhette a mű cselekményét. A bizonytalankodó kérdésre adott nemleges választ, miszerint a litván nép esetleg megvetett ajándékként fogadja majd a Szentírást, s ragaszkodik a pogányság vad állapotához, s az ahhoz társított, a düh és a harag, vagyis a harcias nemzeti karakterhez illő nyelvi réteghez, már nem Hedvig, hanem Isten küldöttjének, Gábor angyalnak a csókja adja majd meg. A barbár, vad nemzetek⁵⁸⁷ közé tartozó litván nép a műben tehát a bibliafordítás hatására lesz képes arra, hogy a kulturált nemzetek

⁵⁸⁶ SZÖRÉNYI 2004, 28.

⁵⁸⁷ A latin eredetű „barbarus”-t Vörösmarty ebben az időben (1828–1834) a drámabíró bizottság tagjaként a sűgőkönyvekben „vad nemzetek”-re magyarosítja. Vö. KERÉNYI 1975, 245.

mintájára az emberi és nemzeti élet már ne a hősiesség, hanem az időbeli távlattal rendelkező csinosodás, üdvözülés útjára léphessen.⁵⁸⁸

A költemény kétszer is a nemzetjellemből merített példát használ annak érzékeltetésére, hogy a 14. századi magyarság képes volt a pogány népekre jellemző szokásokat meghaladni, s a változáshoz szükséges fordulatot véghezvinni. A rokonnak tartott parthusok történetéből vett példával, az etimológiai háttérre alapozva érzékelteti a szerelemben égő leányszív *hűtlenségét*, csapodárságát a szöveg; a biblia pedig az egykor „*vérivó* magyarnak/Régi nyelvén” beszél az új csodáról, a keresztény vallás hitigazságairól és a teremtés titkáról.⁵⁸⁹ A sor szemléleti eredőinek feltárásához két fontos terület háttéranyagára, a történeti forrásra és Vörösmarty nyelvfelfogásának jellemzőire is szükség van. A két szempont együttes tárgyalásával, úgy vélem, némileg elmozdulhat, más távlatot kaphat mind az életművön, mind pedig a nemzeti irodalom programjain belül a *Csongor és Tünde* is. A történeti háttér rávilágíthat arra, miért származtatja a történetet Vörösmarty a pogány kunok idejéből, s ezzel összhangban a vad föld porába ültetett, szerelmet termő életfa köré épülő történet hogyan válhat egy nyelvi-kulturális átmenet, program központi szimbólumává, Vörösmarty nyelvfelfogása pedig a váltás fázisait különíti el egy-egy nyelv történetén belül.

Waldapfel Imre *Jegyzetek a Zalán futásához* című tanulmányában a Hadúr-képzet krónikaforrásait kutatva Bonfini olyan helyeire hívja föl a figyelmet, amelyek mintát adhattak Vörösmartynek Hadúr alakjának megalkotásához. Mint írja, Bonfini „a szittya–hun–magyar azonosítás hagyományos alapján állva [...] terjesztheti ki a skythák Arés–Mars-kultuszát és mellette különösen a Herodotusnál (IV. 8-10) a skytha dinasztia őse gyanánt szereplő Hercules tiszteletét a honfoglaló [...] majd a pogányságba visszaeső magyarságra is.”⁵⁹⁰ Érdeemes idézni a vonatkozó Bonfini-helyeket, hiszen nem csak a *Hedvig* *vérivó* magyarjainak egyik forrását, hanem az elhíresült Berzsenyi-kritika, a *Két szomszédvár* „kannibáli” motívumát, azaz a lóáldozat húsából evést is megtalálhatjuk a szövegben.

⁵⁸⁸ Vö. a *Hitel* nemzetfelfogásával: „A nemzetek valódi ereje vadságon, fanatizmuson vagy tökéletes kiműveltségen épül. Közép ebben veszedelem nélkül nem lehet, mint nem is lehet káros a félszeg felvilágosodásnál s tudománynál. Mi már ősi vadságunk nagy részét, mely Osman dühének valaha határt vont, letettük. Elhagyott bennünk a hitbeli viszálykodás s hasonlós ördöge, hála az egeknek – de most, midőn ősi bálványunk megsemmisült szinte két nemzetiség közt, s így igen gyengék vagyunk, s mindaddig azok is maradunk, míg a felvilágosodás félútjából ki nem lábolkunk, s azon pontra nem emelkedünk, melyről minden vadságot s fanatizmust meggyőzhetünk” SZÉCHENYI 1830, 70–71.

⁵⁸⁹ Az egykor szelíd, békés szkíta nemzet „a háborúskodásba belefáradva, olyan kegyetlenné fajult, hogy haragjában emberhúst evett, meg emberek vérért itta.” ANONYMUS, 1977. 80. Vö.: ÁCS 2000, 51–52.

⁵⁹⁰ „Senki sem tagadja, hogy a szkíta nemzet Scytháról, Herkules fiáról kapta a nevét.” BONFINI, 2004, 1.2.1., 46. WALDAPFEL, 1939, 270.

Bonfini a kereszténységről a pogány vallásra visszatérő népet így jellemzi a Vata-féle felkelés idején: először „Vata ajánlotta magát a gonosz szellemeknek, fejét szkíta módra megnyírta, haját pogány szokás szerint hármas varkocsban leeresztette [...] Hosszú idő múltán ennek fia, János, apja példájára varázslókat, varázslónőket és jóvendőmondókat vett maga mellé, és ezek varázsigéivel nagy kedvet talált magának a főurak előtt. Leginkább egy bűbájos asszonyt tisztelt, akit Rasdinak hívtak, és akit aztán a keresztény Béla tömlöcbe vetett [...] Ezek izgatása nyomán szinte az egész nép elállt az igaz hit mellől. Visszaesett a démonok tiszteletébe és kezdett lóhússal táplálkozni.” Bonfini a szkíta népek általános szokásai közé sorolja, hogy „szkíták lévén vadállati módon embervérrel táplálkoznak [...] ellenségüket Mars és Hercules atyának feláldozzák.”⁵⁹¹ A pogány magyarság, s például a *Két szomszédvárban* a vérbosszú és a pogány vallás világába visszekerülő Tihámér jellemzésére Vörösmarty szövegeiben rendre felbukkannak ezek a motívumok, s az őstörténetet tematizáló utolsó művében, *Az áldozatban* Hadúr papját, Barangot emberáldozat bemutatására akarja kényszeríteni a mű egyik főszereplője, Zaránd. A pogány nemzeti karakter ilyen szélsőséges elemei mellett azonban kontraszként minden műben központi szerepet kap a szerelmi érzés, s a megváltozott vagy *megváltoztatandó* férfi-nő viszony. *Az áldozat* teljes első felvonásának egyik fontos motívumát a férfi és a női szerelem eltérő jellegének részletezése, kontrasztja adja.⁵⁹² Másrészt már a *Zalán futását* követően elkezdődik az a folyamat, amelyben a honfoglalási eposz harcos istenét, s az áttételesen a tiszteletéhez kapcsolódó hősi karaktert igyekszik átformálni Vörösmarty a múltból a jelenbe átemelhető értékek között.⁵⁹³

A *Volt tanítványaimhoz* című költemény, mint említettem, még szorosan kötődve a kiinduló történethez, az álomba merült szereplő előtt jeleníti meg az életutakat, s a két allegorikus, itt csak formálisan égi eredetű, valójában lelki tulajdonságokat kifejező alak csak a döntés meghozataláig kap szerepet, nem válnak valós karakterré:

⁵⁹¹ BONFINI, 2004, 85.

⁵⁹² Legerőteljesebben Szabolcs és Zaránd felfogása közötti különbségben: „e’ hazát/Nem bírja megrendíteni semmi vész./Ha míg csatán a’ férfi kar sebet vág./Honn nőszelítség enyhítendi azt.” Zaránd viszont a „mezőn harc, honn bék[e] és gyönyör” viszonyában értelmezi a férfi-nő kapcsolatot. (Vö. még Zenedő híres monológjával a férfi és a női szerelem különbözőségéről.)

⁵⁹³ Az *Árpád ébredésében* már rendkívül erőteljes a kontraszt a régmúlt és a jelen között: „’S ez élet álom volt, mellyben silány/Rosz nemzedék kérődzék ősei’/Nagy tettein ’s fő érdemül bitorlá/Mások felett, hogy kiktől származott/’S olly mélyen elfajult, dicsőök voltak! [...] De hőseink már nem vérben fürdenek:/Ölelni készek embertársokat./És tűrni mindent szent hazájokért.” (*Árpád ébredése*, 143–147, 171–173.)

A zöldes ligeten suhogó lomboknak alatta
Csörgedező patakok mentében bolyga egy ifju
S szenderedésbe merült, s mikoron leterülve nyugodnék
A szellős halmon, mély álom szálla szemére.
Láta pedig mély álmában sokféle csodákat,
Látta az Erkölcsök fényét, a Bűnök ijesztő
Képeit, és mind a kettőnek látta hatalmát.

A szívből az ifjúság szilaj 'érzéseit' kiszorító tanítványok a költemény álomból ébredő figurájához hasonlóan az Erény útjára lépve, életüket, s ami „nagy és jó” van kebelükben, az „édes anyának”, azaz a hazának és az „emberi nemnek” szentelik majd.

Vörösmartynak a *Csongor és Tünde* forrásaként megjelölt, „közönségesen ösmert” Tündér Ilonával olyan széles körben elterjedt, bár irodalmon kívülinek tekintett alaptörténet állt rendelkezésére, amely egyrészt közelíthető a korai, mitikus időknek az eposzokban, a *Tündérvölgyben* és *A' Délszigetben* még konstrukcióval megteremtett világához, másrészt pedig az idealizálás, megnemesítés folyamatán keresztül alkalmasnak látszott égi és földi szerelem neoplatonikus hátterű, szimbolikus struktúrájú feldolgozásához. Hasonló viszonyal állunk szemben, mint amit két évtizeddel később Arany János és az Ilosvai-mű kapcsolatában majd újra megfigyelhetünk: a szóbeliségben is ismert, s az irodalom regiszterében is élő kettős hagyomány formálódik egyé, s kerül be a (nemzeti) irodalom rendszerébe. Arany esetében az átformálás ideológiáját, irodalomszemléleti hátterét az irodalomtörténet-írás főleg a népiesség Erdélyi János által elméletileg is kidolgozott koncepciójában jelöli meg. A *Csongor és Tünde* egy szélesebb, a műfaj történetet, az epikus költészet kortárs nemzeti-nemesi ideológiájának kontextusát figyelembe véve egyrészt az eposztól a mitikus dráma irányába mozdul el: ez a műfaji változás erősen emlékeztet az antik görög irodalom Homérosz utáni műfaj történetére, a magyar nemzeti irodalom egyik 19. századi epikus műfaj történeti mintájára. Másrészt a pogány korból származtatott, az ösztönélet, a lelki vetület nélküli szexualitás „romántos” átformálása a nemzeti élet, a csinosodás egy fontos területére, a megváltoztatandó férfi-nő viszonyra hívja fel a figyelmet. A *Héraklész a válaszüton* történet, a hármas út beemelésével Vörösmarty új szereplőket léptethetett fel a színműben, illetve az olvasó számára egyértelművé válhatott, hogy Csongor vándorlása, bár többnyire a lélekben fogant hit bizonyossággá tételére irányul, nem csak egyenrangú a vándorok útjával, hanem a világnap

lezárolásakor értékesebbnek is mutatkozik azoknál. Ahogyan a tizenkét munkát befejező, az alvilágba is leszálló Héraklész végső jutalomként az istenektől elnyerte Hébét, az örök ifjúság istennőjét, úgy függesztődik fel egy pillanatra a kertre boruló Éjben az idő a szerelmesek számára.⁵⁹⁴

A *Csongor és Tündében*, s azon belül elsősorban Csongor monológjaiban megteremtett nyelv egyetlen fázison belül próbálja megteremteni a szerelmi érzés és az azt kifejező nyelv kapcsolatát, hogy a „szerelemről való beszéd [...] és a szerelem érzése [Csongor] szívében egyszerre” sarjadnak. A nyelvi létesülésnek ez a felfogása arra a romantikus nyelvszemléleti törekvésére emlékeztet, amely szerint az ideális, a természeti tárgyak létmódját mintául választó költői nyelvben a „belső tapasztalás [...] és ennek kifejeződése között nem érzékelhető semmiféle szakadás, diszkontinuitás.”⁵⁹⁵ Vörösmarty a nyelv korai időszakának hangutánzásra épülő, s például az ördögfiak nevében kimutatható természeti nyelvet követő fázist az „első szelídség” korszakába helyezi: „a’ nyelvek eredetét több okunk van az első szelídség, mint a’ későbbi elvadulás’ korából, ‘s hangjaiból vennünk.” A korszak jellemzője, hogy az ember „már társaságban élt hölgyeivel”, s ez is hozzájárult ahhoz, hogy „tagzatos hangokon (sonus articulus) kezdte beszélni”. Az új nyelvben fontos szerep jut a képiségnek, hiszen a szó az ember „belsejének tolmácsa lön”,⁵⁹⁶ s ez a belső motiváltság a referencia gondolatához kötődik, amely szerint a szó „nem a külső világra, hanem annak a lélek által feldolgozott képeire vonatkozik.”⁵⁹⁷ De ugyanezt a szerkezeti váltást mutatja a már értelmezett *A’ Délsziget* is: a *természeti* hangokat összegyűjtő síppal a gyermek előbb „napról napra *vadabb* szivüvé lön vad gyönyöreiben; / Sípja csapás lett a szigeten, maga rettenet, és gyász”, s csak az *égi* szférával, Istennel kapcsolatot tartó, énekéből a lányt

⁵⁹⁴ Itt említem meg azt a szűkebb szakmai környezetemben, Szegeden ismert, de Csetri Lajos által végül meg nem írt elemzési szempontot, amelyről Zentai Mária számolt be Csetri Lajos halálára írt nekrológiájában: „csak sajnálhatjuk, hogy végül nem írta meg a *Csongor es Tünde* gnosztikus nézőpontú elemzését, amit szóban, magánbeszélgetésben hallhattunk tőle”. (ZENTAI 2002, 251.) Amennyire a szóbeli hagyomány, s végül a Csetri Lajos által meg nem írt elképzelés alapján lehet következtetni, „hasonló” kontextusokhoz jut Borbély Szilárd is a művel kapcsolatban: „Tünde ugyanis nem a Fényből, hanem a Sötétség világából érkezett, kiszabadítva onnan a fényt, amelyet önmagába gyűjt. Erre tesz kísérletet a kezdetben Kármánynak nevezett Csongor is. Tünde az Éjből menekült a kertbe, ahol az ifjú Csongor rátalál. A kert azonban valójában nem ebben a világban van, hanem a hármás út mellett. A hármás út vidéke maga a kert. Itt válik el az emberi világ, a Hajnal, és az Éj birodalma. A Hajnalt a fény hona, de magát a Hajnalt is az Éj szüli. És közte valahol, az átmeneti, szürke sávban lapul meg az emberek világa, amelyen keresztüljárnak a hatalmak. A vázlatok alapján eredetileg Tündér Ilona-mese vázára épült fel a cselekmény, a Gersei-féle Árgirus-história így másodlagosan került Vörösmarty művébe. A darab a Lélek vándorútjaként is szemlélhető, a játék elején halálra készülő hős az álom-halálba süllyedt Kármány (akárcsak *A Rom* hőse vagy Hadadúr és Szüdeli, *A Délsziget* archaikus emberpárja), az »ösmagyar« mitológia világába érkezik.” (BORBÉLY 2006, 161.)

⁵⁹⁵ FÜZI 2001, 35, 37.

⁵⁹⁶ VÖRÖSMARTY 2000, 27.

⁵⁹⁷ FÜZI 2001, 37.

teremtő madárhoz „szóla szelíden” (I. – kiem. G.Zs.), s ez a szelídség ismétlődik meg, erősödik fel a halottnak látszó lánykát ugyancsak „szelíden” ébresztő szavakban. A töredékben maradt A' *Délsziget* mikrovilága azonban még *nem* tartalmazza a szerelem nyelvének kialakulását. A síp és a gyermek is „elnémul”, álomszerű állapotba kerül a lányka megjelenésekor, s csak képként, nem *nyelvi* kapcsolatként őrződik meg a lány alakja. A sziget kettészakadása után pedig Hadadúr valószínűsíthetően elkezdíti azt a történeti kereket közé helyeződő utat, amelyen újra a vad, barbár, Istent átkozó és a kannibalizmusig süllyedő állapotig jut el. A *Csongor és Tündét nyelv* szempontból viszont A' *Délsziget* említett belső, képi tartalmának, a „nem földi, dicső” lény megnevezésének szándéka, s ezen keresztül történő birtoklása, földivé tétele is motiválja.

Ez a a férfi-nő kapcsolatra alapozott nyelvfejlődési modell erős párhuzamot mutat a csinosodás politikai-irodalmi nyelvének már idézett, a férfi-nő viszonyt újratematizáló vonulatával. Takáts József állapította meg egy korai írásában, hogy a *Tündérvölgytől* kezdődően Vörösmarty szerelemfelfogása „bizonyos fokig vallási telítettségű.”⁵⁹⁸ A *Zalán futása* sokat idézett, az Éjben késlekedő dicsőségét a *Csongor és Tündé*ben – ha akár csak a közös mitológiai háttérre figyelünk is – az örök nőiség és a szerelem enyészeten túlemlkedő öröme váltja fel. Vörösmarty azzal, hogy a forrásként használt anyag, a Toldy *Handbuchjában* „alte roman”-ként⁵⁹⁹ jelölt *Tündér Ilona* és annak legismertebb feldolgozása, a Gyergyai-szöveg keletkezési idejét figyelmen kívül hagyja, és a történetet egy korábbi időszakból, a pogány kunok idejéből eredezteti, egyben azt is sugallja, hogy a szerelmi költészet, a „szerelem epedése” Magyarországon nem feltétlenül idegen „plánta”,⁶⁰⁰ hanem csupán egy elfeledett, de a jelen viszonyai, múlta és jelenre *egyaránt* irányuló kulturális törekvései között is újra integrálható hagyomány. Azok az eposzi művek, amelyekben ez a szerelmi ideológia a legegységesebbnek látszik, Toldy irodalomtörténetében a „klasszikai nemzeti eposz” többé-kevésbé egységesnek mutatott korszakába kerülnek, s az egységesítő szándék már nem tudja értékelnit, csupán rögzíteni az *Aesthetikai levelekben* még nóvumként, az Aurora-kör vezető költőjének aktuális törekvéseként bejelentett nagyobb „romantisch” eposzt. A korszakhatárra kerülő *Csongor és Tünde* jelentése egyszerűsödik, *kontextusokat vált*, s Gyulai Vörösmarty *életrajzától* kezdődően hosszú időre csak a

⁵⁹⁸ TAKÁTS 1989, 20.

⁵⁹⁹ TOLDY 1828, 293.

⁶⁰⁰ KÖLCSEY 2008, 199., Vö.: FERENCZI 2006, 15–19., TAKÁTS 2011/9, 1096.

részletértékekkel bíró, mesei rétegei miatt a népiesség körébe sorolt szövegek, később pedig, filozófiai vonatkozásai, létértelmező jellege miatt a drámai költemény nemzeti irodalmon kívüli, főleg a világirodalmi mintákkal összevethető darabjai között említődik majd.

IX. Befejezés

Az erényes, keresztény-sztoikus élet vagy a boldogság útjának választása, s a választással járó, az élet végén megvonható következmények Vörösmarty költészetének alaprétegeihez tartoznak, s a választás egyéni és nemzeti aspektusai a szabadságharc utáni időszakban is kimutathatóak. A boldogság útjára lépő, azt kereső ember, s nemzeti szinten az ezzel ekvivalens, nyelvét és nemzetiségét megőrző, s a *lehetőségek* szerint kifejtő magyarság központi metaforáját, kiinduló pontját és a kettő harmonikus elrendezési kísérletét Martinkó András a földi menny ideológiájában találta meg és értelmezte az életmű egészére érvényes erővel és részletességgel. Ezt a programszerűen működő ideológiát és nyelvi teljesítményt nemzeti szinten a nemzethalál, azaz a tettek, a nemzetért való közös cselekvés elmaradása, nyelvi szinten pedig a nyelvfelejtés, az anyanyelvhez való hűtlenség ellenében fogalmazódott meg és realizálódott országos *irodalmi* hatással elsőként a *Zalán futásában*. A múlt dicsőségének a honfoglalási tematikán keresztül történő felidézése és a későn hangzó szó eposzban és hexameterben való megszólaltatása emberi és hazafiúi, illetve költői feladat. De Vörösmarty világképében egyik sem képes kilépni a történelmi pusztulás, a halálos harcok, s a kozmikus törvény, a *haladékony* idő törvényei alól. A nemzeti és a kozmikus törvény hatóköre legfeljebb annyiban befolyásolható, hogy a költészet és a költő a maga teremtő erejével képes példát adni, felrázni az álomban, döntés és tettek nélkül élő sokaságot, nemzetét.

1830 végén az *V. Ferdinand királyhoz*, „a' küzdő magyarnak” fejedelméhez írott ódában Vörösmarty egyrészt addigi költészetének pillanatnyi összegzését, másrészt a nemzet és az uralkodó idealizált viszonyának értelmezését is adja. Ez a fontos, kellő súllyal ritkán kezelt költemény a felütésében már a „*megdicsőült* hajdan' erőseiről”, az irodalom közegében, a Vörösmarty-eposzokban mintegy jogaikba, nemzettörténeti súlyuknak megfelelő helyükre emelt hősookról, elsősorban természetesen a *Zalán futása* Árpádjáról beszél. A nemzeti hősök, a saját múlt emlékezetbe idézése az epikus műfajok egyik legfontosabb funkciója, a műfaji és nyelvi felzárkózás megkezdése az európai nemzetek közösségébe: ennél a kettős feladatnál aligha láthatott volna el többet az irodalom. S ebben a büszkén bemutatott, reálisnak tekinthető helyzetben teremt kapcsolatot Vörösmarty a küzdő magyarság és az uralkodását megkezdő V. Ferdinand között, a zárlatban pedig az egész nemzet nevében kéri, ne legyen az uralkodó idegen

neméhez. A „példák után nagy példaadó” V. Ferdinand alakja értelmezhető ugyan az uralkodóház tagjaként is, de valószínűbb, hogy Vörösmarty az Akadémia felállítására érdekében adakozókra, elsősorban Széchenyire célzott a példák között, hiszen a következő sorokban a nyelv jövőbeli szerepéről beszél („hogymint örökre zengő / ‘S tanú lehessen nemzeti fény felől”), azaz a vers keletkezéstörténeti hátterét, az uralkodói ajándék akadémiai célokra történő felajánlását felhasználva, a nemzet legfontosabb, aktuális eseményéhez köti az uralkodói szerepet.

A nemzeti élet, a „tehetősb” fiak közössége felébredt abból a dermesztő álomból, amely – a „téttevő” férfikor elmúltával – a biztos nemzethalálba sodorta volna a nemzetet, tehát az az irodalmi törekvés, amely az életműben a huszas évek első felében vette kezdetét, bizonyos szempontból elérte a célját. Önképe szerint, irodalom és nemzeti élet kultikus egységét feltételezve, képes volt kimozdítani, *megfordítani* a sorskerék mozgását. Az álom *kétféle*, tétlenségből és tettekből következő, egyaránt a kozmikus Éjből eredő pusztító és teremtő ága ebből a szempontból, akárcsak Szt. Ágostonnak *A szabad akaratról* írott művében, egyaránt a végtelen felé haladó mozgás. Csakhogy amíg ott az egyik ág a bűn és a kárhozat, illetve az erény és az üdvözülés, tehát túlvilági képzetek, Vörösmarty ember- és nemzetképe nem lendül túl a világi kontextusokon. *A’ Rom* „sors és a szerelem” elől halálba vágyó-menekülő fejedelme a döntés után az álmokból már nem tud kitörni, s az emberi dimenziót adó nemzeti keretek megsemmisülése után lényegében a semmire ébred. *Ellentétes* irányú, tettekkel csak megközelíthető, de szintén álomként, álomból ébredésként, s többnyire képként, szimbólumként jelenítődik meg az a végtelen felé tartó törekvés, amelyet az eposzi kiválasztottság (*A’ Délsziget*), a *tűrés* és a *remény*, vagy a funkcionálisan azzal ekvivalens bizonyosság (tündérfa, Tünde halandóvá válása) és szintén a *tűrés* és a *remény* („remény vezérrel eltűrt, hosszas út” – *Csongor és Tünde*) képes mozgásban tartani, céllá emelni. A *Csongor és Tünde*ben a cél, az örökkévaló elérését Mirigy, nevében a testi halál, dögvész és már *A volt tanítványaimhoz* című költeményben a legsúlyosabb Bűnök között felvonuló („kaján szemeit mások’ kincsére meresztve”) Irigység veszélyezteti. Utóbbi Vörösmarty *A’ Délsziget*ben egyenesen a Halál segédjévé tette, aki az álomba merülő gyermek életére tör.

A haladékony idő, s annak – az egyénre és a nemzetre egyaránt jellemző módon – egyszerre pusztító és teremtő világában megtett út értékelése nem csak a 20-as években, hanem az 1849 utáni művek között is fontos szerepet kap. Vörösmarty egyik legjelentősebbnek tartott költeményében, az *Előszó*ban a reformkor teremtő munkája és

a vesztes szabadságharc utáni, a történelem halott, Semmiben veszteglő periódusából visszatekintve ad értelmezést erről az időszakról. A költemény egyetemes, történetfilozófiai kontextusait ezúttal mellőzve, csak a nemzettörténeti vonatkozásokra szeretnék koncentrálni, véleményem szerint ugyanis a *negyvenkilenc* soros mű, keletkezési idejétől függetlenül, egyértelműen kijelöli azt a pontot, amelyhez a költemény múlt-jelen-jövő időszerkezetét viszonyítani tudja az olvasó, tehát erős nemzeti referenciával is rendelkezik a szöveg.

Az *Előszó* multról adott értelmezése szerint olyan teremtő folyamat kezdődött meg a reformkorban a nemzet közösségén belül, amelynek végpontján az emberüdvnek, az ember által a földön elérhető legmagasabb rendű állapotnak kellett volna következnie. A költemény csak részleges választ ad arra a kérdésre, hogy ez végül *miért* nem történt meg, *miért* tört ki és pusztított el mindent az apokaliptikus léptékűre növesztett vész, hiszen a mű *A felekezett* című cikk anyagi köztársaságára emlékeztető módon, ideálisnak mutatja az üdvösségéért munkálkodó közösséget. Vörösmarty a jelenbeli perspektívából megválaszolhatatlan kérdés súlypontját, s a kérdéssel kapcsolatos tudást az *olvasókra*, az elkövetkezendő nemzedékre helyezi át: „Kérdjétek akkor ezt a vén kacért, hová tevé boldogtalan fiait?” Ha a költemény idézett utolsó, egy egész nemzedék életútját értékelő sorának kéziratváltozatait is figyelembe vesszük, mintegy ideológiai-eszmei *palimpszesztként* rétegződnek egymásra Vörösmarty költészetének talán legfontosabb, nemzeti vonatkozásokat, sztoikus életelvet és boldogságélményt ütköztető, költészetében végletes feszültségeket teremtő fogalmai.

A kézirat első, még nem a későbbi teljes szöveget tartalmazó változata szerint a kérdés az „elhullott” fiakra vonatkozott, s ezt a lezárást írta még át kétszer Vörösmarty. Az ‘elhullott fiak’ jelzős szókapcsolat az 1849 utáni kontextusban egyértelműen a szabadságharcban elesettekre vonatkoztatható, s ezt a jelentést erősíti és a Rákóczi szabadságharcra utaló történelmi analógiával tovább egyértelműsíti a *Szózattal* megteremtődő kapcsolat: „Szabadság! Itten hordozák / Véres zászlóidat, / S elhulltanak legjobbjaink / A hosszú harc alatt.” A közvetlen történelmi utalást jelentő változat után a kifejezés jelzői tagját Vörösmarty a világképét megalapozó keresztény-sztoikus erkölcsre emlékeztető fogalomra, az „ártatlan” szóra cserélte. A fogalom az ártatlanság, büntelenség képzei mellett – különösen akkor, ha figyelembe vesszük a költemény vész előtti, ellenséges istenekről és a „zordon mű” felett elborzadó Istenről írott sorokat – transzcendens aspektust kap: az emberi élet *mintha* még viszonyítható lenne más, az emberi életen kívül álló erőkhöz, rendhez, valamilyen általános érvényű etikához.

Elvetve ezt a megoldást is, a költemény végleges változatában az a nemzeti keretek közé emelt boldogságelv kapja vissza egy pillanatra létjogosultságát, amely bár Vörösmarty 1849 utáni költeményeinek többségében relativizálódott, de a döntés, a választás és a küzdés életre szóló következményeivel együtt a *Volt tanítványaimhoz*, *A' Délsziget*, a *Csongor és Tünde* világán keresztül a reformkor végéig képes volt viszonyító erejét megőrizni.

Felhasznát irodalom

- ÁCS 2000 – ÁCS Pál, „*Apocalypsis cum figuris*”: *A régi magyar irodalom történelemképe = Történelem-kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*, szerk. Mikó Árpád és Sinkó Katalin, Bp., A Magyar Nemzeti Galéria Kiadványai, 2000.
- ARANY 1962 – ARANY János, *Naiv eposzunk = ARANY János összes művei*, szerk. KERESZTURY Dezső, X, Prózai művek, 1, s. a. r. KERESZTURY Mária, Bp., Akadémiai, 1962.
- ASBÓTH 2008 – ASBÓTH János, *Három nemzedék*, vál., szerk., bev. VASAS Géza, Kortárs Kiadó, 2008.
- BABITS 1978a – BABITS Mihály, *A mai Vörösmarty: Ünnepi beszéd Székesfehérvárott, Vörösmarty születésének 135-ik évfordulóján = Esszék, tanulmányok I–II*, szerk. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1978, II., 482–490.
- BABITS 1978b – BABITS Mihály, *Az ifjú Vörösmarty, A férfi Vörösmarty = Esszék, tanulmányok I–II*, szerk. BELIA György, Bp., Szépirodalmi, 1978, I, 208–225, 226–256.
- BACSÓ 2010 – BACSÓ Béla, „*Hercules válaszüton*”, *Jelenkor*, 2010/11, 1245–1250.
- BAJZA–TOLDY 1969 – BAJZA József és TOLDY Ferenc *levelezése*, s.a.r., jegyz. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1969.
- BALOGH 2007 – BALOGH Piroska, *Ars scientiae: Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Csokonai könyvtár 38., szerk. Bitskey István és Görömbei András, Debrecen, 2007.
- BÁNÓCZI 1882–1883 – BÁNÓCZI József, *Kisfaludy Károly és munkái*, I–II., Bp., Franklin, 1882–1883.
- BÁNÓCZI 1893 – BÁNÓCZI József, *Kisfaludy Károly minden munkái*, I–VI., Bp., Franklin-Társulat, 1893.
- BARA–CSUTAK 2006 – BARA Katalin–CSUTAK Judit, *Történetiség: hagyomány, kulturális emlékezet/Történetiség: korszak, korszakolás, „nagy történet”*, *Korunk*, 2006. május, 104–113.
- BARTA 1976 – BARTA János, *A romantikus Vörösmarty = Klasszikusok nyomában: Esztétikai és irodalmi tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1976, 416–436.

- BARTAL 1860 – BARTAL György, *A Párthus és hunmagyar scythákról*, kiad. TOLDY Ferenc, Pest, 1860.
- BÉKÉS 1997 – BÉKÉS Vera, *A hiányzó paradigma*, Latin betűk, Debrecen, 1997.
- BENDEFY 1941 – BENDEFY László, *Kummagyararia: A kaukázusi magyarság története*, Cserépfalvi, Bp., 1941.
- BENDEFY 1942 – BENDEFY László, *A magyarság kaukázusi őshazája: Gyeretyán országa*, Bp., 1942.
- BENDEFY 1945 – BENDEFY László, *A magyarság és középkelet*, Aquincum, Bp., 1945.
- BENKŐ 2007 – BENKŐ Krisztián, *Intermedialitás, szinesztézia, ironia = A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Bp., Gondolat, 2007, 91–107.
- BERCZIK 1941 – BERCZIK Árpád, *A romantikus Toldy*, ItK, 1941, 29–39, 125–138, 221–239.
- BERZSENYI 1978 – BERZSENYI Dániel *Összes művei*, Bp., Szépirodalmi, kiad. MERÉNYI Oszkár, 1978.
- BÍRÓ 2002 – BÍRÓ Ferenc, *Katona József: Monográfia*, Bp., Balassi Kiadó, 2002.
- BÍRÓ 2003⁴ – BÍRÓ Ferenc, *A magyar felvilágosodás korának magyar irodalma*, Bp., Balassi, 2003.
- BOGYAY 1962 – BOGYAY Tamás, *Kép és látomás: Egy fejezet a magyar romantika történetéből: Kortárs illusztrációk Vörösmarty műveihez*, Széchenyi Kör–Köln, 1962.
- BOJTÁR 2008 – BOJTÁR Endre, *Hazát és népet álmodánk: A felvilágosodás és a romantika a közép- és kelet-európai irodalmakban*, 2008. (Képmelléklet)
- BOLDOGRÉTI [Horvát István] 1806 – BOLDOGRÉTI Víg László [HORVÁT István], *Versegi Ferentznek megfogytakozott okoskodása a tiszta magyarságban*, Pesten, TRATTNER Mátyás Betűivel, 1806.
- BORBÉLY 2001 – BORBÉLY Szilárd, *Horvát István és Vörösmarty Mihály: történeti és irodalmi fikció találkozása = Vörösmarty és a romantika*, szerk. Takáts József, Művészetek Háza, Pécs–Budapest, 2001, 111–129.
- BORBÉLY 2006 – „*És a sötétben túl van a világ...*”: *Egy irodalomtörténeti Csongor és Tünde a Kamrában = Árkádiában: Történetek az irodalom történetéből*, Csokonai Kiadó, Debrecen, Alföld könyvek, 2006, 156–163.
- BOROSS 2004 – BOROSS Balázs, *A hiány teljessége („Töredékesség” és narrativitás Vörösmarty A’ Délszigetében) = Nympholeptusok: Test, kánon, nyelv és költőiség*

- problémái a 18–19. században*, Dayka könyvek, sorozatszerk. SCHREIBNER Tamás, szerk. SZÜCS Zoltán, VADERNA Gábor, Bp., L' Harmattan Kiadó, 2004, 277–294.
- BRISITS 1958 – BRISITS Frigyes, *Toldy Ferencről Gyulai Pálig: Adalékok egy irodalomtörténeti korszakhoz*, It, 1958/3, 374–388.
- BUSA 2000/32 – BUSA Margit, *Emlékezés egy szerkesztő főpapra (1769–1835)*, Új ember, LVI. évf. 32. 2715.
- CZAPÁRY 1889–90 – CZAPÁRY László, *Makáry György emlékezete*, Egri Katholikus Főgymnasium Értesítője, 1889–90.
- CZEGLÉDY 1956 – CZEGLÉDY Károly, *A magyar népnév legrégebb előfordulása a forrásokban = Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*, szerk. BÁRCZI Géza, BENKŐ Loránd, Bp., Akadémiai, 1956, 268–275.
- CZUCZOR–FOGARASI 1862–1871 – *A magyar nyelv szótára*, szerk. CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, I–VI, Pest, Emich Gusztáv, 1862–1871.
- CSETRI 1975 – CSETRI Lajos, *A vén cigány (Elemzés) = „Ragyognak tettei...”*: Tanulmányok Vörösmartyról, szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor, SZÖRÉNYI László, Székesfehérvár, 1975, 365–391.
- CSETRI 1986 – CSETRI Lajos, *Nem sokaság, hanem lélek: Berzsenyi-tanulmányok*, Bp., Szépirodalmi, 1986.
- CSETRI 1990 – CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990.
- CSOKONAI 1999 – CSOKONAI VITÉZ Mihály *Összes művei, Levelezés*, szerk., DEBRECZENI Attila és SZUROMI Lajos, kiad. DEBRECZENI Attila, Bp., Akadémiai, 1999.
- D. SCHEDEL [TOLDY] 1839 – TOLDY Ferencz, *Végző az eposzi 's a drámai korról, és drámai literaturánkról*, Figyelmező, 1839. jún. 18.
- DALLOUL 2004 – DALLOUL Zaynab, *A végzet szerepe Vörösmarty Zalán futása című eposzában = Serta pacifica: Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára*, szerk. ÁRMEÁN Ottília, KÜRTÖSI Katalin, ODORICS Ferenc, SZÖRÉNYI László, Szeged–Pompeji, 2004, 230–241.
- DÁVIDHÁZI 1972 – DÁVIDHÁZI Péter, *Gyulai Pál történelemszemlélete*, ItK, 1972, 580–599.
- DÁVIDHÁZI 1994² – DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikus öröksége*, Bp., Argumentum, 1994².

- DÁVIDHÁZI 1998 – DÁVIDHÁZI Péter, „*És ki adta néked ezt a hatalmat?*” = *Per passivam resistantiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 9–27.
- DÁVIDHÁZI 2000 – DÁVIDHÁZI Péter, *Eredetmonda monográfiában elbeszélve: Narratív identitásképzés és kánonformálás Toldy Kazinczy-könyvében* = *A magyar irodalmi kánon a 19. században*, szerk. Takáts József, Kijárat Kiadó, Bp., 2000, 101–125.
- DÁVIDHÁZI 2004 – DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004.
- de MANN 2001 – Paul de Man, *A romantikus kép intencionális struktúrája*, Lk.k.t. 2001/7–8., ford. Füzi Izabella, 45–55.
- DEÁK 2001 – DEÁK Ágnes, *Fülbemászó olvasatok, avagy hogyan olvas irodalmat egy rendőrbeszűgő?* = *Holmi*, 2001/7, 922–932.
- DEBRECZENI 1993 – DEBRECZENI Attila, *Csokonai, az újrakezdések költője: A felvilágosult szemléletmód fordulata az életműben*, Debrecen, Csokonai, 1993.
- DEGRÉ 1977 – DEGRÉ Alajos, *A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig*, Az ELTE Magyar Jogi Történeti Tanszékének kiadványa, Bp., 1977.
- DERECSKEI 1825 – DERECSKEI FODOR Gábor, *A ’Magyarok’ ősi eredete*, Tudományos Gyűjtemény, 1825/IX, 26.
- DOMOKOS 1990 – DOMOKOS Péter, *Szkitiától Lapponiáig: A nyelvrokonság és az őstörténet kérdéskörének visszhangja irodalmunkban*, Bp., Akadémiai, 1990.
- Dr. VISZOTA 1900 – Dr. VISZOTA Gyula, *Fessler hatása Kisfaludy Károlyra*, ItK, 1900/1–2, 31–44, 165–176.
- Dugonics 1791 – DUGONICS András, *Etelka*, Második meg-jobbított kiadás, Fűskuti Landerer Mihály költségével és betűvel, Posonyban és Pesten, 1791.
- E. CSORBA 2006 – E. CSORBA Csilla, „*Most, hogy nem vagy, megsokszorozlak*” (*Halottábrázolás fotográfiákon*): *Gondolatok egy készülő kiállítás margójára* = *Magdi könyve: Képek és írások Kolta Magdolna (1958–2005) emlékére*, Magyar Fotográfiai Múzeum, 2005, 175–178.
- ERDÉLYI 1953 – Erdélyi János, *Valami a romanticizmusról* = *Válogatott esztétikai tanulmányok*, Bp., 1953, 45–50.
- ERDÉLYI 1991 – ERDÉLYI János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* = Erdélyi János, *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, A magyar irodalomtörténet

- forrásai, a sorozatszerk. LUKÁCSY Sándor, s.a.r., jegyzetek T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991.
- ERDÉLYI 1991 – ERDÉLYI János, *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s.a.r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991.
- Erdélyi 1991 – ERDÉLYI János, *Nyelvészeti és népköltészeti, népzenei írások*, s.a.r. T. ERDÉLYI Ilona, (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 13.), sorozatszerk. LUKÁCSY Sándor, Bp., Akadémiai, 1991.
- ERDÉLYI 1991 – ERDÉLYI János, *Vörösmarty Mihály Minden Munkái = Irodalmi tanulmányok és pályaképek*. Budapest: Akadémiai, 1991,
- ERDÖDY–HERMANN 2002 – *Magyarhontól az újvilágig: Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára*, szerk. ERDÖDY Gábor, HERMANN Róbert, Bp., Argumentum, 2002.
- FARKAS 1929 – FARKAS Gyula, *Romános–romántos–romantikus*, Minerva, 1929.
- FARKAS 1934 – FARKAS Gyula, *A magyar irodalom története*, Bp., Káldor, 1934.
- FEHÉR 1964 – FEHÉR Géza, *A fehérvári cenzor 1830–31-ben*, ItK 1964/4, 489–494.
- FEHÉR 1974/1 – FEHÉR Géza, *Így készült a Csongor és Tünde kézírata*, Itk 1974/1. 79–84.
- FEHÉR 2004 – FEHÉR Katalin, *Egy reformkori katolikus hetilap, a Religio és Nevelés 1841–1849*, MKSz 2004, 14–28.
- FENYÉRY 1828 – FENYÉRY Gyula, *Az angol és német poézisről*, Tudományos Gyűjtemény, 1828/II., 109–113.
- FENYŐ 1955 – FENYŐ István, *Az Aurora: Egy irodalmi zsebkönyv életrajza*, Irodalomtörténeti Füzetek 4. szám, Bp., Akadémiai 1955.
- FENYŐ 1976 – FENYŐ István, *Az irodalom reszpublikájáért: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830.*, Irodalomtudomány és kritika, szerk. TARNAI Andor, Bp., Akadémiai, 1976.
- FENYŐ 1990 – FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1830-1842*, Bp., Akadémiai, 1990.
- FERENCZI 2006 – FERENCZI Attila, „Nem hazai plánta”: *Az antik paradigma Kölcsey Nemzeti hagyományok című írásában*, Ókor, 2006/1, 15–19.
- FLEGLER 1877 – FLEGLER Sándor, *A magyar történetírás története*, Bp., 1877.
- FÓRIZS 2003 – FÓRIZS Gergely, *A kétszemű Küklopsz: A Zalán futása ősmagyar mitológiájának igazolási kísérlete Toldy Aesthetikai leveleiben = Klasszikus magyar*

- irodalom történet: Tanulmányok, szerk. Dajkó Pál, Labádi Gergely, Tiszatáj könyvek, Szeged, 2003, 309–331.
- FRIED – FRIED István, *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*, Bp., Akadémiai, 1979.
- FRIED 1963 – FRIED István, *Rumy Károly György, a kultúraközvetítő 1828–1847. Filológiai Közlöny*, 1963/1–2, 204–218.
- FRIED 1964 – FRIED István, *Jegyzetek a Zalán futásához*, ItK, 1964/2, 152–161.
- FRIED 1975 – FRIED István, *Az epika átváltozásai: A két szomszédvár és Mickiewicz Pan Tadeusza = „Ragyognak tettei...”: Tanulmányok Vörösmartyról*, szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor, SZÖRÉNYI László, Székesfehérvár, 1975. 129–147.
- FRIED 1979 – FRIED István, *Adatok Rumy Károly György sajtó- és kiadványvállalkozásainak történetéhez*, Magyar Könyvszemle, 1979, 288–297.
- FRIED 1987 – FRIED István, *A magyar emberiségköltemény felé*, Palócföld, 1987, 29–37.
- FRIED 1990 – FRIED István, *A Csongor és Tünde forrásvidékéhez*, Irodalomtörténet, 1990/2–4, 328–347.
- FRIED 1993/2 – FRIED István, *Jan Kollár magyar környezetben*, Regio, 1993/2., 147–162.
- FRIED 2000 – FRIED István, *„S a ki álmaimban él...”: Részlet a Csongor és Tünde elemzéséből*, Tiszatáj, 2000/12, 79–92.
- FRIGYIK 2003 – FRIGYIK Katalin, *Typis Számmerianis. A Számmer nyomdászcsalád története és a nyomtatványok bibliográfiája 1794–1920, I.: A család története. II.: A nyomtatványok bibliográfiája*, Székesfehérvár, Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2003.
- FÜLÖP 1978 – FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., Akadémiai, 1978.
- FÜZI 2001 – FÜZI Izabella, *Az eredet alakzatai és a nyelv lehetőségei: Vörösmarty Mihály: Gondolatok a magyar nyelv eredetiségéről*, Lk.k.t, 2001/7–8, 33–39.
- GAAL 2001 – GAAL György, *Vörösmarty 1845-ös erdélyi körútja Deák kíséretében, Wesselényi vonzásában = Álmodónk Vörösmarty: Tanulmányok (Az 1999. december 10–11-i kolozsvári konferencia anyaga)*, s.a.r., utószó és jegyz. Egyed Emese, az Erdélyi Múzeum–Egyesület kiadása, Kolozsvár, 2001, 126–135.
- GELLÉRT 1902 – GELLÉRT Jenő, *Vörösmarty élete és költészete*, Bp., 1902.
- GERE 2000 – GERE Zsolt, *„Hat gím jöve sebtén elébe”: Vörösmarty eposzterve és őstörténeti felfogása a Zalán futását követően*, Itk, 2000/3–4, 454–497.

- GERE 2001 – GERE Zsolt, „Meglehet köztársasága volnánk angyali lényeknek”: *Vörösmarty történetfilozófiai felfogásának néhány jellemzőjéről = Vörösmarty és a romantika*, szerk. Takáts József, Művészetek Háza, Pécs–Budapest, 2001, 159–171.
- GERE 2006 – GERE Zsolt, *A szépség tudományának mitizálási kísérletei: Schedius Lajos János filozófiájának fogalom- és narratívaképző szerepe Vörösmartynál*, It, 2007/1, 3–50.
- GERE 2007 – GERE Zsolt, *Nemzettörténet és mitológia határpontjain: Vörösmarty Mihály: Zalán futása = A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Bp., Gondolat, 2007, 137–153.
- GERE 2010 – GERE Zsolt, *Műfajküszöb: A Csongor és Tünde kontextusairól*, Színház, 2010/3, 39–41.
- GERGELY 2006 – GERGELY András, *Széchenyi István (1791–1860)*, Kalligram kiadó, Pozsony, 2006.
- GOSZTONYI 1997 – GOSZTONYI Ferenc, *Kisfaludy Károly 19. századi irodalmi kultuszáról*, ItK, 1997, 279–291.
- GULYÁS 2010 – GULYÁS Judit, „Mert ha irunk népdalt, mért ne népmesét?”: *A népmese az 1840-es évek magyar irodalmában*, Bp., Akadémiai, (Néprajzi tanulmányok), 2010.
- GYULAI 1911/3 – GYULAI Aladár, *Toldy Ferenc »Úti Napló«-ja*, ItK 1911/3. 329–3336.
- GYULAI 1956 – GYULAI Pál, *Vörösmarty életrajza = Gyulai Pál Válogatott művei, II.*, s.a.r. HERMANN István, Szépirodalmi, Bp., 1956, 234–447.
- GYULAI 1956 – GYULAI PÁL, *Zilahy Károly munkái = Gyulai Pál Válogatott művei, I.*, s.a.r. HERMANN István Szépirodalmi, Bp., 1956, 331–368.
- GYULAI Pál 1989 – GYULAI Pál, *Két ó-székelly ballada = Válogatott művei*, vál., szöv. gond. KOVÁCS Kálmán, jegyz. ifj. KOVÁCS Kálmán, Szépirodalmi, Bp., 1989.
- H. LUKÁCS 1963 – H. LUKÁCS Borbála, *A faji erők fejlődésrajzához: Farkas Gyula irodalomtörténeti szemléletének jellemzéséhez*, ItK, 1967/5, 563–581.
- HAJAS 1931 – HAJAS Béla, *Vörösmarty és Perczel Etelka*, ItK, 1931, 303–312, 410–422.
- HAJDU 1994 – HAJDU Péter, *Prudentius Psychomachiája*, Antik Tanulmányok, 1994/1–2, 140–148.
- HÁSZ-FEHÉR 1995 – HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Kölcsey és Zrínyi-szerep az Országgyűlési Naplóban*, Tiszatáj, 1995, 67–77.
- HÁSZ-FEHÉR 2004 – HÁSZ-FEHÉR Katalin, *A „nemzeti szentimentalizmus” programjának egyik forrása: az osszianizmus = Serta pacifica: Tanulmányok Fried*

- István 70. születésnapjára*, szerk. ÁRMEÁN Ottília, KÜRTÖSI Katalin, ODORICS Ferenc, SZÖRÉNYI László, Szeged–Pompeji, 2004, 208–221.
- HATTYÚFFY 1900 – HATTYUFFY Dezső, *A gyámhatósági közigazgatás kézikönyve*. Bp., Politzer Zsigmond és fia kiadása, 1900.
- HERDER 1983, 169–347 – HERDER, Johann Gottfried, *Értekezés a nyelv eredetéről = Értekezések, levelek*, Ford. RAJNAI László, vál., utószó, jegyzetek RATHMANN János, Bp., Európa Könyvkiadó, 1983, 169–347.
- HORVÁT 1822 – HORVÁT István, *Árpád Pannónia hegyén*, Aurora Hazai Almanach, Kiadá KISFALUDY Károly, 1822, 321–341.
- HORVÁT 1825 – HORVÁT István, *Rajzolatok a' magyar nemzet legrégebb történeteiből*, Pest, Petrózai Trattner Mátyás, 1825.
- HORVÁT 1829 – HORVÁT István, *A' Jászokról, mint Magyar Nyelvű Népről és Nyilazókról*, Pesten, 1829.
- HORVÁT 1969 – HORVÁTH János, *Vörösmarty drámái: Egyetemi előadás 1942/43. II. és 1943/44. I–II. félév*, Bp., Akadémiai 1969.
- HORVÁTH 1817 – HORVÁTH Ádám, *A' magyar Magóg patriarkhátul fogva I. István királyig*, Pesten, 1817.
- HORVÁTH 1937 – HORVÁTH Konstantin, *Az Egyházi Értekezések és Tudósítások története 1820–1824*, Veszprém, 1937.
- HORVÁTH 1956 – HORVÁTH János, *A „szerbus manier” = Tanulmányok*, Bp., Akadémiai. 1956, 266–272.
- HORVÁTH 1961 – HORVÁTH Károly, *Széchenyi és a magyar romantika*, ItK, 1961/1, 1–18.
- HORVÁTH 1968 – HORVÁTH Károly, *A klasszikából a romantikába: A két irodalmi irányzat Vörösmarty első költői korszakának tükrében*, Bp., Akadémiai, 1968.
- HORVÁTH 2007 – HORVÁTH János *Irodalomtörténeti munkái III.*, SZERK., KOROMPAY H. JÁNOS és KOROMPAY Klára, Bp., Osiris Kiadó, 2007.
- HORVÁTH K.–LUKÁCSY–SZÖRÉNYI 1975 – „Ragyognak tettei...”: *Tanulmányok Vörösmartyról*, szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor, SZÖRÉNYI László, Székesfehérvár, 1975.
- IMRE 2007 – IMRE Zoltán, *(Nemzeti) színház és nemzeti identitás: 1837, A Pesti Magyar Színház megnyitása = A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 91–107.

- IPOLYI 1854 – IPOLYI Arnold, *Magyar mythologia, Pest, 1854, Kiadja Heckenast Gusztáv, LV.*
(Hasonmás kiadás: Európa Kiadó, kísérőtan. HOPPÁL Mihály, szerk. KATONA Tamás, Békéscsaba, 1987.)
- IUSTINUS 1992 – Marcus Iunianus IUSTINUS, *Világkrónika*, ford. HORVÁTH János, kiad. BOLLÓK János, Bp., Helikon, 1992.
- JANKOVIC 2002 – JANKOVICH László, *Accessus ad Janum: A műértelmezés hagyományai Janus Pannonius költészetében*, Bp., Balassi Kiadó, 2002.
- JERNEY 1851 – JERNEY János, *Keleti utazása a' magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett*, I–II., Pesten, 1851.
- JORDANES 1904 – JORDANES, *A gótok eredete és tettei*, ford. Dr. BOKOR János, Brassó, 1904.
- KAPOSI 2006 – KAPOSI Márton, *Vico történelemfilozófiája*, Világosság, 2006/2, 109–110.
- KATONA 2001 – KATONA József művei, *Versek, tanulmányok, egyéb írások* (Kritikai kiadás), s.a.r. OROSZ László, Bp., Balassi Kiadó, 2001.
- KAZINCZY 1890–1911/20 – *Kazinczy Ferenc Levelezése, kiad.*, VÁCZY János, I–XXI., Bp., 1890–1911, XX, 228.
- KELEMEN 1990 – KELEMEN János, *Nyelv és történetiség a klasszikus német filozófiában*, Bp., Akadémiai, 1990.
- KEMÉNY [1854] 1971 – KEMÉNY Zsigmond, *Arany „Toldi”-ja = Élet és irodalom: Tanulmányok*, szerk., TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi 1971, 345–382.
- KEMÉNY [1854] 1971 – KEMÉNY Zsigmond, *Klasszicizmus és romantizmus = Élet és irodalom: Tanulmányok*, szerk., utószó, jegyz. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 399–417.
- KEMÉNY [1864] 1970 – KEMÉNY Zsigmond, *Vörösmarty emlékezete = Sorsok és vonzások*, szerk., utószó, jegyz. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1970, 341–380.
- KEMÉNY 1974 – KEMÉNY Zsigmond *Naplója*, s. a. r. BENKŐ Samu, Bp., 1974.
- KENYERES 1938 – KENYERES Imre, *Aurora: Hazai Almanach, 1822–1831*, Bp., Officina, 1938.
- KERÉNYI 1975 – KERÉNYI Ferenc, *Vörösmarty és a játékszín gyakorlati kérdései = „Ragyognak tettei...”*: Tanulmányok Vörösmartyról, szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor, SZÖRÉNYI László, Székesfehérvár, 1975, 239–259.
- KERÉNYI 1992 – KERÉNYI Ferenc, *Csongor és Tünde*, teljes, gondozott szöveg, Matúra klasszikusok, sorozatszerk. Szörényi László, szerk., s.a.r., jegyz. Kerényi Ferenc, Ikon Kiadó, 1992.

- KERÉNYI 2000 – KERÉNYI Ferenc, *Rajnai László Vörösmarty Mihály: Egy költő világa*, ItK 2000/5–6, 806–808.
- KERÉNYI 2002 – KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete 1790–1867: Előmunkálatok Pest megye monográfiájához*, III., Bp., 2002.
- KERÉNYI 2003 – KERÉNYI Ferenc, *Az elmaradt irodalmi generációváltások tanulságaiból*, Holmi, 2003/4, 469–474.
- KÉZAI 1984 – KÉZAI Simon, *A magyarok viselt dolgai = A magyar középkor irodalma*, Bp., Szépirodalmi, 1984 (Magyar Remekírók), ford., BOLLÓK János.
- KIBÉDI VARGA 1997 – KIBÉDI Varga Áron, *A szó-és-kép viszonyok leírásának ismérvei*, In. *Kép, fenomén, valóság*, szerk. és az előszót írta BACSÓ Béla, Kijárat Kiadó, 1998.
- KIBÉDI VARGA 1998 – KIBÉDI VARGA Áron, *Szöveg és illusztráció = Szavak, világok*, Pécs, Jelenkor, 1998, 152–161.
- KIRÁLY 1915 – KIRÁLY György, *Vörösmarty Volt tanítványaimhoz című költeménye*, It 1915.87–95.
- KIRÁLY 1980 – KIRÁLY György, *Vörösmarty Volt tanítványaimhoz című költeménye = A filológus kalandozásai*, vál., s.a.r., utószó KENYERES Ágnes, Bp., Szépirodalmi, 1980. 153–161.
- KISFALUDY 1823 – *Stibor*, Schauspiel in 4 Aufzügen von Carl v. Kisfaludy, Aus dem Ungrischen überzetzt von Grafen Carl Albert FESTETICS, Pest, 1823.
- KISFALUDY 1893 – KISFALUDY Károly *minden munkái*, I–VI, s.a.r. BÁNÓCZI József, Bp., Franklin, 1893.
- KISFALUDY 1983 – KISFALUDY Károly *válogatott művei*, szöveggondozás, jegyz. KERÉNYI Ferenc, Bp., Szépirodalmi, 1983.
- KONTLER 1997 – KONTLER László, *William Robertson és a modor története = Az állam rejtelmek: Brit konzervativizmus és a politika kora újkori nyelvei*, Bp., Atlantisz, 1997, 188–208.
- KOPPÁNYI 2003. – KOPPÁNYI Júlia, *Az Egyházi Értekezések és Tudósítások: Az első hazai katolikus folyóirat*, Magyar Könyvszemle, 2003/2, 188–202.
- KOROMPAY H. 1998 – KOROMPAY H. János, *A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*, Irodalomtudomány és kritika, szerk. TARNAI Andor, SZÖRÉNYI László, Bp., Akadémiai, Universitas, 1998.
- KOVÁCS 2009 – *A Szép és a Jó: Kazinczy és a művészetek*, szerk. KOVÁCS Ida, Bp., Argumentum, 2009.

- KÖLCSEY 2001 – KÖLCSEY Ferenc *Minden Munkái, Versek és versfordítások*, s.a.r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Universitas, 2001.
- KÖLCSEY 2008 – KÖLCSEY Ferenc *összes költeményei, Nemzeti hagyományok, Parainesis*, szerk., SZABÓ G. Zoltán, Bp., Osiris, 2008.
- KÖRMENDY 2004 – KÖRMENDY Kinga, „Az én nyelv mesterem igen megelégedett velem” – Széchényi Istvánné magyar nyelvtudása = „...még onnét is eljutni túlra...”: *Nyelvészeti és irodalmi tanulmányok Horváth Katalin tiszteletére*, szerk. LADÁNYI Mária, DÉR Csilla, HATTYÁR Helga, Bp., Tinta, 2004.
- KULCSÁR-SZABÓ 2000 – KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *A „korszak” retorikája: A korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia = Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai*, szerk. BEDNANICS Gábor, BENGI László, KULCSÁR-SZABÓ Ernő, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Osiris Kiadó, Bp., 2000, 90–105.
- LUKÁCSY 1950 – LUKÁCSY Sándor, *Jegyzetek egy Vörösmarty-vershez*, Csillag, 1950/4, 96–97.
- LUKÁCSY 1991 – LUKÁCSY Sándor, *Vörösmarty: Az emberek* = Holmi, 1991/3, 289 .
- LUKÁCSY 1992 – LUKÁCSY Sándor, *Tenni, tőrni, küzdeni: megjegyzések Vörösmarty néhány költeményéről* = Holmi, 1992/8.
- LUKÁCSY 1995 – LUKÁCSY Sándor, „Kölcsey nincs többé!” = *A hazudni büszke író*, Bp., Balassi Kiadó, 126–134.
- LUKÁCSY-BALASSA 1955 – LUKÁCSY Sándor-BALASSA László, *Vörösmarty Mihály 1800-1855*, Bp., MAGVETŐ, 1955.
- MÁLYUSZNÉ 1985 – MÁLYUSZNÉ Császár Edit, *Megbíráltak és bírálók: A cenzúrahivatal aktáiból (1780–1967)*, Bp., Gondolat, 1985.
- MARGÓCSY 1999 – MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Bp., Korona Kiadó, 1999.
- MARGÓCSY 2007a – MARGÓCSY István, *Kép és vers: A romantikus irodalom megjelenése a kora-reformkori versillusztrációkon = „Nem süllyed az emberiség!”: Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára*, főszerk. JANKOVICH József, szerk. CSÖRSZ Rumen István és SZABÓ G. Zoltán, MTA Irodalomtudományi Intézet, Bp., 2007, 1225–1232.
- MARGÓCSY 2007b – MARGÓCSY István, *Istennőm, végzetem, mindenem, magyar nyelv!”: A magyar nyelv kultikus megközelítései = Égi és földi virágzás tükre: Tanulmányok a magyar irodalmi kultuszokról*, Bp., Holnap Kiadó, 2007, 165–211.

- MARGÓCSY 2007c – MARGÓCSY István, *A nyelv mint a nemzet közkinccse = Égi és földi virágzás tükré: Tanulmányok a magyar irodalmi kultuszokról*, Bp., Holnap Kiadó, 2007, 211–231.
- MARTINKÓ [1974] 1977a – Martinkó András, *A „földi menny” eszméje Vörösmarty életművében = Teremtő idők*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 172–221.
- MARTINKÓ [1974] 1977b – MARTINKÓ András, *Vörösmarty és Az ember tragédiája = Teremtő idők*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 121–171.
- MARTINKÓ 1964 – MARTINKÓ András, *„Magyar” vártól Magyarvárig: Egy cím, egy eszme, egy évszám és több félreértés genezise*, ItK, 1964, 425–447.
- MARTINKÓ 1972 – MARTINKÓ András, *Váltás a stafétában: Vörösmarty és Petőfi = Petőfi tüze :Tanulmányok*, szerk. TAMÁS Anna, WÉBER Antal, Bp., Kossuth–Zrínyi Katonai Kiadó, 1972, 32–72.
- MELLER 1905 – MELLER Simon, *Ferenczy István (1792–1856)*, Magyar Történelmi Társulat, szerk. Dézsi Lajos, Bp., Athenaeum, 1905.
- MESTERHÁZY 1999 – MESTERHÁZY Balázs, *Gondolatiság, ideológia, retorika: Vörösmarty: Gondolatok a könyvtárban*, Literatúra, 1999/1, 48–60.
- MEZEI 1998 – MEZEI Márta, *A kiadó mandátuma: Kiadói nézetek és eljárások Révaitól Kazinczyig*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1998.
- MIKOS 2010 – MIKOS Éva, *Árpád pajzsa: A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*, Bp., L’Harmattan, 2010.
- MILBACHER 2001 – MILBACHER Róbert, *Az Előszó egy lehetséges értelmezése*, Tiszatáj, 2001/12. (Diákmelléklet)
- MILBACHER 2001 – MILBACHER Róbert, *Az Előszó filológiájának bizonytalanságairól = Vörösmarty és a romantika*, szerk. TAKÁTS József, Művészetek Háza–Országos Színháztörténeti Intézet, Pécs–Bp., 2001, 179–198.
- MITHCELL 1997 – W. J. Thomas MITCHELL, *Mi a kép? = Kép, fenomén, valóság*, szerk. és az előszót írta BACSÓ Béla, Kijárat Kiadó, 1998.
- MOKRY 1825 – MOKRY Benjámín, *A régi és mai Poézis között való különbségekről közönségesen*, Felsőmagyarországi Minerva, 1825 aug., 323–334.
- MOLNÁR 2003 – MOLNÁR András, *A fiatal Deák Ferenc: A felkészülés és a zalai pályakezdet évei 1803–1833*, Millenniumi Magyar Történelem, Életrajzok, sorozatszerk. GYURGYÁK János, PÓTÓ János, Bp., Osiris , 2003.

- NAGY KÁROLY 2011 – NAGY Károly Zsolt, *Y [üpszilon] = Bánandrás : Írások és képek Bán András 60. születésnapjára*, szerk. DANÓ Orsolya, kiad. a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézete, 2011.
- NAGY-MERÉNYI 2002 – „Mit jelent a suttogásod?": *A romantika: eszmék, világkép, poétika*, Pécs, Pro Pannonia, 2002. (Címlap, belső borító)
- NAGYRÉVI 1958 – NAGYRÉVI György, *A Vörösmarty-árvák javára indított gyűjtés története*, It, 1958, 113–122.
- NÉGYESY 1891 – NÉGYESY László, *Czapáry László: Makáry György emlékezete*, Egyetemes Filológiai Közlöny, 1891, 584–587.
- PAJKOSSY 2002 – PAJKOSSY GÁBOR, *Toldy Ferenc pályaképehez = Magyarhontól az újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára*, szerk. ERDÖDY Gábor és HERMANN Róbert, Bp., Argumentum, 2002, 180–198.
- PANOFSKY 1930 – PANOFSKY, ERWIN, *Hercules am Scheidewege und andere antike Bildstoffe in der neueren Kunst*, Berlin, Leipzig, Teubner, 1930.
- PÉTER 1997 – PÉTER László, *A „Magyarok Istene” = Mindörökké Szeged*, Bp., 1997, 137–144.
- RADÓ-TARDY 1963 – RADÓ György-TARDY Lajos, *Világjáró Besse János*, Táncsics Könyvkiadó, Bp., 1963.
- RAJNAI 1999 – RAJNAI László, *Vörösmarty Mihály: Egy költő világa*, szerk. ROMÁN Károly, Székesfehérvár, Árgus Kiadó–Vörösmarty Társaság, 1999.
- RITOÓKNÉ – RITOÓKNÉ Szalay Ágnes, *„Nympha super ripam Danubii”: Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Humanizmus és reformáció, Bp., Balassi, 2002.
- RÓBERT 1975 – RÓBERT Zsófia, *Néhány megjegyzés Vörösmarty költői nyelvéhez = „Ragyognak tettei” Tanulmányok Vörösmartyról*, szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor, SZÖRÉNYI László, Székesfehérvár, 1975, 391–403.
- ROHONYI 2000 – ROHONYI Zoltán, *Kánon és kanonizáció: A XIX. századi irodalom értelmezési kereteihez = A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁTS József, Bp., Kijárat, 2000, 7–19.
- ROHONYI 2001a – Rohonyi Zoltán, *A romantikus korszakküszöb: A posztkantianus episztemé: A felbomló neoklasszikus kánon a kora romantika alakzatai a magyar irodalomban*, Bp., Janus–Osiris, 2001.
- ROHONYI 2001b – *Irodalmi kánon és kanonizáció*, szerk. ROHONYI Zoltán, Bp., Osiris, 2001.

- S. VARGA 2001 – S. Varga Pál, „...a kozmopolitizmusnak szükségképpen patriotizmusnak kell lennie...”: *Egy elfeledett discursus és Vörösmarty Gondolatok a könyvtárban című verse = Vörösmarty és a romantika*, szerk. TAKÁTS József, Művészetek Háza–Országos Színháztörténeti Intézet, Pécs–Bp., 2001, 159–171.
- S. VARGA 2005 – S.VARGA Pál, „Benne a keresztyén hagyomány nemzeti szellemben van fölfogva”: *a vallás példája = A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Bp., Balassi, 2005, 581–593.
- SÁRKÁNY 1974 – SÁRKÁNY Oszkár *válogatott tanulmányai*, szerk. és jegyz. SZIKLAY László, bev. GÁL István, Bp., Akadémiai, 1974.
- SASHEGYI 1938 – SASHEGYI Oszkár, *A német felvilágosodás és a magyar cenzúra 1800–1830*. Bp., 1938.
- SCHEDDEL [Toldy] 1842–43 – TOLDY Ferenc, *Szépirodalmunk’ jelen állapota ‘s néhány jámbor óhajta*, Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1842–1843, 255–267.
- SCHEDIUS 2005 – *Doctrina pulchri: Schedius Lajos János széptani írásai*, Csokonai Könyvtár, Források (Régi kortársaink) 12, sorozatszerk. DEBRECZENI Attila, IMRE Mihály, S. VARGA Pál, szerk. és a jegyzeteket készítette BALOGH Piroska, ford. BALOGH Piroska és KENÉZ Győző, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2005.
- SCHÖPFLIN 1917 – SCHÖPFLIN Aladár, *A két Vörösmarty = SCHÖPFLIN Aladár, Magyar írók: Irodalmi arcképek és tollrajzok*, Bp., 1917.
- SIMON 1826 – SIMON Florent, *A’ Szépségről*, Tudományos Gyűjtemény, 1826/IX., 3-33.
- SOMOGYI 1977 – SOMOGYI Sándor, *Gyulai és kortársai: Fejezetek egy negyedszázad irodalomtörténetéből*, s. a. r. SZÖRÉNYI László, Bp., Akadémiai, 1977.
- SZABADOS 1998 – SZABADOS György, *A krónikáktól a gestáig: Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a 15–18. században*, ItK 1998/5–6, 615–641.
- SZABÓ 1825 – SZABÓ Jó’sef, *Értekező Észrevételek a’ Magyarok Eredetéről*, Tudományos Gyűjtemény, 1825, IV, 35–61, X, 35–98. 61.
- SZABÓ 2001 – SZABÓ Levente, „Nem biográfia és biográfia”: *Gyulai Pál Vörösmarty életrajza = Álmodónk Vörösmarty: Tanulmányok (Az 1999. december 10–11-i kolozsvári konferencia anyaga)*, s.a.r., utószó és jegyz. EGYED Emese, az Erdélyi Múzeum–Egyesület kiadása, Kolozsvár, 2001, 140–146.
- SZABÓ G. 2001/2 – SZABÓ G. Zoltán, *Nyelvészet és költői nyelv a romantikus Vörösmartynál*, Magyar Tudomány, 2001/2.

- SZAJBÉLY – SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005.
- SZAJBÉLY – SZAJBÉLY Mihály, *Berzsenyi Dániel „A magyarokhoz” című ódájának változatai és eszmei-poétikai előzményei*, ItK, 1979/4, 371–386.
- SZAJBÉLY – SZAJBÉLY Mihály, *Könyv- és lapkiadás a felvilágosodás idején és a reformkorban = A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Bp., Gondolat, 2007, 73–91.
- SZAJBÉLY 1978 – SZAJBÉLY Mihály, *Vörösmarty utolsó töredéke* (Fogytán van a napod...), ItK, 1978/3, 303–319.
- SZAJBÉLY 1996 – SZAJBÉLY Mihály, *Vörösmarty Mihály elhamvadt versei*, Tiszatáj, 1996/3, (Diákmelléklet)
- SZAJBÉLY 2000/12 – SZAJBÉLY Mihály, *Délsziget északi fényben: Herder, az új mitológia és Vörösmarty*, Tiszatáj, 2000/12. (Diákmelléklet)
- SZALAI 1981 – *Tollharcok: Irodalmi és színházi viták 1830–1847*, összeáll., szövegg., jegyz. SZALAI Anna, Bp., Szépirodalmi, 1981.
- SZAUDER [1960] 1961 – SZAUDER József, *Csongor és Tünde = A romantika útján*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 323–364.
- SZAUDER 1961a – SZAUDER József, *Részlet a Csongor és Tünde elemzéséből = A romantika útján*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 364–376.
- SZAUDER 1961b – SZAUDER József, *Vörösmarty pályája = A romantika útján*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 309–323.
- SZÉCHENYI 1830 – SZÉCHENYI István, *Hitel*, Pesten, Petrózai Trattner J.M és Károlyi István’ Könyvnyomtató-Intézetében, 1830. (Hasonmás kiadás, felelős szerk. Dr. FÉBÓ László, Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979.)
- SZÉCHENYI 1978 – SZÉCHENYI István, *Napló*, vál., szerk., a ford. ellenőrizte, jegyz., utószó, OLTVÁNYI Ambrus, előszó SÓTÉR István, ford. JÉKELY Zoltán (1814–1829) és GYÖRFFY Miklós (1830–1860), Bp., Gondolat, 1978.
- SZEGEDY-MASZÁK [1975] 1980 – SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A kozmikus tragédia romantikus látomása: Az Előszó helye Vörösmarty költészetében = Világkép és stílus: Történeti-poétikai tanulmányok*, Bp., Magvető, 1980, 182–221.
- SZEGEDY-MASZÁK 1995 – SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A magyar irodalmi romantika sajátosságai = „Minta a szőnyegen”. A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi Kiadó, 1995, 119–129.

- SZEGEDY-MASZÁK 1998a – SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A romantika: világkép, művészet, irodalom*, Literatura, 1998/4, 333–346.
- SZEGEDY-MASZÁK 1998b – SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Irodalmi kánonok*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998.
- SZEGEDY-MASZÁK 2001 – SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Vörösmarty és a romantikus töredék = Vörösmarty és a romantika*, szerk. Takáts József, Művészetek Háza, Pécs–Budapest, 2001, 31–37.
- SZEMERE 1890 – SZEMERE Pál: *Dalverseny és magyarázat XXIII. Hedvig. Vörösmartytól* = SZEMEREI SZEMERE Pál *Munkái*, Második rész, Bp., Franklin. 1890.
- SZERB [1934] 1978 – SZERB Antal, *Magyar irodalomtörténet*, Bp., Magvető, 1934.
- SZERB 1981 – SZERB Antal, Vörösmarty-tanulmányok = *Gondolatok a könyvtárban*, Bp., Magvető, 1981, 365–448.
- SZILÁGYI 1981 – SZILÁGYI Ferenc, *Az Árpád-eposz keletkezéséről és forrásairól = Csokonai művei nyomában*, Bp., 1981, 621–667.
- SZILÁGYI 1991 – SZILÁGYI Márton, *Lisznyai Kálmán és a palócok regionális népi műveltségének romantikus képe = Népi kultúra és nemzettudat*, szerk. Hofér Tamás, Bp., 1991.
- SZILÁGYI 1992 – SZILÁGYI Márton, *Horvát István és Ferenczy János levelezése*, ItK 1992/1, 124–130.
- SZILÁGYI 1997 – SZILÁGYI Márton, *Dugonics András ismeretlen önéletrajza 1786-ból*, ItK 1997/3–4, 394–399.
- SZILÁGYI 1998 – SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Csokonai Könyvtár, Debrecen, Kossuth, 1998.
- SZILÁGYI 2001 – SZILÁGYI Márton, *Lisznyai Kálmán: Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Bp., Argumentum, 2001.
- SZILÁGYI 2002 – SZILÁGYI Márton, *Petőfi Zoltán konfliktusos élete és halála*, Bárka, 2002/4, 71–82.
- SZILÁGYI 2010 – SZILÁGYI Márton, *Toldy Ferenc mint középpont: Orlay Petrich Soma Kazinczy és Kisfaludy Károly találkozását bemutató festményéről = Építész a kőfejtőben. Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. HITES Sándor, TÖRÖK Zsuzsa, rec.iti, 2010, 270–278.
- SZILI 1996 – SZILI József, *Arany hogy istenül: Az Arany-líra posztmodernsége*, Irodalomtörténeti Füzetek 139., szerk. FENYŐ István, Argumentum, Bp., 1996.

- SZÖNYI György – SZÖNYI György Endre, *Pictura & Scriptura: Hagyományalapú kulturális reprezentációk 20. századi elméletei*. Szeged, JATEPress, Ikonológia és műértelmezés 10. 2004.
- SZÖRÉNYI 1975 – SZÖRÉNYI László, „... s hű a haladékony időhöz”: *Kompozíció és történelemszemlélet a Zalán futásában* = „Ragyognak tettei...”: *Tanulmányok Vörösmartyról*, szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor, SZÖRÉNYI László, Székesfehérvár, 1975, 7–43.
- SZÖRÉNYI 1989 – SZÖRÉNYI László, „A szent hazának képe”: *Őstörténet és epika Zrínyitől Krúdyig* = »Múltaddal valamit kezdeni«: *Tanulmányok*, JAK-Füzetek 45., Bp., Magvető 1989, 208–222.
- SZÖRÉNYI 1993 – SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi hősi epika történetéből*, a latin szövegeket ford. CSONKA Ferenc, Bp., Amfipresz Kiadó, 1993.
- SZÖRÉNYI 1996 – SZÖRÉNYI László, *Milyen nyelven beszéltek az ördögfiak? Vörösmarty Bábel-tornya* = *Száz rejtély a magyar irodalomból*, Gesta, Bp., 1996, 76–77.
- SZÖRÉNYI 2010 – SZÖRÉNYI László, „Az ember élete”: *Vörösmarty gyászverse mint vindikatív kinyilatkoztatás* = *Építész a kőfejtőben: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. HITES Sándor, TÖRÖK Zsuzsa, rec.iti, 2010, 278–288.
- SZÜCSI 1914 – SZÜCSI József, *Bajza József*, Bp., Akadémiai, 1914.
- T. ERDÉLYI 1975 – T. ERDÉLYI Iona, *Vörösmarty műveinek egykorú kritikai fogadtatása* = „Ragyognak tettei...”: *Tanulmányok Vörösmartyról*, szerk. HORVÁTH Károly, LUKÁCSY Sándor, SZÖRÉNYI László, Székesfehérvár, 1975, 403–429.
- TAKÁTS 1989 – TAKÁTS József, *Vörösmarty Mihály úgynevezett epikai korszaka*, Szeged, JATE, 1989. (Szakdolgozat)
- TAKÁTS 2000 – TAKÁTS József, *Gyulai, emlékbeszéd, kanonizáció* = *A magyar irodalmi kánon a 19. században*, szerk. TAKÁTS József, Kijárat Kiadó, Bp., 2000, 163–177.
- TAKÁTS 2001 – TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*, ItK, 2001/3–4., 316–324.
- TAKÁTS 2004 – TAKÁTS József, *A tér és az idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok*. Regio, 2004/3, 71–81.
- TAKÁTS 2007 – TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Bp., Osiris, 2007.
- TARDY 1975 – TARDY Lajos, *A naív őshazakutatás múltjából*, Bp., Kelet–Kutatás, 1975.

- TARDY 1988 – TARDY Lajos, *Kaukázusi magyar tükör*, (Körösi Csoma Kiskönyvtár), Bp., Akadémiai, 1988.
- TATAY 1857 – TATAY István, *Költészeti és szónoklati remek, magyar prosodiával, metrikával, s a költői és szónoki beszédnemek és fajok rövid elméleti fölvilágosításával*, közre bocsájtja Tatay István, Pest, Kilián György, Egyetemi Könyvtár tulajdona, 1857.
- TAXNER-TÓTH 1975 – TAXNER-TÓTH Ernő, *Schedius Lajos hatása a Csongor és Tünde filozófiájára*, It. 1975, 889–916.
- TAXNER-TÓTH 1987 – TAXNER-TÓTH Ernő, *A fiatal Vörösmarty barátainak levelezéséből*, MTA Könyvtárának közleményei, Bp., 1987.
- TAXNER-TÓTH 1993 – TAXNER-TÓTH Ernő, *Rend, kételyek, nyugtalanság: A Csongor és Tünde kérdései*, Irodalomtörténeti Füzetek 133., Bp., Argumentum Kiadó, 1993.
- THIMÁR 2007 – THIMÁR Attila, *Hős és áldozat: Révai Miklós és a klasszikus századforduló irodalomtörténete*, Bp., Universitas, 2007.
- TOLDY [1826–1827] 1874 – TOLDY Ferenc, *Aesthetikai levelek Vörösmarty Mihály' épikus munkájáról = Kritikai berke*, TOLDY Ferenc Összegyűjtött munkái, VIII, Bp., Kiadja Ráth Mór, 1874, 3–146.
- TOLDY 1828 – *Handbuch der ungrischen Poesie*, In Venbindung mit Julius Fenyéry, hrsg. Franz Toldy, I–II, Pesth und Wien, G. Kilian und K. Gerold, 1828.
- TOLDY 1830 – TOLDY Ferenc, Tudományos Gyűjtemény 1830.IX.
- TOLDY 1836 – TOLDY Ferenc, *Kritikai Lapok*, 1836. VI. 152–174.
- TOLDY 1850 – TOLDY Ferenc, *A magyarok műveltségi állapotjai a kereszténység felvétele előtt*, Új Magyar Museum, 1850/1, 36–49.
- TOLDY Ferenc 1888 – TOLDY Ferenc, Vörösmarty emlékszobra leleplezésénél = *Toldy Ferenc irodalmi beszédei*, I–II, Bp., Ráth Mór, 1888.
- TOLDY FERENC 1987 [1865] – TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története a legrégebb időktől a jelenkorig rövid előadásban (1864–1865)*, a kötetet összeállította, szövegg. Szalai Anna, Bp., Szépirodalmi, 1987.
- TÖRÖK 2000 – TÖRÖK Ervin, „Ah”-ot mondani: *Beszédaktusok Vörösmarty Csongor és Tündéjében*, Lkkt 1., 2000, 44–45.
- TÖRÖK 2001 – TÖRÖK Ervin, *A széttagolás mint kompozicionális elv: A tapasztalat lehetőségei a Csongor és Tündében*. Lk.k.t. 3., 2001/7–8, 39–45.
- TÚRÓCZI-TROSTLER 1961 – TÚRÓCZI-TROSTLER József, *Vörösmarty mai szemmel = Magyar irodalom – világirodalom*, I., Bp., Akadémiai, 1961.

- TURÓCZI-TROSTLER 1961 – TURÓCZI-TROSTLER József, „*Amit a fül nem hallott, a szem meg nem jára*” = *Magyar irodalom – világirodalom*, I., Bp., Akadémiai, 1961, 426–427.
- VÁCZY 1932 – VÁCZY József, *Hír Kisfaludy Károly utolsó napjairól*, ItK, 1932, 86.
- VARANNAI 1967 – VARANNAI Aurél, *John Bowring és a magyar irodalom*, Irodalomtörténeti Füzetek, Bp., Akadémiai, 1967.
- VÁSÁRY 1972 – VÁSÁRY István, *Ó-Gyallai Besse János kaukázusi tudósításai*, Körösi Csoma Társaság, Bp., 1972.
- VÁSÁRY 1974 – VÁSÁRY István, *A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés: A Magna Hungaria- és a Jugria-kérdés történetéhez = Középkori kútfőink kritikus kérdései*, szerk. HORVÁTH János és SZÉKELY György, Bp., Akadémiai, 1974, 261–275.
- VÁSÁRY 1979 – VÁSÁRY István, *Az őstörténész Pray*, ItK, 1979, 287–292.
- VÁSÁRY 1980/1 – VÁSÁRY István, *Őstörténet és nemzeti tudat a reformkorban*, ItK, 1980, 15–25.
- VASS 1895 – VASS BERTALAN, *Horvát István életrajza*, Bp., Akadémiai, 1895.
- VAYERNÉ 1967 – VAYERNÉ Zibolen Ágnes, *Kisfaludy Károly az Aurora képszerkesztője és illusztrátora*. Művészettörténeti Értesítő, 1967, 151–176.
- VAYERNÉ 1973 – VAYERNÉ Zibolen Ágnes, *Kisfaludy Károly*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973.
- VISZOTA 1904 – VISZOTA Gyula, *Kisfaludy Károly hagyatéka*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai, Új Folyam, XXXVIII, 1903–1904, Bp., 1904, 81–154.
- VIZKELETY 1981 – VIZKELETY András, *Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok: Észrevételek Szent László és a leányrabló kun epikai és képzőművészeti ábrázolásához*, ItK, 1981/3, 253–256.
- VÖRÖSMARTY 1960 – VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei*, szerk. HORVÁTH Károly, TÓTH Dezső, 2, *Kisebb költemények II. (1827–1839)*, s.a.r. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1960.
- VÖRÖSMARTY 1960a – VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei*, szerk. HORVÁTH Károly, TÓTH Dezső, 1, *Kisebb költemények I. (1826-ig)*, s.a.r. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 1960.
- VÖRÖSMARTY 1962 – VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei*, szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső, 3, *Kisebb költemények III. (1840–1855)*, s.a.r. Tóth Dezső, Bp., Akadémiai, 1962.

- VÖRÖSMARTY 1963 – VÖRÖSMARTY Mihály *Összes Művei*, szerk. HORVÁTH Károly és TÓTH Dezső, IV, *Nagyobb epikai művek* 1, s.a.r. HORVÁTH károly és MARTINKÓ András, Bp., Akadémiai, 1963.
- VÖRÖSMARTY 1965 – VÖRÖSMARTY Mihály *Összes Művei*, szerk. HORVÁTH Károly, TÓTH Dezső, 17–18, *Levelezés*, I–II, s.a.r. BRISITS Frigyes, Bp., Akadémiai, 1965.
- VÖRÖSMARTY 1967 – VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei*, szerk. HORVÁTH Károly és TÓTH Dezső 5, *Nagyobb epikai művek II.*, kiad. HORVÁTH Károly és MARTINKÓ András, Bp., Akadémiai, 1967.
- VÖRÖSMARTY 1974 – VÖRÖSMARTY Mihály *Összes művei*, szerk. HORVÁTH Károly és TÓTH Dezső, 13., *Beszélyek és regék – Ezeregyéjszaka I. füzet*, s.a.r. SOLT Andor, Bp., Akadémiai, 1974.
- Vörösmarty 1974² – VÖRÖSMARTY Mihály *Drámák, elbeszélések, bírálatok*, vál., szöveggyondozás, jegyzetek Martinkó András, Bp., Szépirodalmi, 1974.
- VÖRÖSMARTY 1977 – VÖRÖSMARTY Mihály *Összes Művei*, szerk. HORVÁTH Károly és TÓTH Dezső, 16., *Publicisztikai írások, s.a.r.* SOLT Andor és FEHÉR Géza, *Akadémiai és Kisfaludy–Társasági Iratok*, s.a.r. GERGELY Pál, Bp., Akadémiai, 1977.
- VÖRÖSMARTY 1989 – VÖRÖSMARTY Mihály *Összes Művei*, szerk. HORVÁTH Károly és TÓTH Dezső, 9., *Drámák IV., Csongor és Tünde (1830), Kincskeresők (1832), Vérnász (1833)*, s.a.r. FEHÉR Géza, STAUD Géza, TAXNER-Tóth Ernő, Bp., Akadémiai, 1989.
- VÖRÖSMARTY 2000 – VÖRÖSMARTY Mihály *Összes Művei*, szerk. HORVÁTH Károly és KERÉNYI Ferenc, 15. *Vegyes prózai dolgozatok (1826–1841)*, s.a.r., BODOLAY Géza és HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai, 2000.
- WALDAPFEL 1935 – WALDAPFEL József, *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből (1780–1830)*, Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, Bp., 1935.
- WEISS 2000 – WEISS János, *Mi a romantika? Filozófiai tanulmányok*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2000.
- XENOPHON 1986 – XENOPHON, *Emlékeim Szókratészről*, ford. Németh Gyula, Bp., Európa, 1986.
- Y [FEJÉR GYÖRGY] 1825 – Y [FEJÉR György], *A' Magyarok régi lakhelyeiről: Próbátétel*, Tudományos Gyűjtemény, 1825, VI., 51.
- ZÁMBÓ 2005 – ZÁMBÓ Géza, *A gyermekvédelmi gyámság (Történeti gyökerek, jelenkori problémák és lehetséges jövőképek)*. Doktori értekezés, Szegedi Tudományegyetem.

2005. Internetes elérés: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/542/1/de_2933.pdf (Letöltés ideje: 2012-05-18)

ZENTAI 1981 – ZENTAI Mária, *Vörösmarty Mihály: A Rom:(Elemzés)*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XVIII, 1981.

ZENTAI 1986/1–2. – ZENTAI Mária, *Vörösmarty Mihály: Az emberek*, ItK, 1986/1–2, 97–106.

ZENTAI 2001 – ZENTAI Mária, *Az ibisz legfeketébb tolla: A nyelv hitelvesztésének nyomai Vörösmarty költészetében = Vörösmarty és a romantika*, szerk. Takáts József, Művészetek Háza, Pécs–Budapest, 2001, 73–89.

ZENTAI 2002 – ZENTAI Mária, *Csetri Lajos (1928–2001)*, ItK 2002/1–2, 248–252.

ZENTAI 2004 – ZENTAI Mária, *Egy magyar gróf Pindus útján = Serta pacifica: Tanulmányok Fried István 70. születésnapjára*, Szeged–Pompeji, 2004, 198–209.

ZENTAI 2007 – ZENTAI Mária, *Álmok hármass útján = A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, Veres András, Bp., Gondolat, 2007, 169–184.

ZLINSZKY 1924 – ZLINSZKY Aladár, *Klasszicizmus és romanticizmus*, Stephaneum Nyomda Rt., Bp., 1924.

ZSILINSZKY 1884 – ZSILINSZKY Mihály, *Horvát István*, Bp., 1884;

ZSOLDOS 2001 – *Vörösmarty János családi iratai (1850–1874)*, közreadja ZSOLDOS Sándor, Árgus Kiadó–Vörösmarty Társaság, 2001.

Mellékletek

I.

Szövegközlés

Vörösmarty Mihály [*A' régi pogány magyar...*]⁶⁰¹

A' régi pogány magyar szavatartó, vendégszerető, rendtisztelő volt; szoros igazságot követő saját faja iránt, tisztelettel hódoló önválasztotta vezérei 's fejedelme iránt; szilaj, de nem féktelen, harcokban bátor, békében nem kegyetlen; egyszerű s részint nagy erények, alapjai azon százados összetartásnak s házi rendnek, melly őket a külföld ellen oly hatalmassá tette. Azonban volt, mi miatt [a] keresztény világgal meg nem férhetének: teljességgel semmi tekintettel nem viseltettek az idegenek jogai s tulajdona iránt: bekalandozni fél Európát, a' mi ellene áll, elvenni mindent mi előttök kívánatosnak tetszék, nem tartották vitézi foglalatosságnál egyebnek, melly szükséges arra, hogy a nemzet új hazájában el ne pusztuljon. Az istent különös követeléssel magyarok istenének nevezték, mintha más nemzet nem lett volna méltó, hogy istene legyen, vagy mivel véleik hogy minden nemzetnek külön istene van. Ezen istenről azt látszának hinni, hogy rólok kizárólag gondoskodik, hogy mindent számokra 's kedvökért teremtett, melly nézetet mint új gazdák ez országban, igen nagy mértékben gyakorlatilag is követték: tartózkodás nélkül szerezvén be mindent, mire szükségök volt. A harc miatt nem folytathatván ősi foglalatosságokat, a földművelést, igen kényelmesnek 's vitéz férfíhoz illőnek találák aratni a' hol nem vetettek, inni a bort, mellynek földét nem magok munkálták 's nem sisakból és tömlőből mint nehéz hadi útjokban a vizet, hanem drága arany és ezüst serlegekből, miket idegen művészek, mit hinni elég büszkék voltak, csupán tévedésből nem nekik csináltak. Örökös harcához 's a munkától mindinkább elszokva, ezt mint hozzájuk illetlent állatokra 's rabszolgákra bízták, kitérve koronként a' szomszéd és távolabb tartományokra is, mellyekben fáradalmas útjokért jutalmat zsaroltak. Mesterséget a fegyverkovácsoláson s némi háziabb kézműveken kívül alig üzének, s ha új sarjadéknak fegyvere 's tán ruhája hibázott, nem átallák azt átvenni uroktól, kiket legyőztenek, mert mindent hirtelenjében nemzetiessé átalakítani idejük hiányzott. Szilaj és tarka nép, hasonlító csapatjaihoz a'

⁶⁰¹ A kézirat átíratában a könnyebb olvashatóság miatt nem szerepelnek az áthúzott, javított vagy olvashatatlan szavak. A központoszáson viszont nem változtattam. A szöveget betűhív átírásban közzétettem az It 2007/1. számában.

vad madaraknak, minden színekben pompázva. Pogány és keresztény Krisztus születése után az első ezer év teljesebbé közelgetett, s századik éve múlt, hogy őseink e' hazát elfoglalák, még folyvást ragaszkodva pogány vallásokhoz 's számok és vitézségek erejéig teljes szabadsággal gazdálkodva az európai népek között. De pogány őseink nem csak vitézek voltak, nem csak szabadság szeretők, hanem minden szilajságok mellett bírtak erényekkel, mellyeket úgy lehet tekinteni, mint alapját azon százados egyetértésnek, 's jó házi rendnek, melly őket a' külföld felett olly hatalmassá tette. A régi magyar szavatartó, vendégszerető, vendégtisztelő volt, igazságos a' megosztásban, tisztelettel hódoló önválasztotta vezérei 's fejedelmének. Hódító bár, de nem vádolható fajtalanossággal; a harcban bátor, de viadalmai után nem [Nem folytatódik a mondat.] Felékítve fél Európa kincseivel minden nemzetektől. De valamint külsejük, ha csak ideiglen s átmelőleg is, viselé az új szomszédságok bélyegét, szellemök sem maradhatott az új, előttök az előtt ismeretlen képektől és eszméktől érintetlen. Látniok kelle kalandozásaikban a régi nagy kor még romjaikban is bámulatot érdemlő műveit, a' tiszteletet parancsoló szertartásokat, az itt ott fennmaradott vagy serdülő ipar és művészet' új termékeit: a gazdagságot, mellyet annyira becsültek 's mellynek birtokába ők csak vér és nehéz harcok után valának jutni képesek. E mellett Géza fejedelem nem vala olly szerencsés harcaiban mint elődei: nagy csapások érték külföldön járó seregeit 's a' szerencsétlenség, e' legügyesebb mester eszméltre kényszeríté a' nemzet' jobbait, valamint a' körül 's körben lakó népek példája áthatá a népet. 'S ösztönszerűleg feltolakodott a' kérdés: vajjon megállhatnak sok időre nemzetek között mellyeket megbántottak, mellyek hozzájuk sem rokonság, sem vallás, sem sem erkölcsök – 's életmódjuk által vonzódva nincsenek? Sőt ellenkezőleg. Mert ha kimentjük is őseinket azon magyarázattal, hogy ők csak mint meghívott szövetségesek támadták meg a szomszéd országokat 's hadi költség fejében vették a zsarolást, de a megrabolt népek teljességgel nem elégedének meg e' magyarázattal, vagy inkább megveretésök szégyene, megraboltatások kárai 's annyi szenvedéseik fájdalma 's más felül önerejüknek érzetében fel kezdének gerjedni a' jövevények ellen 's nagyobb készület-, 's szorosabb fenytékkal várák a berohanókat, elszántságok kétség kívül nevedend szerencsájökkel, nem fogának megelégedni a' bántalmak visszatörlesztésével, hanem kiírtó háborút forralának a nép ellen, mellyet, mint átkodottat a' rosszban örök kárhozatra jutandónak ítélnék vadsága és pogánysága miatt. De ha a' nemzet némileg sejteni kezdé szellemi átalakulásának szükségét e' körülményt a' térítők sem hagyták észrevétlenül. Ki nem ismeri a keresztény térítők buzgóságát,

türelmét, éberségét? 'S hány eset van az életben, hol minden főbb vigasztalás elégtelen 's a megszokatlan vallás mint keserű gúny tűnik lelkünk elé, kivált ha az inkább érzékiségünknek hizelkedik 's nem képes erőt és tápot adni a léleknek, mellytől éltünk nevezetes fordulatja függ? Mit használ húrikról ábrándozni a' szegény töröknek, kit rút czivakodó féltékeny felesége gyötör? Mit használ felséges asztalokat ígérni a' más világon 's ragyogó köntöst az éhhalállal küzködő szegénynek, a' nyomor fiának? 's mondani hogy a' föld alatt [t]i nyugvásban hallani fogja a' lomb suttogását, a' csermely mormolásait, mellyek közelében sírba tétetik, ha az ember még él és szenved, halálos kínokkal vívódik? A' keresztény vallás a' lemondás vallása 's a' szegény nagy tömegé. A vallás szent alapítója belátván hogy a' tömeg örökké szűkölködni fog, 's azt soha gazdaggá tenni nem lehet, bizodalomra taníta. Az első térítők, sőt még a' későbbiek is vadabb népeknél vadabb időkben roppant szellemi hatást fejtettek ki a kereszténység érdekében 's szigorú életök bátor fellépésök, csodálatos újságu tanaik bámulatra, nem ritkán tiszteletre bírták a' természet nyers fiait, kik egyszerűségöknél fogva szerették vagy becsülték a feddhetetlen erkölcsöt, a' bátorságot akármi alakban 's a' csodálatot. Az élet annyi alkalmat nyújt, hogy az embereknek, ha nem segítséget, legalább jó tanácsot 's vigasztalást nyújtsunk. Illy jó tanács gyakran több mint a segítség, mert erőt ad csüggedt léleknek, mi nélkül minden segély csak vesztegetve van. Illy alkalmakat értének megragadni a' keresztény térítők. 'S ha őseink' áttérése nagyban inkább fejedelmök tiszteletet parancsoló példája és sok részben véres erőszakkal történt is, 's mit igen nagy veszteségnek tarthatni, de mi illy nagy 's hirtelen fordulatoknál csak nem óhatatlan, nem szelíd átalakulásával, hanem inkább eltapodásával a' nemzeti szokásoknak, igen számos egyes esetekben a' térítők csüggedetlen buzgalma dolgozott elébe az országos választásnak. Egy illyen esetet kívánok a' R. és N. olvasóinak elébe állítani s némileg beletekinteni a' vad, erőteljes idők' szellemi mozgalmaiba, mellyekben fiatalabb képzelődés, jóra roszra fogékonyabb kebel pillanat alatt eszközöltek néha dolgokat, mikre most a' fáradtabb korban igen hosszú idő kívántatik.

II

Az erdőt, mellynek ifjú lombjain szárnyasok fészkeltek, mellyek zenéjéről a' rengeteg helyenként fölhangozott, most egy tarka csoport lármája veré fel, kik vadúl visszhangzó zsvajjal egy előlök elsiető embert, kinek öltözete szőr, derekán kötél, lábain faczipő. E férfiú szent beszédet tartott egy szikláról néhány híveinek midőn az új sereg érkezett,

melly egy erdőközi patak és domb körül áldozatot vala teendő Hadúrnak. A szónok erőteljes hangja keresztül harsoga hozzájuk a' lombok között 's kitéríté őket útjukból. Éppen a lélekről 's halhatatlanságról szóla lelkesedéssel, midőn a' csoport, melly éppen nem vala áhitatos erdei útjában, a tiszta térre kikezde tekinteni. Alig hallgaták néhány pillanatilg ámulattal, midőn egy süheder mindnyájok döbbenésére éles jajkiáltással összerogyott. No te Krisztus katonája, te kötél derekú, te telhetetlen a' facipőben és a' csuklyában, ki vékony szeletenként eszed a' kenyeret 's azt mondod, hogy hús, itt van most a' te halhatatlanod, támaszd fel ha tudod, adj neki örök életet. Így szóla féketlen szájjal egy fürge íjász, míg az anyja keserves sírás közt borúlt s lerogyott fiára. Az egész csapat lázadásban volt, zúgás, morgás, kiáltások tölték a' levegőt, 's egy rész a' fiúhoz, s anyjához, más a' szikla felé tolakodott, a' mint kinek-kinek [?] szánakozás, vagy harag uralkodott szívében. A' hívek, mint a' nép előtt kárhuzatos tan' követői, ijedve suhanának el egymás után már a csapat közeledésekor, csak egy roskadt öreg, ki erősb vala félelminél a' halálnak, mert ohajtá azt 's mert setét kapuján túl a mennyet vélte látni, marada híven és mozdulatlanul 's által ellenében egy jól fegyverzett lovag, ki szinte nem rég de egyedül érkezett, álla lova mellett, testben nyugodtan, de lélekben küzdve és határozatlan, véres kardja hegyét a' földnek szegezve 's még mindig bizonytalanul: valljon bánkódik e véres munkáján vagy folytatását forgatja eszében? A nép, melly ismeré 's nem rettege a' vértől ha már kiontatott, közelebbi bajához tért minden indultával s már megvívandó a sziklai papot, midőn az összerogyott fiú, ki minden latorságban nagy mester vala, hirtelen felugrék 's szilaj csikó gyanánt körül nyargalá a' háborgó csapatot; majd rögtön megállá 's mintha most ébredne dörzsölé szemeit. Ninini! hisz én halhatatlan vagyok! Így szóla dévaj vigyorgással 's lón botrány és nevetés minden felé. A dühöt öröm visítás és hahota váltotta fel, a jámbor keresztény pap szomorún fordulván el a helytől, hol illetlen nép csúfságot úze isten' igéjéből 's megindult a hegyoldali úton, melly részint fák és bokrok közé rejtve, részint nyíltan húzódott egy magasabb hegyhát felé. De a nyugtalan nép mint víg madársereg a baglyot, az éj és bölcsesség madarát, fáradatlan csipogással kísérte őt, utána húzódván a keskeny völgy ölében, melly a' vidékkel együtt folyvást magasodott. A távolság közöttük nem vala nagy, de egy kissé meredek a' part, melly a' völgyet a' hegyi úttól elválasztá: csak gyermekek 's könnyebb suhanczok futamodtak fel néha a' parton 's ha valamellyik boszontásból ruháját megránthatá, a' csürhe néptől mint diadalmas, kacagással és ujjongásokkal üdvözöltetett, míg a nagy vitéz maga megijedve saját bátorságán, hogy egy gonosz büvölőt, millyennek a' papot félig meddig hívék, illetni

mert – hirtelen a' csoport közé visszamenekedett. Így ment a kötődés jó darabig. Az öreg egyedül kísérője az üldözött embernek, nagy bajjal vonszoló utána fáradt tagjait, igen gyarló véd annyi 's oly szilaj nép ellen. De most, rövid tűnődés után, megérkezett a' lovag is, 's elfoglalá a' völgynek azon oldalát, mellyen a barát ment. Egy rész némi félelemmel vonúlt el előle, más azon reményben, hogy őt, kit legjobban illet megbüntetni, az idegen tan' hirdetőjét, egy merész csapással betöltenék minden kívánságaikat, békével hagyák menni a' hegyre sietőt. De a' lovag tétlen és némán lovagolt 's most a' csalódás új zajban tört ki 's komolyabb megrohanás' jelei mutatkoztak, mind csupa unalomból, vagy inkább multság kedvéért. „Aki halhatatlan lelked van, megállj, vagy keresztet csinálók belőlled.” Szóla legelőbb is az íjász, ki egy hosszú nyilat vont fel idegéhez. A pap megállt egy száraz fa előtt, melynek keresztfáját idő vagy hitlen kéz elpusztították. Itt [?]'s mély elmerüléssel imádkozott. De az íjász látván, hogy a' pap megállana, mit ő egyenesen hatalmas felszólalásának tulajdonított, ez által némileg kiengesztelődött. „No barát, mivel szót fogadtál, most az egyszer nem bántalak, hanem keresztet ígértem 's Bedő íjász megtartja szavát.” Így szóla büszkén 's megereszté nyilat mielőtt valaki akadályozhatná. A nyíl az imádkozó pap feje fölött át fűródott a' fán, úgy hogy azzal tökéletes keresztet képezett. A' nép nagy sivalkodással javalá az ügyes és vitézi tettet, 's észre sem látszott venni hogy a' lovag vészjós tekintettel az íjász mellé állott. Ez még folyvást középpontja és vezére vala minden mozgalmaknak. „Meg van a kereszt, szóla most újlag, szeretném azt a' keresztény kölyket látni, a' ki neked illyet csinálhasson; de meg ne moccanj barát, különben elveszem a' keresztért csuhádat számartakarónak 's köteleidet derekadról nyakadra hurkolom. Most hallgass és vigyázz. Jer elő Róna és énekelj.” Most a nép félkört képez a' folyvást térdepelő papnak ellenében 's előlépe Róna, egy gyönyörű tizenhárom éves leányka, a' szerelemnek fiatal még, a játéknak már koros, de még ennek gondtalan mosolyával arczain, annak lágy sejdelemével szemeiben. A' mint közre lépett ártatlan negéddel rázá meg szép fejét, mellyről szög fürtei két vállán elomladozának, míg setét két szemei mint a' harmatban fűdött virág, ép vidorsággal tündöklöttek alá. Termete könnyü vala és olyan mint a' gondolat, melly egyenesen ég felé emelkedék, ruhája leheletként folyá körül gyengéded tagjait, mellyeket két kicsi láb mondhatlan bájjal és könnyüséggel emelt. Megperdült néhányszor szellői lengeséggel a' tér' közepén 's énekelni kezde a nép előttte sértetlen tisztaságnak hangján. Éneke szavai érthetők valának 's tágya a madarak beszéde, mellyet a jámbor gyermek érteni véle, 's a népnek megmagyarázni ajálkozott. Az ének következő vala:

[A kézirat itt, a lap közepe táján megszakad.]

II.

Képmelléklet

1. ábra

A' Rom elé kerülő rézkarc az *Aurora* 1831-es kötetében
(Kisfaludy Károly rajza alapján metszette Michael Hoffmann)

2. ábra
Aurora, 1827
A' Hazai Szeretet

3. ábra
Aurora, 1824.
Magyarország Géniusza

EGYHÁZI
ÉRTEKEZÉSEK,
ÉS
TUDÓSÍTÁSOK.

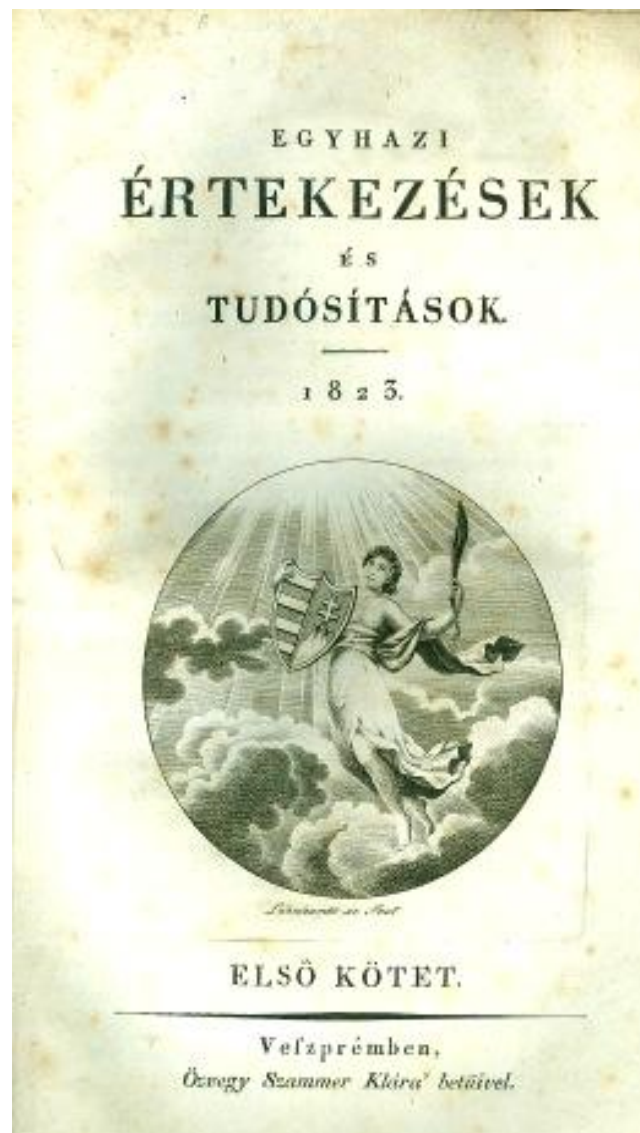
1820.

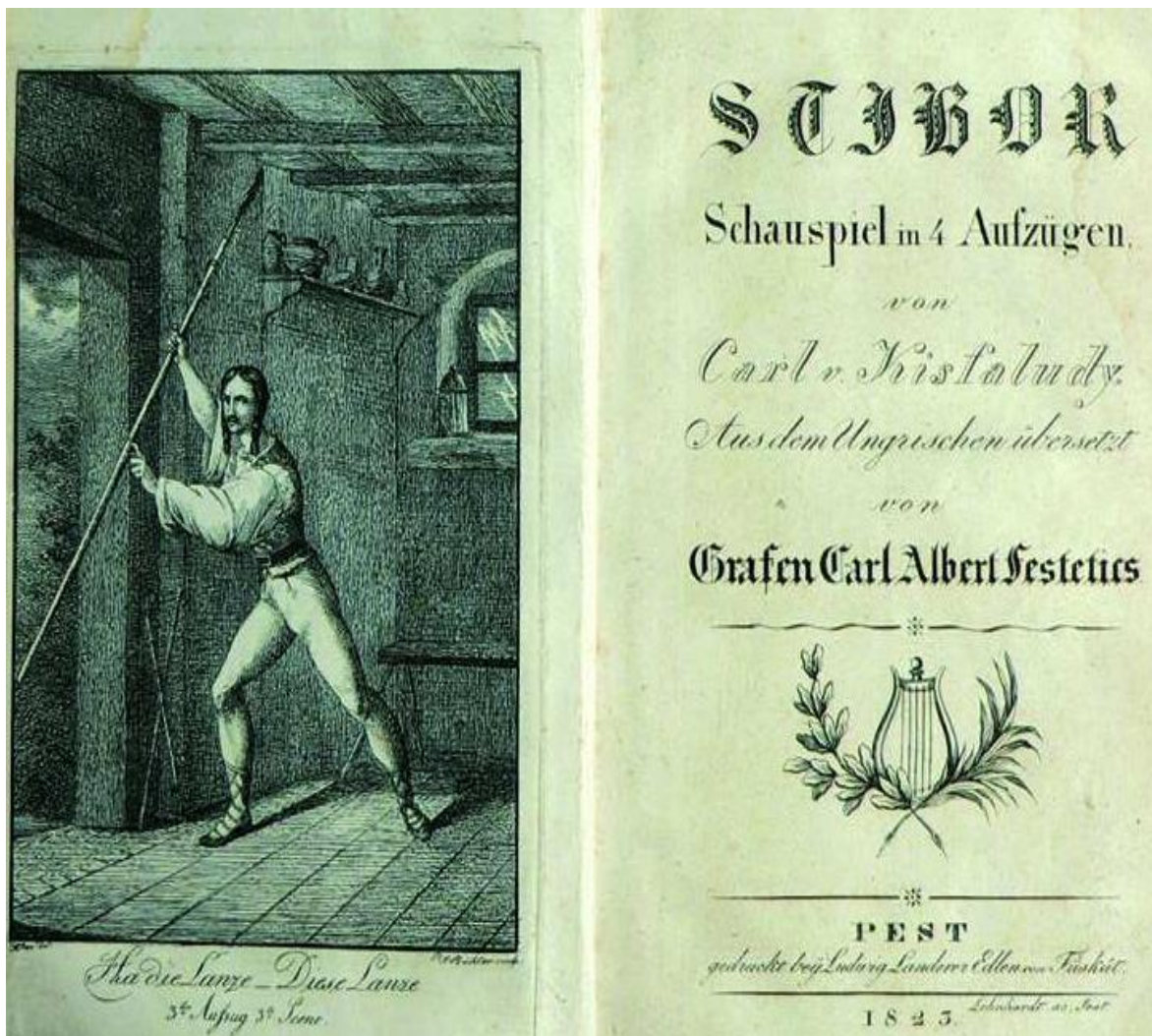

NEGYEDIK KÖTET.

Veszprémben,
Özvegy Szammer Klára' betűivel.

4. ábra
Kisfaludy Károly által rajzolt és metszett kép
az *Egyházi Értekezések és Tudósítások* címlapján

6. ábra
A *Stibor vajda* c. dráma 1823-as német nyelvű
kiadásához készített illusztráció

7. ábra
Raffaello A lovag álma (1504)

Abb. 36. Die Entscheidung
des Hercules, Holzschnitt aus
Sebastian Brant, Stultifera
Navis, Nürnberg 1497.

Abb. 37. Der Ritter von Thurn
und seine Töchter, Holzschnitt
aus der Basler Ausgabe
von 1493.

8. ábra
Két 15. század végi fametszet a *Herkules választása*
ikonológiai hagyományából

9. ábra
Virtusnak és Voluptasnak egymással való vetélkedések
Johannes Mantelius *Emblemata Hieropolitica* c. kötetéből (Köln, 1647.)

Előfizetési Jelentés

Színjatekaink harmadika, a két elsőtől mind tárgyra, mind kidolgozásra nézve különböző, indul ezennel az olvasó közönség elébe

illy cím alatt:

CSONGOR ÉS TÜNDE

(Színjáték öt Felvonásban).

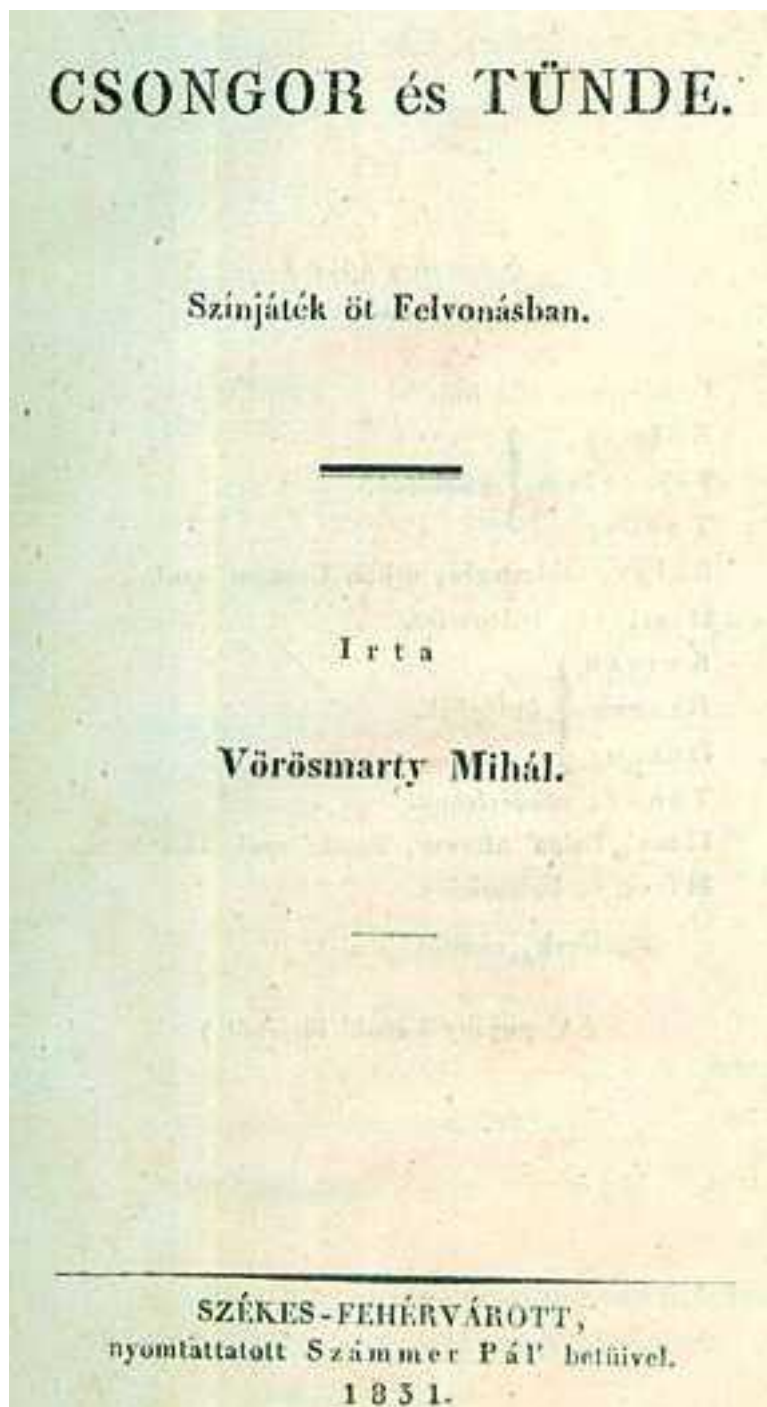
Meséje a közönségesen üsmert Tündér Ilonából van véve, olly változtatásokkal, millyeket a költés kívánatai szerint szükségeseknek vagy szabadoknak véltem. Vers-neme trochaeus jambussal változtatva; nagysága „a Bujdosók”-éhoz hasonló papiroson és betűkkel, mintegy 11 ívnyi. Előfizetési ára közönséges papiroson 48 xr. pengő, velinen 1 for. 20 xr. pengő. — Kik e munka kiadását előfizetéssel segélni méltónak tartandják, kéretnek annak minél előbbi beküldésére, hogy a nyomtatás, mellyet egyéb semmi sem hátráltat, legalább f. e. November’ elején elkezdődhessék.

Az előfizetés’ elfogadására megkéretnek a következő t. t. Urak:

- Arad Vben. Dankó János és Fábrián Gábor, Táblabírók.
Bács Vben. Almási Rudics József Táblabíró.
Hont Vben. Horváth József Főorvos, és Lukánényei Luka Sándor Főszolgabíró.
Kassán. Ellinger István könyvnyomtató és író.
Pannonhalmán. Guzmics Iszidor Prof.
Pécsett. Horváth Ferencz Számtartó.
Pesten. Eggenberger, Hartleben és Müller Könyvárosok.
Pozsonyban. Thali Antal hites Ügyvéd.
Soprony Vben. Pethe Bálint Aladószedő.
Székes-Fehérvárott. Ináncsi Pap Gábor Tiszti Főügyész, és Szabó Chrysostom Gymn. Director.
Vas Vben. Ritnicz Lajos Professor.
Veszprém Vben. Bezerédi Bezeredy Miklós Sz. Széki Jegyző, és Sebestyén Gábor Tiszti Alügyész.

Vörösmarty Miklós.

10. ábra
A Csongor és Tünde Előfizetési Jelentése

11.ábra
A *Csongor és Tünde* első kiadásának címlapja

12. ábra

Aurora, 1823.

„Auróra nyájas tekintettel ‘s csendes méltósággal szövetneket és Rózsafüzért tartván kezében, fellebeg a’ föld’ színére. Az éj’ Istennéje sötéten körülleplezve, a mákkal koszorúzott Morpheust és Iceloszt zárva karjai közé letün a’ derülő fény elől. Ezen Allegoria nyelvünk tenyészetét képezi...”

